

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΑΓΩΓΗΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΝΗΣΙΑΓΩΓΩΝ**

ΕΛΕΝΗ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗ

**Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΗΣ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗΣ ΛΑΣΚΑΡΙΔΟΥ
ΣΤΗΝ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΠΡΟΣΧΟΛΙΚΗΣ ΑΓΩΓΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ, 2012

ΕΛΕΝΗ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗ

**Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΗΣ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗΣ ΛΑΣΚΑΡΙΔΟΥ
ΣΤΗΝ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΠΡΟΣΧΟΛΙΚΗΣ ΑΓΩΓΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ
που υποβλήθηκε στο Παιδαγωγικό Τμήμα Νηπιαγωγών
της Σχολής Επιστημών Αγωγής
του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Συμβουλευτική Επιτροπή

Επιβλέπων Μέλη	Πανταζής Σπυρίδων, Σακελλαρίου Μαριγούλα, Παπαϊωάννου Απόστολος,	Καθηγητής Επίκουρη Καθηγήτρια Καθηγητής
---------------------------	---	--

Εξεταστική Επιτροπή

1	Πανταζής Σπυρίδων,	Καθηγητής
2	Σακελλαρίου Μαριγούλα,	Επικ. Καθηγήτρια
3	Παπαϊωάννου Απόστολος,	Καθηγητής
4	Βούρη Σοφία,	Καθηγήτρια
5	Μπαμπούνης Χαράλαμπος,	Αναπλ. Καθηγητής
6	Ρεκαλίδου Γαλήνη,	Επικ. Καθηγήτρια
7	Οικονομίδης Βασίλειος,	Επικ. Καθηγητής

**Εγκρίθηκε στη Συνεδρία αριθ. 420/30-06-2010 του Παιδαγωγικού
Τμήματος Νηπιαγωγών**

**Η έγκριση της διδακτορικής διατριβής από το Παιδαγωγικό Τμήμα Νηπια-
γωγών, της Σχολής Επιστημών Αγωγής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων δεν
υποδηλώνει αποδοχή των απόψεων του συγγραφέα.**

(Ν. 5343/32 άρθρο 202, & 2)

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΜΕΡΟΣ Α΄ - ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1.1. Το πρόβλημα της έρευνας.....	1-4
1.2. Κριτήρια επιλογής του θέματος.....	5
1.3. Σκοπός της έρευνας.....	6
1.4. Ερευνητικά ερωτήματα.....	6-7
1.5. Αναγκαιότητα - σπουδαιότητα και σημασία της έρευνας.....	7
1.6. Περιορισμοί της έρευνας.....	8
1.7. Δομή της έρευνας.....	9-10

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2. ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΔΙΑΣΑΦΗΝΙΣΕΙΣ

2.1. Εκπαιδευτικό σύστημα.....	11-13
2.2. Εκπαιδευτική νομοθεσία.....	14
2.3. Οργάνωση της εκπαίδευσης.....	15-16
2.4. Η διοίκηση της εκπαίδευσης.....	16-17
2.5. Νηπιαγωγείο	17-19
2.6. Προσχολική Αγωγή.....	19-20
2.7. Νηπιακός κήπος.....	20-22
2.8. Θεωρητικές βάσεις της Προσχολικής Αγωγής (Πλάτων, Αριστοτέλης κλπ.)...	23-29
2.9. Σύγχρονες θεωρητικές απόψεις.....	29-32

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3. Η ΠΡΟΣΧΟΛΙΚΗ ΑΓΩΓΗ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ

3.1. Εισαγωγικά.....	33
3.2. Η προσχολική αγωγή στη Γαλλία.....	34-36
3.2.1. Τα πρώτα ιδρύματα προσχολικής αγωγής.....	34
3.2.2. Τα «Άσυλα».....	34-35
3.2.3. Τα «Μητρικά σχολεία».....	35-36
3.3. Η έναρξη και ανάπτυξη της Προσχολικής Αγωγής στην Αγγλία.....	36-38
3.4. Το Ελβετικό νηπιαγωγείο.....	39-40
3.5. Η προσχολική αγωγή στην Ιταλία.....	41-44
3.6. Η προσχολική αγωγή στο Βέλγιο.....	45-47
3.7. Η προσχολική αγωγή στη Σουηδία.....	47
3.8. Η προσχολική αγωγή στη Γερμανία.....	48-51

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4. Η ΠΡΟΣΧΟΛΙΚΗ ΑΓΩΓΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

4.1. Οι πρώτες μορφές της προσχολικής αγωγής.....	52-55
4.2. Η Προσχολική αγωγή και οι ιεραπόστολοι	55-59
4.2.1. Το «Νηπιακό σχολείο» του Hildner στη Σύρο.....	57-58
4.2.2. Τα νηπιαγωγεία των Hill.....	58-59
4.3. Η Προσχολική αγωγή και η Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία.....	60-61
4.4. Η Προσχολική αγωγή σε άλλες περιοχές.....	61-63
4.5. Η θεσμοθέτηση της Προσχολικής Αγωγής.....	63-71
4.5.1. Οι προσπάθειες για θεσμοθέτηση της Προσχολικής Αγωγής.....	63-69
4.5.2. Ο Νόμος ΒΤΜΘ΄.....	69-71

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5. ΙΣΤΟΡΙΚΗ, ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ (1830 -1895).....	72-80
--	--------------

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	81-96
--------------------------------------	--------------

6.1. Συμπεράσματα για την ανάπτυξη της Προσχολικής Αγωγής στην Ευρώπη.....	81-87
6.2. Συμπεράσματα για την ανάπτυξη της Προσχολικής Αγωγής στην Ελλάδα.....	88-96
6.2.1. Η περίοδος 1828-1895. Τα πρώτα βήματα.....	88-92
6.2.2. Η πρώτη εξάπλωση του νηπιαγωγείου.....	92-94
6.2.3. Η εισαγωγή παιδαγωγικής μεθόδου: Froebel και Λασκαρίδου.....	94-96

ΜΕΡΟΣ Β΄ – ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΕΡΕΥΝΑΣ

1.1. Προσδιορισμός του θέματος	97
1.2. Το υλικό της έρευνας.....	97-98
1.3. Η μέθοδος έρευνας.	98-100
1.4. Η κωδικοποίηση και κατηγοριοποίηση του υλικού της έρευνας.....	100-101
1.5. Κατηγορίες ανάλυσης των δεδομένων της έρευνας.....	101

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2. Η ΓΥΝΑΙΚΑ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΟΥ 19^{ου} ΑΙΩΝΑ

2.1. Η θέση της στην ελληνική κοινωνία του 19 ^{ου} αιώνα	102-104
2.2. Γυναικεία εκπαίδευση και εργασία.....	104-107
2.3. Στερεότυπες αντιλήψεις γύρω από τη φύση και τον προορισμό της γυναίκας.....	107-109
2.4. Το φεμινιστικό κίνημα.....	109-115

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3. ΤΑ ΠΡΩΤΑ ΒΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΠΡΟΣΧΟΛΙΚΗΣ ΑΓΩΓΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

3.1. Το ιδεολογικό υπόβαθρο στην Ελλάδα στις αρχές του αιώνα.....	116-118
3.2. Η Προσχολική Αγωγή στην Ελλάδα το 19 ^ο αιώνα.....	119-134
3.3. Τα πρώτα εγχειρίδια	135-136
3.3.1. Το εγχειρίδιο και η παιδαγωγική των Hill για τα νηπιακά σχολεία.....	137-144
3.3.2. Το εγχειρίδιο περί νηπιακών σχολείων του Ι. Κοκκώνη	144-149
3.3.3. Οι «Συμβουλές» της Pape-Carpantier σε ελληνική μετάφραση	149-152

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4. Η ΔΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΛΑΣΚΑΡΙΔΟΥ ΚΑΙ Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΠΡΟΣΧΟΛΙΚΗΣ ΑΓΩΓΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

4.1. Η ζωή και οι σπουδές της	153-169
4.1.1. Πηγές για τη βιογραφία της	153-155
4.1.2. Η ζωή και η οικογένειά της	155-158
4.1.3. Οι σπουδές της	158-161
4.1.4. Η προσωπικότητά της.....	162-166
4.1.5. Η ιδεολογία της Λασκαρίδου.....	166-167
4.1.6. Τα τελευταία χρόνια της ζωής της.....	167-169
4.2. Η δράση και το έργο της στο «Ελληνικό Παρθεναγωγείο».....	170-173

4.3. Η δράση της στην Εφορεία Παροχής Εργασίας	174-177
4.3.1. Τα νηπιαγωγεία της Εφορείας Παροχής Εργασίας.....	176-177
4.4. Η δράση της στο Εκπαιδευτικό Τμήμα της Ένωσης των Ελληνίδων.	178-190
4.4.1. Τα ιδρύματα του Εκπαιδευτικού Τμήματος.....	179-180
4.4.2. Η ίδρυση και λειτουργία του Διδασκαλείου Νηπιαγωγών και Παιδονόμων.....	181
4.4.3. Η στέγαση του Διδασκαλείου Νηπιαγωγών.....	181-183
4.4.4. Η λειτουργία του Διδασκαλείου Νηπιαγωγών.....	184-187
4.4.5. Η Διεύθυνση του Διδασκαλείου Νηπιαγωγών.....	187-188
4.4.6. Οι διδάσκοντες στο Διδασκαλείο Νηπιαγωγών.....	188-190
4.4.7. Ο πρότυπος νηπιακός κήπος.....	190
4.5. Η δράση της για την Προσχολική αγωγή	191-201
4.5.1. αγώνας για την ίδρυση Λαϊκών Νηπιαγωγείων.....	191-192
4.5.2. Οι εξετάσεις των επί πτυχίω Νηπιαγωγών.....	192-195
4.5.3. Η Ίδρυση Εθνικού Νηπιοτροφείου Καλλιθέας.....	195
4.5.4. Η καθιέρωση του θεσμού της προσχολικής αγωγής και η ίδρυση των πρώτων νηπιαγωγείων.....	196-198
4.5.5. Το Κράτος και η προσχολική αγωγή	198-201
4.6. Η εισαγωγή και εξάπλωση του Φροβελιανού συστήματος στην Ελλάδα 202-207	
4.6.1. Η ζήτηση των Φροβελιανών νηπιαγωγών στην Ελλάδα και σε άλλα μέρη.....	205-207
4.7. Άλλες δραστηριότητες της Αικ. Λασκαρίδου	208-212
4.7.1. Η ομιλία της στο Α΄ Εκπαιδευτικόν Συνέδριον του 1904.....	208
4.7.2. Διοργάνωση εσπερινών μαθημάτων χειροτεχνίας.....	208
4.7.3. Η ομιλία της στον Πατριωτικό σύνδεσμο.....	208-209
4.7.4. Εισαγωγή της Γυμναστικής για τα κορίτσια.....	209
4.7.5. Η συμμετοχή στα σωματεία και τις επιτροπές.....	209-211
4.7.6. Η εθνική δράση της.....	211
4.7.7. Η προσφορά της στη γυναικεία εκπαίδευση.....	211-212
4.8. Η αλληλογραφία με τις απόφοιτες του Διδασκαλείου Νηπιαγωγών	213-217
4.8.1. Μια επιστολή από απόφοιτη νηπιαγωγό προς την Αικ. Λασκαρίδου	216-217
4.9. Η αλληλογραφία και συνεργασία με το Σύλλογο προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων	218-227
4.10. Η εργογραφία της Αικ. Λασκαρίδου	228-257
4.10.1. Τα παιδικά και παιδαγωγικά της βιβλία	228-248
4.10.2. Τα παιδαγωγικά άρθρα και οι μελέτες της	249-257
4.11. Διάφορες εκτιμήσεις για το έργο της Αικ. Λασκαρίδου	258-265
4.11.1. Η αναγνώριση του έργου της Λασκαρίδου.....	264-265
4.12. Τα εμπόδια που συνάντησε στο έργο της	266-269

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	270-278
---------------------------------------	---------

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	279-307
---------------------------	---------

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΒΤΜΘ´	Αριθμός νόμου με ελληνική αρίθμηση. Είναι ο αριθμός του νόμου που ψηφίστηκε το 1895 και σε ορισμένα άρθρα του προβλεπόταν η καθιέρωση της προσχολικής αγωγής.
Α.Μ.	Αυτού/ης Μεγαλειότητα
Α.Π.	Αναλυτικό Πρόγραμμα
Β.Δ.	Βασιλικό Διάταγμα
Δ.Ε.Π.Π.Σ.	Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών
Ε.Λ.Ι.Α.	Ελληνικό Λογοτεχνικό Ιστορικό Αρχείο
Ν.Δ.	Νομοθετικό Διάταγμα
Π.Δ.	Προεδρικό Διάταγμα
Τ.Τ.Τ.	Ταχυδρομεία, Τηλεγραφεία, Τηλεφωνεία.
Φ.Ε.Κ.	Φύλο Εφημερίδας Κυβερνήσεως

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η ενασχόλησή μου με την εκπαίδευση και το ιδιαίτερο ενδιαφέρον μου για την εξέλιξη του εκπαιδευτικού μας συστήματος με έφερε σε επαφή με την Αικ. Λασκαρίδου της οποίας το όνομα συναντούσα σε πολλές βιβλιογραφικές αναφορές.

Επειδή στα διάφορα έντυπα που εξέταζα δεν υπήρχαν εκτενείς αναφορές για τη ζωή και το έργο της παρά μόνο λιγοστές και ότι συνέβαλε καθοριστικά για την εδραίωση της Προσχολικής Αγωγής στη χώρα μας, αποφάσισα να ασχοληθώ πιο συστηματικά μαζί της.

Από την αρχή που ξεκίνησα διαπίστωνα ότι η έρευνα αυτή δεν είναι και τόσο εύκολη γιατί το έργο της Λασκαρίδου ήταν διάσπαρτο σε διάφορα περιοδικά, εφημερίδες και βιβλία και δεν ανακάλυψα να έχει γραφεί μέχρι σήμερα καμιά μονογραφία ή συλλογικός τόμος για το έργο και την προσφορά της.

Για να ολοκληρωθεί η συλλογή του υλικού χρειάστηκε να επισκεφθώ πολλούς χώρους. Όμως και πάλι αυτή η συλλογή δε θα είχε τη σημερινή πληρότητα αν δεν είχα την τύχη να μου παραχωρηθούν ορισμένα στοιχεία από άτομα που τα κατείχαν και με ευχαρίστηση τα παραχώρησαν για τη διεξαγωγή της παρούσας έρευνας ώστε αυτή να φτάσει στη σημερινή μορφή με την οποία παραδίνεται.

Η παρούσα διατριβή αποτελείται από δύο μέρη. Το **Α΄ μέρος**, το θεωρητικό, περιλαμβάνει την προβληματική του θέματος, μια γενική θεώρηση της προσχολικής αγωγής στην Ευρώπη και στην Ελλάδα κατά τα πρώτα στάδια της εμφάνισής της, καθώς και το κοινωνικό, οικονομικό και πολιτικό πλαίσιο μέσα στο οποίο διαμορφώθηκε το έργο για τη γυναικεία εκπαίδευση και την προσχολική αγωγή.

Στο **Β΄ μέρος** εξετάζεται η κατάσταση της γυναικείας εκπαίδευσης κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Γίνεται παρουσίαση της εξέλιξης της προσχολικής αγωγής στην Ελλάδα από το ξεκίνημά της και αναλύεται η δράση της Αικ. Λασκαρίδου για την εδραίωση και ανάπτυξη του Φροβελιανού συστήματος τη χώρα μας μέσα από το Διδασκαλείο Νηπιαγωγών και την ίδρυση και λειτουργία νηπιαγωγείων.

Η εκτίμηση για το αν με την παρούσα έρευνα, φωτίστηκαν όλες οι πτυχές της προσωπικότητας και του έργου της Αικ. Λασκαρίδου και μέχρι ποιο σημείο έγινε αυτό δυνατό, ανήκει σε όλους εκείνους που θα την κρίνουν. Για μένα που ασχολήθηκα για μεγάλο χρονικό διάστημα με την προσωπικότητα και το έργο της μένει η ικανοποίηση ότι με την εργασία αυτή έγινε δυνατή η ανάδειξη αρκετών στοιχείων, άγνωστων μέχρι σήμερα, τα οποία βρισκόταν διάσπαρτα στην αφάνεια και τη λησμονιά, κλεισμένα σε διάφορες αρχειοθήκες και βιβλιοθήκες.

Στο σημείο αυτό θα ήθελα να ευχαριστήσω το Παιδαγωγικό Τμήμα Νηπιαγωγών του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων που έκανε το όραμά μου πραγματικότητα με την αποδοχή της αίτησής μου για εκπόνηση διδακτορικής διατριβής με το συγκεκριμένο θέμα

Στο τέλος αυτής της προσπάθειας αισθάνομαι την υποχρέωση να ευχαριστήσω θερμά τον καθηγητή κ. **Σπύρο Πανταζή**, ο οποίος από την πρώτη στιγμή που συναντήθηκα μαζί του με παρότρυνε για την ανάληψη του συγκεκριμένου θέματος της διατριβής. Δέχθηκε να επιβλέψει ο ίδιος την εργασία και σε όλη τη διαδικασία εκπόνησής της διατύπωνε σημαντικές και ουσιαστικές παρατηρήσεις για τη διόρθωση και ολοκλήρωσή της.

Για την ουσιαστική συμπαράσταση και βοήθεια που μου παρείχε σ' αυτό το ταξίδι της μάθησης τον ευχαριστώ ιδιαίτερα διότι πιστεύω ότι χωρίς αυτήν με πολύ μεγαλύτερη δυσκολία θα έφτανα στο σημείο να ολοκληρώσω την παρούσα εργασία.

Ευχαριστώ επίσης τον καθηγητή κ. **Απόστολο Παπαϊωάννου** για τις πολύτιμες οδηγίες και συμβουλές του, οι οποίες συνέβαλαν στην αρτιότερη σύνθεση της εργασίας αυτής. Τον ευχαριστώ ιδιαίτερα για την υπόδειξή του να μελετήσω ως βοήθημα για την παρούσα διατριβή την εργασία που είχε δημοσιεύσει για το «*Νηπιαγωγείο κατά τον κανονισμό του Διδασκαλείου του 1874 του Ηπειρωτικού Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως*». Ομολογώ ότι η υπόδειξή του αυτή μαζί με τις παραινέσεις που μου απήθυνε με βοήθησε αποφασιστικά στην ολοκλήρωση της παρούσας εργασίας.

Ευχαριστώ ακόμη την Επίκουρη Καθηγήτρια κ. **Μαρία Σακελλαρίου** η οποία με προθυμία παρακολούθησε όλη την πορεία της μελέτης μου. Η συνεχής υποστήριξή της, οι επιστημονικές της συμβουλές καθώς και οι υποδείξεις της, που με προθυμία έδινε σε όλα τα στάδια της εργασίας, σχετικά με τη θεωρητική θεμελίωση του θέματος αποτέλεσαν γόνιμη μαθητεία κοντά της και με οδήγησαν στην διαμόρφωση του κειμένου και στην ολοκλήρωση αυτής της ερευνητικής προσπάθειας.

Ευχαριστώ επίσης την κ. **Σοφία Βούρη**, Καθηγήτρια του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, τον κ. **Χαράλαμπο Μπαμπούνη**, Αναπληρωτή Καθηγητή του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Αθηνών (Π.Τ.Δ.Ε.), τον κ. **Βασίλειο Οικονομίδη**, Επίκουρο Καθηγητή του Παιδαγωγικού Τμήματος Προσχολικής Εκπαίδευσης (Π.Τ.Π.Ε.) του Πανεπιστημίου Κρήτης και την κ. **Γαλήνη Ρεκαλίδου**, Επίκουρο Καθηγήτρια του Τμήματος Επιστημών Εκπαίδευσης στην Προσχολική Ηλικία (Τ.Ε.Ε.Π.Η.) του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης για την προθυμία τους να συμμετάσχουν στην 7μελή εξεταστική επιτροπή της διατριβής.

Θέλω να ευχαριστήσω επίσης όλα εκείνα τα πρόσωπα που με τον τρόπο τους βοήθησαν στην ολοκλήρωση αυτής της εργασίας, με τη σύσταση βιβλιογραφίας, τη διευκόλυνση στην έρευνα, τις χρήσιμες υποδείξεις τους και τη χορήγηση πολύτιμου και δυσέρετου υλικού.

Ξεχωριστές είναι οι ευχαριστίες μου προς την κ. **Έφη Λιβανού**, η οποία είναι απόγονος της Αικ. Λασκαρίδου. Είναι δισέγγονή της και κόρη της Μελλομένης που ήταν η πρώτη θυγατέρα της Αικατερίνης Λασκαρίδου. Η κ. Έφη Λιβανού όχι μόνο μου παραχώρησε κείμενα, φωτογραφίες και χειρόγραφες επιστολές της Αικ. Λασκαρίδου, αλλά συζήτησε μαζί μου σε πολλές συναντήσεις που είχαμε, για διάφορα θέματα σχετικά με τη ζωή και το έργο της και έθεσε στη διάθεσή μου έναν πίνακα με το γενεαλογικό δέντρο της οικογένειας Λασκαρίδου τον οποίο είχε συντάξει η δεύτερη κόρη της Αικ. Λασκαρίδου η ζωγράφος Σοφία.

Τέλος θέλω να ευχαριστήσω την οικογένειά μου, για την ηθική υποστήριξη, την υπομονή, την αμέριστη συμπαράσταση και την κατανόηση που έδειξε για το χρόνο που της στέρησα στην προσπάθειά μου να εργασθώ με αφοσίωση και υπευθυνότητα.

Ιούνιος 2010

Ελένη Δ. Δημητριάδη

ΜΕΡΟΣ Α΄

ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1.1. Το πρόβλημα της έρευνας

Το εκπαιδευτικό σύστημα της Ελλάδας έχει τις ρίζες του¹ στην 3^η δεκαετία του 19^{ου} αιώνα κατά την οποία άρχισε η ανασυγκρότηση του νεοελληνικού κράτους, λίγα χρόνια μετά την απελευθέρωση του 1821².

Σημαντικό σταθμό σε όλη αυτή την προσπάθεια ανασυγκρότησης αποτελεί η περίοδος της βασιλείας του Όθωνα (1833-1862) κατά την οποία το νεοσύστατο ελληνικό κράτος από τη μια αντιμετωπίζει πολλαπλές δυσχέρειες, κακοδαιμονίες και αλληπάλληλα επαναστατικά κινήματα και από την άλλη θέτει τα θεμέλια για την οργάνωσή του (στρατός, δικαιο, εκκλησία, εκπαίδευση), τη βελτίωση του πολιτεύματος και την ανάπτυξη της οικονομίας.

Στο πλαίσιο των δραστηριοτήτων του το κράτος δίνει ιδιαίτερη έμφαση στην εκπαίδευση, αφού αυτή αποτελεί την αναγκαία υποδομή για την ανάπτυξη όλων των επιμέρους λειτουργιών του. Ο σχεδιασμός του εκπαιδευτικού συστήματος στηρίζεται σε ξένα πρότυπα και συγκεκριμένα στο βαυαρικό³. Ο ιδεολογικός προσανατολισμός της εκπαίδευσης είναι κλασικιστικός, αντανακλά το ρομαντικό κλίμα του δυτικού κόσμου και ταυτόχρονα εκφράζει την επιθυμία του νέου κράτους να συνδεθεί με το απώτερο ιστορικό παρελθόν του.

Ο προσανατολισμός αυτός, κατά την περίοδο αυτή στο ιδεολογικό επίπεδο εκφράζεται με τη Μεγάλη Ιδέα, η οποία με τη σειρά της επηρεάζει και εμπνέει τα πολιτικά κόμματα στη συνολική πολιτική τους γενικότερα και στην εκπαιδευτική ειδικότερα.

Η εκπαιδευτική πολιτική που ασκήθηκε στην Εκπαίδευση με έμφαση στο Νηπιαγωγείο, σε όλη τη διάρκεια του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα (1832-1916), ο προσανατολισμός της και τα μέσα που επιλέχθηκαν για να επιτευχθούν οι στόχοι της⁴, είναι το

¹ Δ. Αντωνίου, (1992), *Οι απαρχές του εκπαιδευτικού σχεδιασμού στο νεοελληνικό κράτος: Το σχέδιο της επιτροπής του 1833*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα.

² Β. Παπαγεωργίου, (1932), *Επί μιας εκατονταετηρίδος. Ιω. Καποδίστριας και εκπαίδευσις*, στο Επετηρίς Δημοτικής Εκπαιδύσεως 1932, έτος Α', εκδ. οίκος Δημητράκου, Αθήνα., σελ. 279-285.

³ Στη Δύση το εκπαιδευτικό σύστημα της Βαυαρίας αποτέλεσε πρότυπο για την Πρωσία, την Ολλανδία και τη Γαλλία. Βλ. V. Cousin, «*De l'instruction publique en Allemagne, en Prusse et en Hollande. Nouvelles considérations sur les rapports du physique et du moral de l'homme*», *Oeuvres de Victor Cousin*, vol. 3, Hauman, Bruxelles 1840-1841, σ. 174-176, 186 κ.ε. και Ελ. Ι. Κοντιάδη, «*Γερμανικές επιδράσεις στην ελληνική παιδεία. Ένα κεφάλαιο: Κωνσταντίνος Ασώπιος*», π. Ερανοστής, τόμ. 15, 1978-1979, σ. 154-155.

⁴ Στ. Τζουμελέα, Π. Παναγόπουλου, (1933), *Η εκπαίδευσή μας στα τελευταία 100 χρόνια*, εκδ. οίκος Δημητράκου, Αθήνα.

πλαίσιο μέσα στο οποίο θα καταβληθεί προσπάθεια για την αναζήτηση δεδομένων που είναι αναγκαία για το αντικείμενο της παρούσας έρευνας.

Βασικό ερευνητικό πεδίο αποτελεί η Αικατερίνη Χρηστομάνου-Λασκαρίδου (1842-1916) και η συμβολή της στην προσχολική αγωγή. Η Αικατερίνη Λασκαρίδου ασχολήθηκε συστηματικά με την Προσχολική Αγωγή κατά τον 19^ο αιώνα και με τις δραστηριότητές της αναγνωρίστηκε ως το πρόσωπο εκείνο το οποίο εισήγαγε και διέδωσε το φραιμπελιανό σύστημα στην Ελλάδα. Με τις ιδιαίτερες σπουδές της, τη δυναμικότητα του χαρακτήρα της και με το όλο έργο της στον τομέα της εκπαίδευσης των γυναικών και ειδικότερα των νηπιαγωγών αναδείχθηκε ως μία από τις σημαντικότερες ελληνίδες παιδαγωγούς. Το νέο παιδαγωγικό σύστημα, το οποίο μετέφερε από την Ευρώπη παρά τα εμπόδια που συνάντησε διαδόθηκε σταδιακά στην Ελλάδα και στον έξω ελληνισμό.

Η πολιτεία κατά την περίοδο αυτή έδωσε προτεραιότητα στα εκπαιδευτικά ζητήματα επειδή είχε την ελπίδα ότι η εκπαίδευση⁵, θα συντελέσει στη διαδικασία της αναμενόμενης διανοητικής και πολιτισμικής αλλαγής και στην καλλιέργεια εθνικής συνείδησης, ώστε το αίσθημα της εθνικής ταυτότητας να μπορεί να εντυπωθεί στις κοινωνικές ομάδες.

Σκοπός της παρούσας μελέτης αποτελεί η καταγραφή της ιστορικής εξέλιξης της Εκπαίδευσης, με έμφαση στο Νηπιαγωγείο, κατά τη διάρκεια του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα. Επιμέρους σκοπός αποτελεί η συγκριτική μελέτη της εκπαιδευτικής πολιτικής για την Προσχολική Αγωγή που εφαρμόστηκε στη χώρα μας κατά τη διάρκεια των δύο αυτών αιώνων.

Για να γίνει όμως κατανοητή η εκπαιδευτική πραγματικότητα κάθε χρονικής περιόδου χρειάζεται να καταγραφεί η δομή, η λειτουργία και η σύνδεσή της με το κοινωνικό σύστημα μέσα στο οποίο βρίσκεται αλλά και όλα εκείνα τα στοιχεία τα οποία ιστορικά τη συγκροτούν. Προκειμένου να γίνουν κατανοητά τα εκπαιδευτικά δρώμενα και η εκπαιδευτική πολιτική της συγκεκριμένης περιόδου κρίθηκε αναγκαία η αποσαφήνιση ορισμένων βασικών εννοιών του γενικότερου εκπαιδευτικού πλαισίου, δηλαδή του εκπαιδευτικού συ-

⁵**Θ. Γ. Παπακωνσταντίνου**, *Σκοποί και πολιτισμικές επιλογές στη νεοελληνική μέση εκπαίδευση*, Λύχνος, Αθήνα 1985, σ. 14-15,

Ν. Γ. Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1982⁶, σ. 22-24,

Κ. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1996, σ. 83-85,

Ι. Συκουτρής, *Επιλογή έργων*, Κάκτος, Αθήνα 1997, σ. 25-63,

Θ. Βαρέμης, «Από το εθνικό κράτος στο έθνος δίχως κράτος. Το πείραμα της οργάνωσης της Κωνσταντινούπολης» στο Εθνική Ταυτότητα και Εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1997, σ. 27-52,

Π. Κιτρομηλίδης, «Το ελληνικό κράτος ως εθνικό κέντρο» στο Ελληνισμός και Ελληνικότητα Ιδεολογικοί και Βιωματικοί άξονες της Νεοελληνικής Κοινωνίας του 19^{ου} αιώνα επιμ. Δ. Γ. Τσαούσης, Εστία, Αθήνα 1983, σ. 143-164,

Π. Κιτρομηλίδης, «Νοερές κοινότητες και απαρχές του εθνικού ζητήματος στα Βαλκάνια» στο Εθνική Ταυτότητα και Εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1997, σ. 53-131,

Α. Ρήγας, *Σύγχρονα ρεύματα στην επιστήμη της αγωγής*, χ.έ., Αθήνα 1995, σ. 16 και **Δ. Μιχαήλ**, *Έθνος Εθνικισμός και Εθνική Συνείδηση Μια ανθρωπολογική προσέγγιση*, Λεβιάθαν, Αθήνα χ. χ.

στήματος, της δομής και της οργάνωσής του, των σκοπών και των λειτουργιών του, των γενικών αρχών οργάνωσης και διοίκησης της εκπαίδευσης κ.ά.. Για το λόγο αυτό, στο πρώτο κεφάλαιο κρίθηκε σκόπιμο να γίνει οριοθέτηση και σημασιοδότηση των βασικών αυτών εκπαιδευτικών εννοιών.

Η παρούσα μελέτη στηρίζεται στην καταγραφή των ιστορικών τεκμηρίων, που αποτελούν τις βασικές πηγές της έρευνας, και την προσπάθεια ερμηνείας και ανάλυσης του κοινωνικοπολιτικού πλαισίου που υφίσταται την περίοδο κάθε μεταρρυθμιστικής προσπάθειας. Έτσι, με εργαλείο μεθοδολογικής προσπέλασης των εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων το θεωρητικό-ερμηνευτικό πλαίσιο, επιχειρείται, εκτός από την συγκέντρωση και καταγραφή των ιστορικών τεκμηρίων, η κατανόηση των μεταρρυθμιστικών προσπαθειών που έλαβαν χώρα στην ελληνική εκπαιδευτική πολιτική, και κυρίως στον τομέα του Νηπιαγωγείου.

Η μεθοδολογική προσέγγιση της παρούσας μελέτης είναι **ιστορική**, εφόσον πρόκειται για ιστορική καταγραφή, **ερμηνευτική**, αφού επιχειρείται η ερμηνεία και ανάλυση των μεταρρυθμιστικών φαινομένων, **διαλεκτική**, επειδή παρατίθενται θέσεις και αντιθέσεις των εμπλεκομένων στα εκπαιδευτικά θέματα και τέλος, **συγκριτική**, εφόσον επιδιώκεται η σύγκριση εκπαιδευτικών πολιτικών που εφαρμόστηκαν κατά καιρούς.

Αρχικές πηγές της παρούσας μελέτης αποτέλεσαν:

- Τα βιβλία και οι δημοσιεύσεις της Αικατερίνης Λασκαρίδου
- Οι εφημερίδες και τα περιοδικά της περιόδου 1860-1916
- Οι σχετικοί με την Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση Νόμοι
- Διατάγματα
- Υπουργικές αποφάσεις
- Εγκύκλιοι
- Εισηγητικές Εκθέσεις που συνοδεύουν τα νομοσχέδια
- Αποσπάσματα των Πρακτικών της Βουλής και της Γερουσίας από τις αγορεύσεις των βασικών εισηγητών του εκάστοτε κυβερνώντος κόμματος και των κομμάτων της αντιπολίτευσης πάνω στα νομοσχέδια
- Τα εκπαιδευτικά νομοσχέδια που προτάθηκαν αλλά δεν ψηφίστηκαν από τη Βουλή
- Οι ετήσιοι τόμοι των πρακτικών με τη Λογοδοσία της Ένωσης των Ελληνίδων
- Αρχεία του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου
- Αρχεία του ΕΛΙΑ
- Αρχεία του Φιλολογικού Συλλόγου «Παρνασσός»
- Αρχεία του Συλλόγου προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων

- Αναλυτικά Προγράμματα της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης
- Η σχετική ξένη και Ελληνική βιβλιογραφία.

Δευτερεύουσες πηγές αποτέλεσαν τα διάφορα βιβλία, επιστημονικά άρθρα, μεταπτυχιακές ή διδακτορικές διατριβές με σχετικό περιεχόμενο αλλά και δημοσιευμένες κρίσεις και σχόλια προσωπικοτήτων του χώρου της Εκπαίδευσης που ασχολήθηκαν κατά καιρούς με το θέμα.

1.2. Κριτήρια επιλογής του θέματος

Με την παρουσίαση πιο κάτω των κριτηρίων επιλογής θα καταβληθεί προσπάθεια για την αιτιολόγηση της επιλογής του θέματος και της χρονικής περιόδου με την οποία ασχολείται η παρούσα έρευνα. Τα κριτήρια αυτά σχετίζονται με την ιδιαιτερότητα της συγκεκριμένης περιόδου αλλά και με τη σπουδαιότητα του αντικειμένου της Προσχολικής Αγωγής.

Μεταξύ των κριτηρίων επιλογής σημαντικότερα θεωρούνται τα εξής:

1. Το ερευνητικό κενό το οποίο παρατηρείται για το ζήτημα της Προσχολικής Αγωγής από την έναρξη της ανασυγκρότησης του νεοελληνικού κράτους μέχρι την ψήφιση του πρώτου νομοθετικού κειμένου, δηλαδή του νόμου ΒΤΜΘ΄ του 1895.
2. Η σημαντική καθυστέρηση η οποία παρατηρήθηκε για περίπου 60 χρόνια, από το 1834 μέχρι το 1895, στην ανάπτυξη της Προσχολικής Αγωγής στην Ελλάδα σε σχέση με αυτή της Δημοτικής Εκπαίδευσης μετά την ανασυγκρότηση του νεοελληνικού κράτους.
3. Η αναφορά από πολλούς συγγραφείς, ιστορικούς και παιδαγωγούς στο όνομα της Αικατερίνης Λασκαρίδου⁶, και τη σημαντική προσφορά της στην Προσχολική Αγωγή χωρίς να αναφέρονται περισσότερα στοιχεία και λεπτομέρειες. Αυτό προκάλεσε την περιέργεια και κέντρισε το ενδιαφέρον της ερευνήτριας ώστε να ξεκινήσει η παρούσα έρευνα μέσα από αρχεία και πηγές για τη συνολική δραστηριότητα της η οποία επηρέασε για περίπου μισό αιώνα τα θέματα της Προσχολικής Αγωγής στην Ελλάδα.
4. Οι πρωτοβουλίες και η έντονη δράση μιας γυναίκας, οι οποίες την κατέστησαν πρωτοπόρο και πρωτεργάτη σε κοινωνικά και εκπαιδευτικά θέματα, σε μια εποχή κατά την οποία οι γυναίκες ασχολούνταν μόνο με τα του οίκου.
5. Η Προσχολική αγωγή θεωρείται γενικά η βάση του συστήματος αγωγής του παιδιού. Ως σημαντική βαθμίδα στην αγωγή και εκπαίδευση αποτελεί από μόνη της πεδίο έρευνας για κάθε ερευνητή, προκειμένου να διαπιστώσει σε ποιες βάσεις στηρίζεται το εκπαιδευτικό οικοδόμημα.

⁶ **Κυριαζοπούλου-Βαληνάκη Π.**, (1977), *Νηπιαγωγική*, τόμος 1^{ος}., εκδ. Βλάση, Αθήνα, σελ. 231-255, **Ι. Ξηροτύρη**, (χ.χ.), *Το σύγχρονο Νηπιαγωγείο και η ιστορία του*, εκδ. Ατλαντίς, Αθήνα, σελ. 295-296, βλ. επίσης **Α. Γαβαλά**, (1976), *Το Ελληνικό Νηπιαγωγείο. Πρώτο σχολείο της ζωής*, εκδ. Δίπτυχο, Αθήνα, σελ. 33-36.

1.3. Σκοπός της έρευνας

Η ανάληψη και διεξαγωγή της έρευνας για τη συμβολή της Αικατερίνης Λασκαρίδου στην εδραίωση της Προσχολικής Αγωγής στην Ελλάδα έχει σκοπό:

1. **Να ανασύρει** στην επιφάνεια, μέσα από ντοκουμέντα και πληροφορίες, ιστορική γνώση, η οποία δεν έχει παρουσιαστεί μέχρι σήμερα σχετικά με την εδραίωση και ανάπτυξη της Προσχολικής Αγωγής στην Ελλάδα.
2. **Να περιγράψει** και να αναλύσει το έργο της Αικατερίνης Λασκαρίδου το οποίο σχετίζεται με το θεσμό της Προσχολικής Αγωγής και τις παιδαγωγικές ιδέες τις οποίες προώθησε κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα μέχρι το θάνατό της το 1916.
3. **Να αναδείξει** τους λόγους οι οποίοι συνετέλεσαν στην έλλειψη κρατικού ενδιαφέροντος και στην καθυστέρηση ως προς την ανάπτυξη του θεσμού της Προσχολικής Αγωγής σε σχέση με τους άλλους εκπαιδευτικούς θεσμούς στις υπόλοιπες βαθμίδες εκπαίδευσης.

1.4. Ερευνητικά ερωτήματα

Η χρονική περίοδος του 19^{ου} αιώνα όπως διαπιστώθηκε μέσα από την ανασκόπηση της βιβλιογραφίας υπήρξε για την Ελλάδα η εποχή συγκρότησης του νέου κράτους μέσα από πολλά εμπόδια και δυσκολίες.

Λαμβάνοντας υπόψη την οικονομική και πολιτική κατάσταση της περιόδου αυτής και προκειμένου να επιτευχθούν οι στόχοι της έρευνας διαμορφώθηκαν από την ερευνήτρια ορισμένα ερευνητικά ερωτήματα τα οποία έχουν σχέση με την ικανοποίηση των εκπαιδευτικών και μορφωτικών αναγκών του λαού.

Για τα ερωτήματα αυτά θα επιχειρηθεί να δοθεί απάντηση με τα στοιχεία τα οποία θα προκύψουν από τη διεξαγωγή της παρούσας έρευνας.

1. Ποια ήταν η κατάσταση της γυναικείας εκπαίδευσης το 2^ο μισό του 19^{ου} αιώνα;
2. Ποια ήταν η κατάσταση της Προσχολικής Αγωγής στην Ελλάδα την περίοδο του 19^{ου} και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα;

3. Σε ποιες ενέργειες και δραστηριότητες προχώρησε η Αικατερίνη Λασκαρίδου (1864-1916) και ποια ήταν η συμβολή της στην οργάνωση και διάδοση της Προσχολικής Αγωγής;

1.5. Αναγκαιότητα-σπουδαιότητα και σημασία της έρευνας

Από την ανασκόπηση της βιβλιογραφίας που έγινε, διαπιστώθηκε ότι δεν έχουν γίνει σχετικές έρευνες για τη συμβολή της Αικατερίνης Λασκαρίδου στην εδραίωση της Προσχολικής Αγωγής στην Ελλάδα τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο 1860-1916.

Το γεγονός αυτό θεωρήθηκε ως αφορμή για την πραγματοποίηση της παρούσας έρευνας προκειμένου να διερευνηθεί η συμβολή της στην ίδρυση και ανάπτυξη της Προσχολικής Αγωγής στην Ελλάδα κατά τη χρονική αυτή περίοδο.

Η μελέτη αυτή θεωρείται σημαντική, διότι ασχολείται με την εξέταση της δραστηριότητας ενός προσώπου για την οργάνωση και λειτουργία ενός εκπαιδευτικού θεσμού ο οποίος εστιάζεται στην αγωγή και προετοιμασία του παιδιού πριν την είσοδό του στην εκπαίδευση.

Η αναγκαιότητα και σπουδαιότητα της έρευνας κρίνεται επίσης και από την ιστορική διαπίστωση ότι ο θεσμός της Προσχολικής Αγωγής λειτούργησε για πολλά χρόνια, πριν την επίσημη καθιέρωσή του στη χώρα μας, με σημαντική καθυστέρηση και με πρωτοβουλίες ιδιωτών και όχι του ίδιου του κράτους.

Η διερεύνηση της κατάστασης που επικρατούσε στην Προσχολική Αγωγή τον 19^ο αιώνα, των δραστηριοτήτων που ανέλαβε η Αικατερίνη Λασκαρίδου καθώς και όλες οι πληροφορίες οι οποίες θα συγκεντρωθούν έχουν μεγάλη σημασία διότι η νέα αυτή γνώση μπορεί να χρησιμοποιηθεί από όλους εκείνους οι οποίοι ασχολούνται με τη μελέτη και οργάνωση της Προσχολικής Αγωγής σε τοπικό και εθνικό επίπεδο στην Ελλάδα.

Ακόμη μπορεί να χρησιμοποιηθούν τα συμπεράσματα της έρευνας για την αύξηση του ενδιαφέροντος των ερευνητών με θέματα τα οποία αναφέρονται στον τομέα της Προσχολικής Αγωγής.

Η σημασία της έρευνας εστιάζεται επίσης στην ανακάλυψη και συγκέντρωση νέων γνώσεων, για την οργάνωση και διάδοση της Προσχολικής Αγωγής, οι οποίες βρίσκονται διάσπαρτες σε πηγές και κείμενα και αναφέρονται στην υπό διερεύνηση χρονική περίοδο.

1.6. Περιορισμοί της έρευνας

Βασική προϋπόθεση για τη διεξαγωγή της παρούσας έρευνας αποτελεί η ανεύρεση και αποδελτίωση των πηγών και των βοηθημάτων για την αναζήτηση νέων στοιχείων και απαραίτητων πληροφοριών ώστε να δοθούν απαντήσεις στα ερωτήματα που έχουν τεθεί.

Ένας από τους περιορισμούς οι οποίοι τέθηκαν με την ανάληψη διεξαγωγής της έρευνας ήταν η διερεύνηση της δράσης και προσφοράς ενός προσώπου και συγκεκριμένα της Αικατερίνης Λασκαρίδου στον τομέα της Προσχολικής Αγωγής και όχι της προσφοράς και δράσης άλλων ατόμων και θεσμών.

Επίσης περιορισμό στη διερεύνηση του θέματος αποτέλεσαν και τα χρονικά όρια της έρευνας τα οποία επιλέχθηκαν με βασικό κριτήριο τη χρονική περίοδο κατά την οποία η Αικατερίνη Χρηστομάνου-Λασκαρίδου (1842-1916) ασχολήθηκε και ανέλαβε διάφορες πρωτοβουλίες και δραστηριότητες στον τομέα της Προσχολικής Αγωγής.

Ο περιορισμός διερεύνησης της έκτασης του θέματος καθώς και της χρονικής περιόδου ανάπτυξης της Προσχολικής Αγωγής στην Ελλάδα θεωρήθηκε ως απαραίτητη προϋπόθεση για εμπειριστατωμένη και αναλυτική μελέτη των πηγών και των πληροφοριών οι οποίες αναφέρονται στην Προσχολική Αγωγή κατά τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο αλλά και ως κίνητρο για διεξαγωγή ερευνών από μελλοντικούς ερευνητές αφού με τον περιορισμό αυτό θα αφεθούν ανεξερεύνητες αρκετές περιοχές και πλευρές του θέματος.

1.7. Δομή της έρευνας

Η εργασία χωρίζεται σε δύο μέρη το θεωρητικό και το ερευνητικό.

Στο **ΠΡΩΤΟ μέρος**, το θεωρητικό, αναπτύσσονται εξ (6) κεφάλαια.

Στο **πρώτο κεφάλαιο** με τον τίτλο **Εισαγωγή** παρουσιάζεται η προβληματική της έρευνας, αιτιολογείται η επιλογή του θέματος, καθορίζεται ο σκοπός και τα ερευνητικά ερωτήματα, αναφέρεται η αναγκαιότητα και σπουδαιότητα της έρευνας και προσδιορίζονται οι προϋποθέσεις και οι περιορισμοί της.

Στο **Δεύτερο Κεφάλαιο** αναπτύσσεται το θεωρητικό πλαίσιο και καταβάλλεται προσπάθεια να αποσαφηνιστούν ορισμένες έννοιες όπως Νηπιαγωγείο, Προσχολική Αγωγή, κ.α που χρησιμοποιούνται, καθώς και η σχέση τους με την εκπαίδευση.

Στο **Τρίτο Κεφάλαιο** γίνεται μια σύντομη επισκόπηση της κατάστασης στην οποία βρισκόταν η Προσχολική Αγωγή στις διάφορες χώρες της Ευρώπης το 19^ο αιώνα.

Στο **Τέταρτο Κεφάλαιο** παρουσιάζεται η κατάσταση της Προσχολικής Αγωγής στην Ελλάδα και η θεσμοθέτησή της μέσα από τον ιδρυτικό Νόμο ΒΤΜΘ'. Καταγράφονται οι πρώτες μορφές της προσχολικής αγωγής μέσα από τα νηπιαγωγεία των ιεραποστόλων, το «*Νηπιακό σχολείο*» του Hildner στη Σύρο και τη συμβολή των Hill, καθώς και τα Νηπιακά σχολεία της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας. Τέλος γίνεται αναφορά στα «*Άλλα Νηπιαγωγεία*» της εποχής.

Στο **Πέμπτο Κεφάλαιο** παρουσιάζεται το ιδεολογικό υπόβαθρο στην Ελλάδα στις αρχές του 19^{ου} αιώνα και εκτίθεται με συντομία η ιστορική, κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα η οποία επικρατούσε κατά τη χρονική περίοδο την οποία καλύπτει η έρευνα.

Παρουσιάζεται αρχικά η ιδεολογία του νεοσύστατου ελληνικού κράτους, οριοθετείται η Μεγάλη Ιδέα και εντοπίζονται οι δύο διαφορετικές όψεις της εθνικής ταυτότητας, επισημαίνονται οι διαφορές του ελληνικού κράτους από τα δυτικά κράτη και δηλώνονται οι αιτίες των βαλκανικών ανταγωνισμών. Επίσης περιγράφεται η ελληνική κοινωνία, και εκτίθενται τα προβλήματα και η ιδιοτυπία της, με στόχο να ανιχνευθούν οι δυσκολίες εφαρμογής της υπάρχουσας νομοθεσίας στην εκπαίδευση.

Στο **Έκτο Κεφάλαιο** παρουσιάζονται τα συμπεράσματα του θεωρητικού μέρους της εργασίας.

Το **ΔΕΥΤΕΡΟ** μέρος της εργασίας, το οποίο είναι το **ερευνητικό**, αφιερώνεται στη συμβολή της Αικατερίνης Λασκαρίδου στην ανάπτυξη και θεσμοθέτηση της Προσχολικής Αγωγής στην Ελλάδα και αποτελείται από πέντε (5) κεφάλαια.

Στο **πρώτο Κεφάλαιο** γίνεται λεπτομερής περιγραφή της μεθοδολογίας και τεχνικής που χρησιμοποιεί η παρούσα έρευνα, περιγράφεται ο τρόπος συγκέντρωσης του υλικού, η επιλογή του και οι φάσεις της έρευνας.

Το **δεύτερο Κεφάλαιο** αναφέρεται στην θέση της γυναίκας στην ελληνική κοινωνία του 19ου αιώνα, στη γυναικεία εκπαίδευση και εργασία, στις στερεότυπες αντιλήψεις γύρω από τη φύση και τον προορισμό της γυναίκας και στην έναρξη ανάπτυξης του φεμινιστικού κινήματος.

Το **τρίτο Κεφάλαιο** αναλύει τα πρώτα βήματα της Προσχολικής Αγωγής στην Ελλάδα και τα εγχειρίδια της νηπιαγωγικής μεθόδου. Γίνεται αναφορά στο ιδεολογικό υπόβαθρο που κυριαρχούσε στην Ελλάδα στις αρχές του 19^{ου} αιώνα και περιγράφονται και αναλύονται τα πρώτα εγχειρίδια τα οποία κυκλοφόρησαν για τη βοήθεια των νηπιαγωγών στην άσκηση του έργου τους. Ειδικότερα αναλύονται: το εγχειρίδιο και η παιδαγωγική των Hill για τα νηπιακά σχολεία, το εγχειρίδιο περί νηπιακών σχολείων του Ι. Κοκκώνη, το εγχειρίδιο με τις «Συμβουλές» της Pape-Carpantier σε ελληνική μετάφραση. Επίσης στο κεφάλαιο αυτό αναλύονται τα πρώτα βήματα της Προσχολικής Αγωγής στην Ελλάδα

Το **τέταρτο Κεφάλαιο** ασχολείται με τη σχέση της Αικατερίνης Λασκαρίδου με την Προσχολική Αγωγή και τη συμβολή της στην ανάπτυξη και θεσμοθέτησή της στην Ελλάδα. Στα υποκεφάλαια καταγράφονται και παρουσιάζονται στοιχεία από τη ζωή της, τις σπουδές της, τις παιδαγωγικές της ιδέες και τη γενικότερη δράση της.

Το **πέμπτο Κεφάλαιο** συνοψίζει τα συμπεράσματα που προκύπτουν από τη διερεύνηση του θέματος της παρούσας έρευνας

Στο τέλος ακολουθούν η **Βιβλιογραφία και τα Παραρτήματα.**

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2. ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΔΙΑΣΑΦΗΝΙΣΕΙΣ

2.1. Εκπαιδευτικό σύστημα

Ο όρος εκπαίδευση ή εκπαιδευτικό σύστημα, ετυμολογικά εξεταζόμενος σημαίνει την προγραμματισμένη και οργανωμένη μορφή παιδείας. Δηλώνει ένα «ορισμένο τρόπο οργάνωσης, ένα σύνολο από μέρη τα οποία σύμφωνα με τις περιπτώσεις είναι λίγο ή πολύ λειτουργικά συντονισμένα, αλλά (...) συχνά και με ανομοιότητες, με συγκρούσεις και πολλές φορές ακόμη με εσωτερικές αντιθέσεις».⁷

Το εκπαιδευτικό σύστημα αποτελείται από το σύνολο των οργανωτικών δομών, λειτουργιών, μεθόδων, μέσων και προγραμμάτων, με τα οποία η κοινωνία παρέχει στα μέλη της μεθοδικά διευθετημένη και ελεγχόμενη παιδεία, η οποία με τη σειρά της καλύπτει ένα ευρύτατο φάσμα της ανθρώπινης δραστηριότητας και αποβλέπει κυρίως στη διατήρηση και αποδοχή της νομιμοποιητικής της βάσης.⁸

Επιπλέον, το εκπαιδευτικό σύστημα και η εκπαίδευση είναι η διαδικασία που οδηγεί στον τελικό σκοπό, με στόχους που ανάγονται στα ευρύτερα πλαίσια της εκπαιδευτικής πολιτικής κάθε χώρας. Η παγίωση ενός εκπαιδευτικού συστήματος περνά από πολλές φάσεις και αγώνες, όπως καταδεικνύει η ιστορική εξέλιξή του. Διαμορφώνεται με βάση κοινωνικές, οικονομικές, πολιτισμικές κ.ά. θεμελιώδεις ανάγκες μιας κοινωνίας και υπηρετεί τις αξίες και τα ιδεώδη αυτής.⁹

Η πολιτεία θεσμοθετεί το οργανόγραμμα λειτουργίας της εκπαίδευσης, που έχει ορισμένη δομή και οργάνωση. Η εκπαίδευση διακρίνεται συνήθως σε τρεις βαθμίδες: την πρωτοβάθμια, τη δευτεροβάθμια και την τριτοβάθμια. Κάθε μια από τις βαθμίδες περιλαμβάνει σχολικά ιδρύματα, η ονομασία των οποίων αλλάζει κατά τη διάρκεια των αιώνων. Έτσι στην ελληνική πρωτοβάθμια εκπαίδευση συναντώνται κατά καιρούς ονομασίες όπως στοιχειώδες, λαϊκό, δημοτικό σχολείο και νηπιαγωγείο¹⁰.

Στην πορεία των αιώνων η διάρθρωση της εκπαίδευσης αλλάζει, καθώς μεταβάλλεται η διάρκειά της, ο δωρεάν χαρακτήρας της, η διάκριση ως προς την πρόσβαση σε όλους, ο τρόπος μετάβασης από τη μια βαθμίδα στην άλλη κ.ά.

⁷ M. Debesse-G. Mialaret, *Οι παιδαγωγικές Επιστήμες*, «Συγκριτική Παιδαγωγική», τ. 3, Δίπτυχο, Αθήνα, 1984, σ. 24.

⁸ K. Χάρης, *Εκπαιδευτικό σύστημα*, Παιδαγωγική Ψυχολογική Εγκυκλοπαίδεια-Λεξικό, τ. 3, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1989, σ. 1727

⁹ A. Ρήγας, *Παιδαγωγική Επιστήμη, διαχρονική παρουσίαση και κριτική θεώρηση*, Αθήνα, 1984, σ. 15.

¹⁰ A. Ρήγας, *Σύγχρονα εκπαιδευτικά Συστήματα*, τ. 1, Αθήνα, 1990, σσ. 15-21

Η εκπαίδευση βρίσκεται σε αμφίδρομη σχέση αλληλεπίδρασης με όλα τα επίπεδα του κοινωνικού, πολιτικού, οικονομικού και πολιτιστικού γίνεσθαι. Στοχεύει να μεταδώσει γνώσεις, ηθικές αξίες, στάσεις ζωής και πολιτισμικά αγαθά, με σκοπό τη δημιουργική προσαρμογή και ένταξη του νέου στο φυσικό και κοινωνικό περιβάλλον, καθώς επίσης και την ολόπλευρη διαμόρφωση της προσωπικότητάς του.¹¹ Προπαρασκευάζει τη νέα γενιά για την εισαγωγή της στον κόσμο των ενηλίκων¹².

Η εκπαίδευση σκοπεύει με διπλό στόχο: από τη μια να αναπτύξει στον εκπαιδευόμενο ικανότητες τέτοιες, που να του επιτρέπουν να ταξινομήσει συστηματικά τις όποιες πολιτιστικές ή τεχνικές απόκτησε μέχρι τώρα με τη διαδικασία της κοινωνικοποίησης και να πάρει κριτική στάση απέναντί τους και από την άλλη να τον ενημερώσει ότι η εικόνα του κόσμου που μέχρι τώρα είχε σχηματίσει είναι περιορισμένη και να τον πείσει ότι πρέπει να ψάξει ενεργά για τις πηγές που θα βαθύνουν την προοπτική και θα καλυτερεύουν την ποιότητα αυτής της εικόνας. Αναλαμβάνει τη βαριά ευθύνη να ξυπνήσει, να καλλιεργήσει και να αναπτύξει όλες τις σωματικές, ψυχικές και πνευματικές δυνάμεις και όλες τις προδιαθέσεις που από τη γέννησή του φέρει ο άνθρωπος και να τον μεταβάλλει από ένα, έστω και προικισμένο δημιούργημα, σε κορωνίδα της Δημιουργίας.

Οι σκοποί της εκπαίδευσης περιέχονται στα Συντάγματα των Κρατών ή στους εκπαιδευτικούς νόμους. Συμπληρωματική πηγή για την αποσαφήνιση των σκοπών της εκπαίδευσης αποτελούν τα συγγράμματα των φιλοσόφων, των παιδαγωγών, των πολιτικών και των κοινωνιολόγων, οι οποίοι εκφράζουν τις παιδευτικές αναζητήσεις της εκάστοτε εποχής.

Το εκπαιδευτικό σύστημα μεταβιβάζει στη νέα γενιά ένα μέρος του πολιτισμού. Για το λόγο αυτό, από το ευρύτερο φάσμα των πολιτισμικών στοιχείων, επιλέγονται αυτά τα οποία θα αποτελέσουν τα μορφωτικά αγαθά και θα πλουτίσουν τα προγράμματα σπουδών. Έτσι το γνωστικό υλικό δεν αποτελεί τη μόνη πηγή σύνθεσης των αναλυτικών προγραμμάτων. Οι ιδέες αναφορικά με τη φύση, το χαρακτήρα και η μορφή της παιδείας αποτελούν έναν εξίσου σημαντικό ιστό σύνθεσης αυτών.¹³ Η κοινωνία, μέσα από τη θεσμοθέτηση ενός συστήματος αξιών και κανόνων, καθώς και μέσω διαδικα-

¹¹ **Π. Ράπτης**, *Οι εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις του μεσοπολέμου στην Ελλάδα (1917-1940)*, Διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Διεθνών Σπουδών, Αθήνα, 1997, σ. 24.

¹² **Θ. Νταλάκας**, *Εισαγωγή στην κοινωνιολογία-Θέματα κοινωνιολογίας της Παιδείας*, Ιωάννινα, 1982, σ. 120

¹³ **Γ. Φλουρής**, *Αναλυτικά προγράμματα για μια νέα εποχή στην εκπαίδευση*, Γρηγόρη, Αθήνα, 1983.

σιών μεταβίβασης αυτών στη νέα γενιά, επιζητεί την ένταξή της στο εκάστοτε κοινωνικο-πολιτισμικό περιβάλλον.

Συνεπώς, παράλληλα με την κοινωνική αλλαγή συντελείται και η επιδίωξη στη μεταβολή των εκπαιδευτικών στόχων¹⁴, ώστε αυτοί να ανταποκρίνονται στις απαιτήσεις της κοινωνίας. Έτσι, η ιστοριογραφία μας δείχνει την συνεχή και σταδιακή αλλαγή της εκπαιδευτικής πολιτικής και των εκπαιδευτικών στόχων. Βέβαια, πολλές φορές οι εκπαιδευτικοί σκοποί μεταβλήθηκαν για να εξυπηρετήσουν πολιτικά συμφέροντα των ιθυνόντων της εκπαίδευσης.

Ομοίως υπάρχουν σκοποί της εκπαίδευσης που διαφέρουν από χώρα σε χώρα, όπως και από εποχή σε εποχή. Η πολιτική, οικονομική και κοινωνική δομή μιας χώρας, οι ιδιαιτερότητές της, οι ανάγκες που αντιμετωπίζει και που περιμένει να αντιμετωπίσει μελλοντικά, καθώς επίσης και οι οραματισμοί της Πολιτείας της για το αυριανό πρόσωπο και τη ζωή του λαού της, είναι παράγοντες που καθορίζουν σκοπούς και στόχους που πρέπει να πραγματοποιηθούν. Ανάλογα με τους επιδιωκόμενους στόχους, η Πολιτεία προγραμματίζει προσεκτικά την εκπαίδευση που θα προσφέρει στο λαό της και καθορίζει ως σκοπούς της εκπαίδευσης αυτούς που θα συμβάλλουν περισσότερο στην υλοποίηση των οραματισμών της.

Πολλά παραδείγματα επιβεβαιώνουν αυτόν τον ισχυρισμό. Άλλοι είναι οι σκοποί της εκπαίδευσης σε μια ανεπτυγμένη χώρα, άλλοι σε μια αναπτυσσόμενη και άλλοι σε μια υπανάπτυκτη.

Ωστόσο υπάρχουν και άλλοι εκπαιδευτικοί στόχοι που μπορεί και πρέπει να είναι σταθεροί και κοινοί για όλους τους λαούς όλων των εποχών. Οι διαχρονικοί αυτοί σκοποί της εκπαίδευσης είναι μορφωτικοί, κοινωνικοί και πολιτικοί.

Μορφωτικοί είναι εκείνοι οι σκοποί οι οποίοι αποβλέπουν στη μόρφωση του πολίτη, δηλαδή στην πνευματική, ψυχική και σωματική του καλλιέργεια, που επιτυγχάνεται με την καλλιέργεια του γνωστικού, του βουλευτικού και του συναισθηματικού του στοιχείου.

Κοινωνικοί σκοποί είναι οι σκοποί που θα βοηθήσουν το άτομο να κοινωνικοποιηθεί και να ενταχθεί ομαλά στο κοινωνικό σύνολο.

Πολιτικοί είναι οι σκοποί οι οποίοι στοχεύουν να περάσει η πολιτιστική ταυτότητα και κληρονομιά κάθε χώρας στις νεότερες γενιές.

¹⁴ Βλ. **Σύνταγμα της Ελλάδας** 1975, άρθρο 16, παράγρ. 2, επίσης **Ι. Βρεττού και Α. Καψάλη**, Σκοποί και ιδεώδη της αγωγής, Παιδαγωγική Ψυχολογική Εγκυκλοπαίδεια-Λεξικό, τ. 8, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1989, σ. 4315.

2.2. Εκπαιδευτική νομοθεσία

Με τον όρο εκπαιδευτική νομοθεσία νοούνται οι κανόνες εκείνοι που ρυθμίζουν την οργάνωση της παιδείας, τις διάφορες φάσεις και τις εναλλακτικές μορφές εκπαίδευσης.¹⁵ Οι κανόνες αυτοί θεσπίζονται από την πολιτεία για την άσκηση της εκπαιδευτικής πολιτικής.

Η εκπαιδευτική νομοθεσία, όπως και γενικά η νομοθεσία ενός κράτους, τροποποιείται συνεχώς, συμπληρώνεται με άλλες διατάξεις ή και καταργείται και έτσι παρουσιάζεται ως μια λειτουργία και δράση που δεν είναι σταθερή. Αποτέλεσμα αυτής της κατάστασης είναι να υπάρχει πολυνομία και σε ορισμένες περιπτώσεις νομοθεσία που είναι αντιφατική, όταν η μια διάταξη δε συμπληρώνει την άλλη αλλά τη ρυθμίζει με διαφορετικό τρόπο. Οι διατάξεις που ρυθμίζουν βασικά ζητήματα οργάνωσης και διοίκησης της εκπαίδευσης έχουν τη μεγαλύτερη διάρκεια ζωής και νομικής ισχύος, σε αντίθεση με εκείνες που ρυθμίζουν λεπτομέρειες και έχουν εκτελεστικό και εξειδικευμένο χαρακτήρα, όπως αυτές που περιέχονται σε διατάγματα, υπουργικές αποφάσεις, εγκυκλίους, οι οποίες έχουν συνήθως περιορισμένη διάρκεια ζωής.¹⁶

Η εκπαιδευτική νομοθεσία διαμορφώνεται με βάση τις κρατούσες, σύμφωνα με το Σύνταγμα, πολιτικές και κοινωνικές αντιλήψεις. Θεμελιώνεται στο Σύνταγμα του κράτους, το οποίο αποτελεί το συστηματικό κώδικα των βασικών κανόνων δομής και λειτουργίας της πολιτείας.¹⁷

Ο συντάκτης κάθε νομοθετικού μέτρου οφείλει να αξιολογήσει και να σταθμίσει τα συνταγματικά αγαθά των εμπλεκομένων και συμμετεχόντων στην εκπαιδευτική διαδικασία.¹⁸ Βασικό συνταγματικό αγαθό που πρέπει να λάβει υπόψη του ο νομοθέτης αποτελεί αυτό της ίσης ευκαιρίας για μόρφωση. Επιπλέον, οι νομοθετικές ρυθμίσεις θα πρέπει να αφήνουν περιθώρια για την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας των συμμετεχόντων στην εκπαιδευτική διαδικασία, ώστε η εκπαίδευση να οδηγεί στην μόρφωση ηθικά ελεύθερων και αυτοδύναμων ατόμων, που θυσιάζουν το προσωπικό τους συμφέρον στο βωμό της προκοπής του συνόλου.¹⁹

¹⁵ Β. Σκουρής, *Το δίκαιο της Παιδείας*, Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1988, σ. 15.

¹⁶ Π. Γ. Ράπτης, *ό.π.*, σ. 35

¹⁷ Α. Τσάτσος, *Συνταγματικό Δίκαιο-Επιτομή*, Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1982, σσ. 26-35.

¹⁸ Β. Σκουρής, *ό.π.*, σ. 15.

¹⁹ Π. Ράπτης, *...ό.π.*, σσ. 36-37.

2.3. Οργάνωση της εκπαίδευσης

Ο όρος «οργάνωση» έχει την έννοια ότι σε ένα σύνολο υπάρχει διάρθρωση και διασύνδεση των διαφόρων συντελεστών με στόχο την επίτευξη ενός σκοπού καθορισμένου εκ των προτέρων.²⁰ Η οργάνωση παρουσιάζει τη δομή και τη διάρθρωση ενός συστήματος-το οποίο εμπεριέχει την πρόβλεψη της χρονικής διαδοχής των ενεργειών από όλα τα όργανα αυτού, ώστε να υπάρχει συνέχεια και σύνδεση της προηγούμενης με την επόμενη δράση, με βάση τις επιταγές του εφαρμοζόμενου προγράμματος- καθώς επίσης και τις αρμοδιότητες και τις λειτουργίες της κάθε δομής.²¹

Σε κάθε οργάνωση αλληλεξαρτώνται και αλληλεπιδρούν τέσσερις βασικοί παράγοντες:²² το έμπυχο δυναμικό, που συμμετέχει στα δρώμενα της οργανωμένης δράσης, η προσπάθειά του για επίτευξη αντικειμενικών κοινών σκοπών, η οργανωτική δομή του συστήματος, που αποτελεί ένα οριοθετημένο πλαίσιο, μέσα στο οποίο εμπεριέχονται οι κανόνες συμπεριφοράς, οι αξίες, οι αρχές και οι ρόλοι που διέπουν την οργανωτική δράση, και, τέλος, το περιβάλλον μέσα στο οποίο δρα η οργάνωση και επηρεάζει την επίτευξη των αντικειμενικών σκοπών της.

Στην οργάνωση της εκπαίδευσης υπάγονται οι ρυθμίσεις όλων των τμημάτων της εκπαιδευτικής δομής:²³

- Οι βαθμίδες εκπαίδευσης
- Οι εκπαιδευτικοί φορείς
- Οι τύποι των σχολικών ιδρυμάτων
- Η αποσαφήνιση των λειτουργικών σχέσεων μεταξύ των εκπαιδευτικών βαθμίδων, αλλά και μεταξύ των σχολείων κάθε βαθμίδας
- Η μετακίνηση των μαθητών μέσα στην ίδια βαθμίδα και ανάμεσα στις βαθμίδες
- Η διάρκεια φοίτησης σε κάθε βαθμίδα και εκπαιδευτικό ίδρυμα
- Οι εκδιδόμενοι τίτλοι σπουδών
- Η κατανομή των μαθημάτων σε αναλυτικά, εβδομαδιαία και ωρολόγια προγράμματα
- Ο τρόπος συγγραφής και διανομής βιβλίων
- Οι μέθοδοι διδασκαλίας

²⁰ Α. Ανδρέου, Γ. Παπακωνσταντίνου, *Οργάνωση και διοίκηση του εκπαιδευτικού συστήματος- Θεωρητική προσέγγιση και Ιστορική επισκόπηση*, Εξάντας, Αθήνα, 1990, σ.29.

²¹ Π. Ράπτης, *ό.π.*, σ. 38.

²² Χ. Σαϊτίης, *Βασικά Θέματα της Σχολικής Διοίκησης*, Αθήνα, 1994, σσ. 18-19.

²³ Π. Ράπτης, *ό.π.*, σσ. 40-41

- Η αξιολόγηση της σχολικής επίδοσης των μαθητών
- Η υλικοτεχνική υποδομή και τα σχολικά κτίρια
- Η οργάνωση της εσωτερικής ζωής του σχολείου
- Η οριοθέτηση των σκοπών της παιδείας
- Η βασική μόρφωση, επιμόρφωση και μετεκπαίδευση του διδακτικού προσωπικού
- Τα θέματα υπηρεσιακής κατάστασης του διδακτικού προσωπικού
- Οι σχέσεις τις εκπαιδευτικής κοινότητας με τους ποικίλους φορείς της οργανωμένης κοινής έκφρασης.

Η οργανωτική δομή της εκπαίδευσης εξαρτάται από πολλούς παράγοντες, όπως την παράδοση, την ιστορία, την εθνική κουλτούρα, το επίπεδο και τους ρυθμούς της οικονομικής ανάπτυξης κ.ά., και για το λόγο αυτό παρουσιάζει διαφοροποιήσεις από χώρα σε χώρα. Γενικά, όμως, ακολουθείται η διεθνής τυπική ταξινόμηση της εκπαίδευσης, αναφορικά με τις βαθμίδες και τα επίπεδα της εκπαίδευσης.

2.4. Η διοίκηση της εκπαίδευσης

Η έννοια της διοίκησης αναφέρεται στο σύνολο των μέσων, των μηχανισμών, των συνθηκών και των προϋποθέσεων, που είναι απαραίτητες για την επιτυχημένη υλοποίηση των συγκεκριμένων σκοπών.²⁴ Με τη χρήση των οργάνων του συστήματος και την αξιοποίηση του οργανωτικού του σχήματος επιτυγχάνεται μια αποτελεσματική διοικητική λειτουργία.

Η διοίκηση της εκπαίδευσης αποτελεί ιδιαίτερο κλάδο της Δημόσιας Διοίκησης. Έχει ιδιαίτερη οργανωτική δομή και στοχεύει στην εύρυθμη λειτουργία του εκπαιδευτικού συστήματος και στην παροχή υψηλού επιπέδου μορφωτικών αγαθών.

Στο χώρο της Παιδείας η διοίκηση επιδιώκει την παγίωση της κατάλληλης οργανωτικής δομής, με την αποσαφήνιση λειτουργικών σχέσεων μεταξύ των φορέων, τμημάτων, βαθμίδων, οργάνων.

Το έργο της εκπαιδευτικής διοίκησης επιμερίζεται τους ακόλουθους τομείς:

- Λειτουργική διάρθρωση της εκπαίδευσης
- Συνεχής έρευνα και έλεγχος για την επιβολή των απαραίτητων τροποποιήσεων, συμπληρώσεων ή αναθεωρήσεων, ώστε να διατηρείται υψηλός βαθμός συνάφειας με τα χρησιμοποιούμενα μέσα και τους επιδιωκόμενους στόχους.

²⁴ Γ. Ρούση, *Εισαγωγή στη θεωρία της Δημόσιας Διοίκησης*, Gutenberg, Αθήνα, 1984, σ. 35.

- Συνεργασία και διαμόρφωση ενιαίου πνεύματος διοίκησης στα διάφορα επίπεδα οργάνωσης.
- Εδραίωση της ενδο-εκπαιδευτικής επικοινωνίας μεταξύ των δρώντων της σχολικής πράξης
- Διοικητική και παιδαγωγική καθοδήγηση για την πρόληψη εμφάνισης δυσλειτουργιών και χειρισμό αυτών.
- Παρακολούθηση της υπηρεσιακής κατάστασης του εκπαιδευτικού προσωπικού
- Φροντίδα για την ενημέρωση του εκπαιδευτικού προσωπικού σε θέματα εκπαιδευτικής νομοθεσίας.
- Οριοθέτηση και αποσαφήνιση του ρόλου του εκπαιδευτικού, του διοικητικού προϊσταμένου και του σχολικού συμβούλου.
- Προσαρμογή του εκπαιδευτικού οργανογράμματος και της διοικητικής λειτουργίας στις αρχές της εκπαιδευτικής διοίκησης.

2.5. Νηπιαγωγείο

«Νηπιαγωγείον, ως και το όνομα δηλοί, καλείται το καθίδρυμα εκείνο, εν ώ παιδαγωγούνται τα νήπια, ήτοι οι άγοντες ηλικίαν τριών μέχρις έξ ετών»²⁵.

Το νηπιαγωγείο είναι το εκπαιδευτικό ίδρυμα στο οποίο συνήθως φοιτούν παιδιά ηλικίας 3-5 ετών, αλλά σε μερικές χώρες φοιτούν και παιδιά ηλικίας 2-7 ετών. Πολλοί ειδικοί στα εκπαιδευτικά θέματα χρησιμοποιούν το γενικό όρο «προσχολικό εκπαιδευτικό ίδρυμα» και εννοούν κάθε εκπαιδευτικό ίδρυμα στο οποίο φοιτούν, φροντίζονται και εκπαιδεύονται μικρά παιδιά²⁶. Δεν υπάρχουν, σε διεθνές επίπεδο, κριτήρια για ένα ενιαίο ορισμό και οι αλλαγές στην ορολογία συχνά είναι ενδεικτικές λεπτών εξελίξεων στην ιδεολογία και στην παροχή προσχολικής αγωγής. Αυτή η προσχολική αγωγή παρέχεται πριν από την τυπική και συνήθως υποχρεωτική στοιχειώδη εκπαίδευση ή πρωτοβάθμιο σχολείο.

Νηπιαγωγείο αποκαλείται το δημόσιο ή ιδιωτικό εκπαιδευτικό ίδρυμα το οποίο παρέχει αγωγή στα παιδιά της προσχολικής ηλικίας. Ο όρος εξάλλου «προσχολική αγωγή» χρησιμοποιείται υπό την ευρύτερη σημασία του, για να δηλώσει όλες τις επιδράσεις που δέχεται το παιδί από τη γέννησή του μέχρι την ηλικία της εγγραφής του στο πρω-

²⁵ Α. Σπαθάκη, *Περί Νηπιαγωγείων*, Περιοδικό Πλάτων, Ιούλιος και Αύγουστος 1881, τεύχος Θ' και Ι', σ. 257.

²⁶ Η. Ξηροτύρη, *Το σύγχρονο νηπιαγωγείο και η ιστορία του*, Αθήνα, Ατλαντίς, σελ. 7.

τοβάθμιο, δηλαδή, το Δημοτικό σχολείο. Οι επιδράσεις αυτές προέρχονται τόσο από το οικογενειακό όσο και από το εξωοικογενειακό περιβάλλον του παιδιού²⁷. Ο όρος Νηπιαγωγείο²⁸ δηλώνει τη θεσμοθετημένη, σκόπιμη και μεθοδευμένη αγωγή η οποία παρέχεται στα νήπια από ειδικά εκπαιδευμένο προσωπικό²⁹, τις νηπιαγωγούς, και ειδικούς παιδαγωγούς οι οποίοι εκπαιδεύονται σε ανάλογα οργανωμένες εκπαιδευτικές μονάδες, τα νηπιαγωγεία και τους παιδικούς σταθμούς. Με την έννοια αυτή η προσχολική αγωγή συμπληρώνει την οικογενειακή αγωγή και διευκολύνει τη μετάβαση του παιδιού από το οικογενειακό του στο σχολικό περιβάλλον³⁰.

Ο όρος στη σύγχρονη πρακτική υποδηλώνει τις παιδαγωγικές και διδακτικές ενέργειες και την κοινωνική φροντίδα που παρέχονται στα νήπια τα οποία φοιτούν στα νηπιαγωγεία, για να υποβοηθήσουν την ψυχοκινητική, κοινωνική, συναισθηματική, γνωστική, γλωσσική και αισθητική ανάπτυξή τους³¹. Ειδικότερα στους νηπιακούς σταθμούς προέχουν τα κοινωνικά κίνητρα, ενώ στα νηπιαγωγεία επικρατούν οι ψυχοκοινωνιολογικοί και παιδαγωγικοί στόχοι.

Ο λόγος γίνεται για παιδιά των δύο φύλων στην ηλικία κατά κανόνα 2-6 ετών και για ιδρύματα που λειτουργούν με την ευθύνη του κράτους ή εξουσιοδοτημένων ιδιωτών, και βεβαίως αναφέρονται σε όλα τα πολιτισμικά και οικονομικά αναπτυγμένα κράτη³².

Η προσχολική αγωγή απέκτησε σημαντικό ενδιαφέρον ως επιστημονικός κλάδος στη σύγχρονη εποχή³³, αφού έγινε κατανοητή η σημασία της νηπιακής ηλικίας για τη

²⁷ **Ε., Καλλιγιά** *Η πρόνοια για το παιδί στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα, Ίδρυμα ερευνών για το παιδί*, Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα, 1990. σελ. 59-65.

²⁸ **Ι. Κιτσαράς**, *Εισαγωγή στην Προσχολική Παιδαγωγική*, Αθήνα 1988, σελ. 32. Ο συγγραφέας αναφέρει ότι ο όρος νηπιαγωγείο άρχισε να επικρατεί το 1895 και αντικατέστησε το Νηπιακό κήπο. Επίσης **Π. Κυριαζοπούλου-Βαληνάκη**, (1977), *Νηπιαγωγική*, τομ. 2., σ. 246, Αθήνα Βλάση. Η συγγραφέας αναφέρει ότι ο όρος νηπιαγωγείο έχει την αρχή του στο νόμο ΒΤΜΘ του 1895

²⁹ Στον Καναδά, στη Μεγάλη Βρετανία και στη Γαλλία, το διδακτικό προσωπικό των νηπιαγωγείων και των άλλων ιδρυμάτων προσχολικής αγωγής καταρτίζεται, μετά την αποφοίτηση του από το σχολείο της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, στα κολέγια ή στα πανεπιστήμια, παράλληλα με το διδακτικό προσωπικό της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης. Βλ. Παιδαγωγική Ψυχολογική Εγκυκλοπαίδεια-Λεξικό, Ελληνικά Γράμματα, τόμ. 6ος, σ. 3309.

³⁰ *Το νηπιαγωγείο ...κατά πρώτον αναλαμβάνει την εξακολούθησιν της διακοπείσης οικιακής αγωγής όπως επιτύχη δε του σκοπού οργανίζεται εσωτερικώς τε και εξωτερικώς ούτως ώστε να δύναται ένθεν μὲν ν' αντικαταστήσῃ τον οίκον, ένθεν δε να παράσῃ εις τους παίδας την εικόνα ευτυχέστερου εν τω μέλλοντι οικογενειακού βίου...* Βλ. **Α. Σπαθάρη**, *Περί Νηπιαγωγείων*, Περιοδικό Πλάτων, Σεπτέμβριος και Οκτώβριος 1881, τεύχος ΙΑ' και ΙΒ' σ. 321.

³¹ Αφού λοιπόν η οικογένεια δεν ευκαιρεί ή δεν επαρκεί για την καθόλου προσχολική αγωγή του παιδιού, επιβάλλεται η φοίτησή του σε ιδρύματα, βλ. **Η. Ξηροτύρη**, *Το σύγχρονο νηπιαγωγείο και η ιστορία του*, Ατλαντίς, Αθήνα, σελ. 8. Βλ, επίσης Το πρόβλημα της προσχολικής αγωγής από τα πιο παλιά χρόνια μέχρι σήμερα είναι συνδεδεμένο με τις ανθρώπινες ανάγκες, **Αικ. Κοσμά**, *Ιστορία Προσχολικής Αγωγής*, Θεσσαλονίκη, 1975, σελ. 13.

³² Βλ. Παιδαγωγική Ψυχολογική Εγκυκλοπαίδεια-Λεξικό, Ελληνικά Γράμματα, τόμ. 7ος, σ. 4156.

³³ **Α. Δημαράς**, «*Εκπαίδευση*», Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. ΙΓ', Αθήνα 1977, σ. 485.

σωματική, ψυχική και διανοητική ανάπτυξη του παιδιού, όχι μόνο μεταξύ των παιδαγωγών, αλλά και άλλων επιστημόνων ως πρώτη και βασική ανάγκη καλλιέργειας και κοινωνικοποίησης του παιδιού της τρυφερής ηλικίας³⁴. Οι εξελίξεις άλλωστε της νηπιαγωγικής επιστήμης προκάλεσαν, αργά αλλά γόνιμα, το ενδιαφέρον στις οργανωμένες κοινωνίες των πολιτισμένων κρατών, ώστε σήμερα πια κάθε εκπαιδευτικό σύστημα να αντιμετωπίζει τις εφαρμογές της προσχολικής αγωγής³⁵. Τούτο υπογραμμίζει τη σημασία της έρευνας και της μελέτης του παρελθόντος των προσχολικών ιδρυμάτων και των προσωπικοτήτων που τα ανέδειξαν³⁶.

2.6. Προσχολική Αγωγή

Ο όρος *προσχολική αγωγή*³⁷ δε χρησιμοποιείται ενιαία. Συνήθως χρησιμοποιείται στα πλαίσια, αφενός μιας ευρύτερης και αφετέρου μιας στενότερης κατανόησής του.

Με την ευρύτερή του έννοια, ο όρος *προσχολική αγωγή* περιλαμβάνει όλες τις επιδράσεις που δέχεται το παιδί, χρονικά, από τη γέννησή του μέχρι την έναρξη της φοίτησής του στο σχολείο. Οι επιδράσεις αυτές προέρχονται τόσο από το οικογενειακό όσο και από το εξωοικογενειακό περιβάλλον του παιδιού της προσχολικής ηλικίας³⁸.

³⁴ Π. Δαράκη, Φ. Χατζηκωνσταντίνου, *Παιδικοί σταθμοί και νηπιαγωγεία*, Αθήνα 1981, Δίπτυχο. σελ. 9- 16.

³⁵ Η μεγάλη ποικιλία παροχής προσχολικής αγωγής, η ποικιλία συστημάτων και προγραμμάτων είναι παράλληλη με όμοιες μεγάλες διαφορές στην εκπαίδευση του προσωπικού και στην αναλογία παιδιών και ατόμων που τα φροντίζουν και τα εκπαιδεύουν. Για παράδειγμα, στη Γαλλία, μπορεί να αναλογούν μέχρι και 35 παιδιά σε κάθε μέλος του ασχολουμένου με αυτά προσωπικού, αλλά κάθε μέλος του διδακτικού προσωπικού επικουρείται από βοηθούς και ακολουθεί ένα πιο πολύ τυπικό πρόγραμμα σπουδών. Στη Μεγάλη Βρετανία και στη Σουηδία η διαφορετική εκπαίδευση και κατάρτιση και το κοινωνικό κύρος των νηπιαγωγών, των βοηθών και των νηπιοκόμων οδήγησε σε μια αναλογία 13-14 παιδιών για κάθε νηπιαγωγό ή διπλωματούχο-προσόντοχο μέλος του προσωπικού του εκπαιδευτικού ιδρύματος προσχολικής αγωγής. Στη Γαλλία προσφέρεται μια ενιαία, προγραμματισμένη από το κέντρο, επιστημονική προσχολική αγωγή ενώ το βρετανικό σύστημα αναπτύχθηκε πολύ διαφορετικά και περιλαμβάνει πολλούς και διαφορετικούς τύπους προσχολικής αγωγής. Παιδαγωγική Ψυχολογική Εγκυκλοπαίδεια-Λεξικό, Ελληνικά Γράμματα, τόμ. 6ος, σ. 3310.

³⁶ Βλ. Α. Δημαράς, «Ξένες επιδράσεις στη διαμόρφωση του εκπαιδευτικού συστήματος», *Δελτίο* της Εταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, τχ. 2, Αθήνα 1978, σ. 60-63.

³⁷ Π. Κυριαζοπούλου-Βαληνάκη, λήμμα «*Προσχολική Αγωγή*», Μεγάλη Παιδαγωγική Εγκυκλοπαίδεια, τομ. 4, σ. 646, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, επίσης Γ. Κιτσαράς, (1988), *Εισαγωγή στην προσχολική Αγωγή*, σ. 13-15, Αθήνα.

³⁸ Γενικά στις περισσότερες χώρες της Ευρώπης, και στην Αυστραλία, στον Καναδά και στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, προσχολική αγωγή θεωρείται εκείνη που παρέχεται σε παιδιά ηλικίας κάτω των 6 ετών. Η παροχή προσχολικής αγωγής και το ποσοστό φοίτησης ποικίλλει από τη μια χώρα στην άλλη. Από τα αναπτυγμένα δυτικά έθνη, η παροχή και το ποσοστό φοίτησης από τα μικρότερα είναι στη Μεγάλη Βρετανία και στη Σουηδία. Στην Ασία, στην Ινδία, και σε πολλές χώρες της Λατινικής Αμερικής και της Αφρικής υπάρχει μόνο μια τυχαία-σποραδική και επιχορηγούμενη από ιδιωτικούς φορείς παροχή προσχολικής αγωγής για τα παιδιά των εύπορων. Βλ. Παιδαγωγική Ψυχολογική Εγκυκλοπαίδεια-Λεξικό, Ελληνικά Γράμματα, τόμ. 6ος, σ. 3308.

Με τη στενότερη έννοια και σύμφωνα με την αντίστοιχη διεθνή ορολογία, ο όρος προσχολική αγωγή υποδηλώνει τις παιδαγωγικές και διδακτικές ενέργειες και την κοινωνική φροντίδα που παρέχονται στα νήπια τα οποία φοιτούν σε νηπιαγωγεία ή σε παρεμφερή ιδρύματα, για να υποβοηθήσουν την ψυχοκινητική, κοινωνικοσυναισθηματική, γνωστική, γλωσσική και αισθητική ανάπτυξή τους. Πρόκειται για την ηλικία των 3 μέχρι 6 ετών, ενώ σε ορισμένες χώρες αυτές οι θεσμοθετημένες συστηματικές διαδικασίες μάθησης εφαρμόζονται και σε ηλικία μικρότερη των 3 ετών³⁹.

Ενώ στην περίπτωση των βρεφονηπιακών σταθμών προέχουν τα κοινωνικά κίνητρα, στα νηπιαγωγεία επικρατούν οι ψυχοκοινωνιολογικοί και παιδαγωγικοί στόχοι και επιχειρείται μια γεφύρωση μεταξύ οικογένειας και σχολείου.

Κοινωνικοπολιτικά και κοινωνικοοικονομικά κριτήρια έπαιξαν έναν προεξάρχοντα ρόλο στην εξέλιξη της προσχολικής αγωγής. Μια πλατιά κοινωνικοπολιτική και ψυχοπαιδαγωγική κίνηση στη δεκαετία του 1960 χάραξε ανεξίτηλα τη σημασία της προσχολικής αγωγής για τις επόμενες δεκαετίες⁴⁰.

2.7. Νηπιακός κήπος

Αφετηρία του φραιμπελιανού συστήματός, σύμφωνα με τη Λασκαρίδου, είναι η παραδοχή επτά (7) έμφυτων ορμών στο παιδί. Οι ορμές αυτές όπως τις περιγράφει η Αικ Λασκαρίδου είναι:

«Η μετά μητρικής όλως στοργής μελέτη των αφορώντων τον παιδικόν βίον απεκάλυψε τω Φρόεβελ τας κατά την πρώτην ηλικίαν εκδηλουμένας εμφύτους τω παιδί ορμάς, ας ιδιαίτερος εκαλλιέργησε δια του Συστήματός του, ήτοι:

α'.) Την ορμήν της κινήσεως και του παιγνίου δια των παιγνίων της κινήσεως. Την ορμήν ταύτην έθεσεν ως βάσιν ολοκλήρου του προγράμματος των ασχολιών των νηπίων, κατά το οποίον ταύτα μετακινούνται ανά παν τέταρτον της ώρας (κατόπιν ανά παν ημιώριον), αλλάσσονται τας ασχολίας των, ας όλας περιέβαλε με μορφήν παιγνίου και τέρψεως.

β'.) Την ορμήν της καλλιέργειας της γης δια των εν τω κήπω εργασιών και της αγάπης της φύσεως.

³⁹ Μεγάλη Παιδαγωγική Εγκυκλοπαίδεια, τομ. 4, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1964, σελ. 646-647.

⁴⁰ Γι' αυτό μετά τη δεκαετία του '60 παρατηρείται σημαντική εξέλιξη της Προσχολικής Αγωγής διεθνώς και στη χώρα μας.

γ'.) Την **ορμήν της παραγωγής και της δημιουργίας** δια των επί των Φροεβελιανών Δώρων (Παιγνίων των Νηπίων) ασκήσεων και συνθέσεων και των πολυειδών εργασιών και χειροτεχνιών των Νηπίων.

δ'.) Την **ορμήν των ρυθμικών τεχνών** δια των ασμάτων και των ρυθμικών Παιγνίων και χορών.

ε'.) Την **ορμήν του ειδέναι** δια της Πραγματογνωσίας και δια της παρατηρήσεως και ερεύνης των φυσικών προϊόντων, των εν τω κήπω φυτών, των οικιακών ζώων κτλ., ως και δια των παιγνίων αυτών και της εκ τούτων εμπειρικής γνώσεως των ιδιοτήτων των σωμάτων (σχήμα, χρώμα, μέγεθος, αριθμός, αναλογία κτλ.).

ς'.) Την **ορμήν της κοινωνικότητας** δια της αρμονικής συμβιώσεως των Παιδίων και

ζ'.) Την **ορμήν της θρησκείας** δι' ασμάτων, δι' ηθικών διηγημάτων και δια της εκπληρώσεως μικρών καθηκόντων προς τους περί αυτά»⁴¹.

Σκοπός του νηπιαγωγείου⁴² (παιδικού κήπου σύμφωνα με την ορολογία του Φραϊμπελ) και γενικότερα του σχολείου πρέπει να είναι η καλλιέργεια των ορμών αυτών.⁴³ Με τον τρόπο αυτό το παιδί φτάνει στη γνώση, που σημαίνει στο Θεό.⁴⁴ Η καλλιέργεια των εφτά έμφυτων ορμών μέχρι τα 3 χρόνια, σύμφωνα με τον Φραϊμπελ, εναπόκειται στη μητέρα. Μετά τα 3 είναι δουλειά του νηπιακού κήπου και της νηπιαγωγού. Αυτό γιατί θεωρεί ότι εκτός από τις διανοητικές δυνάμεις το παιδί πρέπει να καλλιεργεί το συναίσθημα και τη βούληση. Η καλλιέργεια αυτή μπορεί να επιτευχθεί στον νηπιακό κήπο γιατί μόνο αυτός μπορεί να την επιτελέσει και συμβαίνει αυτό για τρεις λόγους:

1. Διαθέτει το κατάλληλο περιβάλλον,
2. Η παρουσία άλλων παιδιών είναι σημαντική για την ανάπτυξη του παιδιού και
3. Γιατί σ' αυτόν υπάρχει το κατάλληλο άτομο, η νηπιαγωγός.

Η παρουσία ειδικού ατόμου, όπως της νηπιαγωγού, είναι αναγκαία, σύμφωνα με τον Φραϊμπελ γιατί η καλλιέργεια των έμφυτων ορμών χρειάζεται γνώση και επιδεξιότητα, διαφορετικά μπορεί να οδηγήσει σε αντίθετα αποτελέσματα. Χρειάζεται γνώση και επιδεξιότητα γιατί η καλλιέργεια των έμφυτων ορμών πρέπει να γίνεται συστηματικά, με την καθοδήγηση της νηπιαγωγού και με τα κατάλληλα εποπτικά μέσα.

Προβάλλοντας αυτή τη θέση η Α. Λασκαρίδου υποστηρίζει ότι:

⁴¹ Α. Λασκαρίδου, «Ολίγα τινά περί του Φροεβελιανού συστήματος», στο «Το Φροεβελιανόν Σύστημα», τυπογραφείον «Εστία», Αθήνα, 1918, σ. 111.

⁴² Μεγάλη Παιδαγωγική Εγκυκλοπαίδεια, τομ. 4, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1964, σελ. 366-368.

⁴³ Α. Λασκαρίδου, *Πραγματεία περί Φροεβελιανού συστήματος* (Θεωρία αναπτυχθείσα εν τω Φιλολ. Συλλόγω Παρνασσώ τη 30 Νοεμβρίου 1884), στο Το Φροεβελιανόν... ό. π., σ. 22.

⁴⁴ Η Α. Λασκαρίδου σημειώνει σχετικά: «Η αλήθεια είναι εικών του Θεού και η αλήθεια εν τη φύσει είναι ο νόμος του Θεού ο μη υπό των ανθρώπων στρεβλωθείς», Στο ίδιο σ. 25.

«Όπως οι βλαστοί, εκ του σκότους της γης εξερχόμενοι, τείνουν προς το φως, ούτω και η ψυχή του παιδός, εκ του σκότους της ασυνειδήτου υπάρξεως, της λειτουργίας των φυσικών ορμών, τείνει εις την πνευματικήν ζωήν, εις την συναίσθησιν της ηθικής υπάρξεως, εις αυτήν την αυτεξούσιον δράσιν των ψυχικών λειτουργιών.

*Τούτο υπαινίττεται το όνομα του νηπιακού κήπου, διότι ούτος οφείλει να είναι ο τόπος, εν ω, ως εν φυτωρίω, υποβοηθείται και επιτείνεται η προς τον πνευματικόν βίον εξέγερσις αὐτῆ του παιδός-ανθρώπου».*⁴⁵

Για την καλλιέργεια των έμφυτων ορμών δεν αρκεί ένας επί τούτου χώρος, ο νηπιακός κήπος, ή μια ειδικός, η νηπιαγωγός. Χρειάζεται και μία ειδική μέθοδος μέσω της οποίας να μπορούν να παιδιά, με την χαλαρή και μεθοδευμένη καθοδήγηση της νηπιαγωγού, να αναπτύσσουν τη φύση τους. Αφορμώμενος από την ιδέα αυτή ο Φραιμπελ εργάστηκε επίμονα για τη συγκρότηση μιας παιδαγωγικής μεθόδου και μιας ανάλογης τεχνικής. Με την βαθμιαία παρατήρηση των παιδιών κατασκεύασε μια σειρά από παιχνίδια, γνωστά ως δώρα. Στόχος των δώρων είναι η βαθμιαία γνώση του περιβάλλοντος και η προοδευτική ανάπτυξη των δεξιοτήτων του παιδιού. «Τα δώρα ταύτα διαιρούνται εις κυρίως Φροεβελιανά δώρα ή παίγνια και εις υλικά εργασιών.

*Τα Φροεβελιανά παίγνια είναι φυσικά αντικείμενα, ως σπόροι καρποί, κογχύλια, χάλικες και απομιμήσεις φυσικών σχημάτων, οίον η σφαίρα, ο κύβος, η πλινθός, το ξυλάριον και άλλα. Δια πάντων τούτων ο παις ασκείται, σχηματίζων δια της κατά διαφόρους τρόπους διευθύνσεως και κατά διαφόρους ποσότητας τοποθετήσεως αυτών, τους ποικιλωτάτους συνδυασμούς, πάντοτε όμως άνευ μεταβολής της ύλης αυτών. Ενώ κατά τας Φροεβελιανάς εργασίας οδηγείται να σχηματίζη παντοίους πάλιν συνδυασμούς και ν' απομιμήται τα φυσικά αντικείμενα, τροποποιών πολυειδώς τα ποικιλώτατα αυτού υλικά. Ενταύθα σκόπιμον είναι ν' αναφέρωμεν, ότι, ως αντάζια του χαρτίνου αιώνος εν ω ζώμεν, τα υλικά ταύτα των Φροεβελιανών εργασιών κατά το πλείστον είναι χάρτινα τούτο δε, το μεν, διότι ο χάρτης είναι καταλληλότερος προς τα είδη ταύτα των εργασιών, το δε, διότι ούτος είναι και ευθυνότερος άλλων αντιστοίχων υλικών. Ο Φροέβελ, αποβλέπων ιδίως εις τας τάξεις του λαού, κατήρτισε τα δώρα του ευωνότατα, ώστε και εν χωρίω απορωτάτω ο διδάσκαλος να δύναται να παρέχη εις τους μαθητάς του τα μέσα ταύτα της ασκήσεως, συλλέγων ο ίδιος μετ' αυτών, εξ αυτού του ταμείου της φύσεως, ότι προς τον σκοπόν τούτον δύναται. Παλαιά δ' εφημερίδες, παλαιά τετράδια, φλοιός δένδρων, ίνες φυτικά παντός είδους, ταύτα πάντα δύνανται να προμηθεύονται περισυνηγμένα και τελειότερα τα Φροεβελιανά δώρα, ευρίσκουσιν αυτά ευθηνότατα, καθ' όσον εν Γερμανία 100 φύλλα υφαντών π.χ. τιμώνται μόνον λ. 50, οι δε μικροί κύβοι και πλίθοι λ. 30»*⁴⁶.

Σύμφωνα με τις απόψεις της Λασκαρίδου η ολόπλευρη ανάπτυξη των νηπίων και η καλλιέργεια των έμφυτων ορμών τους επιτυγχάνεται μέσα σε ειδικό ίδρυμα, το νηπιακό κήπο, με την καθοδήγηση της ειδικά εκπαιδευμένης νηπιαγωγού, με τη βοήθ της και με την κατάλληλη μέθοδο. Για την επιτυχία αυτού του σκοπού υποστήριζε ότι ο Φροέβελ συγκρότησε μια ειδική παιδαγωγική μέθοδο και μια ανάλογη τεχνική με τη χρήση των φροεβελιανών δώρων ή παιχνιδιών.

⁴⁵ Στο ίδιο σ. 25.

⁴⁶ Στο ίδιο σ. 48-9.ΙΙ. 1895-1922.

2.8. Θεωρητικές βάσεις της Προσχολικής Αγωγής

Η αγωγή του παιδιού της προσχολικής ηλικίας απασχόλησε πολλούς μεγάλους διανοούμενους από την εποχή της κλασικής αρχαιότητας⁴⁷, μέχρι σήμερα. Τόσο ο Πλάτωνας⁴⁸ και ο Αριστοτέλης⁴⁹, όσο, και αργότερα, οι ανθρωπιστές της Αναγέννησης F. Rabelais και M. d. Montaigne, ανέπτυξαν τις ιδέες τους για την ανάγκη και τη δυνατότητα μιας σωστά σχεδιασμένης αγωγής του παιδιού πριν από την είσοδό του στο σχολείο⁵⁰. Η αγωγή αυτή θα ήταν έργο της οικογένειας. Γι' αυτό και οι παραπάνω προσπάθησαν να ευαισθητοποιήσουν τους γονείς σχετικά με τη σημασία της παιδαγωγικής τους αποστολής δίνοντας τους παράλληλα ανάλογες μεθοδολογικές υποδείξεις.

Ο Πλάτωνας ήταν ο πρώτος φιλόσοφος ο οποίος συνέλαβε την ιδέα για την ομαδική αγωγή των νηπίων και υποστήριξε ότι αυτή έπρεπε να αρχίζει από πολύ νωρίς. Στα βιβλία του «Πολιτεία» και «Νόμοι» διατυπώθηκαν οι βασικές παιδαγωγικές ιδέες του για την προσχολική αγωγή, το περιεχόμενο της αγωγής τα χρονικά όρια της εκπαίδευσης των

⁴⁷ Πλάτωνος (Νομ., βιβλ. γ', § 4)

⁴⁸ Ο Πλάτωνας τονίζει την αναγκαιότητα της συγκέντρωσης των νηπίων σε κατάλληλο για τη φύση τους ίδρυμα και επισημαίνει ότι η αγωγή των παιδιών της προσχολικής ηλικίας πρέπει να αρχίζει πολύ νωρίς. Συγκεκριμένα στην αρχή του Ζ' βιβλίου των Νόμων γράφει σχετικά:

«Πρέπει ακόμη όλα τα παιδιά της ηλικίας των 3 - 6 ετών να συγκεντρώνονται στους ναούς του χωριού τους, στο ίδιο μέρος όλα μαζί και οι τροφοί οφείλουν να φροντίζουν τη συμπεριφορά τους, ώστε να διατηρείται η τάξη και να αποτρέπεται η ασυδοσία. Οι τροφοί αλλά και όλη η παιδική ομάδα πρέπει να έχουν ως έμπνευση μια από τις δώδεκα γυναικές, που διορίζονται κάθε χρόνο από τους νομοφύλακες. Εκείνη, στην οποία θα ανατεθεί η εποπτεία, θα ασκεί την εξουσία πηγαίνοντας κάθε μέρα στο ναό και επιβάλλοντας κάθε φορά τιμωρία στους παραβάτες. Όταν συμπληρώσουν τα παιδιά τα έξι χρόνια, θα χωρίζονται τα δύο φύλα και από εδώ και πέρα τα αγόρια θα συναναστρέφονται με τα αγόρια και τα κορίτσια με τα κορίτσια, κατευθυνόμενα προς τις ασκήσεις εκείνες, που ταιριάζουν στο φύλο τους».

⁴⁹ Απ' όσα γράφει ο Πλάτωνας στα Πολιτικά συμπεραίνουμε ότι διακρίνει 4 περιόδους αγωγής:

1. Οι φροντίδες της αγωγής πρέπει να αρχίζουν από τη γέννηση γι' αυτό δίνει μεγάλη σημασία στο γάμο και στην καλή ψυχοσωματική κατάσταση των γονέων.
2. Από τη γέννηση μέχρι το 7ο έτος, η αγωγή πραγματώνεται μέσα στην οικογένεια.
3. 8ο - 14ο έτος. Υποχρεωτική φοίτηση στα σχολεία όπου διδάσκεται Ανάγνωση, Γραφή, Αριθμητική, Γυμναστική και Μουσική.
4. 14ο - 21ο έτος. Αποτελεί την τελευταία φάση της αγωγής, και περιλαμβάνει διδασκαλία της Ρητορικής, Πολιτικής, Φιλοσοφίας, Διαλεκτικής. Ο νέος κατανοεί τις υψηλές ιδέες (αλήθειες) του ηθικού, ωραίου της θρησκείας.

⁵⁰ Για την προσχολική ηλικία ο Αριστοτέλης δέχεται βασικά τις απόψεις του Πλάτωνα. Χαρακτηριστική είναι η παιδαγωγική σημασία που αποδίδει στο παιχνίδι ως την ηλικία των 5 ετών το οποίο θεωρεί αναγκαίο μέσο για τη φυσική ανάπτυξη του παιδιού και "οικείον", "κράτιστον" και "ήδιστον" για την προετοιμασία του μελλοντικού επαγγέλματος. Μεγάλη σημασία αποδίδει στην επίδραση του περιβάλλοντος. Αυτό φαίνεται από την αντίθεσή του στην ανάθεση της ανατροφής των παιδιών σε δούλους. Χαρακτηριστικό είναι ένα απόσπασμα από τα Πολιτικά του το οποίο παρατίθεται στη συνέχεια (Η' 1336 α):

«Μετά τη βρεφική ηλικία μέχρι να γίνουν πέντε χρονών, επειδή δεν επιτρέπεται με κανένα τρόπο τα παιδιά αυτής της ηλικίας να αρχίζουν ακόμη μαθήματα ούτε να υποβάλλονται αναγκαστικά σε επίπονες ασκήσεις για να μην εμποδίζεται η φυσιολογική τους ανάπτυξη, πρέπει να επιβάλλεται τόση κίνηση όση είναι αρκετή για την αποφυγή της σωματικής αργίας. Η κίνηση αυτή είναι ανάγκη να υποθάλπεται και μ' άλλες πρακτικές ενέργειες και ιδιαίτερα με τα παιχνίδια. Αλλά τα παιχνίδια να μην είναι μίτη ανελεύθερα μίτη επίπονα και να μη διεξάγονται χαλαρά». Βλ. Πλάτων. Πολιτικά. (1993), Κάκτος, Η' 1336 α.

παιδιών και τα στάδια της αγωγής.⁵¹ Σύμφωνα με τις απόψεις που διατύπωσε τα παιδαγωγικά και διδακτικά μέσα τα οποία έπρεπε να χρησιμοποιούνται για την αγωγή των νηπίων ήταν το παιχνίδι⁵², η μουσική και γυμναστική, οι μύθοι, οι διηγήσεις και ο χορός. Το παιχνίδι το θεωρούσε πολύ σημαντικό για την αγωγή των παιδιών γι' αυτό και συμβούλευε να χρησιμοποιείται η παιγνιώδης μάθηση. «Μη βία ω άριστε αλλά παίζοντας τους παίδας τρέφε» δηλαδή «Όχι με τον εξαναγκασμό, φίλε μου, αλλά με το παιχνίδι τα παιδιά να διαπαιδαγωγείς»⁵³.

Για τη Μουσική και Γυμναστική διακήρυττε «Μουσική και Γυμναστική δει τους νέους παιδεύσαι».

Όμως και το παραμύθι θεωρούσε ως σημαντικό μέσο αγωγής των νηπίων και υποστήριζε ότι έπρεπε να είναι αληθινό και οι τροφοί και οι μητέρες όταν το λένε να πλάθουν τις ψυχές τους πολύ περισσότερο από ότι πλάθουν τα σώματά τους, με τα χέρια τους⁵⁴.

Στο έργο του ο Πλάτωνας κάνει λόγο επίσης για τους χώρους παραμονής των νηπίων, τους οποίους πρότεινε να είναι διαλεχτοί, όπως οι πλατείες που ήταν αφιερωμένες στους Θεούς.

Για την επιτήρηση δε των νηπίων ήθελε να υπάρχει αυστηρότητα και να γίνεται από τις παραμάνες, οι οποίες θα ελέγχονταν από ειδικές επόπτριες τις οποίες κάθε χρόνο θα όριζαν οι νομοφύλακες⁵⁵.

Μετά τον Πλάτωνα ο Αριστοτέλης ήταν που υποστήριζε παιδαγωγικές ιδέες για την Προσχολική Αγωγή και οι οποίες διασώθηκαν στα βιβλία του «Πολιτικά» και «Ηθικά Νικομάχεια»⁵⁶. Υποστήριξε ότι η ανατροφή των νηπίων μέχρι την ηλικία των 7 ετών πρέπει να γίνεται στο σπίτι από την οικογένειά τους και επισήμανε τον αρνητικό ρόλο των δούλων στην ανατροφή τους, συμβουλεύοντας να αποφεύγεται ο συγχρωτισμός τους.

Μεγάλη παιδαγωγική σημασία αποδίδει και αυτός στο παιχνίδι του νηπίου ως την ηλικία των 5 ετών και το θεωρεί αναντικατάστατο μέσο για τη φυσική του ανάπτυξη⁵⁷.

Η Προσχολική Αγωγή για να φθάσει στη σημερινή της μορφή πέρασε από διάφορα στάδια και διαμορφώθηκε σε μεγάλο βαθμό μετά το 17^ο αιώνα.

⁵¹ **Χ. Χαρίτος**, *Το Ελληνικό νηπιαγωγείο και οι ρίζες του*, Αθήνα 1998, Gutenberg, σελ. 33.

⁵² Μεγάλη Παιδαγωγική Εγκυκλοπαίδεια, τομ. 4, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1964, σελ. 518-52.

⁵³ **Πλάτωνος** Νόμοι, VI 793a, βλ. επίσης **Γ. Κιτσαράς**, 1988, *Ιστορία της Προσχολικής Αγωγής*, Αθήνα, σελ. 22-23.

⁵⁴ **Πλάτωνος** Πολιτεία, Β', 11, έκδ. **Ελληνικά Γράμματα**, σελ. 37.

⁵⁵ **Πλάτωνος** Νόμοι, βιβλίο Ζ, εκδ. Εταιρεία Ελληνικών Εκδόσεων, Αθήνα, σελ. 189.

⁵⁶ **Γ. Τσαμπής**, 1970, *Ιστορία της Αγωγής*, Θεσσαλονίκη, σελ. 91.

⁵⁷ **Γ. Κιτσαράς**, 1988, *Εισαγωγή στην Προσχολική Αγωγή*, Αθήνα, σελ. 23.

Ο **J. A. Comenius**, (1592-1670) ήταν ο πρώτος που σχεδίασε την προσχολική αγωγή⁵⁸ με το μοντέλο του «μητρικού σχολείου» (μέχρι 6ο έτος της ηλικίας). Σ' εκείνη όμως την περίοδο μετάβασης από τη φεουδαρχία σε μια αστική κοινωνία τα σχέδια του Comenius δεν μπορούσαν να πραγματοποιηθούν⁵⁹. Μόνο τα παιδιά των ευγενών και πλουσίων μπορούσαν να απολαμβάνουν μια προσχολική αγωγή με ιδιαίτερο παιδαγωγό στο σπίτι τους (Hofmeister).

Αρκετοί φιλόσοφοι, όπως οι **J. Locke**⁶⁰ (1632-1704) και **J. J. Rousseau**⁶¹ (1712-1778), καθώς και παιδαγωγοί του Διαφωτισμού, όπως, π.χ., οι **J. B. Basedow** (1723-1790) και **J. H. Campe** (1746-1818), συνέβαλαν με το έργο τους σημαντικά στη μετέπειτα ανάπτυξη της προσχολικής αγωγής.

Με βάση την αλλαγή των συνθηκών παραγωγής και τη δημιουργία της μεγάλης βιομηχανίας (19^{ος} αι.) σημειώθηκε μια προοδευτική αύξηση των προσχολικών ιδρυμάτων αγωγής για την αναπλήρωση του παιδαγωγικού έργου των εργαζόμενων γονέων. Η παιδαγωγική θεω-

⁵⁸ Η άποψη του Κομένιου να ιδρυθούν νηπιαγωγεία (τα μητρικά σχολεία) σ' όλη τη χώρα χωρίς περιορισμό ενώ ζητά ένα δημοτικό για κάθε χωριό ή κοινότητα ένα γυμνάσιο για κάθε πόλη και μια ακαδημία για κάθε χώρα, τον καθιστά εισηγητή της προσχολικής αγωγής. Τα νηπιαγωγεία πρέπει να ιδρύονται λέει: «διότι οι γονείς δεν έχουν τον καιρό να ασχολούνται συστηματικά με την εκπαίδευση των τέκνων τους επειδή αυξήθηκαν οι ασχολίες τους» βλ. **Αικ. Κοσμά**, *Ιστορία Προσχολικής Αγωγής*, Θεσσαλονίκη, 1975, σελ. 64.

⁵⁹ Προφητικά ο Κομένιος διαβλέπει την εξέλιξη της κοινωνίας, την έξοδο της γυναίκας στην παραγωγή, προτρέπει τη δημιουργία νηπιαγωγείων που θα παρέχουν αγωγή και όχι μόνο σαν τόποι προστασίας εγκαταλελειμμένων παιδιών.

Την άποψη αυτή υποστήριξε συγκεκριμένα και με πρακτικές οδηγίες για τη μέθοδο στο βιβλίο που αναφέρεται για την προσχολική αγωγή "*Schola infantiae sive de provida juventutis primo sexennio educatione*" (Σχολείο μικρών παιδιών ή Για την προνοητική αγωγή της νεότητας κατά τα πρώτα έξι χρόνια της ηλικίας). Το βιβλίο εκδόθηκε το 1633 στη Λίσσα σε βοημική διάλεκτο, και το 1653 στα ολλανδικά. Βλ. **Α. Κοσμά**, *Ιστορία Προσχολικής Αγωγής*, Θεσσαλονίκη, 1975, σελ. 74.

⁶⁰ Για να πραγματοποιηθούν οι σκοποί της αγωγής ο Λοκ προεβουί ότι οι γονείς και οι παιδαγωγοί γενικά πρέπει να ασχοληθούν με τους ανθρώπους από την τρυφερή τους ηλικία. Πρώτο μέλημά τους πρέπει να είναι η δημιουργία συνηθειών που θα βασίζεται πάνω στον έπαινο και την παραδοχή των πράξεων του νηπίου κατά την ώρα της δημιουργίας, τονίζοντας έτσι την αξία της αυτογνωσίας. Η παραδοχή των πράξεων όμως δεν προϋποθέτει και την παραδοχή των ελαττωμάτων. Αντίθετα, πρέπει να προσπαθούμε να εξαλείψουμε κάθε κακή συνήθεια, πριν αυτή εδραιωθεί. Τονίζει, δηλαδή, ο μεγάλος φιλόσοφος την άποψή του για την πάγια εγγραφή της κάθε επίδρασης σ' αυτή την πρώιμη ηλικία. Δεύτερο μέλημα της αγωγής πρέπει να είναι η κοινωνικοποίησή του. Πιστεύει ότι αυτός ο σκοπός θα πραγματοποιηθεί με πρακτικές και επαναληπτικές ασκήσεις ώστε να αποκτήσουν συνήθειες που στο τέλος θα παγιωθούν. Υποστηρίζει ότι η κοινωνική συμπεριφορά πρέπει να βγει μέσα από την καθημερινή ζωή, να είναι ειλικρινής και όχι τεχνητή, ψεύτικη. Το καλύτερο μέσο για την δημιουργία συνηθειών είναι το παράδειγμα. Με αυτό θα εμβολιαστεί η παιδική ψυχή με τις σωστές αρχές. Με τον ίδιο τρόπο επιδιώκει και την καλλιέργεια της αρετής. **Α. Κοσμά**, *Ιστορία Προσχολικής Αγωγής*, Θεσσαλονίκη, 1975, σελ. 69.

⁶¹ Ο Ρουσσώ, εκτός από τη διατύπωση της αρχής της παιδοκεντρικότητας, που τον κατέταξε στους προδρόμους της παιδαγωγικής, παρότρυνε τους γονείς αλλά κυρίως τους παιδαγωγούς να μελετήσουν προσεκτικά τα παιδιά. "*Αρχίστε να μελετάτε τα παιδιά σας, γιατί ασφαλώς δεν τα γνωρίζετε*", τους ζητά να τα μελετήσουν, να ερευνήσουν τη ζωή τους, να γνωρίσουν τον τρόπο που σκέφτονται για να μπορέσουν να τα καταλάβουν και κατά συνέπεια να τους προσφέρουν την καλύτερη δυνατή αγωγή. **Α. Κοσμά**, *Ιστορία Προσχολικής Αγωγής*, Θεσσαλονίκη, 1975, σελ. 76.

ρία αυτής της προσχολικής αγωγής στηρίχτηκε στις σκέψεις του H. J. Pestalozzi⁶² (1746-1827) και του μαθητή του F. Froebel (1782-1852).

Ο **J. H. Pestalozzi** (1746-1827), ήταν Ελβετός και έδειξε το ενδιαφέρον του για την εκπαίδευση με την ίδρυση στο Neuhof (1775-1780) της Ελβετίας ενός «*Παιδαγωγικού Πτωχοκομείου*» στο οποίο συγκέντρωνε τα φτωχά, ορφανά και εγκαταλειμμένα παιδιά.

Τις παιδαγωγικές του ιδέες τις εφάρμοσε στο σχολείο του Yverdon της Βέρνης. Υποστήριξε ότι η ανθρωπιστική μόρφωση πρέπει να προηγείται από κάθε άλλη ειδική και επαγγελματική⁶³ και στήριξε όλη την παιδαγωγική προσπάθειά του στην αγάπη και το σεβασμό της ελευθερίας του αναπτυσσόμενου ανθρώπου.

Θεωρούσε ότι η σχολική αγωγή είναι απαραίτητο συμπλήρωμα της οικογενειακής αγωγής και πρέπει να δίνεται με φυσικό τρόπο μέσα σε μια ευχάριστη παιδαγωγική ατμόσφαιρα. Για την αγωγή των νηπίων πίστευε ότι αυτή πρέπει να παρέχεται στο σπίτι μέχρι την είσοδο του παιδιού στο σχολείο. Στις παιδαγωγικές του ιδέες που προέρχονται από την εμπειρία του αφού είχε ζήσει κοντά στα παιδιά κυριαρχεί η άποψη για τη σπουδαιότητα που έχει η πρώτη παιδική ηλικία.⁶⁴

Η μάθηση σύμφωνα με τον Pestalozzi αποτελεί κεντρικό και βασικό στοιχείο της αγωγής και πρέπει να είναι φυσική, να ξεκινά δηλαδή με βάση τις αρχές από το κοντινό στο μακρινό και από τις εποπτείες στις καθαρές έννοιες⁶⁵.

⁶² Από τα συγγράμματα του Πεσταλότσι μπορούμε να διακρίνουμε ξεκάθαρα ποιους θεωρούσε ο μεγάλος παιδαγωγός πιο σημαντικούς σκοπούς της αγωγής:

1. Να εμπνεύσει αγάπη για την πατρίδα και τον συνάνθρωπο. Ο Πεσταλότσι αναδείχθηκε σ' έναν αληθινό πατριώτη παιδαγωγό. Ολόκληρη η παιδαγωγική του προσπάθεια ήταν για την ανύψωση και πρόοδο του λαού του. Από την άλλη, η κοινωνική προσπάθειά του παρουσιάζεται στην αγάπη και την αφοσίωση του προς κάθε συνάνθρωπό του, ιδιαίτερα προς τους φτωχούς και καταφρονημένους, τους οποίους προσπαθούσε να μορφώσει και να προσαρμόσει κοινωνικά. Τοποθέτησε την οικογένεια στη βάση κάθε αγωγής και μόρφωσης. Προσπάθησε να μορφώσει τον άνθρωπο μέσα σ' ένα αρμονικό οικογενειακό περιβάλλον σε αντίθεση με τον Ρουσσώ που προσπάθησε μέσα από τα γραπτά του να επιτύχει το ίδιο έξω από την κοινωνία..
2. Να μορφώσει ηθικές και θρησκευτικές προσωπικότητες. Κύριος σκοπός του Πεσταλότσι ήταν η ηθικοποίηση του ανθρώπου. Θεωρούσε ότι σκοπός του ανθρώπου ήταν να περάσει από την ζώδη φύση του στην κοινωνική και από αυτήν στην ηθική. Σπουδαίοι παράγοντες της ηθικοποίησης του ανθρώπου είναι η μητέρα και η θρησκεία. Η μητρική αγωγή αποτελεί τον ακρογωνιαίο λίθο του παιδαγωγικού συστήματος του Πεσταλότσι. Απαιτεί από αυτήν να φροντίζει να αναπτύξει το συναίσθημα και το νου του παιδιού της. Την θεωρεί την πρώτη δασκάλα του παιδιού της και σ' αυτήν πέφτει το βάρος να αναπτύξει την αγάπη στο παιδί, όπως επίσης και να του δώσει τις πρώτες γνώσεις πάνω στις οποίες θα στηριχθεί αργότερα το σχολείο.
3. Να μορφώσει το άτομο. Εκτός από το κοινωνικό και ηθικοθρησκευτικό ιδεώδες ο Πεσταλότσι θεωρούσε ότι πρέπει να μορφώσει και το άτομο και να το βοηθήσει να ακολουθήσει τη φύση του. Βλ. **Π. Μαντζανάς, Πεσταλότσι**. Αθήνα 1993, Γρηγόρης, σ. 85-93.

⁶³ **Γ. Τσαμπής**, 1970, *Ιστορία της Αγωγής*, Θεσσαλονίκη, σελ. 251.

⁶⁴ **Π. Κυριαζοπούλου-Βαληνάκη**, 1977, *Νηπιαγωγική, τ. 1*, εκδ. Βλάσση, Αθήνα, σελ. 47.

⁶⁵ **Σ. Χατζηστεφανίδου**, 2008, *Ιστορία της Προσχολικής Αγωγής*, εκδ. Αφ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη, σελ. 203-204.

Εκτός από όσους προαναφέρθηκαν θα πρέπει να επισημανθεί η σημαντική συμβολή, πριν από τη θέσπιση των προσχολικών ιδρυμάτων⁶⁶, του γιατρού Ed. Seguin (1812-1880), ο οποίος ανέπτυξε στις ΗΠΑ μια δραστήρια παιγνιώδη παιδαγωγική στην αντιμετώπιση των προβλημάτων της προσχολικής ηλικίας και ιδιαίτερα στον τομέα των μαθησιακών δυσκολιών, αλλά και του J. Hard (1775-1838), ο οποίος επίσης χρησιμοποίησε το παιχνίδι για να βοηθήσει παιδιά με βαριές μαθησιακές δυσκολίες⁶⁷.

Η καθιέρωση και η εξέλιξη της προσχολικής εκπαίδευσης στις ΗΠΑ, στη Μ. Βρετανία και στην υπόλοιπη Ευρώπη καθώς και σε πολλές άλλες χώρες του κόσμου είχαν την προέλευσή τους στις παιδαγωγικές ιδέες και προσπάθειες του **J. J. Rousseau, του E. Pestalozzi, του Froebel και της M. Montessori**.

Αυτοί ήταν οι πρωτοπόροι της προσχολικής αγωγής. Όμως η κάθε χώρα έχει και τους δικούς της πρωτεργάτες στον τομέα αυτόν, οι οποίοι ανέπτυξαν ιδέες ή θεσμούς που διευκολύνουν την πρόωμη ανάπτυξη του παιδιού και την κοινωνικοποίησή του και αντανακλούν τον κόσμο του παιδιού όπως αυτοί τον είδαν. Ιδιαίτερα κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα στην Ευρώπη, στη Βόρεια Αμερική και στη Νέα Ζηλανδία, αυτές οι ιδέες έγιναν αποδεκτές και υλοποιήθηκαν με την ψήφιση ανάλογης νομοθεσίας και ίδρυσης εκπαιδευτηρίων. Οι ιδέες του **Froebel** για την αναγκαιότητα του παιχνιδιού ως μέσου ανάπτυξης του παιδιού και για τη γνωστική ανάπτυξη προηγήθηκαν της εργασίας του J. Roger, κατά έναν αιώνα, αλλά είναι εκπληκτική η σύμπτωσή τους σε μερικές βασικές έννοιες. Στη Μεγάλη Βρετανία, κατά τις δεκαετίες του 1930 και του 1940, η ανάπτυξη των νεο-φροϋδικών ιδεών από τη Susan Isaacs άσκησε σημαντική επίδραση στη διαμόρφωση πολλών προγραμμάτων προσχολικής αγωγής. Μια εξίσου σημαντική επίδραση άσκησε ο ψυχολόγος Langeveld στη διαμόρφωση των προγραμμάτων προσχολικής αγωγής στην Ολλανδία και ο Decroly στο Βέλγιο. Αλλά ο όρος «νηπιακός-παιδικός κήπος» καθιερώθηκε από το Froebel και η «φραιμπελιανή» κίνηση με τα ιδρύματά της και τα αποτελέσματά της υπήρξαν οι πηγές «προοδευτικών» και «παιδοκεντρικών» προσεγγίσεων στα νηπιαγωγεία. Οι πιο πολλές χώρες φαίνεται να έχουν οργανώσει την προσχολική αγωγή στη βάση της ανάγκης για παροχή φροντίδας για την υγεία και την ευημερία των φτωχών παιδιών. Ο Καναδάς ήταν μια εξαίρεση γιατί από την αρχή η παροχή προσχολικής αγωγής καθιερώθηκε για τα παιδιά των εύπορων οικογενειών. Αλλά, όπως στην Ευρώπη έτσι και στις ΗΠΑ, τα προγράμματα της προσχολικής αγωγής επηρεάστηκαν από τις ιδέες του Rousseau και του Froebel, αν και αργότερα

⁶⁶ Α. Κοσμά, *Ιστορία Προσχολικής Αγωγής*, Θεσσαλονίκη, 1975, σελ. 69.

⁶⁷ Χ. Χαρίτος, 1998, *Το ελληνικό νηπιαγωγείο και οι ρίζες του*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, σελ. 35-36.

συνοδεύτηκαν από ένα μεγάλο πρόγραμμα ερευνών σχετικών με τη φύση και την πορεία της ανάπτυξης του παιδιού.

Ο Froebel με την παιδαγωγική του θεωρία, το παιδαγωγικό του υλικό και τη μεθοδολογία που έγραψε για την αγωγή της πρώτης παιδικής ηλικίας, αλλά και με την πλούσια εκπαιδευτική του δράση καθιέρωσε το θεσμό του νηπιαγωγείου (Kindergarten) και άνοιξε τη νέα εποχή της προσχολικής αγωγής.

Νέα σημαντική ώθηση στην εξέλιξη της προσχολικής αγωγής έδωσε η **M. Montessori** (1870-1952) με το παιδαγωγικό της σύστημα (θεωρία και παιδαγωγικό υλικό). Τον ίδιο χρόνο (1907) που η Montessori ίδρυσε το πρώτο «*σπίτι του παιδιού*» στη Ρώμη για να εφαρμόσει τις παιδαγωγικές της ιδέες, ίδρυσε και ο O. Decroly (1871-1932) κοντά στις Βρυξέλλες το «*σχολείο Ermitage*», το «*σχολείο της ζωής με τη ζωή για τη ζωή*» με νηπιαγωγείο δυο τμημάτων, ένα για τα «*μικρά*» παιδιά (3-5 ετών) και ένα για τα «*μεγάλα*» (5-6 ετών). Στο μεταξύ η μέθοδος προσχολικής αγωγής των αδελφών Agazzi είχε βρει αναγνώριση στην Ιταλία. Στην Ελβετία λίγο αργότερα το 1913 ο E. Claparede (1873-1940) ίδρυσε το «*σπίτι των μικρών*» με διευθύντριες τις M. Audemars και L. Lafentel για παιδιά ηλικίας 3 μέχρι 6 ετών. Το παιδαγωγικό υλικό και οι εμπειρίες του Claparede εμπλούτισαν την εργασία στο νηπιαγωγείο.

Στα πλαίσια της Εκπαιδευτικής Μεταρρύθμισης του προηγούμενου αιώνα, η επίδραση της «*Νέας Αγωγής*» και του «*Νέου Σχολείου*» στην εξέλιξη της προσχολικής αγωγής υπήρξε σημαντική. Ιδιαίτερα μεγάλη απήχηση στο χώρο της προσχολικής αγωγής είχαν ορισμένοι πρωταγωνιστές αυτής της μεταρρυθμιστικής κίνησης, όπως, π.χ., ο J. Dewey (1859-1952) στις ΗΠΑ με τη *μέθοδο των βιωμάτων*, η H. Parkhurst με το *Dulton Plan*, ο R. Cousinet (1881-1974) με τη μέθοδο της *ομαδικής εργασίας* και ο C. Freinet (1896-1966) με τη *μέθοδο του τυπογραφείου*.

Στην Ελλάδα, η εξέλιξη της προσχολικής αγωγής⁶⁸ είναι στενά δεμένη με τη ζωή και το έργο της Αικ. Λασκαρίδου (1842-1916), όπως παρουσιάζεται σε επόμενα κεφάλαια της παρούσας εργασίας. Η Λασκαρίδου ήταν η πρώτη που εισήγαγε στην Ελλάδα το φραιμπελιανό σύστημα⁶⁹ από τα τέλη του 19ου αιώνα⁷⁰. Την ίδια περίοδο το ελληνικό κράτος

⁶⁸ **M. Καρδαμίτση-Αδάμη**, *Τα πρώτα Ελληνικά νηπιαγωγεία*, Τεχνικά χρονικά Α, 1984, Τόμ.4, τχ. 3, σελ. 178.

⁶⁹ Η επαφή των Ελλήνων εκπαιδευτικών με το φραιμπελιανό σύστημα έγινε μέσα από διάφορα κανάλια. Τα άρθρα των διαφόρων παιδαγωγών άνοιξαν το πρώτο. Ακολούθησαν μερικά βιβλία. Και όλα αυτά συμβαίνουν πριν η Λασκαρίδου γνωρίσει τη Βαρόνη Marenholz- Bulow, γοητευτεί από την προσωπικότητά της και αποφασίσει να μαθητεύσει κοντά της τη νέα παιδαγωγική. **Α. Γιαννικόπουλου**, *Η προσχολική μας αγωγή στο 19^ο αιώνα*, Νέα Παιδεία, έτος 15, τεύχος 60, Αθήνα, Φθινόπωρο 1991, σελ. 67.

στήριξε για πρώτη φορά νομοθετικά το θεσμό του νηπιαγωγείου το 1895 με το Νόμο ΒΤΜΘ⁷¹.

Η εξέλιξη της προσχολικής αγωγής και κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα ήταν σχετικά περιορισμένη. Ο σκοπός του νηπιαγωγείου παρέμεινε από την αρχή κοινωνικοπαιδαγωγικός, αλλά σε πολλές περιοχές τονίστηκε ιδιαίτερα και ο γλωσσοεθνικός σκοπός του.

Στον 20^ο αιώνα μετά τη δεκαετία του πενήντα, το φραιμπελιανό σύστημα παύει να αποτελεί την αποκλειστική μέθοδο προσχολικής αγωγής στην Ελλάδα. Έκτοτε επικρατεί ελευθερία επιλογής μεταξύ των μεθόδων που ανέδειξαν τα παιδαγωγικά συστήματα των κλασικών της προσχολικής αγωγής.

Το αναλυτικό πρόγραμμα του ελληνικού νηπιαγωγείου, που δεν είχε καθοριστεί από την έναρξη λειτουργίας των νηπιαγωγείων, καθορίστηκε, για πρώτη φορά, με το Β.Δ. 494/1962⁷² και, ίσχυσε μέχρι το 1980, οπότε τροποποιήθηκε με το Π.Δ. 476/1980. Ακολούθησε το Π.Δ. 486/1989 (Φ.Ε.Κ. 202/26.9.89) με το οποίο καθορίστηκε το νέο αναλυτικό πρόγραμμα προσχολικής αγωγής. Αυτό ίσχυσε μέχρι το 2003 οπότε καθορίστηκε το σημερινό Αναλυτικό Πρόγραμμα του Νηπιαγωγείου το οποίο εφαρμόστηκε για πρώτη φορά το Σεπτέμβριο του 2006 και εξακολουθεί να ισχύει⁷³.

2.9. Σύγχρονες θεωρητικές απόψεις

Τα όρια μεταξύ θεωριών και ιδεολογιών πολλές φορές είναι συγκεχυμένα και η ιδεολογία, αναμφίβολα, χρησιμοποιείται για να στηρίξει μια θεωρία, ειδικά όταν τα δεδομένα είναι αμφίβολα ή και ανύπαρκτα. Αλλά παρά τις συγκρουόμενες και συγκεχυμένες θεωρίες και την τυχαία συγχώνευσή τους και παρερμηνευσή τους, επικράτησαν οι σχετικές με την εισαγωγή του παιδιού στη μάθηση ιδέες του J. Piaget. Η έμφασή του στο ρόλο των κληρονομικών βιολογικών μηχανισμών στη γνωστική ανάπτυξη και στη σχέση μεταξύ αυτών και των κατάλληλων ερεθισμάτων από το περιβάλλον υπήρξε το «αγκωνάρι» πολλών μεθόδων και προγραμμάτων προσχολικής αγωγής. Για τον Piaget το παιχνίδι του νηπίου, ειδικά, αποτελεί μια κρίσιμη, βασική, λειτουργία στην προτεραιότητα της αφομοίωσης έναντι της προσαρμογής. Ο

⁷⁰ «...είναι γνωστή η συμβολή της Αικ. Λασκαρίδου στη διάδοση του συστήματος Froebel στα ελληνικά νηπιαγωγεία...», **Β. Ορφανός**, *Στοιχεία για τη διάδοση του συστήματος Froebel στα ελληνικά νηπιαγωγεία κατά το 19^ο αιώνα*, Περιοδικό *Συνάντηση*. Τεύχος 6, 1985, σελ. 68.

⁷¹ Ο νόμος ΒΤΜΘ⁷¹ είναι το πρώτο νομοθετικό κείμενο της ελληνικής πολιτείας με το οποίο καθιερώθηκε ο θεσμός του Νηπιαγωγείου στη χώρα μας.

⁷² **Π. Δαράκης, Φ. Χατζηκωνσταντίνου**, *Παιδικό σταθμοί και νηπιαγωγεία*, Αθήνα 1981, Δίπτυχο. σελ. 278- 309.

⁷³ Πρόκειται για το Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγράμματος Σπουδών (Δ.Ε.Π.Π.Σ.) του Νηπιαγωγείου.

Piaget κατηγορήθηκε ότι δεν κατανόησε και δεν αποδέχτηκε άλλες εναλλακτικές ερμηνείες και ότι σχεδίασε τα πειράματά του με τρόπο ώστε να τις αποκλείσει. Όμως, η θεωρία του για τη γνωστική ανάπτυξη του παιδιού αποτέλεσε την κύρια θεωρητική βάση της εκπαίδευσης των νηπιαγωγών στις χώρες του δυτικού κόσμου.

Στις ΗΠΑ οι θεωρίες για τη μάθηση κατά την προσχολική ηλικία είναι περισσότερο «ανάμεικτες». Εκεί, όπως και στην Ευρώπη, η μελέτη της ανάπτυξης του παιδιού κατά την πρώτη περίοδο της ζωής του κυριαρχήθηκε από τις θεωρίες σύμφωνα με τις οποίες αυτή διέρεται από διάφορα στάδια (theories of progressiont Freud, Piaget, Erikson). Όμως, οι θεωρίες αυτές, αν και κυριάρχησαν στην Ευρώπη και στις ΗΠΑ, δέχθηκαν την επίδραση των θεωριών της ψυχολογίας της «συμπεριφοράς»⁷⁴.

Από την πρώτη περίοδο του 20^{ου} αιώνα, οι Αμερικανοί ανέπτυξαν διάφορες θεωρίες, που βάση τους ήταν η ερμηνεία της μάθησης με τη σχέση «ερέθισμα-απαντητική αντίδραση». Οι απόψεις αυτές πήραν τη θέση τους σε πολλά προγράμματα προσχολικής και σχολικής εκπαίδευσης. Από τη δεκαετία του 1960, η θεωρία της κοινωνικής μάθησης αποτέλεσε ένα ιδιαίτερο ενεργό συστατικό στοιχείο των σχετικών θεωριών με την πρώιμη ανάπτυξη και με το παιχνίδι του παιδιού. Στη συγγραφική τους εργασία, συγγραφείς όπως οι McClelland, Heider και Rotter προσπάθησαν να συνδέσουν μια μεγάλη σειρά θεωριών για την παρόθηση (motivation), στις οποίες περιλαμβάνονται ψυχοδυναμικές και συμπεριφοριστικές θεωρίες. Έτσι, η θεωρία πάνω στην οποία στηρίζεται η προσχολική αγωγή δεν είναι αμιγής, αλλά συλλεκτική. Το συμπέρασμα το οποίο μπορούμε να συναγάγουμε από αυτή τη μεγάλη ποικιλία απόψεων είναι ότι οι σύγχρονες θεωρίες μας παρέχουν μια αναμφισβήτητη βάση για την παροχή ενός προσεκτικά σχεδιασμένου περιβάλλοντος, στο οποίο τα παιδιά, ανεξάρτητα από τις συνθήκες της οικογενειακής τους ζωής, μπορούν να ενθαρρυνθούν να αναπτύξουν τις αισθησιοκινητικές, αντιληπτικές, κοινωνικές και επικοινωνιακές τους ικανότητες στον ανώτερο δυνατό βαθμό⁷⁵.

Όλες αυτές οι ικανότητες είναι δυνατόν να επιτευχθούν μέσα από ένα πρόγραμμα διαφόρων δραστηριοτήτων οι οποίες μπορεί να αποτελούν ή να αποτελέσουν το πρόγραμμα των νηπιαγωγείων. Αυτό δε σημαίνει ότι όλες αυτές αντιπροσωπεύουν ένα συγκεκριμένο πρόγραμμα. Όμως, οι κύριες δραστηριότητες μπορούν να ταξινομηθούν ως εξής:

- i. Παιγνίδι (ελεύθερο και οργανωμένο), ομαδικό παιγνίδι-σωματική άσκηση.
- ii. Μουσική (κίνηση, ρυθμικά ομαδικά παιγνίδια, παιγνίδια με τραγούδι).

⁷⁴ A. Gesell, *The First Years of Life*, Harper and Row, N. York, 1940.

⁷⁵ S. Isaacs, *The Nursery Years*, Rutledge's Kegan Paul. London. 1967.

- iii. Κατασκευές, κατασκευή αντικειμένων (άμμος, πηλός, κάρτες, κομμάτια από διάφορα υλικά, νερό).
- iv. Ακρόαση ιστοριών, αφήγηση ιστοριών, δραματοποίηση ιστοριών, παίξιμο ιστοριών.
- v. Παρατήρηση και περιγραφή-έναρξη αρίθμησης, συλλογισμού και ερμηνείας.
- vi. Άσκηση στην αυτονομία και στην ανάληψη ευθυνών-μάθηση χειρισμού του εαυτού⁷⁶.

Πυρήνας όλων αυτών είναι το ενδιαφέρον για την ανάπτυξη της προφορικής έκφρασης και αργότερα για την καλλιέργεια των δεξιοτήτων της πρώτης ανάγνωσης και της γραφής. Υπάρχουν διαφορές ως προς την έμφαση που δίνεται στις διάφορες χώρες. Κατά το παρελθόν δινόταν μεγάλη έμφαση στο «ελεύθερο» παιχνίδι. Ήταν βασικό στοιχείο της προσχολικής αγωγής στη Μεγάλη Βρετανία και το ίδιο περίπου ίσχυε στις σκανδιναβικές χώρες, στην Ευρώπη, στην Αυστραλία και στη Ζηλανδία. Στις ΗΠΑ και στον Καναδά-παρά τη μεγάλη παραλλαγή ως προς την παροχή προσχολικής αγωγής από περιοχή σε περιοχή-το πιο σύνθημα πρόγραμμα αφήνει μικρότερα περιθώρια ελευθερίας και περισσότερη κατεύθυνση της εργασίας από τη νηπιαγωγό. Όμως τα προγράμματα προσχολικής αγωγής αλλάζουν. Στη Μ. Βρετανία υπάρχουν ολοένα και μεγαλύτερες φωνές-απαιτήσεις για μια πιο συστηματική εκπαιδευτική πράξη στα ιδρύματα της προσχολικής αγωγής, με κύρια έμφαση στην καλλιέργεια της γλώσσας. Στην Ευρώπη τονίζεται ότι οι ρίζες του προγράμματος σπουδών στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση πρέπει να ξεκινούν από τις αυθόρμητες και κατευθυνόμενες δραστηριότητες των παιδιών της προσχολικής ηλικίας. Συνολικά, διαπιστώνεται μια διαρκώς αυξανόμενη συμφωνία στα προγράμματα σπουδών στην προσχολική αγωγή τόσο στην Ευρώπη όσο και στην Αμερική⁷⁷. Η δομή του προγράμματος σπουδών και η έμφαση στην καλλιέργεια των γλωσσικών και γνωστικών δεξιοτήτων είναι εμφανής στην ευρωπαϊκή και αυστραλιανή προσχολική αγωγή, υπάρχει στα προγράμματα προσχολικής αγωγής των βορειοαμερικανικών χωρών και κερδίζει έδαφος στις αναπτυσσόμενες χώρες του κόσμου.

Από τη δεκαετία του 1960 και μετά δόθηκε ιδιαίτερη προσοχή σε δύο κύρια θέματα:

- i. στη συμμετοχή των γονέων σε θέματα προσχολικής αγωγής και στην επίδραση της οικογένειας
- ii. στην αυξανόμενη έμφαση στη γνωστική ανάπτυξη και στην επακόλουθη δομή του προγράμματος σπουδών.

⁷⁶ Α. Κοσμά, *Προσαρμογή του νηπίου στο Νηπιαγωγείο*, Θεσσαλονίκη, 1971.

⁷⁷ Π. Κυριαζοπούλου - Βαληνάκη, *Νηπιαγωγική*, Αθήνα 1977, Τόμος 1, σελ. 335.

Αυτά τα θέματα συνδέονται με μερικά κοινά διαφέροντα στην προσχολική αγωγή. Τα διαφέροντα αυτά είναι τα παρακάτω:

- Ο αποζημιωτικός και προφυλακτικός ρόλος της προσχολικής αγωγής.
- Η κατάρτιση προγραμμάτων σπουδών και η αξιολόγησή τους.
- Μορφές ομαδοποίησης των παιδιών για διδακτικούς σκοπούς.
- Εκπαίδευση του διδακτικού προσωπικού και ο ρόλος τους στην εργασία της τάξης (βαθμός ανάμειξης τους).
- Ο ρόλος των μέσων μαζικής επικοινωνίας.
- Η σύνδεση μεταξύ προσχολικής και σχολικής αγωγής.
- Η βασισμένη στην οικογένεια εκπαιδευτική παρέμβαση.
- Προσχολική αγωγή και μειονεκτικά παιδιά.

Κατά τη δεκαετία του 1970, κυριαρχούσε μια αντίληψη σχετικά με την προσχολική αγωγή, ότι έπρεπε να επιδιώκει άμεσα αποτελέσματα, τα οποία αντανακλώνται στην αύξηση του Δείκτη Νοημοσύνης. Το πρόγραμμά της να είναι περιεκτικό, και να μην αποβλέπει μόνο στη γνωστική ανάπτυξη. Πολλά προγράμματα προσχολικής αγωγής βασίστηκαν σε *συμπεριφοριστικές θεωρίες* και σε *θεωρίες κοινωνικής μάθησης* και πολλά άλλα σε *θεωρίες γνωστικής ανάπτυξης*, ανάλογα με την κατεύθυνση και το θεωρητικό υπόβαθρο των ερευνητικών προγραμμάτων. Μερικά προγράμματα στόχευαν στην τροποποίηση της συμπεριφοράς και, σε κάποιο βαθμό, στην αυτοπραγμάτωση, άλλα στη διανοητική ανάπτυξη και άλλα έδιναν έμφαση στις διασυνδέσεις μεταξύ διανοητικών λειτουργιών και κοινωνικοσυναισθηματικής ανάπτυξης⁷⁸.

⁷⁸ Υπάρχει μια διευρυμένη προσέγγιση στην προσχολική αγωγή και μια αυξανόμενη συμφωνία, σε διεθνές επίπεδο, αποδοχής βασικών αρχών. Οι πιο πολλοί θεωρητικοί και εργαζόμενοι στο χώρο της προσχολικής αγωγής φαίνεται να συμφωνούν στα παρακάτω:

1. Τα προγράμματα να προσαρμόζονται στις ικανότητες των παιδιών,
2. Η διδασκαλία να είναι όσο μπορεί ατομικευμένη.
3. Έχουν υποτιμηθεί οι ικανότητες μάθησης των φτωχών παιδιών και των παιδιών των μειονοτήτων,
4. Το πρόγραμμα να είναι πιο συστηματικό,
5. Πρέπει να υπάρχει σύνδεση προσχολικής και σχολικής αγωγής,
6. Να δοθεί πιο πολλή προσοχή στο ρόλο και στην εκπαίδευση του διδακτικού προσωπικού. *Παιδαγωγική Ψυχολογική Εγκυκλοπαίδεια-Λεξικό, Ελληνικά Γράμματα*, τόμ. 6ος, σ. 3309.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3. Η ΠΡΟΣΧΟΛΙΚΗ ΑΓΩΓΗ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ

3.1. Εισαγωγικά

Το νηπιαγωγείο, από το ξεκίνημά του στις αρχές του 19ου αιώνα στην Ευρώπη μέχρι σήμερα πέρασε από διάφορα στάδια⁷⁹. Δημιουργήθηκε αρχικά ως εκπαιδευτικό ίδρυμα εξ αιτίας των κοινωνικών και εκπαιδευτικών διεργασιών της εποχής για να προσφέρει στα νήπια της προσχολικής ηλικίας, στοιχειώδη εκπαίδευση, βασικές γνώσεις, άσκηση και περιθάλψη.

Οι κοινωνικές όμως συνθήκες που επικράτησαν και ιδιαίτερα η έξοδος της γυναίκας στην παραγωγή λόγω της ανάπτυξης της βιομηχανίας στις χώρες της Ευρώπης⁸⁰, επηρέασαν σημαντικά τον τομέα της προσχολικής αγωγής. Αναπτύχθηκαν τότε διάφορα ιδρύματα για να προστατεύονται τα μικρά παιδιά κατά το χρόνο που απουσίαζαν οι μητέρες στη δουλειά τους. Τα προσχολικά αυτά ιδρύματα είχαν διάφορα ονόματα, αλλά λόγω της προστασίας που προσέφεραν στα νήπια και απροστάτευτα παιδιά ονομάστηκαν «*Άσυλα*»⁸¹.

Τα πρώτα προσχολικά ιδρύματα στην Ευρώπη δεν παρουσίαζαν ομοιομορφία ως προς την αποστολή τους αλλά είχαν μια διπλή φυσιογνωμία. Στο τέλος περίπου του 18ου αιώνα εμφανίζονται είτε με τη μορφή χώρων για τη φύλαξη των μικρών παιδιών είτε με τη μορφή στοιχειωδών εκπαιδευτικών ιδρυμάτων⁸².

Ο βασικός λόγος ίδρυσης των προσχολικών ιδρυμάτων ήταν η ικανοποίηση των νέων κοινωνικών αναγκών που προέκυψαν. Για την ικανοποίησή τους ευαισθητοποιήθηκαν κάποιοι γενναιόδωροι άνθρωποι, οι οποίοι με σκληρές προσπάθειες⁸³ και πολλές δυσκολίες προσέφεραν τις υπηρεσίες τους με την ίδρυση των διαφόρων προσχολικών ιδρυμάτων.

⁷⁹ Μεγάλη Παιδαγωγική Εγκυκλοπαίδεια, τομ. 4, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1964, σελ. 294.

⁸⁰ **Π. Κυριαζοπούλου-Βαληνάκη**, *Νηπιαγωγική*, Αθήνα 1977, Τόμος 1, σελ. 11.

⁸¹ **Χ. Χαρίτος**, *Το Ελληνικό νηπιαγωγείο και οι ρίζες του*. Αθήνα 1998, Gutenberg, σελ. 36.

⁸² Με τη μορφή χώρων για τη φύλαξη των μικρών παιδιών ανήκουν τα καταφύγια, τα βρεφοκομεία και οι αίθουσες ασύλων, που αναπτύχθηκαν στην Αγγλία και στη Γαλλία ιδιαίτερα. Εντονότερο εκπαιδευτικό χαρακτήρα είχε το σχολείο του J. F. Oberlin, ενώ τα ιδρύματα του Γερμανού Fr. Froebel προσέθεσαν κάτι διαφορετικό στην ανατροφή των νηπίων. **Π. Κυριαζοπούλου-Βαληνάκη**, *Νηπιαγωγική*, Αθήνα 1977, Τόμος 1, σελ. 71 - 73.

⁸³ **Π. Κυριαζοπούλου-Βαληνάκη**, *Νηπιαγωγική*, Αθήνα 1977, Τόμος 1, σελ. 12-13. Βλ. επίσης **Β. Παναγιωτοπούλου-Παπαβασιλείου**, *Θέματα προσχολικής αγωγής*, εκδ. Ωμέγα, Θεσσαλονίκη, 1913.

3.2. Η προσχολική αγωγή στη Γαλλία

3.2.1. Τα πρώτα ιδρύματα προσχολικής αγωγής

Στη Γαλλία κατά τις αρχές του 19ου αιώνα ξεκίνησε την προσπάθεια για ίδρυση προσχολικών ιδρυμάτων με παιδαγωγικούς σκοπούς ο πάστορας Jean Frederic Oberlin, ορμώμενος από ανθρωπιστικά αισθήματα.

Συγκέντρωνε φτωχά παιδιά αγροτικών οικογενειών⁸⁴ κατά τις ώρες που οι γονείς τους εργάζονταν σε αγροτικές ασχολίες στα χωράφια και με τη βοήθεια γυναικών της περιοχής μέσα σε μια ατμόσφαιρα μητρικής αγάπης και τρυφερότητας τα απασχολούσε και τα δίδασκε πλέξιμο, τραγούδια, χειροτεχνικές ασχολίες και ανάγνωση.

Τα πρώτα αυτά ιδρύματα στηρίχτηκαν στην ιδιωτική πρωτοβουλία και στο πλαίσιο της φιλανθρωπίας για παροχή περίθαλψης και στοιχειώδους εκπαίδευσης στα νήπια και εξελίχθηκαν αργότερα.

3.2.2. Τα «Άσυλα»

Μια από τις πρώτες προσπάθειες για την προστασία των νηπίων τα οποία είχαν ανάγκη από περίθαλψη αποτέλεσε στο τέλος της τρίτης δεκαετίας του 19ου αιώνα. η ίδρυση των «Ασύλων»⁸⁵ από τον πάστορα Jack Denis Marie Cochin (1723-1783)⁸⁶. Η προσπάθεια αυτή είχε στόχο την παροχή περίθαλψης και στοιχειωδών γνώσεων στα νήπια, αλλά ο κύριος λόγος ίδρυσής τους ήταν η προστασία από την παραμέληση και η προφύλαξη από την εγκληματικότητα.

Στα επόμενα χρόνια τα ιδρύματα αυτά διαδόθηκαν ευρύτερα και πολύ σύντομα εντάχθηκαν στο κρατικό εκπαιδευτικό σύστημα.

⁸⁴ **Ο Ε. Gossot** τα περιγράφει ως «είδη καταφυγίων που απέπνεαν ακαθαρσία και δυσάρεστες μυρουδιές. Ένα κακοφωτισμένο δωμάτιο χρησίμευε σαν αίθουσα διδασκαλίας, κουζίνα και υπνοδωμάτιο, όπου καμιά τριανταριά πιτσιρικά έπαιζαν, έκλαιγαν ή κοιμόνταν, υπό την επιτήρηση μιας γυναίκας ως επί το πλείστον αγράμματης». Στην Τουλούζη οι τοπικές αρχές ήταν ανυπόμονες για τα στενά δωμάτια όπου κατσοφιασμένα παιδιά καθισμένα χάμω ή πάνω σε μια μικρή καρέκλα έπαιζαν, φώναζαν, κοιμόνταν ή συλλάβιζαν κομπιάζοντας μπροστά στη δασκάλα. Εννοείται ότι η πελατεία ήταν ελάχιστη και λόγω της μικρότητας του χώρου και λόγω της μετριότητας των παρερχομένων υπηρεσιών. Έλειπαν ο εξοπλισμός και τα σχολικά χρειώδη. Στα ελάχιστα παιδιά πάντως που μέσα σ' αυτό το περιβάλλον πήγαιναν για να μάθουν, έδιναν το βιβλίο *Παιδική Χρηστομάθεια* (Civilité puérile et honnête), «βιβλίο γεμάτο-όπως περιγράφει ο Gossot-από ανόητες κουταμάρες». **Françoise Mayeur**, *De la Salle d' asile à la Maternelle*, στο: *Histoire générale de l'enseignement et de l'éducation en France*, Paris 1981, tome III. σελ 210.

⁸⁵ **Γ. Κιτσράς**, (2001), *Προσχολική παιδαγωγική*, σελ. 48, Β' έκδοση Αθήνα.

⁸⁶ **Π. Δαράκη, Φ. Χατζηκωνσταντίνου**, *Παιδικοί σταθμοί και νηπιαγωγεία*. Αθήνα 1981, εκδ. Δίπτυχο. σελ. 24.

Παρά τη μεγάλη διάδοση τους τα «*Άσυλα*» μετά το 1867 δεν βρίσκονταν πια στην πρώτη θέση του ενδιαφέροντος του κράτους. Έτσι δημιουργήθηκαν οι «*παιδικές τάξεις*», προκειμένου να εξασφαλιστεί η ομαλή ένταξη των παιδιών στην υποχρεωτική εκπαίδευση. Οι τάξεις αυτές, ήταν ανάμεσα στο νηπιαγωγείο και το πρωτοβάθμιο σχολείο, στις οποίες μπορούσαν να φοιτήσουν τα μεγαλύτερα από τα νήπια ηλικίας τεσσάρων μέχρι επτά ετών⁸⁷.

3.2.3. Τα «*Μητρικά σχολεία*»

Η λειτουργία των «*Ασύλων*» στη Γαλλία βελτιώθηκε σημαντικά με τις προσπάθειες που κατέβαλαν διάφορα πρόσωπα όπως η Marie Pape-Carpantier και η Susanne Bres οι οποίες αφιέρωσαν τη ζωή τους για το σκοπό αυτό. Όμως η αντίληψη για τη φιλανθρωπία σιγά-σιγά υποχωρούσε και τα «*Άσυλα*» από ιδρύματα περίθαλψης μετατράπηκαν σε προσχολικά ιδρύματα. Η νέα περίοδος στην προσχολική αντίληψη ξεκίνησε με την ψήφιση των εκπαιδευτικών νόμων του J. Ferry⁸⁸.

Με τους νόμους αυτούς τα «*Άσυλα*» μετονομάστηκαν σε “*Ecole Maternelle*” «*Μητρικά σχολεία*», με βασικό σκοπό την παροχή εκπαίδευσης.

Σε όλη την περίοδο κατά την οποία τα νηπιαγωγεία λειτούργησαν ως «*Άσυλα*» στη Γαλλία επηρεάστηκαν από τις απόψεις και ενέργειες της Marie Pape-Carpantier.

Η Marie Pape-Carpantier συνέβαλε ώστε τα ιδρύματα αυτά αλλά και τα Μητρικά σχολεία που λειτούργησαν να αποκτήσουν τη δική τους μέθοδο τη λεγόμενη γαλλική μέθοδο των προσχολικών ιδρυμάτων, η οποία ήταν παραπλήσια με τη μέθοδο της Αλληλοδιδασκτικής που εφαρμόζονταν στα πρωτοβάθμια σχολεία.

Υποστήριξε ότι το παιχνίδι ήταν η πραγματική απασχόληση των παιδιών, μια ουσιαστική μορφή της παιδικής δραστηριότητας γι’ αυτό και έδωσε μεγάλη σημασία στη ενεργητικότητα και την ελευθερία των παιδιών. Με δική της επέμβαση, στο πρόγραμμα του 1887, το παιχνίδι αναγράφεται στην πρώτη θέση, μόνο για τα παιδιά πέντε χρόνων, και στην τελευταία οι στοιχειώδεις γνώσεις αριθμητικής, ιχνογραφίας, γραφής και ανάγνωσης⁸⁹. Άλλαξε επίσης την επίπλωση της σχολικής αίθουσας στα μέτρα των παιδιών πολύ πριν η M. Montessori αντικαταστήσει τα θρανία στο νηπιαγωγείο με τα τραπεζάκια και τα μικρά καθίσματα. Καθιέρωσε τη μεικτή φοίτηση και δεν επέτρεπε το διαχω-

⁸⁷ **Η. Ξηροτόρη**, *Το σύγχρονο νηπιαγωγείο και η ιστορία του*, Αθήνα, Ατλαντίς, σελ. 188.

⁸⁸ **Χ. Χαρίτος**, *Το Ελληνικό νηπιαγωγείο και οι ρίζες του*, Αθήνα 1998, Gutenberg, σελ. 55.

⁸⁹ **Χ. Χαρίτος**, *Το Ελληνικό νηπιαγωγείο και οι ρίζες του*, Αθήνα 1998, Gutenberg, σελ. 55-58.

ρισμό των δύο φύλων στα προσχολικά ιδρύματα, όπως συνέβαινε στις υπόλοιπες εκπαιδευτικές βαθμίδες. «Αυτή η έξοχη γυναίκα χωρίς να καθιερώσει κανένα παιδαγωγικό σύστημα, αλλά με οξεία αίσθηση των συγκεκριμένων εκπαιδευτικών συνθηκών, έδωσε στην προσχολική αγωγή τη σύγχρονή της κατεύθυνση»⁹⁰.

Το έργο της επηρέασε και το ελληνικό νηπιαγωγείο⁹¹, όπως φαίνεται στα όσα εκτίθενται στη συνέχεια.

3.3. Η έναρξη και ανάπτυξη της Προσχολικής Αγωγής στην Αγγλία

Η ιστορία της προσχολικής αγωγής στην Αγγλία αρχίζει από την εποχή που ο ουτοπικός σοσιαλιστής εργοστασιάρχης Robert Owen (1771-1858)⁹² ανέλαβε την πρωτοβουλία το 1816 και ίδρυσε ένα νηπιαγωγείο στην περιοχή του εργοστασίου του στην πόλη New Lanark με στόχο την περίθαλψη των ορφανών και απροστάτευτων παιδιών⁹³. Αυτό ήταν το πρώτο ίδρυμα προσχολικής αγωγής στην Αγγλία και ιδρύθηκε πριν ακόμη φθάσουν εκεί οι ιδέες του Froebel. Έφερε το όνομα «*νέο ίδρυμα*» και συγκεντρώνονταν σ' αυτό τα παιδιά των εργατών με την επίβλεψη προσώπων που είχαν κάποια πείρα. Το έργο της λειτουργίας του νηπιαγωγείου ο Owen το εμπιστεύθηκε στον υφαιτουργό James Buchanan, ο οποίος αργότερα, το 1819 ίδρυσε στο Λονδίνο και άλλα νηπιαγωγεία, τις νηπιακές τάξεις, (*infant schools*), όπου φοιτούσαν νήπια από δύο μέχρι έξι ετών⁹⁴. Με το νηπιακό αυτό σχολείο ξεκίνησε ο θεσμός των *infant schools* στα οποία τα παιδιά ασχολούνταν με το παιχνίδι, το χορό και το τραγούδι, αλλά αφιέρωναν και κάποιο χρόνο για τη φυσική ιστορία, την αγωγή των αισθήσεων και την εκμάθηση της αλφαβήτου, χωρίς όμως να δίνεται έμφαση σ' αυτές τις δραστηριότητες⁹⁵. Τα παιδιά κατά την παραμονή τους στο ίδρυμα είχαν τη δυνατότητα για παροχή τροφής και προστασίας⁹⁶.

⁹⁰ **A. Prost**, *Histoire de l'enseignement en France, 1800-1967*, Colin, Paris 1968, pp. 285-286.

⁹¹ Η ανεξαρτησία του ελληνικού κράτους δημιουργούσε τις προϋποθέσεις για να γίνει πραγματικότητα η επαγγελία του Ελληνικού Διαφωτισμού ότι η διάδοση της παιδείας θα συνέβαλλε καθοριστικά στην εθνική αναγέννηση, στην υλοποίηση και διατήρηση της πολιτικής ελευθερίας. Ήδη, από τα ταραγμένα χρόνια του Αγώνα, είχε εκφραστεί καθαρά η πρόθεση να είναι κατοχυρωμένο συνταγματικά το δικαίωμα στη μόρφωση για όλους τους Έλληνες και υπεύθυνη γι' αυτό να είναι η κυβέρνηση. **A. Δημαράς** (επιμ.), *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε (Τεκμήρια Ιστορίας)*, τ. Α' (1821-1894), Αθήνα 1973, σ. κστ'-κζ'.

⁹² Βλ. σχετικά, **H. J. Marrou**, *Ιστορία της εκπαιδευσεως*, μετ. Θ. Φωτεινοπούλου, Αθήνα, 1961.

⁹³ **I. Κιτσαράς**, *Εισαγωγή στην Προσχολική Παιδαγωγική*, Αθήνα 1988, σελ. 30.

⁹⁴ **X. Χαρίτος**, *Το Ελληνικό νηπιαγωγείο και οι ρίζες του*, Αθήνα 1998, Gutenberg, σελ. 41.

⁹⁵ **Σ. Λυκιαρδοπούλου-Κονταρά**, (2006), *Ο θεσμός της προσχολικής αγωγής στην Ελλάδα (1830-2005)*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσ/νίκη, σελ. 17.

⁹⁶ **Π. Δαράκη, Φ. Χατζηκωνσταντίνου**, *Παιδικοί σταθμοί και ...ό.π.*, Αθήνα 1981, Δίπτυχο, σελ. 38.

Στη συνέχεια οι οπαδοί του, αλλά και ο ίδιος ίδρυσαν και άλλα νηπιαγωγεία τα οποία στο διδακτικό τομέα επεδίωκαν την ανάπτυξη του προφορικού λόγου κυρίως με τη συζήτηση και το τραγούδι.

Η προσπάθεια του Owen μετά από μια περίοδο λειτουργίας του προσχολικού του ιδρύματος ανατράπηκε για διάφορους λόγους, κυρίως θρησκευτικούς και πολιτικούς⁹⁷.

Μετά από τον Owen η προσχολική αγωγή στην Αγγλία πέρασε από διάφορα στάδια, όπως τη διάδοση του Φροβελιανού συστήματος και της μοντεσσοριανής μεθόδου της αυτοαγωγής⁹⁸.

Αν και στην Αγγλία οι Φροβελιανές ιδέες είχαν αναπτυχθεί από νωρίς δε μπόρεσαν να αντικαταστήσουν τα infant schools τα οποία λειτουργούσαν από το 1820 και εξυπηρετούσαν κοινωνικές ανάγκες. Στα μέσα του 19^{ου} αιώνα τα infant schools είχαν γίνει χώροι όπου τα παιδιά μάθαιναν ανάγνωση, γραφή, αριθμητική και να κάθονται ήσυχα.

Το πρώτο νηπιαγωγείο ιδρύθηκε το 1851 από ένα ζευγάρι Γερμανών, τον Johan και τη Bertha Ronge, στο οποίο φοιτούσαν στην αρχή τα παιδιά της γερμανικής παροικίας αλλά αργότερα μπορούσαν να φοιτήσουν και παιδιά Βρετανών.

Όμως το κυρίως κίνημα δημιουργίας νηπιαγωγείων στην Αγγλία άρχισε το 1854, όταν επισκέφθηκε τη χώρα η στενή συνεργάτιδα του Froebel η βαρόνη Marenholtz-Bulow⁹⁹ η οποία προσέφερε σημαντική βοήθεια στη διάδοση του Φροβελιανού συστήματος.

Από το 1851 μέχρι το 1870 λειτούργησαν ιδιωτικά νηπιαγωγεία τα οποία απευθύνονταν στη μεσαία κοινωνική τάξη¹⁰⁰ και στη συνέχεια μετά τη θέσπιση των νηπιαγωγείων με το νόμο του Forster το 1870 άρχισε η ιστορία του νηπιαγωγείου.

Το 1874 γυναίκες οι οποίες συμμετείχαν στο αγγλικό φεμινιστικό κίνημα πρωτοστάτησαν και ίδρυσαν την Αγγλική Φροβελιανή Εταιρεία (Froebel Society) με στόχο να προωθήσει το θεσμό των νηπιακών κήπων (Kindergarten). Μεταξύ των πρωτεργατών του κινήματος ίδρυσης της Εταιρείας συγκαταλέγονται η Madame Michaelis, η Frau-

⁹⁷ Το έτος 1824 ο Owen μετέφερε το σχολείο του στις Ηνωμένες Πολιτείες, μαζί με το ίδρυμα της New Harmony. Αυτές οι τάξεις δεν ευδοκίμησαν για μακρύ διάστημα, όπως ήθελε ο δημιουργός τους, σύμφωνα με τη μαρτυρία της Flora Tristan, η οποία κατέγραψε την ομολογία του ίδιου του Owen, στα 1837: «Δυστυχώς-λέει ο Owen-δεν γνώρισα στο Λονδίνο έστω και μία Αίθουσα ασύλου, αφιερωμένη αποκλειστικά στη νηπιακή ηλικία. Υπήρξαν πολλά σχολεία υποστηριζόμενα από τη δημόσια φιλανθρωπία, αλλά κανένα δεν λειτουργούσε σύμφωνα με τις δικές μου αρχές». Η Tristan πράγματι ανακάλυψε και επισκέφτηκε δύο «infant schools», που όφειλαν την ύπαρξή τους στην ιδιωτική φιλανθρωπία, αλλά που λειτουργούσαν σε άθλιες συνθήκες. **Χ. Χαρίτος**, *Το Ελληνικό νηπιαγωγείο και οι ρίζες του*, Αθήνα 1998, Gutenberg, σελ. 41.

⁹⁸ **Α. Κοσμά**, 1985, *Ιστορία της Προσχολικής Αγωγής*, Θεσσαλονίκη, σελ. 154

⁹⁹ **Π. Κυριαζοπούλου-Βαληνάκη**, *Νηπιαγωγική*, Αθήνα 1977, Τόμος 1. σελ 298.

¹⁰⁰ **Σ. Χατζηστεφανίδου**, (2008), *Ιστορία της προσχολικής αγωγής*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσ/νίκη, σελ. 358.

lein Heerwart και η Johana Froebel. Η Εταιρεία στη συνέχεια δραστηριοποιήθηκε σε άλλα εκπαιδευτικά θέματα όπως την διοργάνωση ενός συστήματος εξετάσεων και πιστοποίησης των γνώσεων των νηπιαγωγών πάνω στο σύστημα του Φροέβελ¹⁰¹.

Μεγάλη ώθηση την ανάπτυξη της αγγλοσαξονικής προσχολικής αγωγής στην Αγγλία έδωσαν στις αρχές του 1900 οι αδελφές MacMillan οι οποίες θεωρούνται οι σκαπανείς της. Η εργασία τους υπήρξε η πρώτη προσπάθεια δημιουργίας βρετανικού παιδαγωγικού συστήματος προσχολικής αγωγής το οποίο βασίστηκε στο ελεύθερο παιχνίδι και στη βιωματική αίσθηση του περιβάλλοντος με βάση τις προσωπικές εμπειρίες των νηπίων¹⁰².

¹⁰¹ Σ. Χατζηστεφανίδου, (2008), *Ιστορία της προσχολικής ...* ό.π. σελ. 358.

¹⁰² Α. Κοσμά, 1985, *Ιστορία της Προσχολικής Αγωγής*, Θεσσαλονίκη, σελ. 152-155.

3.4. Το Ελβετικό νηπιαγωγείο

Στην Ελβετία το πρώτο νηπιαγωγείο ιδρύθηκε στην πόλη της Λωζάνης το 1860 ενώ το 1862 ιδρύθηκε το δεύτερο στο Neuchatel¹⁰³. Στην ίδρυση των πρώτων νηπιαγωγείων στη χώρα συνέβαλε, όπως και σε άλλες χώρες η βαρόνη Marenholtz-Bulow

Αργότερα γύρω στα 1900 ο Ed. Claparede, ο οποίος γεννήθηκε στη Βιέννη το 1873 και πέθανε στο 1940¹⁰⁴, μαζί με τους P. Bovet και Ad. Ferriere ίδρυσαν το Ινστιτούτο παιδαγωγικών ερευνών στο οποίο έδωσαν το όνομα «*J. J. Rousseau*»¹⁰⁵. Ο υπότιτλος με το όνομα «*Rousseau*» είχε το νόημα της απόδοσης τιμής στη μνήμη του, για την προσφορά του στην ψυχολογία του παιδιού, με την ευκαιρία του εορτασμού της επετείου των 200 χρόνων από το έτος της γέννησής του.

Στη συνέχεια το 1913 ο Claparede μαζί με τον P. Bovet ίδρυσαν το πρώτο νηπιαγωγείο το οποίο ονόμασαν “*La maison des petits*” (σπίτι των μικρών) το οποίο είχε ως σκοπό την αγωγή των μικρών παιδιών, την έρευνα πάνω στα προβλήματα της προσχολικής ηλικίας αλλά και την εκπαίδευση και επιμόρφωση νηπιαγωγών. Στο ίδρυμα αυτό οφείλονται πολλά παιδαγωγικά μέσα τα οποία χρησιμοποιούνται στα νηπιαγωγεία.¹⁰⁶

Το ίδρυμα είχε εγκατασταθεί σε μια έπαυλη του Claparede μέσα στο φυσικό περιβάλλον όπου τα νήπια μπορούσαν να ασχοληθούν με την καθοδήγηση της νηπιαγωγού με διάφορες ασχολίες οι οποίες βοηθούν την πνευματική, την κοινωνική και τη γενικότερη εξέλιξή του, μέσα σε ένα κλίμα παιδαγωγούσας ελευθερίας που σημαίνει ότι το καθένα νήπιο δεν κάνει ότι θέλει, αλλά αναλαμβάνει την ευθύνη μιας εργασίας και την διεκπεραιώνει¹⁰⁷.

Τη διεύθυνση του νηπιαγωγείου είχαν αναλάβει οι πιο στενές συνεργάτιδες του Claparede, οι δασκάλες M. Audemas και η I. Lafendel, οι οποίες αρχικά εργάστηκαν με τη μέθοδο Montessori την οποία συμπλήρωσαν στη συνέχεια στηριζόμενες σε δύο θεμελιώδεις αρχές: τη χρήση του παιχνιδιού και την εξάσκηση των αισθήσεων μέσα στην αυτενέργεια¹⁰⁸.

Το «*Σπίτι των μικρών*», για τη λειτουργία του ήταν χωρισμένο σε τρία τμήματα στα οποία φοιτούσαν νήπια ηλικίας 3-9 ετών. Όλη η εργασία γινόταν ελεύθερα από τα παι-

¹⁰³ Σ. Χατζηστεφανίδου, (2008), *Ιστορία της προσχολικής ...*ό.π. σελ. 374.

¹⁰⁴ *Μεγάλη Παιδαγωγική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμος 2^{ος}, σελ. 53.

¹⁰⁵ Π. Δαρράκη, Φ. Χατζηκωνσταντίνου, *Παιδικοί σταθμοί και...*ό.π., Αθήνα 1981, Δίπτυχο. σελ. 34- 49

¹⁰⁶ Α. Γαβαλάς,(1976), *Το ελληνικό νηπιαγωγείο*, εκδ. Δίπτυχο, Αθήνα, σελ. 64, επίσης Π. Κυριαζοπούλου-Βαληνάκη, *Νηπιαγωγική*, Αθήνα 1977, Τόμος 1. σελ 183-184.

¹⁰⁷ Α. Κοσμά, 1985, *Ιστορία της ...*ό.π., σελ. 146, επίσης Α. Γαβαλάς,(1976), *Το ελληνικό ...*, σελ. 64,

¹⁰⁸ Α. Γαβαλάς,(1976), *Το ελληνικό ...*, σελ. 65-66.

διά με την καθοδήγηση, παρακολούθηση και επίβλεψη της νηπιαγωγού, ώστε κάθε νήπιο έχει το ρόλο του.

Τα τμήματα ανάλογα με τις δραστηριότητες στις οποίες ασχολούνταν τα παιδιά είχαν και δικό τους όνομα. Το πρώτο τμήμα ονομάζονταν «*τμήμα των κατασκευαστών*» γιατί τα παιδιά σ' αυτό ασχολούνταν ελεύθερα με τις κατασκευές¹⁰⁹. Το δεύτερο τμήμα στο οποίο δραστηριοποιούνταν παιδιά ηλικίας 5-7 χρόνων ονομαζόταν «*τμήμα των ερευνητών*» γιατί με τη χρήση του υλικού προσανατολίζονταν στις κατασκευές τους σε κάποιο σκοπό με ερευνητική σκέψη. Το τρίτο τμήμα ήταν το «*τμήμα των διανοουμένων*» και σ' αυτό δραστηριοποιούνταν παιδιά ηλικίας 7-9 ετών. Εδώ το χέρι συνεργάζονταν με τη σκέψη και την προσοχή για να επέλθει έτσι η ισορροπία του χεριού και του μυαλού¹¹⁰.

Ο σκοπός ίδρυσης του νηπιαγωγείου “*La maison des petits*” ήταν διπλός. Χρησιμοποιήθηκε σαν πειραματικό σχολείο του ψυχολογικού εργαστηρίου του Claparede όπου γινόταν η μελέτη και ο προγραμματισμός των νέων μεθόδων διδασκαλίας και αγωγής¹¹¹ αλλά και η μόρφωση και επιμόρφωση των νηπιαγωγών από το καντόνι της Γενεύης στην Ελβετία.

Το πρόγραμμα και η μέθοδός του διαδόθηκε γρήγορα και βοήθησε στην δημιουργία πολλών παρόμοιων νηπιαγωγείων¹¹².

Στις βασικές του ιδέες για την αγωγή του παιδιού περιλαμβάνεται το παιχνίδι, το οποίο θεωρεί ότι ανταποκρίνεται σε μια βασική ανάγκη του παιδιού, γι' αυτό μπορεί το σχολείο όταν το χρησιμοποιεί να ενώσει το σχολείο με τη ζωή και να προσφέρει κίνητρα ενέργειας στο μαθητή.

Μιλώντας για το παιχνίδι ίδιος ο Claparede έλεγε: «*Όταν λέω πως το παιχνίδι πρέπει να εμπυχώνει το πνεύμα των σχολικών εργασιών, δεν εννοώ καθόλου τη μεταμόρφωση της εργασίας σε μια συνηθισμένη διασκέδαση. Εντελώς αντίθετα θέλω να της δώσω κάποια σοβαρότητα, που δε θ' αποκτούσε αλλιώς, γιατί μόνο στην ατμόσφαιρα του παιχνιδιού, το παιδί δίνει ολόκληρο τον εαυτό του και επιμένει στην προσπάθειά του.*»¹¹³

¹⁰⁹ Π. Κυριαζοπούλου-Βαληνάκη, *Νηπιαγωγική*, Αθήνα 1977, Τόμος 1. σελ 186.

¹¹⁰ Η. Ξηροτύρη, *Το σύγχρονο νηπιαγωγείο....δ.π.* σελ. 175.

¹¹¹ Α. Γαβαλάς,(1976), *Το ελληνικό νηπιαγωγείο*, εκδ. Δίπτυχο, Αθήνα, σελ. 65.

¹¹² Αικ. Κοσμά, *Ιστορία Προσχολικής Αγωγής*, Θεσσαλονίκη, 1975, σελ. 139.

¹¹³ J. Chateau, μετάφραση Γλύκα Σ, *Το παιδί και το παιχνίδι*. Ηράκλειο 1954, σελ. 330.

3.5. Η προσχολική αγωγή στην Ιταλία

Στην Ιταλία ο θεσμός του νηπιαγωγείου ξεκίνησε στις αρχές του 19^{ου} αιώνα με την ίδρυση από τον Ferrante Apporti το 1828 στην Cremona του πρώτου ιδρύματος για παιδιά 2 έως 6 χρονών¹¹⁴. Ο Apporti ήταν ιερέας, καθηγητής εκκλησιαστικής ιστορίας και γενικός επόπτης των σχολείων της περιοχής¹¹⁵.

Το νηπιαγωγείο του Apporti, ο οποίος θεωρείται πρόδρομος του ιταλικού νηπιαγωγείου, ονομάστηκε από τον ίδιο (scuola infantili) «παιδικό σχολείο» και είχε ως σκοπούς: 1) να βοηθήσει τα παιδιά που έμεναν μόνα τους στο σπίτι, 2) να τους προσφέρει ηθική και θρησκευτική αγωγή και 3) να τα οδηγήσει στην πνευματική γνώση¹¹⁶.

Με βάση αυτούς τους σκοπούς χρησιμοποίησε τη διδακτική του μέθοδο η οποία ακολουθούσε τρία στάδια α) παρουσίαση του αντικειμένου, β) παρατήρηση και γ) ονομασία του αντικειμένου. Ο Apporti είχε στόχο να λειτουργήσει το νηπιαγωγείο του όχι μόνο ως ίδρυμα περίθαλψης και φύλαξης των παιδιών ηλικίας 2-6 ετών αλλά και ως ίδρυμα το οποίο προφέρει αγωγή και εκπαίδευση¹¹⁷.

Στην πορεία εφαρμογής της μεθόδου Apporti στο νηπιαγωγείο οι ιδέες του δασκάλου παρανοήθηκαν από τους οπαδούς του, οι οποίοι προσανατόλισαν τη δράση του σε άλλη κατεύθυνση και έριξαν το βάρος στη μετάδοση γνώσεων. Ο ίδιος ο εμπνευστής του νηπιαγωγείου ο Apporti σε επιστολή του προς τους Jacopo Bernardi και De Castro το 1851 διαπιστώνει την παρέκκλιση αυτή και αναφερόμενος στην αλλαγή πορείας τους γράφει ότι: «*Τα σχολεία μου καταστρέφονται από τη μανία των παιδαγωγών να καταπιέζουν αυτά τα μικρά μυαλά. Τα επισκέπτομαι σπάνια γιατί προσπαθούν να τα κάνουν μικρά πανεπιστήμια*»¹¹⁸.

Για τους λόγους αυτούς η μέθοδος Apporti δεν επικράτησε στην Ιταλία ενώ είχε μεταφερθεί με επιτυχία σε άλλες χώρες του κόσμου.

Εκτός από την προσφορά του Apporti που δημιούργησε πρώτος στην Ιταλία νηπιαγωγείο με τη μορφή των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων σημαντική ήταν και η συμβολή των αδελφών Agazzi στην εξέλιξη του ιταλικού νηπιαγωγείου.

¹¹⁴ **Ε. Ζαμπέτα**, (1998), *Αγωγή και εκπαίδευση της πρώιμης παιδικής ηλικίας*, Θεμέλιο, Αθήνα, σελ. 43.

¹¹⁵ **Σ. Χατζηστεφανίδου**, (2008), *Ιστορία της προσχολικής...*, σελ. 370

¹¹⁶ **Αικ. Κοσμά**, *Ιστορία Προσχολικής Αγωγής*, Θεσσαλονίκη, 1975, σελ. 121.

¹¹⁷ **Ι. Κιτσαράς**, *Εισαγωγή στην Προσχολική...ό.π.*, σελ. 29 και **Αικ. Κοσμά**, *Ιστορία Προσχολικής Αγωγής...*, σελ. 121

¹¹⁸ **Αικ. Κοσμά**, *Ιστορία Προσχολικής...ό.π.*, σελ. 121 σημείωση στην οποία αναφέρεται: Επιστολές του Apporti προς τους Jacopo Bernardi και De Castro 1851, Βλ. **Aldo Agazzi**, *Il Metodo delle sorelle Agazzi*, εκδ. La scuola edit rice, Brescia, 1961, σελ. 31.

Οι αδελφές Roza και Carolina Agazzi με αφετηρία τη Φροβελιανή μέθοδο πειραματίστηκαν, επινόησαν και εφάρμοσαν το 1892 ένα δικό τους παιδαγωγικό σύστημα και δική τους μέθοδο αγωγής των νηπίων η οποία διαδόθηκε στα ιταλικά νηπιαγωγεία πολύ περισσότερο από τη μέθοδο Montessori. Αν και αυτό δεν άσκησε μεγάλη επίδραση ούτε στο εσωτερικό ούτε στο εξωτερικό φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκε γόνιμα από τη μεγάλη συμπατριώτισσά τους τη Maria Montessori και για την επεξεργασία του δικού της παιδαγωγικού συστήματος.

Οι αδελφές Agazzi άρχισαν το παιδαγωγικό τους έργο το 1889 κάτω από αντίξοες συνθήκες αλλά στα νηπιαγωγεία που εργάστηκαν δημιούργησαν ένα περιβάλλον οικογενειακό, ζεστό και με αγάπη για τα παιδιά της προσχολικής αγωγής και εφάρμοσαν τις δικές τους παιδαγωγικές αρχές.

Το 1893 με την υποστήριξη του παιδαγωγού Pietro Pasquali, επιθεωρητή της περιοχής, ανέλαβαν την αναδιοργάνωση των νηπιαγωγείων της περιοχής της Brescia

Οι παιδαγωγικές τους αρχές και η μέθοδος που υιοθέτησαν στηρίχθηκαν στην παρατήρηση των καθημερινών πράξεων των παιδιών και όχι σε φιλοσοφικές θεωρήσεις¹¹⁹. Η μεθοδός τους στηριζόταν στην καθημερινή πράξη, στο παιχνίδι, στην αλληλοδιδασκτική διδασκαλία και στο απλό υλικό που συγκέντρωναν τα παιδιά από το άμεσο περιβάλλον τους. Αυτό το παιδαγωγικό υλικό για την εφαρμογή της μεθόδου τους, που ονόμασαν «θησαυρούς» ήταν απλά μικροπράγματα τα οποία έκρυβαν τα παιδιά στις τσέπες τους, όπως ξυλαράκια, φύλλα, πέτρες, καρφιά, κουμπιά, κλωστές, κομμάτια από χαρτί, κουρέλια, βοτσαλάκια, καρύδια, πώματα, μπαλίτσες, κουτάκια, σπασμένα αντικείμενα κ.α.¹²⁰.

Η βασική αρχική στην οποία στηρίχθηκε η μέθοδος των αδελφών Agazzi ήταν το «προβάδισμα του συγκεκριμένου από το αφηρημένο» και ότι πρέπει να δημιουργείται γύρω από το παιδί ένα περιβάλλον που μοιάζει με την οικογενειακή και κοινωνική ζωή¹²¹.

Η μεθοδός τους διαφέρει από τη μέθοδο Montessori ως προς τις δυνατότητες διότι επιτρέπει στο παιδί να αναπτύξει ελεύθερα τη γλωσσική του ικανότητα και από τη μέθοδο Froebel ως προς τη μεγάλη φυσικότητα και απλότητα.

¹¹⁹ Μ. Νικολακάκη, Ε. Σωφρονά, Φ. Κιαμίλη, (2001), *Αγωγή προσχολικής ηλικίας*, εκδ. ΥΠΕΠΘ/ΠΙ, Αθήνα, σελ. 45.

¹²⁰ Π. Κυριαζοπούλου-Βαληνάκη, *Νηπιαγωγική*, Αθήνα 1977, Τόμος 1. σελ 150-151.

¹²¹ Αικ. Κοσμά, *Ιστορία Προσχολικής...ό.π.*, σελ. 138

Όμως ιδιαίτερη επίδραση στην ανάπτυξη της προσχολικής αγωγής στην Ιταλία είχαν οι παιδαγωγικές θεωρίες της Maria Montessori από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα¹²² με την οποία περνάμε σε μία τελείως διαφορετική αντίληψη για τα ιδρύματα αγωγής και εκπαίδευσης στην προσχολική ηλικία.

Η Montessori άρχισε την παιδαγωγική της δράση το 1907 στο πρώτο «*Σπίτι των παιδιών*» (casa dei Bambini) που ιδρύθηκε στις λαϊκές συνοικίες της Ρώμης. Εκεί πραγματοποιήθηκαν όλοι οι πειραματισμοί της διότι αυτό το σχολείο λειτούργησε υπό την εποπτεία της και έγινε εργαστήριο επιστημονικής παιδαγωγικής και παιδικής ψυχολογίας και σ' αυτό ωρίμασε η παιδαγωγική της μέθοδος¹²³. Το πρόγραμμα του «*Σπιτιού των παιδιών*» περιελάμβανε όλες τις δραστηριότητες της πρακτικής ζωής όπως: ντύσιμο, νίψιμο, καθαριότητα, λεκτικές ασκήσεις και ασκήσεις συμπεριφοράς. Ιδιαίτερη προσοχή δίνεται στη άσκηση του μυϊκού συστήματος και των αισθήσεων τα οποία παίζουν πρωταρχικό ρόλο στην προσαρμογή του παιδιού στη ζωή και την ανάπτυξη των δημιουργικών ικανοτήτων και δεξιοτήτων¹²⁴.

Το 1907 όπως αναφέρθηκε ανέλαβε την casa dei Bambini «*Σπίτι των παιδιών*» όπου προσπάθησε να εφαρμόσει τις παιδαγωγικές της θεωρίες, στις οποίες βασικές αρχές ήταν η αρχή της ελευθερίας, η κατάργηση κάθε είδους καταναγκασμού και ο σεβασμός του ενήλικα προς το παιδί¹²⁵. Κύριο γνώρισμα και ουσιαστικά βάση της μεθόδου που χρησιμοποίησε η Montessori αποτελεί η ελευθερία την οποία θα έχει το παιδί να αναλαμβάνει πρωτοβουλίες και να επιλέγει τις δραστηριότητες με τις οποίες επιθυμεί να ασχοληθεί στην τάξη χωρίς να βλάπτει ή να ενοχλεί τους άλλους¹²⁶.

Για να μη δημιουργούνται προβλήματα απειθαρχίας και αταξίας η Montessori επέβαλε την πειθαρχία στα παιδιά σαν παιχνίδι με το *μάθημα της σιωπής* κατά τη διάρκεια του οποίου το παιδί μαθαίνει στην αυτοπειθαρχία, μαθαίνει να ελέγχει και να απαγορεύει τις κινήσεις του μένοντας σιωπηλό και με κλειστά τα μάτια μέχρι να του δοθεί το σύνθημα ότι τελείωσε το μάθημα της σιωπής¹²⁷.

Οι κυριότερες αρχές του συστήματος της Montessori είναι: 1). *Ο σεβασμός και η προαγωγή της ελευθερίας του παιδιού*. Πιστεύοντας στην αρχή αυτή υποστήριξε ότι η σχολική αίθουσα για τα μικρά παιδιά πρέπει να είναι επιπλωμένη και εξοπλισμένη κα-

¹²² **Ε. Ζαμπέτα**, (1998), *Αγωγή και εκπαίδευση της πρώιμης...ό.π.*, σελ. 43.

¹²³ **Π. Κυριαζοπούλου-Βαληνάκη**, *Νηπιαγωγική*, Αθήνα 1977, Τόμος 1. σελ 38

¹²⁴ **Δ. Παλυβός**, (1980), *Εκπαίδευση και αγωγή στην προσχολική ηλικία*, Αθήνα, σελ. 31-32.

¹²⁵ **Σ. Λυκιαρδοπούλου-Κονταρά**, (2006), *Ο θεσμός της προσχολικής αγωγής...ό.π.*, σελ. 21.

¹²⁶ **Ν. Εξαρχόπουλος**, (χ.χ.), *Εισαγωγή εις την παιδαγωγικήν*, τόμος Β, εκδ. Ρούγκας, Αθήνα, σελ. 242, επίσης βλ. **Ι. Κιτσαράς**, *Εισαγωγή στην Προσχολική...ό.π.*, σελ. 30.

¹²⁷ **Π. Κυριαζοπούλου-Βαληνάκη**, *Νηπιαγωγική*, Αθήνα 1977, Τόμος 1. σελ 40

τάλληλα ώστε η επέμβαση της νηπιαγωγού να μειώνεται στο ελάχιστο. Για την υλοποίηση του παραπάνω σκοπού κατήργησε τα σχολικά θρανία και καθιέρωσε ατομικά έπιπλα διαμορφώνοντας ταυτόχρονα ένα νέο σχολικό περιβάλλον. 2) *Η αυτοπειθαρχία και η αυτοκυριαρχία*. Με βάση αυτή την αρχή τα παιδιά σταδιακά θα πρέπει να πετύχουν την αυτοπειθαρχία και αυτοκυριαρχία χωρίς την επέμβαση της νηπιαγωγού. 3) *Ο περιορισμός της δράσης της νηπιαγωγού*. Το παιδί έχει έφεση για πρωτοβουλία και εργασία. Αυτή την έφεση πρέπει να διευκολύνει το σχολείο σεβόμενο τα ιδιαίτερα διαφέροντα του καθενός. Ο παιδαγωγός να μη σταματά τις πρωτοβουλίες του παιδιού με το να ενεργεί ο ίδιος, αλλά να ενθαρρύνει την ενεργητικότητά του¹²⁸.

Μετά τη δημοσίευση του βιβλίου της με τίτλο «*Η μέθοδος της επιστημονικής παιδαγωγικής εφαρμοσμένη στην αγωγή των παιδιών*» έδωσε στη Montessori διεθνή απήχηση. Η Montessori πίστευε ότι πρέπει να κατανοούμε και να εκπαιδεύουμε το παιδί μέσα στο περιβάλλον του και δημιούργησε την παιδαγωγική της θεωρία στα πρώτα σπίτια που της ανατέθηκαν.

Η διάδοση του μοντεσσοριανού συστήματος, στις αρχές του 20ου αιώνα, ενώ άφησε αδιάφορες τις ιταλικές αρχές επηρέασε τη σύγχρονη προσχολική αγωγή σε παγκόσμια κλίμακα παρά τις επικρίσεις που δέχθηκε για ορισμένες αδυναμίες του.

Τελικά παρατηρούμε ότι αν και οι θεσμοί προσχολικής αγωγής δεν βρήκαν γόνιμο έδαφος στην Ιταλία, για διάφορους λόγους, η χώρα ευτύχησε να γεννήσει μεγάλους παιδαγωγούς, όπως τον Aporti, τις αδελφές Roza και Carolina Agazzi και τη Maria Montessori

¹²⁸ Δ. Παλυβός, (1980), *Εκπαίδευση και αγωγή στην...ό.π.*, σελ. 32-33.

3.6. Η προσχολική αγωγή στο Βέλγιο

Ο θεσμός της προσχολικής αγωγής στο Βέλγιο ξεκίνησε στις αρχές του 19^{ου} αιώνα με την ίδρυση το 1826 στις Βρυξέλλες από την Caroline Colson του πρώτου προσχολικού κέντρου¹²⁹.

Αργότερα το 1879 θεσπίστηκε με νόμο η υποχρέωση των δήμων να δημιουργούν υπηρεσίες αγωγής και φροντίδας των παιδιών της προδημοτικής ηλικίας στο πλαίσιο των δημοτικών σχολείων. Επίσης το 1880 χρονολογείται η πρώτη προσπάθεια για την εκπαίδευση του προσωπικού των νηπιαγωγείων.

Όμως η μεγάλη ανάπτυξη της αγωγής και εκπαίδευσης στην προσχολική ηλικία στο Βέλγιο έγινε τις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα κατά τις οποίες πρωταγωνιστικό ρόλο διαδραμάτισε ο Βέλγος παιδαγωγός Ovide Decroly ο οποίος επινόησε και εφάρμοσε ένα δικό του παιδαγωγικό σύστημα.

Οι βασικές αρχές στις οποίες στηρίχθηκε το σύστημά του είναι: 1) Κάθε παιδί είναι μια ιδιαίτερη ψυχολογική ατομικότητα, 2) το έργο της αγωγής του παιδιού πρέπει να εξελίσσεται για να μη προετοιμάζουμε το παιδί για την αυριανή κοινωνία με μεθόδους και ενέργειες του παρελθόντος, 3) Να εξασφαλίσουμε το κατάλληλο υλικό ώστε κάθε παιδί να επιλέγει να ασχοληθεί με αυτό που επιθυμεί ανάλογα με το φύλλο, την ηλικία και τα ενδιαφέροντά του και να καλλιεργήσουμε έτσι την ενεργητικότητα του παιδιού, 4) Να δείξει το σχολείο ενδιαφέρον για την κοινωνική και ηθική ανάπτυξη του παιδιού με βάση τους όρους και τις συνθήκες του οικογενειακού περιβάλλοντος, 5) Το πρόγραμμα του νηπιαγωγείου να στηριχθεί στην ίδια τη ζωή. Τα θέματα να τα παίρνει από τη ζωή και ο σκοπός της διδασκαλίας να μη αποβλέπει στη μηχανική εκμάθηση χρονολογιών, λέξεων χωρίς νόημα κλπ, 6) Η εργασία του σχολείου να ακολουθεί τη φυσική πορεία της μάθησης. Άμεση παρατήρηση, σύνδεση στο χώρο και στο χρόνο και τέλος έκφραση συγκεκριμένη ή αφηρημένη, 7) Να γίνει το περιβάλλον του παιδιού τόπος καλλιέργειας κινήτρων και ενδιαφερόντων αφού για να αποκτήσουμε μια γνώση πρέπει να χρειαστούμε την ανάγκη της, 8) Το παιχνίδι έχει μεγάλη σημασία για το παιδί και τη ζωή του διότι μέσα από αυτό γίνονται επαναλήψεις οι οποίες βοηθούν στην απόκτηση των γνώσεων με φυσικότητα και ευκολία.

Ο Decroly στο προάστειο Uccle των Βρυξελλών οργάνωσε ένα σχολείο το οποίο ονομάστηκε “Ermitage” από την οδό στην οποία είχε κτισθεί και σ’ αυτό εφάρμοσε την

¹²⁹ Π. Κυριαζοπούλου-Βαληνάκη, (1977), *Νηπιαγωγική...ό.π.*, σελ. 319, βλ. επίσης Ε. Ζαμπέτα, (1998), *Αγωγή και εκπαίδευση της πρώιμης...ό.π.*, σελ. 45.

εργασία με τα κέντρα ενδιαφέροντος και την ιδεοπτική μέθοδο ανάγνωσης. Το σχολείο αυτό έμεινε γνωστό με το όνομα «*ecole pur la vie par la vie*», (Σχολείο για τη ζωή, απ' τη ζωή)¹³⁰.

Το σχολείο του “*Ermitage*” λειτούργησε ως πειραματικό σχολείο και εφαρμόστηκαν με πληρότητα οι μέθοδοι των «*κέντρων διαφέροντος*», της «*Ολικής μεθόδου*» για την ανάγνωση και αριθμητική, της *ατομικοποιημένης εργασίας*, της *ελεύθερης έκφρασης των παιδιών*, της *αυτοδιδασκαλίας*, της *αυτοδιοίκησης*, της *συστηματικής παρατήρησης του παιδιού και της τεχνικής του τυπογραφείου*¹³¹

Η Ολική ή ιδεοπτική μέθοδος, ή μέθοδος Decroly χρησιμοποιήθηκε για την ανάγνωση. Η ιδεοπτική μέθοδος στηρίζεται στη λειτουργία της συνολικής αντίληψης του παιδιού διότι δέχεται ότι το παιδί αντιλαμβάνεται τα αντικείμενα πρώτα στη συνολική τους μορφή και ύστερα στα μέρη¹³². Στη μέθοδο αυτή κατέληξε μετά από έρευνες για την ανακάλυψη του πιο είναι πιο απλό για το παιδί ώστε να αρχίσει από εκείνο. Εφαρμόζοντας την αρχή από το απλό στο σύνθετο απέδειξε με τις ψυχολογικές του δοκιμές ότι το απλό για το παιδί είναι η λέξη και η φράση και όχι το γράμμα¹³³. Μετά εφάρμοσε τη μέθοδο αυτή κατά την οποία η ανάγνωση αρχίζει απ' ευθείας από τη λέξη η τη φράση και στη συνέχεια γίνεται η ανάλυση και η σύνθεση στα γράμματα, τις συλλαβές, τις λέξεις και τις φράσεις.

Στη διδασκαλία εφάρμοσε τα κέντρα ενδιαφέροντος και κατέστησε τη διδασκαλία ενιαία και όχι χωριστή διαδοχικών μαθημάτων (Γλώσσας, Αριθμητικής, Ιστορίας, Γραμματικής) χωρίς κανένα δεσμό μεταξύ τους.

Τα θέματα διδασκαλίας τα οποία αποτελούν την ύλη των παιδαγωγικών ενεργειών της μεθόδου του αντλούνται από την κοινωνική ζωή του παιδιού και από τις ανάγκες των ανθρώπων διότι υποστήριζε ότι πρέπει να εκλέγονται ώστε να ικανοποιούν τις ανάγκες της ηλικίας κάθε παιδιού και το πρόγραμμα διδασκαλίας να είναι σύμφωνο με τα κέντρα διαφέροντος¹³⁴.

Τα παιδαγωγικά παιχνίδια, τα οποία είναι όλων τω ειδών: οπτικά, οπτικοκινητικά, κινητικά, ακουστικά κλπ, έχουν κυρίαρχη θέση στη μεθοδό του για την ανάπτυξη δια-

¹³⁰ Π. Δαρράκη, Φ. Χατζηκωνσταντίνου, *Παιδικοί σταθμοί ...ό.π.*, σελ. 34.

¹³¹ Η. Ξηροτύρη, *Το σύγχρονο νηπιαγωγείο...ό.π.* σελ. 96..

¹³² Δ. Παλυβός, (1980), *Εκπαίδευση και αγωγή στην...ό.π.*, σελ. 54.

¹³³ Λ. Γαβαλάς, (1976), *Το ελληνικό νηπιαγωγείο...ό.π.*, σελ. 53.

¹³⁴ Δ. Παλυβός, (1980), *Εκπαίδευση και αγωγή στην...ό.π.*, σελ. 54.

φόρων ικανοτήτων του παιδιού ή για την απόκτηση και επανάληψη γνώσεων και δεξιοτήτων¹³⁵.

Η αλλαγή που έφερε ο Decroly στο σχολείο βασίστηκε στις εξής θέσεις: 1) Οι μαθητές να κατατάσσονται σε ομοιογενείς τάξεις ώστε η προσφορά των γνώσεων να είναι σύμφωνη με τις δυνατότητες των μαθητών και 2) τα προγράμματα και η ύλη διδασκαλίας να ικανοποιούν τους μαθητές.

Για την επίτευξη των δύο αυτών θέσεων άλλαξε τη μέθοδο εργασίας και την¹³⁶ ύλη διδασκαλίας. Η μέθοδος η οποία υιοθετήθηκε στηρίχθηκε στα ενδιαφέροντα των μαθητών, ενώ η ύλη διδασκαλίας εντάχθηκε σε μεγάλες ενότητες, τα κέντρα ενδιαφέροντος, τα οποία στηρίζονται στις ανάγκες και τα ενδιαφέροντα των μαθητών κάθε τάξης.

Το 1910 ιδρύεται στο Βέλγιο η πρώτη Ecole Normale Superieure με σκοπό την κατάρτιση παιδαγωγών επιφορτισμένων με την αγωγή και την εκπαίδευση στην προσχολική ηλικία. Λίγο αργότερα, το 1919 θεσπίζεται η υποχρεωτική κατοχή πτυχίου για την άσκηση του επαγγέλματος.

3.7. Η προσχολική αγωγή στη Σουηδία

Ο θεσμός της προσχολικής αγωγής στη Σουηδία ξεκίνησε στα μέσα του 19^{ου} αιώνα ενώ το πρώτο παιδικό άσυλο ιδρύθηκε στη Στοκχόλμη το 1854. Ήταν ένα ίδρυμα το οποίο είχε φιλανθρωπικό χαρακτήρα όπως όλα τα άσυλα εκείνης της περιόδου και απευθυνόταν στα παιδιά των εργαζόμενων μητέρων.

Ο πρώτος «παιδικός κήπος» που ιδρύθηκε στη Σουηδία ήταν το 1896 και απευθυνόταν σε παιδιά ευκατάστατων οικογενειών. Ήταν ένα ίδρυμα που εξυπηρετούσε καθαρά εκπαιδευτικούς στόχους¹³⁷.

Η ανάπτυξη της προσχολικής αγωγής στη Σουηδία επηρεάστηκε από τις ιδέες του Φροέβελ και στα νηπιαγωγεία εφαρμόστηκε το σύστημά του από παιδαγωγούς οι οποίοι εκπαιδεύτηκαν στο Βερολίνο στο ίδρυμα Pestalozzi-Froebel¹³⁸.

¹³⁵ Α. Γαβαλάς, (1976), *Το ελληνικό νηπιαγωγείο...* ό.π., σελ. 58-59

¹³⁶ Αικ. Κοσμά, *Ιστορία Προσχολικής...* ό.π., σελ. 148-149.

¹³⁷ Π. Κυριαζοπούλου-Βαληνάκη, (1977), *Νηπιαγωγική*, τόμος 1^{ος}, εκδ. Βλάσση, Αθήνα, σελ. 312-313.

¹³⁸ Ε. Ζαμπέτα, (1998), *Αγωγή και εκπαίδευση της πρώιμης...* ό.π., σελ. 46.

3.8. Η προσχολική αγωγή στη Γερμανία

Όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, τα ιδρύματα προσχολικής αγωγής στις διάφορες ευρωπαϊκές χώρες εμφανίσθηκαν με ιδιαίτερες μορφές όπως «*Άσυλα*» ή «*σχολεία μικρών*» ή με άλλη ονομασία και ότι χρησιμοποιήθηκε κατά τη διδασκαλία των νηπίων το «*αλληλοδιδασκτικό σύστημα*», κυρίως στα νηπιαγωγεία της Γαλλίας.

Στη Γερμανία, την ίδια περίπου περίοδο, ο θεσμός της προσχολικής αγωγής αναπτύχθηκε με τις ίδιες μορφές και πέρασε από διάφορα στάδια για να καταλήξει σε μια διαφορετική αντίληψη για την αγωγή των νηπίων.

Η διαφοροποίηση αυτή έγινε με την παιδαγωγική θεωρία που ανέπτυξε ο Friedrich Wilhelm Froebel (1782-1852) την οποία εφάρμοσε ταυτόχρονα στη λειτουργία των προσχολικών ιδρυμάτων που ίδρυσε.

Ως αφετηρία της προσχολικής αγωγής στη Γερμανία θεωρείται η ίδρυση ενός ιδρύματος το 1802 στο Detmold από την πριγκίπισσα Pauline of Detmold του Detmold με την ονομασία «*Ίδρυμα φύλαξης μικρών παιδιών*», το οποίο ήταν και η πρώτη μορφή παρομοίων ιδρυμάτων¹³⁹.

Τη φύλαξη των μικρών παιδιών στο ίδρυμα αυτό για όσο χρόνο απουσίαζαν οι γονείς τους στις εργασίες τους την ανέλαβαν άτομα τα οποία δεν είχαν καμία εκπαίδευση.

Η ανάγκη φύλαξης των μικρών παιδιών της προσχολικής ηλικίας έγινε πιο επιτακτική μετά από λίγα χρόνια και ειδικά μετά τις ήττες των Ναπολεόντειων πολέμων του 1805 και την εξάπλωση της γυναικείας εργασίας σ' όλο το γερμανόφωνο χώρο, γεγονός το οποίο συνέβαλε στην αύξηση αυτών των ιδρυμάτων.¹⁴⁰

Ένα δεύτερος τύπος ιδρύματος προσχολικής αγωγής που ιδρύθηκε την ίδια περίοδο στη Γερμανία και περιελάμβανε στους σκοπούς του εκτός από τη φύλαξη και τη θρησκευτική εκπαίδευση ήταν «*Το σχολείο των μικρών παιδιών*». Το ίδρυμα αυτό το οποίο απευθυνόταν κυρίως σε παιδιά της εργατικής τάξης βρισκόταν κάτω από την προστασία της εκκλησίας και γνώρισε ιδιαίτερη ακμή γύρω στο 1830.¹⁴¹

Η τρίτη προσπάθεια ίδρυσης και λειτουργίας προσχολικών ιδρυμάτων υλοποιήθηκε από τον Fredric Froebel ο οποίος ίδρυσε το 1837 στο Blankenburg ένα εκπαιδευτήριο για την περίθαλψη των μικρών παιδιών το οποίο πέρασε πολλές δυσκολίες. Παρόλες τις δυσκολίες αγωνίστηκε για χρόνια να πείσει τις δημόσιες αρχές να τον βοηθήσουν αλλά

¹³⁹ Π. Δαρράκη, Φ. Χατζηκωνσταντίνου, *Παιδικοί σταθμοί ... ό.π.*, σελ. 22.

¹⁴⁰ Σ. Χατζηστεφανίδου, (2008), *Ιστορία της προσχολικής...*, σελ. 324-325

¹⁴¹ Σ. Χατζηστεφανίδου, (2008), *Ιστορία της προσχολικής...*, σελ. 324-325

οι προσπάθειές του δεν έφεραν κανένα αποτέλεσμα¹⁴². Το ίδρυμα αυτό έγινε αργότερα το πρότυπο των παιδαγωγικών ιδρυμάτων, διότι τρία χρόνια αργότερα, το 1840, ύστερα από πολλές προσπάθειες και πολλές απογοητεύσεις ίδρυσε στην ίδια πόλη το “*Kindergarten*” (Παιδικός κήπος).

Μετά από αυτό ίδρυσε στη Δρέσδη το πρώτο διδασκαλείο για την εκπαίδευση των νηπιαγωγών οι οποίες θα εργαζόταν στο “*Kindergarten*” και άρχισε να εκδίδει εφημερίδα με τίτλο «*Ελάτε να ζήσουμε για τα παιδιά μας*»¹⁴³.

Μετά την ίδρυσή του “*Kindergarten*” ξεκίνησε με τους φίλους του από τη Δρέσδη και έκανε περιοδεία στη Γερμανία για να αναπτύξει τις παιδαγωγικές του θεωρίες αλλά και να διαδώσει το θεσμό που ίδρυσε και να τον επεκτείνει.

Οι θεωρίες του Froebel και το εκπαιδευτικό του σύστημα διαδόθηκαν σταδιακά και προβλήθηκαν στους γερμανικούς εκπαιδευτικούς κύκλους αλλά και στους γονείς μέσα από τον τοπικό τύπο σε όλη τη Γερμανία. Η μέθοδός του σημείωσε σημαντική εξάπλωση και στις χώρες της Ευρώπης, ιδιαίτερα στα γειτονικά κράτη όπως στη Γαλλία, στην Αυστρία και στην Ολλανδία και επέδρασε καταλυτικά στη διαμόρφωση της εκπαίδευσης¹⁴⁴.

Ο Froebel επηρεασμένος από τις αρχές του Pestalozzi και τη μελέτη του έργου του Κομένιου προσανατολίστηκε στην αγωγή των μικρών παιδιών και συγκέντρωσε όλη την προσοχή του στη νηπιακή ηλικία.

Οι βασικές παιδαγωγικές αρχές οι οποίες κυριαρχούν στο σύστημά του είναι η διέγερση της αυτενέργειας, η αρχή της εποπτείας και το παιχνίδι.

Οι απόψεις του οι οποίες διατυπώθηκαν για την *αγωγή του παιδιού* αναφέρονται στην έναρξή της, στο περιβάλλον στα μέσα και στη μέθοδο. Υποστήριξε ότι η αγωγή του παιδιού πρέπει να αρχίζει από τη γέννηση και ότι στη συνέχεια η οικογένεια είναι το πρώτο και σπουδαιότερο μορφωτικό περιβάλλον του παιδιού. Οι παιδικοί κήποι, “*Kindergarten*”, αποτελούν κατά την απόψή του τον ιδανικότερο χώρο για την παιδική ηλικία. Η αγωγή οφείλει να συνηθίσει το παιδί από τη μικρή ηλικία όχι μόνο να ακούει και να μαθαίνει αλλά να κατασκευάζει και να δημιουργεί¹⁴⁵.

Για το *παιχνίδι* πίστευε ότι είναι το άριστο μέσο για την αγωγή του παιδιού επειδή διεγείρει την αυτενέργειά του, ασκεί τις αισθήσεις και τις ικανότητές του και πλουτίζει

¹⁴² **Αικ. Κοσμά**, *Ιστορία Προσχολικής...ό.π.*, σελ. 116..

¹⁴³ **Α. Γαβαλάς**, (1976), *Το ελληνικό νηπιαγωγείο...ό.π.*, σελ. 21, επίσης **Η. Ξηροτύρη**, *Το σύγχρονο νηπιαγωγείο...ό.π.* σελ. 27..

¹⁴⁴ **Ε. Ζαμπέτα**, (1998), *Αγωγή και εκπαίδευση της πρώιμης...ό.π.*, σελ. 45.

¹⁴⁵ **Δ. Παλυβός**, (1980), *Εκπαίδευση και αγωγή στην...ό.π.*, σελ. 23, επίσης **Η. Ξηροτύρη**, *Το σύγχρονο νηπιαγωγείο...ό.π.* σελ. 27..

τις εμπειρίες του. Επειδή τόσο καθοριστικά συμβάλει στην ανάπτυξη του παιδιού προτείνει να το οργανώσουμε και να το καταστήσουμε κύρια μορφή εργασίας στο νηπιαγωγείο.

Στην παιδαγωγική του Froebel εκτός από το παιχνίδι ιδιαίτερη σημασία αποδίδεται και στην *εποπτεία*. Η επιλογή αυτή γίνεται διότι το παιδί έρχεται σε επαφή με τη ζωή και τα πράγματα και η γνώση των πραγμάτων και της φύσης θα αποκτηθεί από το παιδί με τους περιπάτους, την άμεση παρατήρηση και την επαφή¹⁴⁶.

Έχοντας υπόψη του την έμφυτη ανάγκη του παιδιού για δημιουργία, κίνηση και παιδαγωγικό παιχνίδι επινόησε μια σειρά ολόκληρη από διάφορα παιχνίδια, τα «*δώρα*» όπως τα ονόμασε, τα οποία θα μπορούσαν να ικανοποιήσουν αυτές τις ανάγκες αλλά και να του δώσουν τη δυνατότητα να αποκτήσει γνώσεις και δεξιότητες παίζοντας¹⁴⁷.

Το παιδαγωγικό σύστημα του Froebel εφαρμόστηκε στη Γερμανία με πολλές δυσκολίες όπως αναφέρθηκε και πιο πάνω .

Το 1849 ο Froebel γνώρισε τη βαρόνη Marienholz-Bulow η οποία του παραχώρησε τον πύργο Marienhal στον οποίο ίδρυσε το δεύτερο “*Kindergarten*”, η ίδια δε έγινε πιστή οπαδός του και αγωνιζόταν για τη διάδοση του Φροβελιανού συστήματος¹⁴⁸.

Το 1851 ο Πρώσος Υπουργός Παιδείας Raumer απαγόρευσε τη λειτουργία των “*Kindergarten*”, σε μια περίοδο που η προσπάθεια κατακτούσε συνέχεια έδαφος ανάμεσα στους εκπαιδευτικούς και επιδοκιμαζόταν από τον κόσμο. Η κατηγορία ήταν ότι στα ιδρύματα αυτά αναπτύσσονται οι αρχές του σοσιαλισμού, ότι είναι ανατρεπτικά και ότι καλλιεργείται η αθεΐα.¹⁴⁹

Η απαγόρευση διήρκεσε μέχρι το 1860, αλλά και μετά την άρση της απαγόρευσης η εκκλησία δεν τα υποστήριζε και τα κατηγορούσε ότι είναι κέντρα αθεΐας και πολιτικής αναταραχής, στηρίζοντας όμως το «*Ίδρυμα φύλαξης των μικρών παιδιών*» που λειτουργούσαν υπό την εποπτεία της¹⁵⁰.

Μετά το θάνατό του Froebel, το 1952, το έργο του συνέχισε η βαρόνη Marienholz-Bulow και άλλοι φίλοι του στη Γερμανία αλλά και σε άλλες χώρες του εξωτερικού όπως στην Αγγλία και στην Αμερική¹⁵¹.

¹⁴⁶ Δ. Παλυβός, (1980), *Εκπαίδευση και αγωγή στην...ό.π.*, σελ. 26.

¹⁴⁷ Α. Γαβαλάς, (1976), *Το ελληνικό νηπιαγωγείο...ό.π.*, σελ. 24.

¹⁴⁸ Αικ. Κοσμά, *Ιστορία Προσχολικής...ό.π.*, σελ. 116.

¹⁴⁹ Π. Κυριαζοπούλου-Βαληνάκη, (1977), *Νηπιαγωγική*, ό.π., σελ. 53, επίσης Α. Γαβαλάς, (1976), *Το ελληνικό νηπιαγωγείο...ό.π.*, σελ. 21.

¹⁵⁰ Σ. Χατζηστεφανίδου, (2008), *Ιστορία της προσχολικής...*, σελ. 331.

¹⁵¹ Αικ. Κοσμά, *Ιστορία Προσχολικής...ό.π.*, σελ. 116.

Ανακεφαλαιώνοντας την προσφορά του Fröbel στην ανάπτυξη της προσχολικής αγωγής διαπιστώνουμε ότι ήταν ο πρώτος που ασχολήθηκε ουσιαστικά με την αγωγή των παιδιών προσχολικής ηλικίας και διατύπωσε μια λεπτομερή μέθοδο για την εφαρμογή της και μάλιστα σε ειδικό εκπαιδευτικό ίδρυμα¹⁵².

Ο Froebel ήταν μια χαρισματική προσωπικότητα και το εκπαιδευτικό του σύστημα είχε μεγάλη απήχηση και προσέλκυσε πολλούς οπαδούς από διάφορες χώρες της Ευρώπης και των άλλων ηπείρων.

Στη διάδοση του συστήματος συνετέλεσε και ο ίδιος ο Froebel που αρκετές φορές καταδιωκόμενος από τις γερμανικές αρχές για το φιλευλεύθερο πνεύμα¹⁵³ του κατέφυγε σε διάφορες χώρες του εξωτερικού, όπου και ενημέρωνε τους εκπαιδευτικούς για το σύστημά του. Από όλες τις χώρες, οι Άγγλοι ήταν αυτοί που κατανόησαν πιο πολύ το σύστημά του και το εφάρμοσαν με μεγαλύτερη λεπτομέρεια.

Μετά το θάνατο του ιδρυτή, σε διάφορες χώρες ιδρύθηκαν εκπαιδευτικές εταιρείες για τη διάδοση των ιδεών του Froebel και εκπαιδευτικά ιδρύματα ανάλογα με τα «φραιμπελιανά».

Στην Αγγλία η κίνηση συγχωνεύτηκε με την προηγούμενη των infant schools. Η μορφή των «*Νηπιακών κήπων*» ως ιδρυμάτων της προσχολικής αγωγής επισημοποιήθηκε στην Αυστροουγγαρία το 1872. Παρομοίως, μετά το 1860, η επιρροή του Froebel εμφανίστηκε στη Βενετία και το Μιλάνο, ενώ φραιμπελιανά εκπαιδευτήρια ιδρύθηκαν στην Ισπανία, στην Ολλανδία και στη Ρωσία. Ιδιαίτερα όμως διαδόθηκε το σύστημα στις ΗΠΑ μετά το 1871, όπου κατέφυγαν πολλοί Γερμανοί μετανάστες.

Στη Γερμανία προς το τέλος του 19ου αιώνα παρατηρήθηκε ανταγωνισμός μεταξύ των τριών κυρίαρχων τύπων προσχολικής αγωγής που εμφανίστηκαν και λειτούργησαν όλη την περίοδο, δηλαδή των «*Ιδρυμάτων φύλαξης των μικρών παιδιών*», των «*Σχολείων των μικρών παιδιών*» και των «*Kindergarten*» και η εικόνα που υπήρχε ήταν ότι από τα ιδρύματα αυτά το συντριπτικό ποσοστό παρέμεινε μέχρι τις αρχές του 20^{ου} αιώνα στα χέρια της Εκκλησίας¹⁵⁴.

¹⁵² Ε. Σούρλα, *Ο Fröbel και τα νεότερα διδακτικά συστήματα*. Εκπαιδευτικά Χρονικά, έτος Ζ, τεύχος 79, Μάιος 1940, σελ. 257.

¹⁵³ Αξίζει να σημειωθεί ότι τα φραιμπελιανά νηπιαγωγεία στη Γερμανία ήταν από τα πρώτα ιδρύματα που κλείστηκαν από τους Ναζί, γιατί ήταν αντίθετα προς τους σκοπούς τους, Π. Κυριαζοπούλου-Βαληνάκη, *Νηπιαγωγική*, Αθήνα 1977, Τόμος 1, σελ. 70.

¹⁵⁴ Σ. Χατζηστεφανίδου, (2008), *Ιστορία της προσχολικής...*, σελ. 331.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4. Η ΠΡΟΣΧΟΛΙΚΗ ΑΓΩΓΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

4.1. Οι πρώτες μορφές της προσχολικής αγωγής

Η προσχολική αγωγή στο ελληνικό βασίλειο και γενικότερο τον ελληνόφωνο χώρο ως θεσμοθετημένη μορφή εκπαίδευσης και αγωγής των νηπίων εμφανίζεται στη δεκαετία του 1870 και του 1880, ενώ το προηγούμενο χρονικό διάστημα από το 1831 όπως θα παρουσιαστεί στη συνέχεια, λειτουργούσαν νηπιαγωγεία από ιδιωτικούς φορείς. Εκτός από τους παιδαγωγικούς λόγους η εμφάνιση συνδέεται με την έξαρση των εθνικισμών στα Βαλκάνια και τις συζητήσεις περί ελληνικότητας¹⁵⁵. Στη συνθήκη αυτή η υιοθέτηση της ιδέας του θεσμού της προσχολικής αγωγής προβάλλει ως παιδαγωγικά υπαγορευμένη επιλογή αλλά και ως μέσο συνάντησης με την αρχαιοελληνική παράδοση. Ο θεσμός έχει τις ρίζες του στην αρχαία Ελλάδα και ειδικότερα στον Πλάτωνα. Ορισμένοι σύγχρονοι Ευρωπαίοι τον επανακάλυψαν και τον ξαναδούλεψαν, υποστηρίζοντας ότι ήταν δυνατόν να υιοθετηθεί και στη σύγχρονη Ελλάδα.

Πρώτος, υποστήριξε την άποψη αυτή ο Λέων Μελάς, το 1871, στο βιβλιαράκι που εξέδωσε με τίτλο «*Παιδαγωγικόν εγχειρίδιον προς χρήσιν των παιδαγωγούντων*». Έγραφε για το θέμα αυτό τα εξής: «*Την σωτήριον ιδέαν των Νηπιαγωγείων πρώτος ο δαιμόνιος ημών Πλάτων συνέλαβε και διετύπωσε εν τοις Νόμοις αυτού. Την ιδέαν δε ταύτην του ημετέρου Πλάτωνος ησπάσθησαν και επραγματοποίησαν ήδη καθ' όλην σχεδόν την Δυτικήν Ευρώπην, συστήσαντες Νηπιαγωγεία, άτινα εν μεν τη Αγγλία ωνόμασαν σχολεία των νηπίων (infant schools), εν δε τη Γερμανία παιδοφυλακεία (Kindergarten), εν δε τη Ισπανία σχολεία των μικρών (escuelas de parvulos), εν δε τη Γαλλία Άσυλα (Salles d' asile), και αλλαχού σχολεία μητρικά, ως αναπληρούντα τας μητρικάς φροντίδας*».¹⁵⁶

Το επιχείρημα του Μελά πρόκειται να γίνει το βασικό όπλο των ένθερμων υποστηρικτών του νηπιαγωγείου στο ελληνικό βασίλειο και πρώτα απ' όλα, μετά το 1880, της «μητέρας» του θεσμού, της Αικατερίνης Λασκαρίδου. Ενθουσιασμένη από τη μέθοδο του Γερμανού Friedrich Froebel η Λασκαρίδου πλέκει ακούραστα το εγκώμιό της και εξυμνεί τον θεμελιωτή της. Υποσημειώνει, όμως, ότι οι απαρχές της ανάγονται στον Πλάτωνα. Έτσι, και η προσφορά του έθνους αναδειχίνεται και νομιμοποιείται η μέθοδος διπλά, ως επιστημονική και εθνική.

¹⁵⁵ Σπ. Ευαγγελόπουλος, *Ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης. Οργάνωση και διοίκηση της εκπαίδευσης*, Τεύχος α', Αθήνα, 1984, σελ. 52.

¹⁵⁶ Παρατίθεται στο, Φουρναράκη, 1987: σ. 239-240.

Όπως είδαμε στο τέλος τού 18ου αιώνα και τις αρχές τού 19ου, αρχίζουν στην Ευρώπη οι πρώτες προσπάθειες δημιουργίας ιδρυμάτων για την αγωγή των παιδιών της προσχολικής ηλικίας χωρίς όμως να έχουν καθαρά παιδαγωγικούς σκοπούς. Οι προσπάθειες αυτές υπήρξαν ιδιωτικές, μεμονωμένες και δεν ανταποκρίνονταν καθόλου στις ιδέες των πρωτοπόρων της προσχολικής αγωγής, ούτε και ταυτίζονταν με τις ιδέες των πρωτοπόρων της προσχολικής εκπαίδευσης. Παρόλα αυτά βοήθησαν στην ανάπτυξη της προσχολικής εκπαίδευσης διότι δημιουργήθηκαν, για να καλύψουν ανάγκες των νηπίων.

Σημαντικότατο, στη διαμόρφωση της προσχολικής αγωγής στην Ελλάδα, και γενικότερα της εκπαίδευσης, αποδείχτηκε και το διεθνές περιβάλλον. Οι εξελίξεις στις Ευρωπαϊκές χώρες αποτελούν διαρκές σημείο αναφοράς πολιτικών και παιδαγωγών. Αποτελούν μέτρο σύγκρισης για τα τεκταινόμενα στον ελλαδικό χώρο.

Έτσι, τα ιδρύματα που παρέχουν την προσχολική αγωγή στην Ελλάδα τα νηπιαγωγεία έλκουν τόσο την καταγωγή, όσο και την έμπνευση από τις ευρωπαϊκές χώρες¹⁵⁷. Η ίδρυση και η λειτουργία τους, όπως αναπτύχθηκαν στην Ελλάδα ως θεσμοποιημένα εκπαιδευτικά ιδρύματα, η οργάνωση και το περιεχόμενο της διδασκαλίας σ' αυτά, η κατάρτιση των στελεχών τους, πολλά οφείλουν άμεσα ή έμμεσα στην επίδραση των γαλλικών και των γερμανικών προτύπων, κατά τη μακρά περίοδο της ένταξής τους στην ελληνική εκπαιδευτική πραγματικότητα η οποία αρχίζει τον 19ο αιώνα¹⁵⁸. Το ελληνικό νηπιαγωγείο, ως προκαταρκτική εκπαιδευτική βαθμίδα, επί έναν τουλάχιστον αιώνα από την εμφάνισή του στη χώρα μας, υιοθέτησε και εφάρμοσε είτε το γαλλικό αλληλοδιδασκτικό σύστημα των «*Ασύλων*» είτε τη γερμανική μέθοδο¹⁵⁹. Για το λόγο αυτό κρίνεται απαραίτητο στην παρούσα εργασία να παρουσιαστεί η ιστορία του θεσμού και των

¹⁵⁷ **Χ. Χαρίτος**, *Το Ελληνικό νηπιαγωγείο και οι ρίζες του*, Αθήνα 1998, Gutenberg, σελ. 31.

¹⁵⁸ Εκτός από τον Νεόφυτο Βάμβα κι άλλοι γνωστοί λόγιοι εκφράστηκαν ή έδρασαν στον τομέα της εκπαίδευσης ήδη μέσα στην πρώτη δεκαετία του ελεύθερου κράτους: ο Αλέξανδρος Ραγκαβής, ο Γεώργιος Γεννάδιος, ο Γεώργιος Σερούιος, ο Μιχαήλ Αποστολίδης και ο Ιωάννης Π. Κοκκώνης. Αν και με διαφορετική ιδεολογική συγκρότηση ο καθένας, συγκλίνουν στο ενδιαφέρον τους για την εκπαίδευση. Με εξαίρεση τον Γ. Σερούιο, που έδρασε στη Σύρο και άφησε ένα από τα πρώτα σχετικά κείμενα (*Περί του Βυζαντινού Παρθεναγωγείου και ποία γενική και τα μάλιστα ενδιαφέρονσα πορίζεται εντεύθεν αλήθεια*, Ερμούπολη 1847), οι υπόλοιποι συνδέονται με την ίδρυση της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας στην Αθήνα (1836) και του «*ανωτέρου*» παρθεναγωγείου-διδασκαλείου (Αρσάκειο) που ιδρύθηκε από την Εταιρεία (1837) και έγινε, ο βασικός φορέας της εκπαίδευσης στην Ελλάδα ολόκληρο σχεδόν τον 19ο αιώνα. Δημαράς Α., «*Νεόφυτος Νικητόπουλος (1795-1846). Για ένα αλλοιότιμο Ελληνικό σχολείο*», Ο Εραμιστής, τ. ΙΑ', 1974, σ. 323 - 332.

¹⁵⁹ Ο λόγιος και ιεροδιάκονος Νεόφυτος Νικητόπουλος, ανέλαβε να διδάξει στο πρώτο παρθεναγωγείο που λειτούργησε, αυτό της Φιλόμουσου Εταιρείας των Αθηνών το 1825 στην Ακρόπολη, ιδιαίτερα ευαίσθητος στο θέμα της πολιτικής αγωγής, εφάρμοσε ένα σύστημα -αρκετά πρωτότυπο, καθώς φαίνεται, για τα ελληνικά σχολικά δεδομένα του 19ου αιώνα: **Α. Δημαράς**, «*Νεόφυτος Νικητόπουλος (1795-1846). Για ένα αλλοιότιμο Ελληνικό σχολείο*», Ο Εραμιστής, τ. ΙΑ', 1974, σ. 323 - 332.

ιδρυμάτων που αποτέλεσαν το πρότυπο για την ελληνική εκδοχή της προσχολικής αγωγής¹⁶⁰.

Η θεσμοποιημένη μορφή της προσχολικής, αγωγής, θεωρείται αυτή που ασκείται σε ειδικά ιδρύματα από ειδικούς παιδαγωγούς, σύμφωνα με συγκεκριμένη μεθοδολογία και σκοπούς που αποβλέπουν στην ψυχολογική και διανοητική προετοιμασία των νηπίων για την ένταξή τους στο ισχύον κάθε φορά εκπαιδευτικό σύστημα.

Το πρόβλημα ωστόσο της προσχολικής αγωγής είναι πολύ παλαιότερο της σημερινής εποχής, καθώς η οργανωμένη κοινωνία διαφόρων λαών ενδιαφέρθηκε για την ομαλή ανάπτυξη των νεαρών τέκνων της, χωρίς πάντως ποτέ ως τον 19ο αιώνα να δημιουργήσει το πλαίσιο εκείνο, θεσμικό και ιδρυματικό, για την παιδαγωγική αντιμετώπιση της προσχολικής ηλικίας¹⁶¹. Οι εκάστοτε κοινωνικές ανάγκες των παλαιότερων εποχών δεν επέβαλαν την ένταξη των παιδιών νηπιακής ηλικίας σε οργανωμένα εκπαιδευτικά ιδρύματα. Στις αρχαίες κοινωνίες το ρόλο της ανατροφής των νηπίων αναλάμβαναν κατά κανόνα οι «τροφοί» (οι παραμάνες ή γκουβερνάντες των νεότερων εποχών) στις περιπτώσεις βέβαια των μεσαίων και ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων.

Ουσιαστικός παράγοντας αγωγής και περίθαλψης των μικρών παιδιών υπήρξε σε όλους τους λαούς και σε όλες τις εποχές η οικογένεια, τα μεγαλύτερα μέλη της οποίας - κατ' εξοχήν η μητέρα-επιτελούσαν τη διαδικασία της μύησης των πολύ μικρών παιδιών στα μυστικά της ζωής, παρέχοντας στοργή και προστασία, αναπτύσσοντας ταυτόχρονα συνειδητά ή ασυνείδητα τις διανοητικές και ψυχικές ιδιότητες των νεαρών μελών της¹⁶².

Ειδικότερα στη νεοελληνική κοινωνία εκτός από τη μητέρα, που δικαιωματικά αναλάμβανε την ανατροφή των τέκνων της, σημαντικός υπήρξε ο ρόλος της γιαγιάς και του

¹⁶⁰ Βλ. **Σιδ. Ζιώγου-Καραστεργίου**, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, 2, Αθήνα 1986, σ. 40 κ.ε.- πρβλ. **Αλεξ. Δαμπράκη-Παγανού**, *Η εκπαίδευση των Ελληνίδων κατά την οθωνική περίοδο, Ιστορική παιδαγωγική έρευνα*, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Παιδαγωγικός Τομέας, Αθήνα 1986 (ανέκδοτη διδακτορική διατριβή), σ. 61 κ.ε.

¹⁶¹ Η αντιμετώπιση των προβλημάτων της προσχολικής αγωγής από τους παιδαγωγούς και φιλοσόφους στις προηγμένες κοινωνίες της αρχαιότητας και της νεότερης περιόδου, χωρίς να παραγνωρίζεται, δεν αποτέλεσε εμφανές μέλημα μέσα στο πλαίσιο της οργανωμένης παροχής παιδείας. Βλ. **Π. Κυριαζοπούλου - Βαληνάκη**, *Νηπιαγωγική*, Αθήνα 1977, Τόμος 1. σελ 146.

¹⁶² «Μελλοντικά θα γίνουν «πατέρες και μητέρες, πολίται και πολίτιδες»: «Δεν είμεθα πλέον εις την δουλειαν της αμαθείας και της ανομίας», γράφει το 1834 ο λόγιος Ν. Βάμβας. «Νέα ύπαρξις μας εδόθη από τον αιώνιον Κύριον και Διανομέα των Εθνών, παιδείας και ευνομίας απόλαυσις πρόκειται εις πάντας χωρίς καμμίαν εξαίρεσιν.[...] Ας εκδυθώμεν όλοι τον παλαιόν εκείνον άνθρωπον, τον δεδουλωμένον και τεταπεινωμένον ας ενδυθώμεν τον νέον, τον ευνομούμενον», **Ν. Βάμβας**, *Ομιλία εις την Γ' ετήσιον εξέτασιν του Φιλελληνικού Παιδαγωγείου*, Ερμούπολη 1834, σ. 8. Η θέση αυτή του Ν. Βάμβα, όπως και το κείμενο της Πελοποννησιακής Γερουσίας, απηχούν ευνοϊκές διαθέσεις του Ελληνικού Διαφωτισμού απέναντι στο δικαίωμα των γυναικών να μορφώνονται. βλ. ειδικότερα **P. M. Kitromilides**, «*The Enlightenment and Womanhood; Cultural Change and the Politics of Exclusion*», *Journal of Modern Greek Studies*, τ. Ι, αρ. 1 (Μάιος 1983), σ. 39-61 και **Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου**, *ό.π.*, σ. 19 κ.ε. και 320-321.

παππού, που συχνά αναπλήρωναν ή συμπλήρωναν τη φροντίδα των γονιών απέναντι στα νεότερα μέλη των οικογενειών τους¹⁶³.

Η θεσμοποιημένη μορφή της προσχολικής αγωγής στην Ελλάδα αποτελεί γεγονός των τελευταίων αιώνων και αφού είχε εμπεδωθεί η ανάγκη παροχής των στοιχειωδών γνώσεων σε ευρύτερα κοινωνικά στρώματα στα πρωτοβάθμια σχολεία¹⁶⁴. Για έναν πενήντα αιώνα η λειτουργία των νηπιαγωγείων στην Ελλάδα, τα κείμενα και οι ειδήσεις που ενημερώνουν το ελληνικό κοινό για τις προόδους της νηπιαγωγικής, όπως τα εγχειρίδια, οι οδηγοί, τα προγράμματα και το περιεχόμενο της διδασκαλίας στα νηπιαγωγεία, μαρτυρούν την πολλαπλή επίδραση των ευρωπαϊκών προτύπων¹⁶⁵. Οι ευρωπαϊκές καταβολές του θεσμού και των διδακτικών μεθόδων είναι εμφανείς σε ολόκληρη την πορεία του ελληνικού νηπιαγωγείου ως τις μέρες μας¹⁶⁶.

4.2. Η Προσχολική αγωγή και οι ιεραπόστολοι

Στον ιδρυτικό νόμο της Δημοτικής Εκπαίδευσης του 1834 δεν γίνεται αναφορά στην προσχολική αγωγή παρόλο που λειτουργούν ήδη ορισμένα νηπιαγωγεία. Τα πρώτα νηπιαγωγεία στην Ελλάδα ιδρύονται από δυτικούς ιεραποστόλους, τους λεγόμενους μισιονάριους, οι οποίοι στέλνονται στην Ελλάδα από διάφορες εκκλησίες και επιτροπές

¹⁶³ **N. Βάμβας**, *Αυτοσχέδιος ομιλία...εις την έναρξιν του σχολείου των ευγενών κορασίων*, Ερμούπολη 1834, σ. 78.

¹⁶⁴ Το αίτημα για τη μόρφωση στα πρώιμα μετεπαναστατικά χρόνια φάνηκε στην έκκληση που λίγα χρόνια πριν είχε απευθυνθεί στους Έλληνες μέσα από ένα πολιτικό κείμενο του Αγώνα, τη Διακήρυξη της Πελοποννησιακής Γερουσίας (27 Απριλίου 1822): «*Μην αμελήσητε την παιδείαν των αγαπητών Σας τέκνων, αρρένων τε και θηλέων, μη αγωνίζεσθε διά να τους αφήσητε κληρονομίαν χρημάτων, αλλά δαπανήσατε μετά χαράς τα ευαπόβλητα χρήματα διά να τους προμηθεύσητε τον αληθή και άσυλον θησαυρόν της παιδείας...*», στο **A. Δημαράς**, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, σ. 7. Για τις πρωτοβουλίες και το κλίμα που επικρατεί στον τομέα της εκπαίδευσης κατά την επαναστατική και καποδιστριακή περίοδο, βλ. ειδικότερα: **A. Δημαράς**, «*Τα εκπαιδευτικά κατά τον Αγώνα*», Νέα Εστία, Αφιέρωμα στο Εικοσιένα (Χριστούγεννα 1970), τχ. 1043, σ. 51 κ.ε., και **A. Dimaras**, *Foreign and particularly English Influences on Educational Policies in Greece during the War of Independence and their Development under Capodistrias, 1821-1831*, Ph. D. Thesis, London University, 1973.

¹⁶⁵ **Σπ. Πανταζής**, (1991), *Προβλήματα στη μετάβαση του παιδιού από το Νηπιαγωγείο στο σχολείο*, Σύγχρονη Εκπαίδευση, τχ. 58/1991, σελ.47-48.

¹⁶⁶ Τα αλληλοδιδασκτικά σχολεία λειτούργησαν με βάση την ομώνυμη μέθοδο που άρχισε να εφαρμόζεται στην Αγγλία από τα τέλη του 18ου αιώνα, για να εξαπλωθεί σε άλλα κράτη στις αρχές του 19ου. Σύμφωνα με τη μέθοδο αυτή, οι πιο προχωρημένοι μαθητές («*πρωτόσχολοι*») βοηθούσαν το δάσκαλο στο έργο του, με αποτέλεσμα να διδάσκονται σε μια τάξη εκατοντάδες παιδιά. Το σύστημα συντελούσε σημαντικά στη διάδοση των πρώτων γραμμάτων και στην καταπολέμηση του αναλφαριθμητισμού χωρίς πολλά έξοδα και απαιτήσεις σε διδασκαλικό προσωπικό. Από τις αρχές του 19ου αιώνα, έλληνες λόγιοι ενδιαφέρθηκαν για την αλληλοδιδασκτική μέθοδο, η οποία υιοθετήθηκε από το ελληνικό κράτος και διατηρήθηκε μέχρι τα τέλη του αιώνα (το 1880 καταργήθηκε επίσημα). Επίσημο εγχειρίδιο της μεθόδου ορίστηκε ο «*Οδηγός*» του Γάλλου καθηγητή K. Sarazin, που μετέφρασε ο Ι. Π. Κοκκώνης, συνεργάτης του Καποδιστρια. βλ. **B. Παπαγεωργίου**, «*Η αλληλοδιδασκτική μέθοδος και η εισαγωγή της στην Ελλάδα*», Επετηρίς της Δημοτικής Εκπαιδευσεως, έτος Α', 1932, σ. 286-291 και **Χρ. Λέφας**, *Ιστορία της εκπαίδευσεως*, Αθήνα 1942, σ. 128-155.

με σκοπό τη διάδοση των θρησκευτικών τους δοξασιών, τον προσηλυτισμό ή ακόμη την προσφορά υπηρεσιών ανθρωπιστικού χαρακτήρα¹⁶⁷. Οι πιο γνωστοί από τους μισιονάριους είναι ο Ελβετός Friedrich Hildner και το ζεύγος των Αμερικανών John και Francis Hill.

Ένας από τους βασικούς πόλους έλξης των ξένων ιεραποστόλων είναι τα νησιά των Κυκλάδων και ιδιαίτερα η Σύρος. Μέχρι το 1870 περίπου, η πρωτεύουσα της Σύρου, η Ερμούπολη, είναι σημαντικό ναυτιλιακό και εμπορικό κέντρο και γνωρίζει ιδιαίτερη πληθυσμιακή και οικονομική ανάπτυξη. Την ίδια στιγμή, αξιόλογο ποσοστό των κατοίκων των Κυκλάδων και ιδιαίτερα της Σύρου είναι καθολικοί.

Το 1829 "ο J. Brewer, σε συνεργασία με το δήμο της Ερμούπολης, ιδρύει ξεχωριστό αλληλοδιδασκτικό σχολείο για κορίτσια"¹⁶⁸. Διευθυντής του σχολείου όπως και ενός Ελληνικού που ιδρύεται το 1830, ορίζεται ο Γερμανός Ch. L. Korck, μέλος της ιεραποστολής Church Missionary Society.

Το έργο του Korck συνεχίζει ο Friedrich Hildner. Το 1831 ιδρύει ιδιωτικό σχολείο, το "Φιλελληνικόν Παιδαγωγείον", το οποίο γνωρίζει μεγάλη ανάπτυξη. Το 1832 διαιρείται σε τέσσερα τμήματα:

- α) Ανώτερο σχολείο για κορίτσια με 36 μαθήτριες
- β) Αλληλοδιδασκτικό σχολείο για αγόρια με 100 μαθητές.
- γ) Αλληλοδιδασκτικό σχολείο για κορίτσια με 120 μαθήτριες
- δ) Νηπιαγωγείο (Νηπιακό σχολείο) με 140 αγόρια και κορίτσια

Σύμφωνα με τον ίδιο τον Hildner¹⁶⁹ στο νηπιαγωγείο πήγαιναν παιδιά από 2 έως 6 χρονών. Δεν έχουμε στοιχεία για την κατανομή των νηπίων κατά ηλικιακή ομάδα, ωστόσο μπορούμε να πούμε ότι ο αριθμός των 140 δεν είναι καθόλου ευκαταφρόνητος. Παρά τις επικρίσεις που δέχτηκε ο Hildner και το έργο του, το "Παιδαγωγείο" λειτουργεί μέχρι το θάνατό του, το 1883.

¹⁶⁷ X. Μπαμπούνης, (1999), *Η εκπαίδευση κατά την Καποδιστριακή περίοδο. Διοικητική οργάνωση και εκπαιδευτική λειτουργία*, Σύλλογος προς διάδοσιν ωφελίμων βιβλίων, Αθήναι, σελ. 233-239.

¹⁶⁸ Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η Μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, ΙΑΕΝ, ΓΓΝΓ, Αθήνα 1986, σ. 61.

¹⁶⁹ Σε αναφορά του στο Υπουργείο της Παιδείας το 1834. *Αρχεία της Νεώτερης Ελληνικής Ιστορίας* σ. 544.

4.2.1. Το «Νηπιακό σχολείο» του Hildner στη Σύρο

Η Σύρος, με σημαντική οικονομική και αστική ανάπτυξη στις πρώτες μετά την απελευθέρωση δεκαετίες, έγινε η κοιτίδα ανάπτυξης της ιδιωτικής εκπαίδευσης και των δημοσυντήρητων σχολείων με εξαιρετική προσφορά στην ιστορία της γυναικείας και της προσχολικής εκπαίδευσης¹⁷⁰.

Από το 1830 λειτούργησε στην Ερμούπολη το «Φιλελληνικόν Παιδαγωγείον»¹⁷¹, ένα σημαντικό εκπαιδευτικό κέντρο, το οποίο είχε ως κύριο έργο του την εκπαίδευση των κοριτσιών¹⁷² και το διευθυντής του είχε αναλάβει ο Fr.-Aug. Hildner, ο οποίος απεσταλμένος ιεραπόστολος της Church Missionary Society.

Μέσα στο εκπαιδευτικό αυτό ίδρυμα λειτούργησε μαζί με τα άλλα τμήματα και ένα μικρό τμήμα νηπιαγωγείου για αγόρια και κορίτσια, 2-6 ετών, με πρώτη δασκάλα την Αριέττα Κορέσση.

Ο αριθμός των μαθητών του Νηπιακού σχολείου ήταν 140 όπως γνωρίζουμε από αναφορά του Hildner το 1834 και ότι διδάσκονταν με τη μέθοδο που ίσχυε στα σχολεία της Αγγλίας και της Αμερικής διάφορα μαθήματα, όπως: *Ιερά ιστορία, Διάφορα αντικείμενα, Στοιχεία Γεωγραφίας και Εργόχειρα*¹⁷³.

Αυτό το εκπαιδευτήριο λειτούργησε στην Ερμούπολη ως το θάνατο του ιδρυτή του (1883) και προετοίμαζε υποψήφιες δασκάλες οι οποίες από το 1837 μάθαιναν κι ένα

¹⁷⁰ Τις ιδέες αυτές εκφράζουν οι Hill σε δύο επιστολές τους, που δημοσιεύει ο S. D. Denison, (**S. D. Denison, A History of the Foreign Missionary Work of the Protestant Episcopal Church, μέρος Α'** (1821-1835), Νέα Υόρκη 1871, σ. 164-169). Η ευαισθητοποίηση αυτή των Hill γύρω από το ρόλο και την εκπαίδευση των γυναικών θα μπορούσε να συνδυαστεί με κάποιες επιμέρους ανησυχίες που αρχίζουν να διαμορφώνονται εκείνη την εποχή στην Αμερική, ιδιαίτερα σε ορισμένους προτεσταντικούς κύκλους, όπως π.χ. η κριτική στην επιπόλαιη και «διακοσμική» εκπαίδευση που είχε καθιερωθεί για τα κορίτσια των αστικών οικογενειών, η ιδέα ενός καθοδηγητικού-διαπαιδαγωγικού ρόλου της χριστιανής γυναίκας, όχι μόνο μέσα στο πλαίσιο του σχολείου ή της οικογένειας αλλά και ενός ευρύτερου κοινωνικού περιβάλλοντος, η αξιολόγηση του δασκαλικού έργου ως επαγγέλματος κατεξοχήν γυναικείου, η ιδέα ότι η οικιακή οικονομία είναι η «γυναικεία» επιστήμη. Βλ. σχετικά, **K. Kish-Sklar-Catherine Beecher, A Study in American Domesticity**, Νέα Υόρκη 1976. Είναι ενδιαφέρον το γεγονός ότι η F. Hill δέχτηκε οικονομική ενίσχυση από ένα γυναικείο σωματείο της Νέας Υόρκης που είχε ιδρυθεί για την προώθηση της εκπαίδευσης των κοριτσιών στην Ελλάδα, από την Emma Willard, πρωτοπόρο στην επαγγελματική μόρφωση των δασκαλισσών στην Αμερική (βλ. **Angela Constandinides-Hero, «F. M. Mulligan-Hill»**, ό.π., σ. 192).

¹⁷¹ Διαδεχόμενος τον J. Brewer και τον Ch. L. Korck, μέλη της αγγλικανικής αποστολής, που είχαν ιδρύσει ανάλογα σχολεία στην Ερμούπολη από το 1827.

¹⁷² Σύμφωνα με μετρήσεις, η συμμετοχή των κοριτσιών στα αλληλοδιδασκτικά σχολεία του νησιωτικού χώρου φτάνει το ποσοστό του 21% περίπου, ενώ το αντίστοιχο ποσοστό για τα σχολεία της ηπειρωτικής Ελλάδας μόλις φτάνει το 10,5%. Ένα μικρό ποσοστό κοριτσιών (2,07%) συνεκπαιδευεται με τα αγόρια και στα «ελληνικά» σχολεία βλ. **Α. Λαμπράκη-Παγανού, Η εκπαίδευση των Ελληνίδων κατά την οθωμανική περίοδο**, σ. 78 κ.ε. και **Σ. Ζιόγου-Καραστεργίου, Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών**, σ. 40 κ.ε.

¹⁷³ Βλ. **Α. Ι. Πολέμη, Αγνώστα μονόφυλλα των εν Σύρω μισιοναρίων και ειδήσεις περί του Φιλελληνικού Παιδαγωγείου, Ερανιστής**, αρ. 55., σ. 18.

σύστημα διδασκαλίας Νηπιακών σχολείων, για να αναλάβουν μελλοντικά τη διεύθυνση νηπιαγωγείων¹⁷⁴.

Την ίδια περίοδο, το 1837, δημιουργήθηκε στην Ερμούπολη της Σύρου και ένα άλλο αμιγές νηπιακό σχολείο, το Σχολείο των Νηπίων όπως ονομάστηκε στο οποίο φοιτούσαν μόνο κορίτσια, περίπου 25 μαθήτριες στην αρχή. Το Νηπιακό σχολείο ανήκε στο σχολείο θηλέων της πόλης, το οποίο συντηρούσε ο Δήμος και συνέχισε τη λειτουργία του ως το 1862. Αργότερα το 1852 στην Ερμούπολη λειτούργησε με δαπάνες του Δήμου και Σχολείο νηπίων για αγόρια.

4.2.2. Τα νηπιαγωγεία των Hill

Το έτος 1831 δημιουργήθηκε στην Αθήνα ένα σημαντικό εκπαιδευτήριο¹⁷⁵ από τον Αμερικανό ιεραπόστολο John Hill ο οποίος ήταν μέλος της Domestic and Foreign Missionary Society και από τη γυναίκα του Francis. Αυτό ήταν το πρώτο σχολείο των Hill που λειτούργησε στην Πλάκα με 96 μαθήτριες. Διέθετε οικοτροφείο και αποτελούσε συγκρότημα το οποίο περιελάμβανε, εκτός από το Νηπιακό τμήμα, αλληλοδιδασκτικό σχολείο και «Ανώτερο» σχολείο θηλέων, στο οποίο από το 1834 εκπαιδεύονταν υποψήφια δασκάλες¹⁷⁶.

Οι Hill θεωρούνται για την Ελλάδα οι πρώτοι εισηγητές της οργανωμένης και συστηματικής μορφής των νηπιαγωγείων, των διδασκαλείων¹⁷⁷, των οικοκυρικών σχολών

¹⁷⁴ Πληροφορίες για τις πρωτοβουλίες των ιεραποστόλων και των φιλελλήνων στο χώρο της εκπαίδευσης των κοριτσιών, καθώς και βιβλιογραφικές αναφορές γύρω από την ευρύτερη εκπολιτιστική δράση τους, βλ. **Σ. Ζιόγου-Καραστεργίου**, σ. 60 κ.ε. και **Α. Λαμπράκη-Παγανού**, σ. 241 κ.ε. ό.π.

¹⁷⁵ Στοιχεία γύρω από τις ιδέες και την εκπαιδευτική δραστηριότητα των Hill στην Ελλάδα, βλ. **S. D. Denison**, *A History of the Foreign Missionary Work of the Protestant Episcopal Church, μέρος Α' (1821-1835)*, Νέα Υόρκη 1871, *The Spirit of Missions of the Protestant Episcopal Church*, τ. 1-5 (1836-1842)·Rev. **William Bacon Stevens**, *Service Commemorative of the Life and Work of the Rev. John Henry Hill*, Νέα Υόρκη 1882, **Angela Constandinides-Hero**, «*F.M. Mulligan-Hill*», στο *Notable American Women (1607-1950). A Biographical Dictionary*, Harvard University Press, 1971, σ. 191-193, **Κ. Παπανικολάου**, *Η συμβολή των Χιλλ στην Ελληνική παιδεία κατά τα πρώτα χρόνια του ελεύθερου βασιλείου*, (ανέκδοτη μελέτη βρίσκεται δακτυλογραφημένη στο Αρχείο της Σχολής Χιλλ).

¹⁷⁶ Βλ. σχετικά, **K. Kish-Sklar-Catherine Beecher**, *A Study in American Domesticity*, Νέα Υόρκη 1976. Είναι ενδιαφέρον το γεγονός ότι η F. Hill δέχτηκε οικονομική ενίσχυση από ένα γυναικείο σωματείο της Νέας Υόρκης που είχε ιδρυθεί για την προώθηση της εκπαίδευσης των κοριτσιών στην Ελλάδα, από την Emma Willard, πρωτοπόρο στην επαγγελματική μόρφωση των δασκαλισσών στην Αμερική (βλ. **Angela Constandinides-Hero**, «*F. M. Mulligan - Hill*», ό.π., σ. 192).

¹⁷⁷ Για την Καλλιόπη Κεχαγιά ο εθνικός και ηθικοποιητικός ρόλος των γυναικών ολοκληρώνεται στο πρόσωπο της παιδαγωγού, όπως την παρουσιάζει σε σχετική ομιλία της στις υποψήφιας δασκάλες, απόφοιτες του «*Ζαπείου*» στην Κωνσταντινούπολη. Στη σκέψη της Κ. Κεχαγιά η δασκάλα εμφανίζεται να είναι εκείνη που θα συντελέσει καθοριστικά στη διάδοση της μητρικής γλώσσας και στην καλλιέργεια της εθνικής συνειδησης, μέσα από τη διδασκαλία των πνευματικών και ηθικών αξιών του «*ελληνισμού*». **Καλλιόπη Κεχαγιά**, «*Εγκόλπιον παιδαγωγικόν ή συμβουλαί τινες προς τας αποφοιτώσας Ζαππίδας*»,

καθώς και οι πρώτοι εισηγητές παιδαγωγικών θεωριών και συστημάτων, που ίσχυαν στην Ευρώπη και Αμερική»¹⁷⁸.

Τα πρώτα χρόνια της λειτουργίας του το σχολείο των Hill γνώρισε πραγματική ακμή και προσέφερε σημαντικές εκπαιδευτικές υπηρεσίες στο νεοσύστατο τότε ελληνικό κράτος αλλά δέχθηκε και κατηγορίες από μια μερίδα του τύπου για προσηλυτισμό, που προκάλεσαν διάφορα επεισόδια το 1842 τα οποία έμειναν γνωστά με το όνομα «Χίλλεια»¹⁷⁹. Λόγω αυτών των επεισοδίων Hill διέκοψαν τη λειτουργία του σχολείου τους μέχρι το 1853 οπότε το λειτούργησαν ξανά αφού πρώτα είχαν αποσπάσει την ευαρέσκεια του κοινού και της κυβέρνησης.

Το σχολείο λειτούργησε με δυσκολίες διότι δημιουργήθηκαν αντιπαλότητες με τη Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, η οποία λειτουργούσε σχολεία τα οποία επιδίωκαν παρόμοιους σκοπούς.

Η Francis Hill το 1867 παρέδωσε τη διεύθυνση του σχολείου στην παιδαγωγό Αικ. Χρηστομάνου-Λασκαρίδου η οποία το λειτούργησε μέχρι το 1884 με το όνομα «Ελληνικόν Παιδαγωγείον»¹⁸⁰.

Παιδαγωγικά μελέται ήτοι λόγοι εκφωνηθέντες εν τω Ζαπείω κατά την διανομήν των βραβείων, Κωνσταντινούπολη 1880. σ. 278-293.

¹⁷⁸ Με το νομοθετικό διάταγμα του 1834 θεσμοθετείται η στοιχειώδης γυναικεία εκπαίδευση, υποχρεωτική όπως η ανδρική, δηλώνεται όμως ότι, όπου είναι δυνατό, οι κοινότητες θα πρέπει να ιδρύουν χωριστά σχολεία για κορίτσια, στα οποία θα διδάσκουν δασκάλες. Αυτό όμως συχνά δεν ήταν εφικτό, τόσο γιατί επιβάρυνε τις κοινότητες όσο και γιατί υπήρχε έλλειψη δασκαλισσών. Με τέτοιας υφής προσκόμματα όμως η αδιαφορία ή η δυσφορία της παραδοσιακής οικογένειας για τη μόρφωση των κοριτσιών όχι μόνο δεν πλήττεται αλλά και συντηρείται. Έτσι, το 1852 απαγορεύεται η συνεκπαίδευση των φύλων με την Εγκύκλιο του υπουργού Σ. Βλάχου, αρ. 4077 «Περί αποχωρίσεως των αρρένων από τα κοράσια εις τα δημοτικά σχολεία», βλ. **Γ. Βενθύλος**, *Θεσμολόγιον της Δημοτικής Εκπαιδεύσεως*, εν Αθήναις 1853, σ. 199.

¹⁷⁹ Βλ. σχετικά, **J. A. Petropoulos**, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο Ελληνικό Βασίλειο (1833-1843)*, τ. Α'-Β', Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1985-6, σ. 346-349 και 563 κ.ε.

¹⁸⁰ Η Fr. Hill διηύθυνε το σχολείο της ως το 1865, οπότε ανακοίνωσε ότι «υπό των κόπων και της ηλικίας δαμασθείσα» αποφάσισε να αναθέσει «την εξακολούθησιν του έργου της» σε δυο διαλεχτές μαθήτριάς της, την Αικατερίνη Χρηστομάνου (που είναι περισσότερο γνωστή ως Λασκαρίδου) και την Καλλιόπη Κεχαγιά. Η Fr. Hill κράτησε την «επιστασίαν και εποπτεϊάν» του σχολείου ως το 1867. Το σχολείο συνέχισε να λειτουργεί με την επωνυμία «Ελληνικόν Παρθεναγωγείον». **Χ. Χαρίτος**, *Το Ελληνικό νηπιαγωγείο και οι ρίζες του*. Αθήνα 1998, Gutenberg, σελ 91.

Από τη σχολική χρονιά 1865-66 και ουσιαστικά από το 1867 με την αποχώρηση της Fr. Hill, το σχολείο λειτουργεί με την επωνυμία «Ελληνικόν Παρθεναγωγείον» και με διευθύντριες την Αικατερίνη Χρηστομάνου (Λασκαρίδου) και την Καλλιόπη Κεχαγιά. Η λειτουργία του σχολείου αυτού έχει ιδιαίτερη σημασία για τη γυναικεία εκπαίδευση στη χώρα μας, πρώτα γιατί εφαρμόστηκαν σ' αυτό προγράμματα που στηρίζονταν σε νέες παιδαγωγικές βάσεις, και ύστερα γιατί εμφανίζονται στο προσκήνιο των εκπαιδευτικών πραγμάτων και αρχίζουν τη δράση τους δυο ελληνίδες εκπαιδευτικές που θα διαδραματίσουν στο εξής σημαντικό ρόλο στην εξέλιξη της γυναικείας εκπαίδευσης και, πιο γενικά, στον αγώνα για τη βελτίωση της κοινωνικής θέσης των γυναικών στην Ελλάδα. Στα 1869 το «Ελληνικόν Παρθεναγωγείον» περιλάμβανε τα παρακάτω τμήματα: α) Νηπιαγωγείο, β) Προκαταρκτικό σχολείο (συνδιδασκτικό), γ) Ελληνικό σχολείο (πλήρες) και δ) δυο γυμνασιακές τάξεις (Δ' και Ε'). Η διάρθρωση των βαθμίδων του σχολείου αυτού που περιλαμβάνει εκτός από Ελληνικό Σχολείο και γυμνασιακές τάξεις δείχνει καθαρά ότι πρωτοστατεί στην κίνηση για ανώτερη εκπαίδευση των Ελληνίδων. Τη σχολική χρονιά 1869-1870 φοιτούν σ' αυτό 132 μαθήτριάς «τρόφιμοι», «ημιτρόφιμοι» και «εξωτερικά». Από τις 29

4.3. Η Προσχολική αγωγή και η Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία

Η Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία ιδρύθηκε το 1836 στην Αθήνα και λειτουργεί μέχρι σήμερα ως ιδιωτικός εκπαιδευτικός οργανισμός¹⁸¹.

Ο αρχικός σκοπός για τον οποίο ιδρύθηκε ήταν να διαδώσει την πρωτοβάθμια εκπαίδευση. Με την οικονομική όμως βοήθεια την οποία προσέφερε το κράτος και οι πλούσιοι Έλληνες, καθιερώθηκε ως ημιεπίσημος φορέας για την εκπαίδευση των γυναικών στην Ελλάδα, που είχε σκοπό να παρέχει ανώτερη μόρφωση στα κορίτσια των εύπορων οικογενειών και να εκπαιδεύσει τις γυναίκες ως δασκάλες.

Περιελάμβανε σχολεία πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια, αλλά ίδρυσε και νηπιαγωγεία¹⁸². Στην Αθήνα η Εταιρεία ίδρυσε το πρώτο νηπιαγωγείο για μικρά αγόρια το 1840 το οποίο λειτούργησε σύμφωνα με το αλληλοδιδασκτικό σύστημα¹⁸³.

Στην αρχή της λειτουργίας του το σχολείο φιλοξενούσε 103 νήπια και αργότερα (1872-1892) επειδή υπήρχε μεγάλη προσέλευση παιδιών λειτούργησε και δεύτερο νηπιαγωγείο.¹⁸⁴

Στα νηπιαγωγεία της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας φοιτούσαν συνήθως δωρεάν νήπια ηλικίας τριών έως έξι ετών με σκοπό να συμπληρώνεται ή να αναπληρώνεται η σωματική και πνευματική αγωγή που έπαιρναν από το σπίτι τους αλλά και να προετοιμάζονται για να παρακολουθήσουν ευκολότερα τα μαθήματα του Δημοτικού σχολείου.

Στο νηπιαγωγείο της Εταιρείας μπορούσαν να φοιτήσουν όσες δασκάλες επιθυμούσαν να ειδικευθούν στη νηπιαγωγική προκειμένου αργότερα να ασκήσουν το επάγγελμα της νηπιαγωγού. Με αυτή τη μορφή το νηπιαγωγείο λειτούργησε και ως σχολή για τις

«τρόφιμες» μαθήτριες της χρονιάς αυτής οι 10 κατάγονταν από τη Μακεδονία, 6 από την Αθήνα, 5 από τα νησιά, 2 από την Πάτρα, 2 από τα Γιάννενα, 2 από την Κωνσταντινούπολη και 1 από τη Θράκη. **Ζιώγου Καραστεργίου Σ.**, ό.π., σελ. 103.

¹⁸¹ Για την ιστορία του ιδρύματος κατά τον 19ο αιώνα βλ.: **Ζιώγου Καραστεργίου Σ.**, ό.π., κυρίως σελ. 79-103 και 147-175 και στο: **Αλ. Λαμπράκη-Παγανού.**, ό.π., σελ. 241 κ. εξ. Επίσης «*Η εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτική εταιρεία (1996), Αρσάκεια-Τοσίτσεια Σχολεία, 1836-1996, εκατόν εξήντα χρονιά παιδείας*», Αθήνα.

¹⁸² **Δ. Αινιάν**, «*Προς το Συμβούλιον της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας*», Βιβλιοθήκη του Λαού, Αθήνα 1852, σελ. 148-151. βλ. επίσης, **Δ. Αινιάν**, «*Η Διδασκάλισσα*», ό.π., σελ. 858-867.

¹⁸³ «...1840 1η Ιανουαρίου, ευστήθη το νηπιακόν σχολείον. Τα εν αυτώ δε καταταχθέντα νήπια εχωρίσθησαν από των Αλληλοδιδασκτικών σχολείων άτινα διευθύνοντο προσωρινώς από μίαν μαθήτριαν της Β' τάξεως του ανωτέρου σχολείου. Ο αριθμός αυτών ηύξησεν μέχρι των 103»: από τα Πρακτικά της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας Β' Συνέλευση (7-4-1840).

¹⁸⁴ Πρακτικά των συνεδριάσεων του Διοικητικού Συμβουλίου και των συνελεύσεων της εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας του έτους 1840, σ. 12. Διευθύντρια αναφέρεται και η Βαμβώ Ιωάννου.

δασκάλους-υποψήφιος νηπιαγωγούς¹⁸⁵ οι οποίες παρακολουθούσαν επί ένα εξάμηνο τις εργασίες του νηπιαγωγείου¹⁸⁶ καταβάλλοντας δίδακτρα. Ο αριθμός των «ειδικευόμενων» νηπιαγωγών οριζόταν κάθε φορά από το Συμβούλιο της Εταιρείας και μετά την ολιγόμηνη φοίτησή τους και αφού υποβάλλονταν σε εξετάσεις μπροστά σε μια ειδική επιτροπή έπαιρναν το σχετικό πιστοποιητικό¹⁸⁷.

Η κατάσταση της νηπιακής εκπαίδευσης άλλαξε όταν η Εταιρεία έστειλε το 1865, την απόφοιτο του Διδασκαλείου του Αρσακείου, Ιφιγένεια Δημητριάδου, με υποτροφία στη Γαλλία, για να ειδικευτεί στο νηπιαγωγικό σύστημα, που ίσχυε εκεί και όταν εξέδωσε τις «Συμβουλές» της Carpentier σε μετάφραση της Ιφιγ. Δημητριάδου.

4.4. Η Προσχολική αγωγή σε άλλες περιοχές

Στα μεγάλα αστικά κέντρα της χώρας η προσχολική αγωγή από τα μέσα του 19ου αιώνα ακολούθησε μεγαλύτερη ανάπτυξη ιδιαίτερα στα ιδιωτικά σχολεία των θηλέων. Στα σχολεία αυτά άρχισαν να προστίθενται προκαταρκτικά τμήματα του Δημοτικού σχολείου τα οποία δέχονταν νήπια δύο έως έξι χρόνων. Για τη στελέχωση των νηπιακών τμημάτων προσλαμβάνονταν προσωπικό που είχε εκπαιδευτεί στα Παρθεναγωγεία της σχολής Hill αλλά και της φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας.

Από στοιχεία που υπάρχουν νηπιαγωγεία λειτούργησαν και σε άλλες περιοχές του ελεύθερου ελληνικού κράτους αλλά και του υπόδουλου ελλητισμού.

Στη Σάμο αναφέρεται ότι λειτούργησαν πολλά νηπιαγωγεία¹⁸⁸ κατά την περίοδο του 19^{ου} αιώνα, όπως το ιδιωτικό νηπιαγωγείο με 25 μαθητές που ιδρύθηκε 1885-86¹⁸⁹

¹⁸⁵ Πβ. «... Εις το Νηπιαγωγείον φοιτώσι δωρεάν νήπια από τριετούς μέχρις εξαετούς ηλικίας. Εν αυτό συμπληρούται ή αναπληρούται η κατ' οίκον αγωγή σωματική και πνευματική κατά το οικείον πρόγραμμα... Η νηπιαγωγός διευθύνει το νηπιαγωγείον υπό τας διαταγάς της Υποδιευθύντριας, εις ην υποβάλλει τας γνώμας και παρατηρήσεις αυτής και παρ' ης λαμβάνει τας αναγκαίας οδηγίας». Κανονισμός των σχολείων της εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας του 1900.

¹⁸⁶ Βλ. μεταξύ άλλων: **Γ. Γ. Παπαδόπουλος**, *Περί της εν Ελλάδι Δημοτικής Εκπαιδεύσεως*, Αθήνα 1864-του ίδιου, *Δοκίμιον πρακτικών παιδαγωγικών οδηγιών*, Αθήνα 1866, **Α. Μελάς**, *Παιδαγωγικόν εγχειρίδιον προς χρήσιν των παιδαγωγούντων*, Αθήνα 1871 και **Α. Σπαθάκης**, *Λόγος εισαγωγικός εις την Παιδαγωγικήν, Εκφωνηθείς τη 16 Σεπτεμβρίου 1871 εν τω Αρσακείω Παρθεναγωγείω κατά την έναρξιν των παιδαγωγικών αυτού μαθημάτων*, Αθήνα 1871.

¹⁸⁷ Στους κανονισμούς αναφέρεται: «Εις το Νηπιαγωγείον δύνανται να φοιτώσι, τη εγκρίσει του Συμβουλίου, πτυχιούχοι διδασκάλισσαι, ίνα διδάχθωσι την Νηπιαγωγικήν, αλλ' ουχί πλείονες των εξ (6), λαμβάνουσαι μετά εξάμηνον τακτικήν φοίτησιν πιστοποιητικόν παρά της διευθυνούσης το Νηπιαγωγείον». Βλ. *Κανονισμός των σχολείων της εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας των ετών 1884, 1898 και 1900*, ενώ άλλοτε ίσχυε «...διδάσκονται δε τέσσαρας μήνας και υποβαλλόμεναι εις εξετάσεις ενώπιον της επί των Σχολείων Επιτροπής λαμβάνουσι απολυτήριον νηπιαγωγού», *Κανονισμός... του 1884*. Μετά το 1900 οι αντίστοιχοι κανονισμοί δεν περιλαμβάνουν αυτή τη διάταξη, που σημαίνει πιθανότατα τη διακοπή του θεσμού. Βλ. *Κανονισμός... των ετών 1904, 1911*.

¹⁸⁸ **Π. Διακογιάννης**, *Η παιδεία στη Σάμο. Από την Τουρκοκρατία μέχρι σήμερα*, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήνα χ.χ., σελ. 136-140.

το νηπιαγωγείο της Ερατούς Αλιφεράκη (1-7-1888), το νηπιαγωγείο που ίδρυσε το 1892 η Μαρία Πανά, το νηπιαγωγείο που ίδρυσε το 1899 ο Αλκ. Σπυρίδης ως παράρτημα του Λυκείου του, το νηπιαγωγείο που υπήρχε από το 1904 στο Κεντρικό Παρθενάγωγείο και που επρόκειτο να συγχωνευτεί με την πρώτη τάξη του Παρθενάγωγείου, τα διάφορα νηπιαγωγεία που λειτούργησαν στην πρωτεύουσα του νησιού και σε χωριά.

Στο Βόλο και τη γύρω περιοχή του η εκπαίδευση, την περίοδο του 1880 πριν και μετά την απελευθέρωση της Θεσσαλίας, είχε αναπτυχθεί σημαντικά¹⁹⁰.

Για την ίδρυση του πρώτου ιδιωτικού νηπιαγωγείου στο Βόλο, τα υπάρχοντα στοιχεία μαρτυρούν ότι λειτούργησε πριν από το 1877 με ιδρύτρια και νηπιαγωγό τη Μαρία Χατζηκώστα, που ήταν πτυχιούχος του Αρσακείου της Αθήνας¹⁹¹. Στη συνέχεια ακολούθησαν άλλα νηπιαγωγεία όπως τα πρώτα δημοσυντήρητα νηπιαγωγεία, το «*Αστυκόν Παιδαγωγείον*» του Ν. Νίκα, νηπιαγωγείο του Νικ. Νικολαΐδη,¹⁹² το νηπιαγωγείο της Αν. Πλυτά, το νηπιαγωγείο των Εκπαιδευτηρίων Τρυφ. Κοντογεωργίου με νηπιαγωγό την Ελ. Στασινόπουλου κ.α..

Για τα σχολεία και νηπιαγωγεία της περιοχής Βόλου πολύ ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι απόψεις του γνωστού καθηγητή Νικ. Πολίτη, όταν τα επισκέφτηκε ως έκτακτος επιθεωρητής του Υπουργείου Παιδείας την άνοιξη του 1883. Στις εκθέσεις αυτές ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι πληροφορίες και οι κρίσεις για τα νηπιαγωγεία:¹⁹³

Για την Αθήνα αναφορά γίνεται στην ίδρυση της σχολής θηλέων του Δανιήλ και της Ασπασίας Σουρμελή το 1856¹⁹⁴ και το 1861 η ίδρυση του Δημοτικού σχολείου και Παρθενάγωγείου της Ειρ. Χρυσικοπούλου, που περιλάμβανε Νηπιακό τμήμα. Επίσης για το 1869 αναφέρονται τα στοιχεία ότι στο «*Ελληνικόν Παρθενάγωγείον*», στο οποίο Διευθύντρια είχε αναλάβει η Αικ. Λασκαρίδου, λειτούργούσε νηπιαγωγείο, χωρίς να εφαρμόζει το φραιμπελιανό σύστημα¹⁹⁵.

¹⁸⁹ Εφημερίδα Σάμος, φ. 1279/1888, στο: Π. Διακογιάννης, ό.π., σελ. 137.

¹⁹⁰ Χ. Γ. Χαρίτος., Σελίδες από την ιστορία της εκπαίδευσης στη Μαγνησία κατά την ύστερη περίοδο της Τουρκοκρατίας (1860-1880). Ο Φιλοπαιδευτικός Σύλλογος της Θετταλο-μαγνησίας, Αρχείο Θεσσαλικών Μελετών, τόμ. Ζ7 1985, σελ. 41-91.

¹⁹¹ Χ. Γ. Χαρίτος., Ο Βόλος και το Πήλιο, 1959, σελ. 163.

¹⁹² Κ. Σοφιανός., Το νομικό καθεστώς της παιδικής ηλικίας και της νεότητας (1833-1900). Συναγωγή νόμων, διαταγμάτων, εγκυκλίων, καταστατικών, ΙΑΕΝ-ΓΓΝΓ, Αθήνα 1988, τόμ. Β', σελ. 804.

¹⁹³ Ν. Πολίτου, Έκθεσις επιθεωρήσεως των δημοτικών σχολείων της επαρχίας Βόλου, στο: Εκθέσεις των κατά το 1883 προς επιθεώρησιν των Δημοτικών σχολείων αποσταλέντων εκτάκτων επιθεωρητών, Αθήναι 1885, σ. 76.

¹⁹⁴ Κανονισμός του εν Αθήναις Ελληνικού Κορασιών Εκπαιδευτηρίου (Σχολής Σουρμελή), εν Αθήναις 1856.

¹⁹⁵ Εγχειρίδιον εις χρήσιν των Νηπιακών σχολείων, εν Σμύρνη εκ της τυπογραφίας Γ. Γριφίτου, 1841, σελ. 1-5.

Στο Δήμο Πειραιώς αναφέρεται η σύσταση νηπιαγωγείου το 1859, επί δημαρχίας του Λουκά Ράλλη¹⁹⁶ με δύο τμήματα, και με την προτροπή της Fr. Hill¹⁹⁷

4.5. Η θεσμοθέτηση της Προσχολικής Αγωγής

4.5.1. Οι προσπάθειες για θεσμοθέτηση της Προσχολικής Αγωγής

Όπως είδαμε σε προηγούμενα υποκεφάλαια, η προσχολική αγωγή στην Ελλάδα ανήκε στις ιδιωτικές πρωτοβουλίες εκπαιδευτικών και λογίων, που μετέφεραν στην Ελλάδα το θεσμό από το εξωτερικό. Από την ίδρυσή τους τα ελληνικά νηπιαγωγεία αποτέλεσαν υπόθεση των λίγων, των εύπορων δηλαδή οικογενειών, που είχαν τη δυνατότητα να στέλνουν τα παιδιά τους στα «προκαταρκτικά σχολεία» των αστικών κέντρων. Το έτος 1895 το ελληνικό κράτος ενδιαφέρθηκε επίσημα και για το θεσμό του νηπιαγωγείου.

Κατά τον 17^ο αιώνα η εκπαίδευση γινόταν στα μοναστήρια και στις εκκλησίες που αποτελούσαν μορφή σχολείου, στα οποία οι ιερείς δίδασκαν στους μαθητές *ανάγνωση, γραφή και στοιχειώδεις γνώσεις αριθμητικής*. Έτσι με την προστασία του κλήρου¹⁹⁸ και την οικονομική ενίσχυση των εμπόρων, αρχίζουν να διαμορφώνονται πνευματικοί πυρήνες οι οποίοι ξεχώρισαν με την ακτινοβολία τους σε μερικά εμπορικά κέντρα¹⁹⁹.

¹⁹⁶ «Τοιούτον (νηπιαγωγείον) πρώτον συνέστησεν ο Δήμος Πειραιώς δημαρχούντος Α. Ράλλη και τη επιμελία αυτού και διαμένει εισέτι εντός του Ραλλείου Παρθενναγωγείου εν Πειραιεί. Η εις το νηπιαγωγείον τούτο πρώτη διδάξασα Αικ. Βαμβακάρη εδιδάχθη επί εξ μήνας αμισθί παρά τη αξιοτίμω κυρία Χίλλ κατ' αίτησιν του Δημάρχου και δαπάνη του Δήμου», **Ι. Βλαχογιάννη** (επιμ.). Αρχαία της νεωτέρας Ελληνικής Ιστορίας, Χιακόν Αρχαίον, τόμ. Δ', σελ. 461.

¹⁹⁷ Περί αυτού του σχολείου ενθουσιασμένος αναφέρεται ο Κων. Ξανθόπουλος: «...ανέτειλε πόθεν ευτυχώς ελπίς τις μοι επήλθε το όνομα του φιλόμουσου και εξαίρετου δημάρχου Πειραιώς, Α. Ράλλη, του προς ταις άλλαις γενναίαις πράξεσι και νηπιακόν σχολείον και μόνου διατηρούντος· άλλος εις εμέ δεν είνε γνωστός. Και λοιπόν έννων εις τον αξιόλογον τούτον πολίτην της Ελλάδος ν' αφιερώσω την πρώτην ταύτην περί των κήπων των παιδων έκθεσιν...», **Κ. Σ. Ξανθόπουλος**, *Περί κήπων των παιδων*, Φιλίστωρ, τόμ. Β', Εν Αθήναις, τχ. 4, 31-8-1861, σελ. 168.

¹⁹⁸ Τόσο η αποτελεσματικότητα όσο και η κοινωνική εμβέλεια των ιδεών των ιεραποστόλων στο χώρο της εκπαίδευσης στην Ελλάδα αποτελούν ένα ακόμα ζητούμενο για την ιστορία του θέματος που εξετάζουμε. Παρόλο που οι προτεστάντες γρήγορα κατηγορήθηκαν για προσηλυτισμό, τα σχολεία τους ιδιαίτερα το παρθενναγωγείο των Hill προσέελκυσαν τις κόρες ευκατάστατων και μορφωμένων Ελλήνων του κράτους και της διασποράς. Εξάλλου, οι απόψεις τους για τη συστηματική εκπαίδευση δασκαλισσών συνέπεσε με το ανάλογο ενδιαφέρον της Κυβέρνησης, που από το 1834 έστελνε υποτρόφους γι' αυτό το σκοπό στα «άνωτερα» παρθενναγωγεία των Hill και άλλων φιλελλήνων. Βλ. σχετικά, **J. A. Petropoulos**, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο Ελληνικό Βασίλειο (1833-1843)*, τ. Α' - Β', Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1985-6, σ. 346-349 και 563 κ.ε.

¹⁹⁹ Γενικά για την παιδεία στη διάρκεια της Τουρκοκρατίας βλ. **Κ. Σάθας**, *Νεοελληνική Φιλολογία, Βιογραφία των εν τοις γράμμασι διαλαμπάντων Ελλήνων από της καταλύσεως της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας μέχρι της Ελληνικής εθνεγερσίας (1452- 1821)*, Αθήνα 1868. **Μ. Γεδεών**, *Η πνευματική κίνησις του γένους κατά τον ΙΗ' και ΙΘ' αιώνα (εκδ. φροντίδα Α. Αγγέλου-Φ. Ηλιού)*, «Ερμής», Αθήνα 1976- **Τρ. Ευαγγελίδης**, *Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, τ. Α'-Β', Αθήνα 1936 (απαραίτητο συμπλήρωμα: **Κ. Θ.**

Το 18^ο αιώνα, οι κυριότεροι παράγοντες, που επιτάχυναν την πνευματική πρόοδο σε πολλές περιοχές, είναι η οικονομική άνθηση, ο διαφωτισμός και οι ανακατατάξεις στην ελληνική κοινωνία. Από ιδιωτικές πρωτοβουλίες και με τη συμβολή των κοινοτήτων ιδρύονται συνέχεια νέα σχολεία. Έτσι στο τέλος του 18ου αιώνα, λειτουργούν σχολεία σε ολόκληρο τον ελληνικό χώρο²⁰⁰. Αποτέλεσμα του φιλεκπαιδευτικού αυτού ζήλου των Ελλήνων και των προσπαθειών που καταβάλλουν οι λόγιοι της εποχής, οι πλούσιοι έμποροι και οι κληρικοί, είναι να εξελιχθούν μερικά σχολεία σε αξιόλογες εστίες που προώθησαν σημαντικά την παιδεία.

Έτσι, στις αρχές του 19ου αιώνα η ανάγκη των γραμμάτων και η πρόοδος που εξασφαλίζει η επιστήμη και η γνώση έγινε αισθητή σε ολόκληρο πια τον ελληνισμό²⁰¹.

Ωστόσο ο θεσμός του Νηπιαγωγείου θεωρήθηκε σπουδαίος για την ορθή ανάπτυξη των διανοητικών και ψυχικών ιδιοτήτων των ελληνοπαίδων²⁰². Κατά τον Λέοντα Μελά το νηπιαγωγείο θεωρείται ως το βασικό ίδρυμα για την εκπαίδευση των νηπίων, το πιο δραστικό «φάρμακο», που δεν θεραπεύει, αλλά που προηγείται των «ηθικών ασθε-

Λάμπας, *Ευρετήριο*, Αθήναι. 1973), **Κ. Θ. Δημαράς**, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Από τις πρώτες ρίζες ως την εποχή μας*, «Ίκαρος», Αθήνα 1985, **Απ. Βακαλόπουλος**, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. Β', Θεσσαλονίκη 1964 και τ. Δ', Θεσσαλονίκη 1973 και του ίδιου, «*Η δράση των Ελλήνων λογίων στην Δύση*», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, «Εκδοτική Αθηνών», τ. Γ, 1974, σ. 357-361, **Α. Αγγέλου**, «*Η παιδεία στην Κρήτη και στα Επτάνησα*», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Γ', σ. 377-379, του ίδιου, «*Η εκπαίδευση*», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ', σ. 306-328 και **Χρ. Πατρινέλλης**, «*Από την Άλωση ως τις απαρχές της πρώτης αναγεννήσεως της παιδείας*», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Γ, σ. 367-376.

²⁰⁰ Κατά την περίοδο αυτή, εκτός από ένα σημαντικό ποσοστό κοριτσιών που-ιδιαίτερα στα νησιά- φοιτά μαζί με τα αγόρια στα αλληλοδιδασκτικά σχολεία του κράτους, αρχίζουν να ιδρύονται και χωριστά σχολεία για κορίτσια σε αστικές περιοχές. Είναι ενδεικτική, το 1829, η απόφαση του δήμου Ερμούπολης να ιδρυθεί ιδιαίτερο σχολείο για τα κορίτσια που συνεκπαιδευόνταν με τα αγόρια στο αλληλοδιδασκτικό του προτεστάντη ιεραποστόλου Chr. L. Korck. Ως στόχος του σχολείου προβάλλεται η εξάσκηση των μαθητριών στα εργόχειρα, και την επιτήρησή του αναλαμβάνει μια επιτροπή κυριών. Το 1830, ο δήμος της Ερμούπολης προχωρεί και σε μια άλλη αξιοσημείωτη καινοτομία: ιδρύει, σε συνεργασία με τον Chr. L. Korck, το πρώτο δευτεροβάθμιο «ελληνικό» παρθεναγωγείο. Βλ. ενδεικτικά, **Ι. Ν. Βαλέττας**, *Ομιλία εις την Γ' ετήσιον εξέτασιν του εν Ερμούπολει Ανωτέρου Σχολείου Κορασίων την 20 Ιουλίου 1841*, Ερμούπολη 1841. Πληροφορίες για το πρώτο αυτό και μοναδικό, απ' όσο γνωρίζουμε, «ελληνικό» παρθεναγωγείο που λειτουργεί με έξοδα δημοτικά, βλ. **Α. Λαμπράκη-Παγανού**, ό.π., σ. 194 κ.ε.

²⁰¹ Αμέσως μετά τον Αγώνα πολλοί Έλληνες από τις παροικίες του εξωτερικού και πρόσφυγες από όλα τα μέρη της Ελλάδας άρχισαν να συγκεντρώνονται στο ελεύθερο κράτος, Η Αίγινα, αμέσως μετά την εγκατάσταση του Καποδίστρια, έγινε το πνευματικό κέντρο της χώρας. Στο Ναύπλιο επίσης «*προυχώρει ουχ ήττον αυξάνουσα η εν Ναυπλίω κοινωνία, διότι, χάρις εις την ειρήνην και την προϊούσαν ευνομίαν πολλά οικογένεια και εκ των διεσπαρμένων εις τα διάφορα μέρη της Ελλάδος και εκ των εν τη αλλοδαπή, ήρχοντο και εξέτεινον την κοινήν ενημερίαν*». Η Ερμούπολη, που άρχισε να συγκροτείται μετά το 1821 από ελληνικές οικογένειες της Χίου, της Σμύρνης, των Κυδωνιών και άλλων πόλεων, στα 1828 έχει κιόλας πληθυσμό 16.000 κατοίκους και γίνεται πολύ γρήγορα το μεγαλύτερο βιομηχανικό, ναυτιλιακό και τραπεζικό κέντρο. Η Ερμούπολη, η Αίγινα, το Ναύπλιο και το Άργος είναι τα κέντρα όπου ιδρύθηκαν τα πρώτα σχολεία. Βλ. σχετικά **Ε. Κούκκου**, *Ο Καποδίστριας και η Παιδεία (1827-1832)*. Β' *Τα Εκπαιδευτικά Ιδρύματα της Αιγίνης*, Αθήναι 1972, σ. 9. τη σύνθεση της κοινωνίας περιγράφει με ζωντανό τρόπο ο **Ν. Δραγούμης** στο βιβλίο *Ιστορικά αναμνήσεις (επιμ. Α Αγγέλου)*, «Ερμής», Αθήνα 1973, τ Α', σ. 133-134.

²⁰² Βλ. **Α. Μελάς**, *Παιδαγωγικόν Εγχειρίδιον προς χρήσιν των παιδαγωγούντων*, ό.π., σ. κη'.

νειών», όπου τα παιδιά της προσχολικής ηλικίας αποκτούσαν «πνευματική, ηθική και θρησκευτική» μόρφωση με μεθόδους προσαρμοσμένες στην ηλικία τους.

Κατά τις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα από την εμφάνιση των νηπιαγωγείων στην Ελλάδα, οι πρωτοβουλίες ανήκαν στους προτεστάντες ιεραποστόλους και στην Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία. Τα σχολεία αυτά δεν διέφεραν από τα πρωτοβάθμια σχολεία, αλλά περισσότερο προετοιμάζαν τα παιδιά για το Δημοτικό²⁰³ εμπνέοντας τους κυρίως το θρησκευτικό συναίσθημα. Τα μικρά παιδιά μάθαιναν ένα μέρος από τις στοιχειώδεις γνώσεις (αλφάβητο, συλλαβισμό, γραφή, αριθμητική), συνήθιζαν στη σχολική πειθαρχία, μούνταν στη χειροτεχνία, αλλά ταυτόχρονα διασκέδαζαν, τραγουδούσαν εκκλησιαστικούς ύμνους και άκουγαν ιστορίες από τη χριστιανική παράδοση²⁰⁴ προσαρμοσμένες στην παιδική αντιληπτικότητα²⁰⁵.

Ως τη δεκαετία του 1880, τουλάχιστον, τα νηπιαγωγεία που λειτουργούσαν στις ελληνικές περιοχές ακολουθούσαν τα γαλλικά πρότυπα, εφαρμόζοντας το αλληλοδιδασκτικό σύστημα. Στόχος του νηπιαγωγείου παρέμενε η κατάρτιση των μικρών παιδιών, ώστε να μεταβούν καλύτερα προετοιμασμένα στο Δημοτικό σχολείο, που κι αυτό ακολουθούσε την αλληλοδιδασκτική μέθοδο²⁰⁶.

Κατά τον Λέοντα Μελά η μεγαλύτερη «κοινωνική ανάγκη» των νηπιαγωγείων προέρχεται είτε από την αδυναμία των μητέρων στις αγροτικές, κυρίως, περιοχές να αναλάβουν την εκπαίδευση των τέκνων τους, είτε επειδή δεν διέθεταν το χρόνο και δεν

²⁰³ Σύμφωνα με το άρθρο 1 του Διατάγματος 6/18 Φεβρουαρίου 1834 «Περί δημοτικών σχολείων», τα μαθήματα είναι: «Κατήχησις, Στοιχεία της Ελληνικής, Ανάγνωσις, Γραφή, Αριθμητική, η γνώσις των κατά νόμους παραδεδεμένων σταθμών και μέτρων, η Γραμμική Ιχνογραφία και η Φωνητική Μουσική, εἰ δυνατόν δε και στοιχεία της Γεωγραφίας, της Ελληνικής Ιστορίας, και εκ των φυσικῶν επιστημῶν τα αναγκαϊότερα»: **Γ. Βενθόλος**, *Θεσμολόγιον της Δημοτικῆς Εκπαιδύσεως*, τ. Α' (1833-1883), Αθήνα 1884, σ. 1.

²⁰⁴ Όπως γράφει η Ελ. Φουρναράκη, στα νηπιαγωγεία αυτής της περιόδου «*Η Κατήχηση δε διδασκόταν συστηματικά στα νήπια, αλλά η θρησκευτική αγωγή ήταν πανταχού παρούσα μέσα σε μια ατμόσφαιρα «ευσέβειας» και «σοβαρότητας», που φαίνεται έκανε μεγάλη εντύπωση στους αμερικάνους και στους ευρωπαίους περιηγητές που επισκέφτηκαν το σχολείο των Χίλλ»*, **Ε. Φουρναράκη**, *ό.π.*, σ. 115.

²⁰⁵ Βλ. «Περί ανατροφῆς του γυναικείου φύλου», *Εφημερίς των Φιλομαθῶν*, έτος ΙΑ', αρ. 479, 28 Φεβρουαρίου 1863, σ. 29-31 και αρ. 482, 7 Μαρτίου 1863, σ. 33-36.

²⁰⁶ Το 1828 έρχεται στην Ερμούπολη και αναλαμβάνει την οργάνωση των σχολείων του Δήμου ο ιεραπόστολος Christian Ludwig Korck από τη Βρέμη, μέλος της ιεραποστολής της Church Missionary Society. Στα 1829 ο δήμος της Ερμούπολης αποφασίζει «*ν' ανεγερθή και εν σχολείον ιδιαίτερον διά τας νεανίδας, όπου όχι μόνον να γυμνάζωνται την αλληλοδιδασκτικήν, αλλ' ακόμη και τινε εργόχειρα*». Έτσι, από το 1830 λειτουργεί στην Ερμούπολη ξεχωριστό σχολείο για τις μαθήτριες. Συμβούλιο από οκτώ μητέρες αποτελεί την «*εφορευτική επιτροπή*» του σχολείου που έχει σκοπό «*να εφορευή διά την εκπαίδευσιν, ηθοποίησιν και καθαριότητα των κορασίων αυτών*». Συγκεκριμένα, δυο από τα μέλη της επιτροπής έχουν την υποχρέωση να επισκέπτονται κάθε βδομάδα το σχολείο και να παρακολουθούν την πρόοδο των μαθητριών στα μαθήματα και τα εργόχειρα και να εντοπίζουν τις γενικότερες ανάγκες του σχολείου. Την εποχή αυτή στην Ερμούπολη λειτουργεί και ένα ιδιωτικό αλληλοδιδασκτικό σχολείο από τις δασκάλες Α. Ζωντανού και Μ. Δημητρίου. Βλ. **Τιμ. Αμπελάς**, *Ιστορία της νήσου Σύρου*, Ερμούπολις 1874, σ. 633. **Απ. Δασκαλάκης**, *ό.π.*, σ. 263. Την πρώτη αυτή επιτροπή αποτελούν οι κυρίες: Κ. Ναύτη, Α. Σγούτα, Μ. Μαναράκη, Π. Λίκα, Αικ. Μυλωνά, Κ. Βαλσαμάκη, Ελ. Σκαραμαγκά και Ελ. Κορνηλιού.

είχαν τις ανάλογες ικανότητες. Έτσι η «υποκατάσταση των μητρικών φροντίδων» έκανε απαραίτητη τη δημιουργία ενός ειδικού ιδρύματος ανάλογου προς το πρότυπο των Δυτικών. (Αναφέρεται στα αγγλικά *infant schools* στα γαλλικά *salies d' asile* και στα γερμανικά *Kindergarten*). Γράφει σχετικά ο Μελάς: «Την ιδέαν ταύτην ησπάσθησαν και επραγματοποίησαν ήδη καθ' όλην σχεδόν την Δυτικήν Ευρώπην. Εν τοις Νηπιαγωγείοις δε τούτοις τα φοιτώντα παιδιά εξ απαλών ονύχων διαπλάττονται και καλλιεργούνται δι' ασματίων και διά καταλλήλων εις την ηλικίαν αυτών μεθόδων και σωματικώς και διανοητικώς και ηθικώς και θρησκευτικώς. Πεποίθαμεν δε ότι εάν τα Νηπιαγωγεία ταύτα ήθελον επεκταθή προ χρόνων καθ' όλας τας πόλεις, κωμοπόλεις και χωρία της Δυτικής Ευρώπης, η δε εν αυταίς φοίτησις των τέκνων του λαού ήθελε νομοθετηθή υποχρεωτική»²⁰⁷.

Επίσης, θεωρήθηκε απαραίτητη και η εκπαίδευση των διδασκαλισσών για αυτά τα ιδρύματα.

Ο Λ. Μελάς σημείωνε σχετικά: «Το μέγα εν τούτοις κοινωνικόν ευεργέτημα, όπερ η Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία προσήνεγκεν εις την Ελληνικήν φυλήν, είναι αναντιρρήτως η εν Αθήναις σύστασις προτύπου Νηπιαγωγείου, η εν αυτώ μόρφωσις αξίων Διευθυντριών Νηπιαγωγείων, και η έκδοσις των απαιτουμένων εν τοις Νηπιαγωγείοις βιβλίων. «Ας εκφράσωμεν την βαθυτάτην ημών ευγνωμοσύνην προς την εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτικήν Εταιρίαν, ήτις εν Ελλάδι ευτυχώς εισήγαγε το τελειότερον σύστημα των Νηπιαγωγείων. Τα νήπια ενθουσιώντα εν αυτώ φοιτώσι και υπέρ τον πατρικόν των οίκον ηγάπησαν αυτό. Ο γενικός ούτος θαυμασμός επροκάλεσεν ήδη ευτυχώς την σύστασιν διαφόρων ιδιωτικών Νηπιαγωγείων, ευδοκίμως διευθυνομένων απάντων υπό Διευθυντριών μορφωθεισών εν τω προτύπω Νηπιαγωγείω της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας»²⁰⁸.

Ο Γ. Π. Παπαδόπουλος διαπίστωνε στα 1864 ότι: «...Ουχ ήττον δε ουσιώδης είναι εν τε τω νόμω και εν τη πράξει η έλλειψις των βρεφοτροφείων, αναγκαίων μάλιστα όντων διά τας εργατικάς τάξεις των τε πόλεων και των αγρών ή των νηπιαγωγείων ων η σύστασις είναι ευκολωτάτη διότι συντηρούνται διά μιας προϊσταμένης. Ταύτης δε η διδασκαλία εν τω αρίστω εν Παρισίοις διδασκαλείω των νηπιαγωγείων από της κ. Πάπε-Καρπαντιέ διευθυνομένω διαρκεί εξ μήνας»²⁰⁹.

²⁰⁷ Λ. Μελάς, ό.π., σ. κβ'.

²⁰⁸ Λ. Μελάς, ό.π., σ. κα', κγ'-κδ'.

²⁰⁹ Γ. Π. Παπαδόπουλος, *Περί της εν Ελλάδι Δημοτικής Εκπαιδεύσεως*, Πανδώρα, φ. 342/27-5-1864, σ. 154, 163.

Ο ίδιος ενώ θεωρεί χρήσιμο το γαλλικό σύστημα²¹⁰, αλλά καταδικάζει τις παρενέργειες της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου, πρότεινε την ίδρυση προτύπων Δημοτικών σχολείων, όπου «εν αυτοίς θέλει γίνεσθαι εφαρμογή της εικονολογικής και νηπιαγωγικής μεθόδου, ίσως δε και ειδικών τινών μεθόδων, οίον της φροβελιανής».

Ο Γ. Π. Παπαδόπουλος ως κατάλληλο φορέα ανάπτυξης της προσχολικής αγωγής στην Ελλάδα θεωρεί τη Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, προς την οποία απευθυνόμενος λέει: «Συνιστώμεν μάλιστα θερμότατα την διά του Αρσακείου εισαγωγήν της νηπιαγωγίας, ήτις δυστυχώς είναι όλως σχεδόν άγνωστος παρ' ημίν και συγγέεται μετά της αλληλοδιδασκτικής και μετ' αυτούς τους μετά ζήλου καταβληθέντας μόχθους της φιλέλληνος κυρίας Χίλλ»²¹¹.

Επίσης μέχρι την επίσημη θεσμοθέτηση του Νηπιαγωγείου στην Ελλάδα και παράλληλα με τις προσπάθειες της ιδιωτικής πρωτοβουλίας υπήρξαν και λίγες προσπάθειες από βουλευτές και Υπουργούς.

Έτσι, λοιπόν, υποβλήθηκε νομοσχέδιο από τον βουλευτή Κυνουρίας Γ. Βακαλόπουλο²¹² το 1870, τους υπουργούς Γ. Μίληση το 1877, Θ. Δηλιγιάννη²¹³ 1877, Α. Αυγερινό²¹⁴ το 1880, που προετοίμασαν κατά κάποιο τρόπο τα αντίστοιχα νομοσχέδια του

²¹⁰ Όπως γράφει η **Ελ. Φουρναράκη**, «Οι περισσότερες μαρτυρίες που διαθέτουμε, μαρτυρίες που φτάνουν ως τη δεκαετία του 1880, αναπαράγουν την εικόνα ενός ιδρύματος που δε διέφερε αισθητά από τα αλληλοδιδασκτικά σχολεία, εκτός του ότι αφορούσαν παιδιά ηλικίας μεταξύ τριών και έξι ετών. Μια ενδιαφέρουσα ένδειξη για την ευαισθητοποίηση απέναντι στην εξειδίκευση του ιδρύματος υπήρξε η πρόθεση να «εξειδικευτούν» οι δασκάλες στην προσχολική αγωγή, στο «άνωτερο» Παρθεναγωγείο των Χίλλ και του Αρσακείου από το 1853 και το 1864 αντίστοιχα. Οι υποψήφιοι νηπιαγωγοί ασκούσαν πρακτικά στα νηπιαγωγεία που λειτουργούσαν στο πλαίσιο αυτών των ιδρυμάτων (το νηπιαγωγείο του Αρσακείου ιδρυμένο από το 1840 δεν λειτουργούσε συστηματικά πριν από το 1870). Μετά το 1870 το «άνωτερο» τμήμα (Διδασκαλείο) της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας απένεμε στις δασκάλες ένα ιδιαίτερο πτυχίο για τη διδασκαλία στα νηπιαγωγεία, γεγονός που αποδεικνύει κάποια επέκταση του θεσμού. Η Εταιρεία έστειλε υποτρόφους της για επιμόρφωση στο εξωτερικό, αναμόρφωσε το Νηπιαγωγείο της σύμφωνα με τη «νέα μέθοδο» των Ασύλων και δημοσίευσε ένα εγχειρίδιο αυτής της μεθόδου προς χρήση των διδασκαλισσών και μερικά βιβλία προς χρήση των μικρών μαθητών», **Ελ. Φουρναράκη**, ό.π., σ. 308.

²¹¹ Ό.π., φ. 343/1-7-1864, σσ. 163-165. Η προσήλωση στην αρμοδιότητα της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας για την προσχολική αγωγή κατά την περίοδο αυτή εξηγείται από τον αναγκαστικά περιορισμένο ρόλο του σχολείου των Χίλλ αυτής της περιόδου.

²¹² Σύμφωνα με το νομοσχέδιο, ιδρύεται «και νηπιακόν σχολείον, εις ο φοιτώσιν αδιακρίτως άρρενα και θήλεα 4-6 ετών». Τα νομοσχέδια του Γ. Βακαλόπουλου στόχευαν να αποκαταστήσουν τα αντιληπτικά ή νεκρά σημεία του εκπαιδευτικού συστήματος.

²¹³ Στο νομοσχέδιο του υπουργού Παιδείας Θ. Π. Δηλιγιάννη του 1877, στο άρθρο 40 αναφέρεται: «Εν τοις Δημοτικοίς σχολείοις των θηλέων δεν επιτρέπεται να διδάσκονται παίδες. Νήπια όμως εισίν εν αυτοίς δεκτά, όταν εν τοις σχολείοις τούτοις υπάρχη προσηρηθέντων νηπιαγωγείων».

²¹⁴ Στο νομοσχέδιο του Α. Αυγερινού, υπουργού Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως, το 1880, προβλέπεται η θεσμοθέτηση του νηπιαγωγείου, διότι όπως διαπιστώνεται στην εισηγητική έκθεση «Περί συστάσεως νηπιαγωγείων ουδεμίαν διάταξιν περιέλαβεν ο νόμος του 1834. Και όμως τα νηπιαγωγεία, άνευ νόμου κανονίζοντες την σύστασιν τούτων, συσταθέντα ήδη πολλαχού του Βασιλείου δαπάνη δήμων ή ιδιωτών υφίστανται. Φοιτώσι δε εν αυτοίς τα νήπια εκατέρου φύλου, παιπαίζοντα και άδοντα αναπτύσσονται διδασκόμενα διά των πραγμάτων ή των εικόνων εν αφελεία και χάριτι. Αν και εν Γαλλία και εν Βελγίω και μάλιστα εν Πρωσσία, η τε κοινότης και η Κυβέρνησις προνοούσι και δαπανούσι προς συντήρησιν των μετ' ίσου ενδιαφέροντος ως και περί των λοιπών δημοτικών σχολείων, παρ' ημίν, διότι ήτο ασύμφο-

Γ. Θεοτόκη το 1889 και του Αθ. Ευταξία το 1899, τα οποία με τη σειρά τους προσπάθησαν να εκσυγχρονίσουν την εκπαίδευση στην Ελλάδα.

Ουσιαστικό στοιχείο των βελτιώσεων που προτάθηκαν από όλα αυτά τα νομοσχέδια ήταν η καθίδρυση της προσχολικής αγωγής από το κράτος, αφού κοινή διαπίστωση αποτελούσε η σημασία της λειτουργίας νηπιαγωγείων, αλλά και η εγκατάλειψή τους στα χέρια των ιδιωτών ή των δήμων²¹⁵.

Σημειώνουμε ότι κανένα από τα νομοσχέδια αυτά δεν προωθήθηκε σε Νόμο μέχρι το 1895.

Τα πράγματα φαίνεται ότι αλλάζουν από την εποχή που οι Έλληνες παιδαγωγοί και ιδρυτές εκπαιδευτηρίων ανακάλυψαν το σύστημα του Froebel. Το ατελέσφορο της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου, που εφαρμοζόταν και στα νηπιαγωγεία, η φήμη των γερμανικών «παιδικών κήπων», καθώς και ο εκσυγχρονισμός των γνώσεων στις νηπιαγωγικές μεθόδους, συνετέλεσαν ώστε να διαδοθεί και στην Ελλάδα η φραιμπελιανή μέθοδος και να λειτουργήσουν αρκετά νηπιαγωγεία κατά τα φραιμπελιανά πρότυπα.

Ήδη από το 1861 ο Κ. Ξανθόπουλος στα δημοσιεύματά του χρησιμοποιώντας μάλιστα τον όρο «κήπος των παιδών», διακήρυξε «Αποτολμώμεν να προκαλέσωμεν του Πανελληνίου την προσοχήν εις θέαμα τι παιδαγωγικόν [...] το θέαμα τούτο, το άκρως διδασκαλικόν και τερπνόν, είνε οι λεγόμενοι κήποι των παιδών, σύστημα ανατροφής και διδασκαλίας των νηπίων, επινοηθέν υπό του εξόχου γερμανού παιδαγωγού Φρ. Φροιβέλου»²¹⁶. Στο ίδιο δημοσίευμα ο Ξανθόπουλος, όχι μόνο γνωρίζει το φραιμπελιανό σύστημα, αλλά και γνωστοποιεί στο ελληνικό κοινό τη βιογραφία και το έργο του Γερμανού παιδαγωγού και αναλυτικά τις παιδαγωγικές εφαρμογές του στους «Παιδικούς κήπους», τη σημασία του παιχνιδιού, τα «δώρα» κτλ. Λίγο αργότερα ο Αρ. Σπαθάκης²¹⁷ παρουσιάζει κι αυτός αναλυτικά το έργο και το παιδαγωγικό σύστημα του Froebel. Το φραιμπελιανό σύστημα γνωρίζουν επίσης από ξενόγλωσσα δημοσιεύματα ή από προσωπική πείρα και προβάλλουν και άλλοι λόγιοι, όπως ο Αργ. Διαμαντόπουλος²¹⁸, ο Λ. Μελάς²¹⁹, η Καλ. Κεχαγιά²²⁰ και πολλοί άλλοι²²¹. Οι περισσότεροι εκφράζουν την ευχή

ρον να αναγκασθώσιν ουχί εύποροι δήμοι προς ζημίαν των λοιπών σχολείων, να συντηρώσιν νηπιαγωγεία, έκρινα δίκαιον να κανονισθώσι διά νόμον τα περί συστάσεως και οργανισμού αυτών, συντηρουμένων υπό των γονέων. Αν δε δήμος τις πληρώσας πάσας τας λοιπάς σχολικός χρείας του ευπορή, επιτρέπη να συντηρή και τοιαύτα σχολεία, ων τον οργανισμόν θα κανονίση Διάταγμα κατά τας νεωτέρας περί της νηπιαγωγίας σοφωτάτας μεθόδους».

²¹⁵ Απ. Ανδρέου, *Σχέδια νόμου για την εκπαίδευση, 1870-1880*, *Θέσεις*, 26-29/1989. Του ίδιου, *Θέματα Ιστορίας της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης*, Α.Π.Θ.-Π.Τ.Δ.Ε., Θεσσαλονίκη 1993, σσ. 31-112.

²¹⁶ Κ. Ξανθόπουλος, ό.π., σ. 159.

²¹⁷ Α. Σπαθάκης, *Περί νηπιαγωγείων*, *Αθήναιον*, τχ. 2/ 1874, σ. 81.

²¹⁸ Α. Θ. Διαμαντόπουλος, *Περί παιδαγωγίας*, *Αττικόν Ημερολόγιον*, τχ. 12/ 1878, σ. 230-253.

²¹⁹ Λ. Μελάς, *Παιδαγωγικόν εγχειρίδιον*, ό.π., σ. κβ'.

να συσταθούν στη χώρα και «παιδικοί κήποι». Την ευχή θα πραγματοποιήσει στην Αθήνα λίγο αργότερα η Αικ. Λασκαρίδου²²², ενώ είναι γνωστό ότι μεγαλύτερη διάδοση το φραιμπελιανό σύστημα βρήκε στον εξωελλαδικό ελληνισμό, όπου διδασκόταν στις σχολές νηπιαγωγών και εφαρμοζόταν σε πολλά νηπιαγωγεία από τη δεκαετία του 1870, αυτόνομα ή παράλληλα με το αλληλοδιδασκτικό²²³.

Αποτέλεσμα όλων αυτών είναι τα προσχολικά ιδρύματα κατά τον 19ο αιώνα να έχουν διάφορες ονομασίες, επικρατέστερη των οποίων φαίνεται ότι ήταν το «*Νηπιακό τμήμα*» ή «*Νηπιακό σχολείο*», χωρίς να είναι άγνωστος και ο όρος «*Νηπιαγωγείο*».²²⁴

4.5.2. Ο Νόμος ΒΤΜΘ'

Το 1895 πραγματοποιήθηκε η σύνταξη του Νόμου ΒΤΜΘ'²²⁵ επί Υπουργού Παιδείας Δ. Πετρίδη και κυβέρνησης Δηλιγιάννη, «*Περί στοιχειώδους ή Δημοτικής Εκπαίδευσης*», ο οποίος αποτέλεσε σημαντικό σταθμό στην ελληνική δημοτική εκπαίδευση και ίσχυσε με μερικές συμπληρώσεις και τροποποιήσεις ως το 1929.²²⁶

Ο Νόμος αυτός, καθώς και τα Διατάγματα που εκδόθηκαν με βάση αυτόν προέβλεπαν την παροχή του δικαιώματος ίδρυσης νηπιαγωγείων από ιδιώτες²²⁷ για παιδιά 3-6 ετών, έπειτα από σχετική άδεια του Υπουργείου Παιδείας.²²⁸ Το γεγονός αυτό αποτελεί την πρώτη μέριμνα του Κράτους για την προσχολική αγωγή. Το 1897 η Αικατερίνη Λασκαρίδου, πρόεδρος του σωματείου «*Ένωσις Ελληνίδων*», ίδρυσε το Διδασκαλείο

²²⁰ **Κ. Α. Κεχαγιά**, *Παιδαγωγικά μελέται ήτοι Λόγοι εκφωνηθέντες εν τω Ζαπείω*, Κωνσταντινούπολις 1880, σ. 257.

²²¹ Βλ. **Β. Ορφανός**, *Στοιχεία για τη διάδοση του συστήματος Froebel στα ελληνικά Νηπιαγωγεία κατά τον 19ο αιώνα*, *Συνάντηση*, τχ. 6/1985, σ. 69 κ.ε.

²²² Παλαιότερα πιστευόταν ότι η προσχολική αγωγή στην Ελλάδα άρχισε με την εφαρμογή του φραιμπελιανού συστήματος και ότι εισηγήτρια της φραιμπελιανής νηπιαγωγίας στην Ελλάδα υπήρξε η Αικ. Λασκαρίδου. Διάφορες μαρτυρίες-ήδη από τη δεκαετία του 1860-βεβαιώνουν ότι η φραιμπελιανή μέθοδος έγινε γνωστή πολύ πριν η Λασκαρίδου εκπαιδευτεί στη μέθοδο και ιδρύσει τα προσχολικά της ιδρύματα. Σε περιοδικά, ημερολόγια και συγγράμματα διάφοροι συγγραφείς παρουσιάζουν περιγραφικά και αξιολογικά το «*Φροιβέλιον σύστημα*», με στοιχεία που παίρνουν από σχετικά ξενόγλωσσα δημοσιεύματα και από προσωπική τους πείρα.

²²³ Στα 1887 ακμάζει στην Ερμούπολη το Παρθηναγωγείο της Ζηνοβίας Καμπάνη που περιλάμβανε και φραιμπελιανό νηπιαγωγείο (βλ. **Σ. Ζιώγου**, ό.π., σ. 216), ενώ το 1888 στο Παρθηναγωγείο του Πειραιά, που ίδρυσε η Σοφ. Βαμβακάρη, προστέθηκε και τμήμα «*νηπιακόν, ένθα γίνεται διδασκαλία κατά το σύστημα του Froebel*» (**Σ. Ζιώγου**, ό.π., σ. 218).

²²⁴ **Γ. Γ. Παπαδόπουλος**, *Περί της εν Ελλάδι Δημοτικής Εκπαιδύσεως*, ό.π., σ. 163.

²²⁵ **Ν. ΒΤΜΘ'**, *Περί της στοιχειώδους ή δημοτικής εκπαιδύσεως*, Ε.τ.Κ φ. 37, 5-10-1895

²²⁶ **Χ. Κάτσικας, Κ. Θεριανός**, (2008), *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης*, εκδ. Σαββάλας, Αθήνα, σ. 81.

²²⁷ **Σ. Μπουζάκης**, (1986), *Νεοελληνική Εκπαίδευση (1821-1985)*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, σ. 50

²²⁸ **Σ. Ευαγγελόπουλος**, ό.π., τ. 1, σ. 123.

Νηπιαγωγών Καλλιθέας και το πρώτο νηπιαγωγείο στην Αθήνα, το οποίο ονόμασε «πρότυπον νηπιακόν κήπον».²²⁹

Επιπλέον έγινε διάκριση των δημοτικών σχολείων σε 2 κατηγορίες: τα κοινά και τα πλήρη.²³⁰ Τα κοινά περιλάμβαναν 4 ενιαύσιες τάξεις και ιδρύονταν σε μικρούς δήμους και κωμοπόλεις με πληθυσμό κάτω από 6.000 κατοίκους. Διακρίνονταν σε μονοτάξια, διτάξια, τριτάξια και τετρατάξια. Τα πλήρη είχαν 6 τάξεις και μπορούσαν να ιδρυθούν σε οποιοδήποτε μέρος της Ελλάδας, αν οι δημοτικοί πόροι ή τα κληροδοτήματα ή οι ιδιωτικές εισφορές επαρκούσαν για τη συντήρησή τους. Επιβαλλόταν, όμως, η σύστασή τους στις πρωτεύουσες των νομών ή επαρχιών και σε πόλεις με πληθυσμό άνω των 6000 κατοίκων.²³¹

Βάσει του νόμου έπρεπε να ιδρυθούν γραμματοδιδασκαλεία, όπου δεν υπήρχε η δυνατότητα λειτουργίας δημοτικού σχολείου λόγω έλλειψης πόρων ή λόγω μικρού αριθμού μαθητών. Σε αυτά μπορούσαν να φοιτήσουν και κορίτσια έως 10 ετών, σε περίπτωση έλλειψης σχολείων θηλέων, και τότε διορίζονταν κατά προτίμηση δασκάλες. Τα γραμματοδιδασκαλεία ήταν κατώτερα σχολεία και σε αυτά δίδασκαν δάσκαλοι με ελλιπή προσόντα, καθώς ήταν απόφοιτοι δημοτικού και μετά το 1892 απόφοιτοι του σχολαρχείου. Δεν προβλεπόταν δυνατότητα μεταπήδησης των μαθητών από αυτά σε σχολεία της μέσης εκπαίδευσης Έπρεπε να πάρουν πτυχίο από πλήρες δημοτικό σχολείο και να επιτύχουν σε εισαγωγικές εξετάσεις. Για να μεταβούν οι μαθητές από τα γραμματοδιδασκαλεία σε κοινό ή πλήρες σχολείο έπρεπε να επιτύχουν σε κατατακτήριες εξετάσεις. Έτσι, οι μαθητές των γραμματοδιδασκαλείων, που αποτελούσαν τα 2/3 των μαθητών, ουσιαστικά αποκλείονταν από την εισαγωγή τους στη μέση εκπαίδευση ή τουλάχιστον παρεμποδίζονταν.²³²

Τα μαθήματα ήταν ίδια με εκείνα που προέβλεπε ο Νόμος ΧΘ΄ του 1878 και προστέθηκε η διδασκαλία περικοπών του Ευαγγελίου. Παρόλα αυτά στα πλήρη δημοτικά το πρόγραμμα εμπλουτίστηκε με μερικούς άλλους τομείς μαθημάτων, ενώ στα γραμματοδιδασκαλεία ήταν πολύ συνοπτικό και περιορισμένο.

Με το Διάταγμα της 30/4/1896, σκοπός των νηπιαγωγείων ορίστηκε η σωματική και πνευματική ανάπτυξη των παιδιών, η εξάσκηση και μεθοδευμένη διδασκαλία των μαθημάτων που διδάσκονταν στο δημοτικό, με ταυτόχρονη φροντίδα για διατήρηση της

²²⁹ **Χ. Κάτσικας, Κ. Θεριανός, ό. π. σ. 81.**

²³⁰ **Σ. Μπουζάκης, ό.π., τ. 1, σ. 50.**

²³¹ **Θ. Χατζηστεφανίδης, (1986), Ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης (1821-1986) εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα, σ. 248.**

²³² **Χ. Κάτσικας, Κ. Θεριανός, ό.π. σ. 82.**

χαράς και της γαλήνης στις ψυχές τους. Σκοπός των Δημοτικών σχολείων ήταν η προπαρασκευή των μαθητών για τη ζωή. Αποτελούσαν προκαταρκτικά σχολεία, που στόχευαν στην ηθική και θρησκευτική μόρφωση των παιδιών και στη διδασκαλία των στοιχειωδών γνώσεων.

Μια άλλη καινοτομία του Ν. ΒΤΜΘ΄ ήταν η καθιέρωση του θεσμού του Επιθεωρητή Δημοτικής Εκπαίδευσης, που επηρέασε σημαντικά την εξέλιξη της εσωτερικής οργάνωσης και λειτουργίας των δημοτικών σχολείων και του Εποπτικού Συμβουλίου. Οι Επιθεωρητές ήταν άτομα από το χώρο της εκπαίδευσης: διδάκτορες Παιδαγωγικών επιστημών, με 5ετή υπηρεσία, διευθυντές ή καθηγητές Διδασκαλείων, γυμνασιάρχες, φιλόλογοι με προϋπηρεσία σε Γυμνάσιο και δάσκαλοι μετά από διαγωνισμό, με 3ετή υπηρεσία σε Πρότυπα σχολεία. Καθήκον τους ήταν η επιθεώρηση όλων των δημοτικών σχολείων της περιφέρειάς τους ανά εξάμηνο και υποβολή εκθέσεων για το διδακτικό προσωπικό. Επιπλέον, φρόντιζαν για την ανέγερση και συντήρηση σχολείων, ασκούσαν πειθαρχική εξουσία σε δασκάλους, συγκαλούσαν ετησίως παιδαγωγικές συγκεντρώσεις των δασκάλων, που είχαν υπό την εποπτεία τους, για να συζητούν μεθοδολογικά και παιδαγωγικά προβλήματα.

Στο Εποπτικό Συμβούλιο πρόεδρος ήταν ο οικείος μητροπολίτης, ενώ μέλη ορίζονταν ένας γυμνασιάρχης, ένας επιστήμονας, ένας έμπορος ή κτηματίας και ένας επιθεωρητής. Καθήκον του Εποπτικού Συμβουλίου ήταν οι μεταθέσεις, προαγωγές και απολύσεις του εκπαιδευτικού προσωπικού, κατόπιν εισήγησης του Επιθεωρητή, καθώς επίσης ήταν αρμόδιο και για ποινές προς τους μαθητές. Επιπλέον, συγκροτούσαν προτάσεις προς τον Υπουργό Παιδείας για θέματα οργάνωσης και λειτουργίας των σχολείων, αλλά και για μετάθεση ή απόλυση του επιθεωρητή.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5. ΙΣΤΟΡΙΚΗ, ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ (1830 -1895)

Στα πρώτα χρόνια της ανασυγκρότησης του νεοελληνικού κράτους και ιδιαίτερα την περίοδο της βασιλείας του Όθωνα παρατηρούνται δύο σημαντικές πολιτικές εξελίξεις οι οποίες σηματοδοτούν και συντελούν στη διάρθρωση και αναδιάρθρωση των μηχανισμών και λειτουργιών του κράτους: Η πρώτη αφορά στην εγκαθίδρυση της Μοναρχίας (1833) και η δεύτερη στη μετατροπή της σε Συνταγματική (1844).

Η άφιξη του Όθωνα στο Ναύπλιο στις 25 Ιανουαρίου 1833 έθεσε τέρμα στην *περίοδο αναρχίας* που επικρατούσε στη χώρα μετά τη δολοφονία του Καποδίστρια το 1831. Η πρώτη φάση της απόλυτης μοναρχίας 1833-1843 μπορεί να χαρακτηριστεί ως η φάση οικοδόμησης του κρατικού μηχανισμού²³³.

Είναι γεγονός ότι οι Βαυαροί, παρά τις οποιεσδήποτε αντιρρήσεις και επιφυλάξεις που διατυπώθηκαν για το έργο τους, έθεσαν, μετά τη δολοφονία του Καποδίστρια, τις νέες βάσεις-αδιαφορώντας αν αυτές ανταποκρίνονταν στην ελληνική πραγματικότητα και στις ελληνικές παραδόσεις ή όχι-στη διοίκηση, στο δίκαιο, στο στρατό, και στην εκπαίδευση, για ένα οργανωμένο κράτος²³⁴.

Με την άφιξη του Όθωνα, οι ανώτατες θέσεις της Διοίκησης και του στρατού στελεχώνονται από τους Βαυαρούς, οι οποίοι ήρθαν να κυβερνήσουν ένα νέο λαό με έτοιμα κείμενα που είχαν σχεδιάσει στα γραφεία τους, στη χώρα τους. Παρόλο που στη συνέχεια είδαν πως τα ελαττώματα και τα προτερήματα του λαού, που μόλις ελευθερώθηκε, ο ενθουσιασμός του, η φτώχεια του, η αισιοδοξία του και η ανυπομονησία του αποτελούσαν πραγματικότητα που δεν έμπαινε στους άψογους τύπους της ευνομίας, με τους οποίους ήρθαν εδώ, έμειναν αμετακίνητοι στις θέσεις τους²³⁵.

Για παραχώρηση Συντάγματος ούτε σκέψη ούτε πρόθεση υπήρξε από τους Βαυαρούς και το βασιλιά²³⁶ και η Αντιβασιλεία²³⁷ κυβέρνησε άμεσα τη χώρα με αυστηρά συγκεντρωτικό σύστημα. Ενδεικτικά, αναφέρουμε την απομάκρυνση ενός σημαντικού

²³³ Σ. Δερβίση, (1989), *Ιστορία, οργάνωση και διοίκηση της νεοελληνικής εκπαίδευσης*, έκδ. 3. Θεσσαλονίκη.

²³⁴ Β. Ζάιντλ, *Βαυαροί στην Ελλάδα*, Ευρωεκδοτική, Αθήνα 1981, σ. 18.

²³⁵ Ζ. Παπαντωνίου, *Όθων, Εστία*, Αθήνα χ.χ., σ. 48.

²³⁶ Γ. Πετρόπουλος-Α. Κουμαριανού, «Περίοδος βασιλείας του Όθωνος 1833-1862», *ΙΕΕ*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήναι 1977, τόμ. ΙΓ', σ. 35.

²³⁷ Οι τρεις Αντιβασιλείς, ο κόμης *Armanberg*, Πρόεδρος της Αντιβασιλείας, ο καθηγητής *Maurer*, υπεύθυνος για τα θέματα της δικαιοσύνης, της εκκλησίας και της παιδείας, ο στρατηγός *Heydek*, υπεύθυνος για τα στρατιωτικά και ναυτικά ζητήματα, είχαν διοριστεί από τον πατέρα του Όθωνα Λουδοβίκο. Βλ. Πετρόπουλος-Κουμαριανού, «Περίοδος βασιλείας του Όθωνος...», *ό.π.*, σ. 36-37.

αριθμού Ελλήνων από θέσεις εξουσίας και το διορισμό των Γραμματέων της Επικρατείας²³⁸.

Ο συγκεντρωτισμός καταγράφεται: στο διοικητικό μοντέλο, στο δικαιοϊκό σύστημα, στα οικονομικά, στο στρατό, στην Εκκλησία και στην εκπαίδευση.

Η οργάνωση του νέου κράτους ήταν προϊόν της Αντιβασιλείας. Σύμφωνα με τα δυτικά πρότυπα, το κράτος διαιρέθηκε σε δέκα νομούς υποδιαιρούμενους σε επαρχίες και αυτές σε δήμους, τους οποίους διοικούσαν υπάλληλοι διορισμένοι από το βασιλιά, σύμφωνα με ένα διοικητικό μοντέλο που προσομοίαζε εξαιρετικά με το αντίστοιχο γαλλικό. Το διοικητικό αυτό μοντέλο δεν άφηνε περιθώριο για τη διατήρηση εξουσιών τοπικού χαρακτήρα, αλλά αντίθετα υπήγε όλες τις τοπικές αρχές στον έλεγχο της κεντρικής κρατικής διοίκησης.

Ο υπερβολικός διοικητικός συγκεντρωτισμός απέκλειε την αναβίωση των τοπικών εξουσιών της προεπαναστατικής περιόδου. Οι *δημογεροντίες* αποτελούσαν πλέον κάτι μεταξύ δημοτικών και νομαρχιακών αρχών, με τη σύγχρονη έννοια του όρου. Ταυτόχρονα, ο συγκεντρωτισμός αυτός είχε ως συνέπεια μια σχετική, για τα διεθνή δεδομένα της εποχής, διόγκωση του κρατικού μηχανισμού.

Το σύστημα του νεοσύστατου ελληνικού κράτους, σύμφωνα με το διάταγμα της 27^{ης} Φεβρουαρίου 1835, βασιζόταν στο βυζαντινό, όσον αφορά στη νομοθεσία και τη νομολογία και αναγνώριζε το εθιμικό. Σύμφωνα με την ερμηνεία του παραπάνω διατάγματος, από τους νομομαθείς της εποχής, τη βάση της ελληνικής νομοθεσίας και νομολογίας αποτέλεσε το ρωμαϊκό δίκαιο, όπως αυτό λειτουργούσε στη Γερμανία²³⁹.

Η αποτυχία της Αντιβασιλείας φάνηκε καθαρά σε ό,τι αφορούσε στο στρατό και στα οικονομικά. Ένα βαυαρικό εθελοντικό σώμα από 5.000 άνδρες, στρατολογημένο στη Βαυαρία με υψηλές αποδοχές αποτέλεσε τον πυρήνα του ελληνικού στρατού και αισθανόταν ως απειλή την ύπαρξη των ένοπλων αγωνιστών που τους αποκαλούσε ληστές²⁴⁰.

Η οργάνωση των οικονομικών ήταν ακόμη πιο ατυχής, κυρίως, σε ό,τι αφορούσε στο φορολογικό σύστημα. Το Υπουργείο Οικονομικών και το Ελεγκτικό Συνέδριο δεν κατόρθωσαν να βάλουν σε τάξη τα οικονομικά της χώρας, με αποτέλεσμα, σ' όλη τη διάρκεια της βασιλείας του Όθωνα, το κράτος να βρίσκεται σε διαρκή χρεοκοπία. Χι-

²³⁸ Το αξίωμα του Γραμματέα της Επικρατείας, στην Α' Οθωνική περίοδο, είναι τυπικά αντίστοιχο με του Υπουργού. Στην ουσία, πραγματικοί Υπουργοί είναι οι Αντιβασιλείς, ενώ οι Γραμματείς της Επικρατείας ήταν Διευθυντές των Υπουργικών Γραφείων. Βλ. **Σβορώνος**, *Επισκόπηση...*, ό.π., σ. 77.

²³⁹ **Πετρόπουλος-Κουμαριανού**, «Περίοδος βασιλείας του Όθωνος...», ό.π., σ. 13.

²⁴⁰ **Τ. Βουρνάς**, *Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας Από την Επανάσταση του 1821 ως το κίνημα του Γουδί (1909)*, Τολίδη, Αθήνα 1974, σ. 240-241 και **Σβορώνος**, *Επισκόπηση...*, ό.π., σ. 78.

λιάδες αγωνιστές τόσο από την Ελλάδα όσο και από τις υπόδουλες περιοχές, που βρίσκονταν στο έλεος της πείνας και της εξαθλίωσης, έκαναν ακόμη πιο περίπλοκα τα μεταπελευθερωτικά προβλήματα της χώρας.

Την ίδια εποχή, η Εκκλησία της Ελλάδας ανακηρύχτηκε αυτοκέφαλη, χωρίς τη συγκατάθεση του Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης και ανεξάρτητη διοικητικά απ' αυτό, ώστε να αποκλειστεί η οποιαδήποτε δυνατότητα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας να επηρεάζει την πολιτική της²⁴¹. Στην ελεύθερη Ελλάδα επικρατούσαν δύο τάσεις σχετικά με το θέμα της Εκκλησίας. Η μία ήθελε το εκκλησιαστικό καθεστώς να παραμείνει, όπως πριν, ενώ η άλλη θεωρούσε την εξάρτηση από το Πατριαρχείο ως μείωση της ελευθερίας, που μπορούσε να έχει επακόλουθα. Η δεύτερη τάση περιλάμβανε τους περισσότερους πολιτικούς και λόγιους, που είχαν δεχτεί την επίδραση του Κοραή, με φανατικό υποστηρικτή τον Αρχιμανδρίτη Θεόκλητο Φαρμακίδη, θερμό πατριώτη και ισχυρή προσωπικότητα.

Ο προτεστάντης Mauger με συνεργάτη τον Θ. Φαρμακίδη έγινε ο ρυθμιστής των εκκλησιαστικών πραγμάτων. Η σύνοδος των επισκόπων στο Ναύπλιο, το 1833, κήρυξε την Ανεξαρτησία της Εκκλησίας της Ελλάδος και μία επιτροπή συνέταξε τον πρώτο καταστατικό χάρτη που δημοσιεύτηκε ως νόμος του κράτους. Η Α' Εθνοσυνέλευση επικύρωσε τη νέα τάξη πραγμάτων με τα δύο πρώτα άρθρα του Συντάγματος. Η ανακήρυξη της Ανεξαρτησίας της Εκκλησίας επέφερε τη διακοπή των σχέσεων με το Πατριαρχείο. Μόλις το 1850, το Πατριαρχείο εξέδωσε συνοδικό τόμο με τον οποίο χειραφετούσε την ελληνική Εκκλησία²⁴². Η ελληνική Βουλή ψήφισε νέο καταστατικό χάρτη, το 1852, ίδιο με τον προηγούμενο, μόνο που περιείχε μερικά σημεία του τόμου²⁴³.

Ας σημειωθεί ότι, η Αντιβασιλεία έθεσε, ακόμη, τις πρώτες βάσεις της δημόσιας Εκπαίδευσης με το Νόμο *Περί των Δημοτικών Σχολείων* (1834), ο οποίος θέσπιζε τετραετές Δημοτικό και το Βασιλικό Διάταγμα *Περί του Κανονισμού των Ελληνικών Σχολείων και Γυμνασίων* (1836).

²⁴¹ **Χ. Ε. Δασκαλάκης**, «Αφιξίς του Όθωνος. Αντιβασιλεία», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, Πυρσός, τόμ. Γ' (Ελλάς), Αθήνα 1934, σ. 577.

²⁴² Ο υπουργός Δημοσίας Εκπαιδύσεως, Ν. Κορφιοτάκης, υπέγραψε το συνοδικό τόμο, για την αναγνώριση του Αυτοκέφαλου της Ελληνικής Εκκλησίας από το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Δολοφονήθηκε έξω από το σπίτι του-τυχαίο περιστατικό ή εσκεμμένη ενέργεια-την ίδια μέρα, που αναγνώστηκε ο συνοδικός τόμος, στην εκκλησία. Βλ. «Κορφιοτάκης Νικόλαος», *Πάπυρος Λαρούς Μπριτάννικα*, τόμ. 35, Πάπυρος, Αθήνα 1989, σ. 234.

²⁴³ **Β. Κ. Στεφανίδης**, *Εκκλησιαστική Ιστορία Απ' αρχής μέχρι σήμερα*, «Αστήρ» Αλ. Και Ε. Παπαδημητρίου, Εν Αθήναις 1970, σ. 746-747, **Γ. Κονιδάκης**, *Εκκλησιαστική Ιστορία της Ελλάδος, χ.έ.*, Εν Αθήναις 1970, σ. 233 και 251, και **Α. Μανιτάκης**, *Οι Σχέσεις της Εκκλησίας με το Κράτος-Έθνος. Στη σκιά των ταυτοτήτων*, Νεφέλη, Αθήνα 2000, σ. 29-38.

Οι κοινωνικοοικονομικές συνθήκες στην Ελλάδα υπήρξαν διαφορετικές στο υπό εξέταση χρονικό διάστημα, καθώς πολιτικοί, οικονομικοί και κοινωνικοί λόγοι καθυστέρησαν τη μετατροπή της χώρας σε καπιταλιστική περιφέρεια της Ευρώπης. Αντίθετα η ιδιόμορφη ανάπτυξη των αστικών στρωμάτων στην Ελλάδα δημιούργησε διαφορετικές συνθήκες εισαγωγής και λειτουργίας του θεσμού των προσχολικών ιδρυμάτων²⁴⁴.

Στο πλέγμα των κοινωνικών αντιθέσεων, των ασαφών ιδεολογικών τοποθετήσεων, των ρευστών πολιτικών καταστάσεων, των ξένων επεμβάσεων και παρεμβάσεων, της δεινής οικονομικής κατάστασης, που δημιουργήθηκε, κινήθηκε όλη η περίοδος της οθωνικής βασιλείας, με έκδηλα τα σημάδια της παθογένειας και της αμηχανίας να κορυφώνονται μετά το 1854.

Η εσωτερική και εξωτερική πολιτική κρίση αποτυπώνεται εύγλωττα και στα θέματα που αφορούν στην Εκπαίδευση, πράγμα που δηλώνει μια γενικότερη ανησυχία σχετικά με την τύχη του έθνους. Δύο παράγοντες που φαίνονται ως ρυθμιστικοί, στην ουσία εκφράζουν την αγωνία της κυβέρνησης:

- Ρυθμίσεις που εκκρεμούσαν από παλιά, όπως η διδασκαλία ορισμένων μαθημάτων, που προέβλεπε το Β. Διάταγμα του 1836 και δεν πραγματοποιήθηκαν μέχρι τότε εξαιτίας έλλειψης προσωπικού, γίνεται προσπάθεια να τακτοποιηθούν αυτή την εποχή.
- Εγκύκλιοι και διατάγματα που αφορούν στο ωρολόγιο πρόγραμμα και συγκεκριμένα στην αύξηση ωρών διδασκαλίας των Αρχαίων Ελληνικών²⁴⁵ συντάσσονται και αποστέλλονται στα σχολεία.

Έτσι η Ελλάδα και ιδιαίτερα η Αθήνα δεν άργησε να αναπτύξει τον δικό της εκπαιδευτικό ιστό²⁴⁶.

Σ' αυτήν τη διαδικασία προηγήθηκε χρονικά η ιδιωτική εκπαίδευση, αφού, εκτός από το αλληλοδιδασκτικό (πρωτοβάθμιο) σχολείο αρρένων που λειτουργούσε ήδη στην Πλάκα από την άνοιξη του 1831 με πρωτοβουλία των Αμερικανών μισιοναρίων King, Robinson, Hill και το αντίστοιχο σχολείο θηλέων, το οποίο στεγάστηκε στην κατοικία

²⁴⁴ **Θ. Χατζηστεφανίδη**, *Ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης (1821-1986)* εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα, 1986.

²⁴⁵ **Αν. Βοσκόζ, Θ. Παπακωνσταντίνου**, (1992), *Από τη Μετάφραση στο Πρωτότυπο*, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα, σ. 59.

²⁴⁶ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως (ΕτΚ)*, αρ. 36, 1834.

των Hill, το 1834 η Fanny Hill ίδρυσε και ένα ιδιωτικό Παρθεναγωγείο για τα κορίτσια των μεγαλοαστικών οικογενειών της πόλης.²⁴⁷

Το 1833 με τα Β.Δ. 15/1-1/21833 και 3/15-4-1833 της Αντιβασιλείας του Όθωνα ορίστηκε ότι οι αρχηγοί των διαφόρων Υπουργείων έχουν τον τίτλο των Γραμματέων της Επικρατείας²⁴⁸. Με τα διατάγματα αυτά το Υπουργείο Παιδείας ονομάζεται Γραμματεία Εκκλησιαστικών και Δημοσίου Εκπαιδύσεως και έχει ευθύνη για «*την επιτήρησιν και διεύθυνσιν όσων αφορούσι τα σχολεία*»,²⁴⁹. Στη συνέχεια δημοσιεύθηκε στη Γενική Εφημερίδα της Ελλάδος (Εφημερίδα της Κυβερνήσεως) ένα Βασιλικό Διάταγμα που καθόριζε τα σχετικά με την οργάνωση των δημόσιων σχολείων στοιχειώδους εκπαίδευσης.²⁵⁰

Με βάση το διάταγμα, λίγο μετά τη συγκρότηση του Δήμου Αθηναίων²⁵¹ ιδρύθηκε το πρώτο δημόσιο αλληλοδιδασκτικό σχολείο²⁵² για τη φοίτηση των αγοριών της πρωτεύουσας, το επονομαζόμενο *Α' εν Αθήναις Δημοτικόν σχολείον αρρένων*, για να ακολουθήσει αμέσως μετά και το *Α' εν Αθήναις Δημοτικόν σχολείον θηλέων*.

Το 1840, η πρωτεύουσα απέκτησε άλλα δύο δημόσια σχολεία αρρένων: το Β' Δημοτικό και το Β' Ελληνικό.²⁵³ Μέσα στα επόμενα τρία χρόνια επίσης, τα Ελληνικά σχολεία έγιναν τρία, ενώ το 1853 δημιουργήθηκε και το *Β' εν Αθήναις Δημοτικόν σχολείον θηλέων*.

Σύμφωνα με όσα αναφέρθηκαν η οργάνωση και διάδοση της παιδείας ήταν από τα πρώτα θέματα που απασχόλησαν τόσο την κεντρική διοίκηση και τις τοπικές κυβερνήσεις, όσο και τον ίδιο τον λαό. Με πάθος ασχολείται με την εκπαίδευση και ο πρώτος Κυβερνήτης της Ελλάδας ο Ιωάννης Καποδίστριας. Θαυμαστής ο ίδιος του Pestalozzi, έχει μελετήσει κοντά στον μαθητή του Fellenberg, τα νέα παιδαγωγικά συστήματα στην Ελβετία. Έτσι τα νέα ρεύματα που φθάνουν από την Ευρώπη, βρίσκουν στην χώρα μας γόνιμο έδαφος.

²⁴⁷ «*Η Σχολή Χιλλ. Το αρχαιότερο ιδιωτικό σχολείο της πρωτεύουσας*», στο **Θ. Παπακωνσταντίνου**, (Επιμ), (1999), *Αι Αθήναι ως εκπαιδευτική πόλις. Από το 19^ο προς τον 20^ο αιώνα*, εκδ. Δήμος Αθηναίων, Πολιτιστικός Οργανισμός, Αθήνα 1999, 44-48.

²⁴⁸ **Γ. Κελεμένης**, 1968, *Υπουργείον Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων*, λήμμα στη Μεγάλη Παιδαγωγική Εγκυκλοπαίδεια, εκδ. Ελληνικά Γράμματα –Herder, τόμ. 5^ο/σελ. 467-468.

²⁴⁹ **Σ. Γελαδάκη**, «*Αθήνα και σχολική εκπαίδευση (1833-1900). Ανιχνεύσεις στον αθηναϊκό εκπαιδευτικό ιστό*», στο **Θ. Παπακωνσταντίνου**, (Επιμ), (1999), *Αι Αθήναι*, ό.π., 7.

²⁵⁰ **Α. Δημαρά**, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, Αθήνα 1990 (2), Α', 45-50.

²⁵¹ **Γενικά Αρχεία του Κράτους (ΓΑΚ)**, *Οθωνικό αρχείο*, Υπ. Εσωτερικών, φ. 40 Ad N. 17013.

²⁵² Τα σχολεία αυτά πήραν την ονομασία τους από τη μέθοδο διδασκαλίας που ακολουθούσαν, σύμφωνα με την οποία ένας δάσκαλος μπορούσε να απασχολεί μέχρι και 150 μαθητές με τη βοήθεια των καλύτερων μαθητών του, των λεγόμενων «*πρωτοσχόλων*». Για τη μέθοδο βλ. ενδεικτ. **Α. Παπαδάκη**, *Η αλληλοδιδασκτική μέθοδος διδασκαλίας στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα*, Αθήνα-Γιάννινα 1992.

²⁵³ Για το έτος ίδρυσης και τον χώρο πρώτης εγκατάστασης των δημόσιων σχολείων βλ. «*Χρονολόγιο ίδρυσης αθηναϊκών σχολείων*», στο **Θ. Παπακωνσταντίνου**, (Επιμ), (1999), *Αι Αθήναι*, ό.π., 128.

Δεν είναι λοιπόν καθόλου περίεργο το ότι η ιδέα του «νηπιακού σχολείου» φθάνει και εδώ την ίδια εποχή με την υπόλοιπη Ευρώπη. Και μάλιστα φθάνει πρώτα ως νηπιακό σχολείο και αργότερα γίνεται παιδικός σταθμός μια και η Βιομηχανική επανάσταση ήρθε στην Ελλάδα με καθυστέρηση αρκετών ετών.

Η θεσμοποιημένη μορφή της προσχολικής αγωγής στην Ελλάδα αποτελεί γεγονός των τελευταίων αιώνων και αφού είχε εμπεδωθεί η ανάγκη παροχής των στοιχειωδών γνώσεων σε ευρύτερα κοινωνικά στρώματα στα πρωτοβάθμια σχολεία²⁵⁴. Για έναν περίπου αιώνα η λειτουργία των νηπιαγωγείων στην Ελλάδα, τα κείμενα και οι ειδήσεις που ενημερώνουν το ελληνικό κοινό για τις προόδους της νηπιαγωγικής, όπως τα εγχειρίδια, οι οδηγοί, τα προγράμματα και το περιεχόμενο της διδασκαλίας στα νηπιαγωγεία, τα οποία λειτούργησαν στις ελληνικές περιοχές, μαρτυρούν την πολλαπλή επίδραση των ευρωπαϊκών προτύπων. Οι ευρωπαϊκές καταβολές του θεσμού και των διδακτικών μεθόδων είναι εμφανείς σε ολόκληρη την πορεία του ελληνικού νηπιαγωγείου ως τις μέρες μας²⁵⁵.

Αμέσως μετά την απελευθέρωση κατέφθασαν στην Ελλάδα διάφοροι φιλέλληνες ως εκπρόσωποι χριστιανικών κατά κανόνα προτεσταντικών σωματείων²⁵⁶, οι αποκα-

²⁵⁴ Το αίτημα για τη μόρφωση στα πρώιμα μετεπαναστατικά χρόνια φάνηκε στην έκκληση που λίγα χρόνια πριν είχε απευθυνθεί στους Έλληνες μέσα από ένα πολιτικό κείμενο του Αγώνα, τη Διακήρυξη της Πελοποννησιακής Γερουσίας (27 Απριλίου 1822): «Μην αμελήσητε την παιδείαν των αγαπητών Σας τέκνων, αρρένων τε και θηλέων, μη αγωνίζεσθε διά να τους αφήσητε κληρονομίαν χρημάτων, αλλά δαπανήσατε μετά χαράς τα ευαπόβλητα χρήματα διά να τους προμηθεύσητε τον αληθή και άσυλον θησαυρόν της παιδείας...», **Α. Δημαράς**, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, σ. 7. Για τις πρωτοβουλίες και το κλίμα που επικρατεί στον τομέα της εκπαίδευσης κατά την επαναστατική και καποδιστριακή περίοδο, βλ. ειδικότερα: **Α. Δημαράς**, «Τα εκπαιδευτικά κατά τον Αγώνα», *Νέα Εστία*, Αφιέρωμα στο Εικοσιένα (Χριστούγεννα 1970), τχ. 1043, σ. 51 κ.ε., και **Α. Dimaras**, *Foreign and particularly English Influences on Educational Policies in Greece during the War of Independence and their Development under Capodistrias, 1821-1831*, *Ph. D. Thesis*, London University, 1973.

²⁵⁵ Τα αλληλοδιδασκτικά σχολεία λειτούργησαν με βάση την ομώνυμη μέθοδο που άρχισε να εφαρμόζεται στην Αγγλία από τα τέλη του 18ου αιώνα, για να εξαπλωθεί σε άλλα κράτη στις αρχές του 19ου. Σύμφωνα με τη μέθοδο αυτή, οι πιο προχωρημένοι μαθητές «πρωτόσχολοι» βοηθούσαν το δάσκαλο στο έργο του, με αποτέλεσμα να διδάσκονται σε μια τάξη εκατοντάδες παιδιά. Το σύστημα συντελούσε σημαντικά στη διάδοση των πρώτων γραμμάτων και στην καταπολέμηση του αναλφαριθμητισμού χωρίς πολλά έξοδα και απαιτήσεις σε διδασκαλικό προσωπικό. Από τις αρχές του 19ου αιώνα, Έλληνες λόγιοι ενδιαφέρθηκαν για την αλληλοδιδασκτική μέθοδο, η οποία υιοθετήθηκε από το ελληνικό κράτος και διατηρήθηκε μέχρι τα τέλη του αιώνα (το 1880 καταργήθηκε επίσημα). Επίσημο εγχειρίδιο της μεθόδου ορίστηκε ο «Οδηγός» του Γάλλου καθηγητή K. Sarazin, που μετέφρασε ο Ι.Π. Κοκκώνης, συνεργάτης του Καποδίστρια. βλ. **Β. Παπαγεωργίου**, «Η αλληλοδιδασκτική μέθοδος και η εισαγωγή της στην Ελλάδα», *Επετηρίς* της Δημοτικής Εκπαιδευσεως, έτος Α', 1932, σ. 286-291 και **Χρ. Λέφας**, *Ιστορία της εκπαίδευσεως*, Αθήνα 1942, σ. 128-155.

²⁵⁶ Εκτός από αλληλοδιδασκτικά ίδρυσαν και είδος δευτεροβάθμιων παρθεναγωγείων όπου μόρφωσαν και τις πρώτες δασκάλες. Σύμφωνα με μαρτυρίες που διαθέτουμε, οι ιεραπόστολοι έδιναν μεγάλη βαρύτητα στη θρησκευτική εκπαίδευση της πρώιμης παιδικής ηλικίας (είναι οι πρώτοι που ίδρυσαν ένα είδος νηπιακών σχολείων στην Ελλάδα), ιδιαίτερα όμως των κοριτσιών. Πληροφορίες για τις πρωτοβουλίες των ιεραποστόλων και των φιλελλήνων στο χώρο της εκπαίδευσης των κοριτσιών, καθώς και βιβλιογραφικές αναφορές γύρω από την ευρύτερη εκπαιδευτική δράση τους, βλ. **Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου**, σ. 60 κ.ε. και **Α. Λαμπράκη-Παγανού**, σ. 241 κ.ε. ό.π.

λούμενοι και «μισσιονάριοι», από την Ευρώπη και την Αμερική, με σκοπό να βοηθήσουν στα εκπαιδευτικά το νεοσύστατο κράτος²⁵⁷. Το ενδιαφέρον των μισσιοναρίων στράφηκε σε δύο κυρίως τομείς:

α. την εκτύπωση και διανομή διδακτικών εγχειριδίων και

β. την ίδρυση ιδιωτικών εκπαιδευτηρίων για την εκπαίδευση εκείνων των ελληνοπαίδων, για τους οποίους το ελληνικό κράτος δεν προνόησε ή δεν μπόρεσε να θεσμοθετήσει σχετικά σχολικά ιδρύματα, δηλαδή η εκπαίδευση των θηλέων²⁵⁸ και η λειτουργία νηπιαγωγείων.

Οι νηπιακές τάξεις εμφανίστηκαν σχεδόν ταυτόχρονα με την οργάνωση των σχολείων θηλέων και παρείχαν στοιχειώδη εκπαίδευση σε αγόρια και κορίτσια από δύο έως οκτώ ετών, στο πλαίσιο των λειτουργούντων Παρθεναγωγείων²⁵⁹. Για ποικίλους λόγους η λειτουργία των σχολείων αυτών διακόπηκε, ενώ ορισμένα πέρασαν αργότερα σε χέρια Ελλήνων εκπαιδευτικών²⁶⁰. Έτσι ιδρύθηκαν από ελληνικούς φορείς και σε ορισμένες περιπτώσεις από ξένους καθολικού δόγματος²⁶¹, ανάλογα σχολεία²⁶².

Η έως τώρα εξέταση της περιόδου με την οποία ασχολείται η έρευνα, παρόλο που είναι πλούσια σε εκπαιδευτική δραστηριότητα, έδειξε ότι δεν υπήρξε κρατικό ενδιαφέρον για εκπόνηση εκπαιδευτικής πολιτικής με αντικείμενο την Προσχολική Αγωγή και το Νηπιαγωγείο²⁶³. Το κενό αυτό επιχειρεί να καλύψει η προσπάθεια αυτή.

Οι παράγοντες, που συνετέλεσαν στη διαμόρφωση ενός συγκεκριμένου εκπαιδευτικού προγράμματος, οι εθνικοί και κοινωνικοί λόγοι που το επέβαλαν, οι πολιτικές σκοπιμότητες που το υπαγόρευσαν, η διαμόρφωση των θεσμών που το αφορούν, η αποδοχή

²⁵⁷ Το ευνοϊκό κλίμα προς τα εκπαιδευτικά πράγματα συνεχίζεται στην καποδιστριακή περίοδο, οπότε πυκνώνουν οι πρωτοβουλίες ιδιωτών στον τομέα της εκπαίδευσης και των δύο φύλων, κυρίως όμως θεμελιώνεται η πρωτοβάθμια κρατική εκπαίδευση, κύριο μέλημα της πολιτικής του Κυβερνήτη, με την καθιέρωση των αλληλοδιδασκτικών σχολείων. Τα σχολεία αυτά προορίζονταν κυρίως για τα αγόρια, όμως δεν αποκλειόταν και η φοίτηση των κοριτσιών **Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου**, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών*, σ. 46 κ.ε.

²⁵⁸ **Π. Ζωντανός**, *Περί ανατροφής των κορασίων και της δημοσίου εκπαίδευσως των αρρένων*, Ερμούπολη 1836 σ. 82.

²⁵⁹ Βλ. ενδεικτικά, **Γ. Ν Θεοτόκης**, «Αιτιολογική έκθεσις επί του νομοσχεδίου περί της ιδρύσεως διδασκαλείου των θηλέων». *Εκπαιδευτικά Νομοσχέδια υποβληθέντα εις την Βουλήν των Ελλήνων τη 4 Δεκεμβρίου 1889*, Αθήνα 1889-εδώ, σ. 382 πρβλ. **Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου**, ό.π., σ. 66.

²⁶⁰ **Α. Δασκαλάκης**, *Κείμενα-Πηγαί της Ιστορίας της Ελληνικής Επαναστάσεως, σειρά τρίτη: Τα περί Παιδείας, τ. Α'*, Αθήνα 1968, σ. 258-263 και 279-286. Γενικότερα για τη διαμόρφωση της γυναικείας εκπαίδευσης σ' ένα από τα σημαντικότερα κέντρα της, την Ερμούπολη, και το ρόλο που έπαιξε εδώ η δημοτική αρχή, βλ. **Α. Λαμπράκη-Παγανού**, ό.π., σ. 150 κ.ε.

²⁶¹ **Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου**, σ. 81 και **Α. Λαμπράκη-Παγανού**, σ. 251, ό.π.

²⁶² Βλ. ενδεικτικά, **Ι. Ν Βαλέττας**, *Ομιλία εις την Γ' ετήσιον εξέτασιν του εν Ερμούπολει Ανωτέρου Σχολείου Κορασίων την 20 Ιουλίου 1841*, Ερμούπολη 1841. Πληροφορίες για το πρώτο αυτό και μοναδικό, απ' όσο γνωρίζουμε, «ελληνικό» παρθεναγωγείο που λειτουργεί με έξοδα δημοτικά, βλ. **Α. Λαμπράκη-Παγανού**, ό.π., σ. 194 κ.ε.

²⁶³ **Α. Λαμπράκη-Παγανού**, «Ο Εκπαιδευτικός Δημοτικισμός και οι μεταρρυθμίσεις του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος», π. *Φιλολογος*, τόμ. ΚΑ', τχ. 90, Χειμώνας 1997, σ. 482-496.

του και τα αποτελέσματα με τις επιπτώσεις τους απαιτούν ερμηνεία. Αυτή, όμως, θα είναι ελλιπής αν αγνοηθούν τα ιστορικά γεγονότα, τα πρόσωπα που πρωταγωνίστησαν σ' αυτά και οι πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες των άλλων χωρών, βαλκανικών και δυτικοευρωπαϊκών, που επηρεάζουν, σε ορισμένες περιπτώσεις, τις αντίστοιχες συνθήκες στο νεοϊδρυμένο κράτος. Κανένα γεγονός πολιτικό ή κοινωνικό-και η εκπαίδευση ανήκει και στα δύο αυτά πεδία-δεν μπορεί να μελετηθεί έξω από αυτό το περιβάλλον.

Η εκπαίδευση υπήρξε ο πιο διαδεδομένος και αποτελεσματικός μηχανισμός με τον οποίο το νέο κράτος συνένωσε την παραδοσιακή κοινωνία με την κλασική παιδεία, που θεωρήθηκε αναγκαία για την ολοκλήρωσή του και την επιβίωσή του²⁶⁴.

Στη Γαλλία, και στην Ευρώπη γενικότερα, από τα τέλη τον 18ου αιώνα και στις αρχές του 19ου η θεσμοθέτηση των πρωτοβάθμιων σχολείων για τα παιδιά όλων των κοινωνικών τάξεων απέκτησε συγκεκριμένη μορφή και αναπτύχτηκε με γοργούς ρυθμούς. Ουσιαστικά τα προσχολικά ιδρύματα δημιουργήθηκαν για να ικανοποιήσουν συγκεκριμένες κοινωνικές ανάγκες. Οι προϋποθέσεις αυτές εξηγούν το γεγονός ότι η δημιουργία των νηπιαγωγείων δεν οφείλεται σε ιδιοφυείς θεωρίες κάποιων εμπνευσμένων παιδαγωγών, αλλά στις σκληρές προσπάθειες κάποιων γενναιόδωρων ανθρώπων της πράξης, οι οποίοι διέθεταν κοινωνικές ευαισθησίες²⁶⁵.

Από τη μελέτη του αρχαιακού υλικού προέκυψαν διαπιστώσεις που βοηθούν στη σύνθεση της ιστορικής πορείας της νεοελληνικής εκπαίδευσης και ιδιαίτερα του Νηπιαγωγείου στο νεοσύστατο κράτος. Οι ιδεολογικοπολιτικές αγκυλώσεις, η στείρα ανακατασκευή του ένδοξου παρελθόντος, η ισχυρή απαίτηση της Εκκλησίας να έχει λόγο στα εκπαιδευτικά πράγματα, η χειραγώγηση των αντιλήψεων αποτελούν τις κύριες συνιστώσες της εκπαιδευτικής λειτουργίας τα πρώτα χρόνια του νεοσύστατου κράτους.

Με τη μελέτη της εκπαιδευτικής πραγματικότητας επιδιώκουμε την παρουσίαση της προσπάθειας οργάνωσης των νηπιαγωγείων, κυρίως, μέσα από ποικιλώνυμες δυσκολίες. Ο δάσκαλος-νηπιαγωγός της εποχής, αντιμέτωπος με τη δυσβάστακτη οικονομική ανέχεια και την έλλειψη στοιχειωδών μέσων, μόνος πολλές φορές προσπαθεί να καλύψει τις αδυναμίες της διοίκησης να ανταποκριθεί στοιχειωδώς στις λειτουργικές ανάγκες της εκπαίδευσης²⁶⁶.

²⁶⁴ Γ. Κιτρομηλίδης, «*Νοερές κοινότητες...*», ό.π., σ. 80.

²⁶⁵ Β. Παναγιωτοπούλου-Παπαβασιλείου, *Θέματα προσχολικής αγωγής*, εκδ. Ωμέγα, Θεσσαλονίκη, 1913.

²⁶⁶ Δ. Διαμαντή, *Τα σχολικά προγράμματα στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση και η πολιτική ιδεολογία (1830-1920)*, Γρηγόρης, Αθήνα.

Τα στερεότυπα της εποχής, οι απαιτήσεις της κοινωνίας από τον εκπαιδευτικό και η κυρίαρχη άποψη για το χαρακτήρα του έργου του ήταν από τους παράγοντες που διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της εκπαιδευτικής πραγματικότητας. Η σύγκρουση μεταξύ της κοινωνικής άποψης για την εκπαίδευση με τον προσανατολισμό της κεντρικής πολιτικής που βασίζονταν κυρίως στα ξένα πρότυπα είχε τα αποτελέσματά της στα πρόσωπα, τα διδακτικά εγχειρίδια, τα ωρολόγια προγράμματα και στις μεθόδους διδασκαλίας²⁶⁷. Εκτός από όλα αυτά σημαντική επίδραση είχε και το ότι οι Έλληνες εκείνης της εποχής μόλις εξέρχονταν από μια μακρόχρονη δουλειά και προσπαθούσαν να βρουν το βηματισμό τους σε μια Ελλάδα ελεύθερη για να συνεχίσουν έτσι ανεξάρτητοι την πορεία τους. Στη συγκυρία αυτή η εκπαίδευση είναι η λειτουργία εκείνη που θα διαμορφώσει την ιδεολογία, τους χαρακτήρες και θα στηρίξει ή θα ανατρέψει το κοινωνικό - οικονομικό και πολιτισμικό πλαίσιο της κοινωνίας.

²⁶⁷ **Αθ. Ε. Παππάς**, *Μαθητοκεντρική Διδασκαλία*, Αθήνα, Εκδ. «Βιβλία για Όλους», Αθήνα 1990, σ. 36.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΤΟΥ ΘΕΩΡΗΤΙΚΟΥ ΜΕΡΟΥΣ

6.1. Συμπεράσματα για την ανάπτυξη της προσχολικής αγωγής στην Ευρώπη.

Στις προ-βιομηχανικές κοινωνίες τα παιδιά διαφόρων ηλικιών, ακόμη και μικρότερα των έξι ετών, συναθροίζονταν στον ίδιο εκπαιδευτικό χώρο.

Τα δεδομένα αυτά αλλάζουν από τις τελευταίες δεκαετίες του 18^{ου} αιώνα και τις αρχές του 19^{ου} όταν εμφανίζονται αρκετά ιδρύματα σε πολλές περιοχές της Ευρώπης τα οποία απευθύνονται κυρίως σε παιδιά κάτω των έξι ετών με βασικά χαρακτηριστικά τα εξής: την πυκνότητα, την ποικιλία και την περιορισμένη κρατική παρέμβαση.

Έτσι, μέσα σε σχετικά μικρό χρονικό διάστημα, από το 1770 μέχρι το 1830, κυρίως στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, εμφανίζονται σ' όλες σχεδόν τις πόλεις της Ευρώπης ιδρύματα τα οποία, «φιλοξενούν», παιδιά προσχολικής ηλικίας. Το δεύτερο χαρακτηριστικό των ιδρυμάτων αυτών είναι η ποικιλία τους σ' όλα τα επίπεδα: στόχων, μεθόδων και διδακτικού υλικού. Με εξαιρέσεις, τη Γαλλία και την Ισπανία, η κρατική παρέμβαση είναι από ελάχιστη μέχρι μηδαμινή.

Μπροστά σ' αυτό το φαινόμενο εύλογα διερωτάται κανείς. Γιατί λοιπόν στη συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία εμφανίζονται τα ιδρύματα αυτά; Σε τι αποσκοπεί η ύπαρξή τους; Η ανάδυσή τους σ' ένα εκτεταμένο γεωγραφικά χώρο, το μεγαλύτερο μέρος της Ευρώπης, και η πυκνότητά τους ασφαλώς δεν είναι συμπτωματική. Ας δώσουμε μια πρώτη εικόνα της δημιουργίας των ιδρυμάτων αυτών.

Το 1698 στην Αγγλία ο Thomas Bray ιδρύει την «Εταιρεία για τη Διάδοση της Χριστιανικής Γνώσης» (*Society for Promoting Christian Knowledge*) με στόχο όπως αναφέρει ο τίτλος της «τη διάδοση της χριστιανικής γνώσης».²⁶⁸ Η Εταιρεία έμελε να δραματίσει σημαίνοντα ρόλο στην ιστορία της εκπαίδευσης στο μεγαλύτερο μέρος του πλανήτη. Για περισσότερο από έναν αιώνα μεριμνά για παιδιά κάθε ηλικίας σε ευάριθμες χώρες και τους μαθαίνει στοιχειώδη γράμματα. Ένας από τους απεσταλμένους της Εταιρείας στην Ινδία, ο Σκώτος Αγγλικανός Andrew Bell, για να επιτύχει τη μαζική και ταχύρρυθμη εκπαίδευση των παιδιών, επινοεί, το 1797, βασισμένος σε εγχώριες πρακτικές μάθησης, την *Αλληλοδιδασκτική μέθοδο*²⁶⁹ η οποία διαδίδεται γρήγορα σε πολλές

²⁶⁸ Bowen J., (1981), *A History of Western Education*, volume 3, The Modern West, Methuen & co, Λονδίνο: σ. 161

²⁶⁹ Αρχή της μεθόδου είναι ότι οι μεγαλύτεροι, οι πρωτόσχολοι, μαθαίνουν τους μικρότερους.

χώρες, ανάμεσά τους και ο ελληνόφωνος χώρος. Η αλληλοδιδασκτική μέθοδος ακολουθείται μέχρι τα μέσα περίπου του 19^{ου} αιώνα και σε παιδιά προσχολικής ηλικίας.

Κάτι ανάλογο πράττει και ο Αλσατός πάστορας Jean Frederic Oberlin (1740-1826). Το 1771 οργάνωσε χώρο στον οποίο συγκέντρωνε παιδιά εργαζόμενων αγροτών από πέντε χωριά. Το ίδρυμά του ονομάστηκε «*σχολείο για πλέξιμο*» και είχε ως στόχους την καλλιέργεια της γλώσσας, την εκμάθηση στοιχειωδών πραγμάτων μέσω χειροτεχνιών και την ηθική και θρησκευτική αγωγή.

Στα τέλη του 18^{ου} και τις αρχές του 19^{ου} αιώνα τα σχετικά εγχειρήματα πολλαπλασιάζονται. Το 1801 με πρωτοβουλία της μαρκησίας de Pastoret, αντιπροέδρου της Ένωσης της Μητρικής Αγαθοεργίας ιδρύεται στο Παρίσι αίθουσα φιλοξενίας για δώδεκα μικρά παιδιά. Πάλι στο Παρίσι ιδρύεται το 1826 το πρώτο «*Άσυλο*» (*Salles d' Asile*) στο οποίο γράφονται 80 παιδιά 2 έως 6 χρονών. Όπως φανερώνει ο τίτλος πρόκειται για ίδρυμα περίθαλψης άπορων και ορφανών παιδιών.

Τα επόμενα χρόνια τα εγχειρήματα φροντίδας των μικρών παιδιών είναι πιο συστηματικά και τελούν συχνά υπό την αιγίδα δημοτικών ή πολιτειακών αρχών. Το 1806, νομοσχέδιο προβλέπει τη δημιουργία *σχολείου φύλαξης* σε όλους τους δήμους του μεγάλου δουκάτου του Berg στη Γερμανία. Το 1807 το γερμανικό κρατίδιο του Σλέσβιχ-Χόλσταιν δημιουργεί ιδρύματα για παιδιά ηλικίας 4-7 χρόνων. Το ίδιο διάστημα στην Ολλανδία ιδρύονται εκατοντάδες «*νηπιαγωγεία*» τα οποία ονομάζονται και αυτά *σχολεία φύλαξης*.²⁷⁰

Ιδρύματα προσχολικής αγωγής ιδρύονται την ίδια περίοδο και στις ΗΠΑ. Πριν, και, κυρίως, μετά την Αμερικάνικη Επανάσταση (1776) κυριαρχεί κλίμα παραίνεσης προς τους γονείς, ιδιαίτερα τις μητέρες κυρίως να γίνουν παιδαγωγοί μιας νέας γενιάς Αμερικανών πολιτών. Στο πλαίσιο αυτό ιδρύονται «*σχολεία*» για μικρά παιδιά τα λεγόμενα *family schools*.

Στις αρχές του 19^{ου} αιώνα παιδαγωγοί στη Νέα Αγγλία επηρεάζονται από τις ιδέες του Pestalozzi. Προοδευτικά επικρατεί η ιδέα ότι η εκπαίδευση των παιδιών κάτω των 6 διαφέρει από αυτήν των μεγαλύτερων.

Το 1806 χάρη στις ενέργειες του κοινωνικού μεταρρυθμιστή William Maclure, ένας από τους βοηθούς του Pestalozzi, ο Joseph Neef, πήγε στη Φιλαδέλφεια για να διευθύνει ένα πεσταλοτζιανό σχολείο. Μετά από τρία χρόνια μελέτης της αγγλικής γλώσσας,

²⁷⁰ Luc, J.-N., (1997), *L'invention du jeune enfant au xixe siècle. De la salle d'asile à l'école maternelle*, Belin, Παρίσι. σ. 15-6.

ο Neef συνέγραψε μικρό πόνημα με τίτλο *Sketch Plan and Method of Education*, και το 1809 άνοιξε σχολείο.

Το 1819 και το 1824 χάρη σε ενέργειες του Maclure δύο πεσταλοτζιανοί δάσκαλοι, η Fretageot και ο Phiqueral, εγκαταστάθηκαν στις ΗΠΑ και εργάστηκαν σε διάφορα σχολεία στην περιοχή της Φιλαδέλφειας.

Εκτός από τα μνημονευθέντα εγχειρήματα δημιουργίας θεσμών άτυπης ή πρωτοσχολικής αγωγής, στην Ευρώπη αναλαμβάνονται ορισμένα άλλα τα οποία συνδέονται περισσότερο με τη βιομηχανική επανάσταση και τις σοσιαλιστικές ιδέες.

Στο Βέλγιο η *Γενική Ένωση για την εξάπλωση της βιομηχανίας* ιδρύει ανοιχτά ιδρύματα για μικρά παιδιά με στόχο να καταστήσει δυνατή και ασφαλή την εργασία των γονέων τους στη βιομηχανία. Γνωστότερο είναι το εγχείρημα του Robert Owen, από τους θεμελιωτές του εργατικού κινήματος στην Αγγλία-γνωστού, από το ομώνυμο έργο του Friedrich Engels, ως ένας από τους «ουτοπιστές σοσιαλιστές».

Όπως οι περισσότεροι στην εποχή του, ο Owen υπήρξε αυτοδίδακτος. Από το 1799 μέχρι το 1824 διευθύνει το πατρικό εργοστάσιο κλωστοϋφαντουργίας στο New Lanark της Σκωτίας. Αποκτά άμεσες εμπειρίες και ίδια αντίληψη για τα εργοστάσια κυρίως στο βιομηχανικό κέντρο της Αγγλίας, το Μάντσεστερ. Πειραματίζεται διαρκώς στο εργοστάσιό του, αφήνει τη διαχείρισή του στους εργαζόμενους και τελικά τους το παραχωρεί. Εδώ ιδρύει το 1816 σχολείο, το περίφημο Infant School, και πειραματίζεται παιδαγωγικά. Απότοκο των εμπειριών του είναι τα τέσσερα δοκίμια που συνθέτουν το πόνημά του *A New View of Society, or Essays on the Formation of the Human Character*, τα οποία συνέγραψε το χρονικό διάστημα 1813-1816.

Βασική ιδέα του Owen, είναι ότι ο χαρακτήρας του ανθρώπου διαμορφώνεται όχι κληρονομικά ή ατομικά αλλά από το κοινωνικό του περιβάλλον, ειδικότερα από το προγονικό. Οι πρόγονοι μεταδίδουν τις ιδέες και τις συνήθειές τους οι οποίες διαμορφώνουν το χαρακτήρα των νεότερων και τη συμπεριφορά τους.²⁷¹

Εφόσον ο Owen αποδίδει τεράστια σημασία στην εκπαίδευση ως θεμελιώδες μέσο για την αλλαγή της κοινωνίας και των ανθρώπων, αποδίδει ιδιαίτερη σημασία στην αγωγή και την εκπαίδευση στην προσχολική ηλικία. Ως σκοπό της θεωρεί την ενστάλαξη συνηθειών και συναισθημάτων έτσι ώστε άτομα και κοινότητα να ζήσουν ευτυχισμένα σ' ένα περιβάλλον διαπνεόμενο από πνεύμα αλληλεγγύης.

²⁷¹ **Birchenough Ch.**, (1927), *History of Elementary Education in England and Wales from 1800 to the present day*, W. B. Clive, Λονδίνο, σ. 84.

Το εγχείρημα του Owen και των ζηλωτών του είχε απήχηση και σύντομα άνοιξαν νέα σχολεία. Ως κορύφωση το 1824 ιδρύθηκε η *Infant School Society* με σκοπό την ίδρυση σχολείων ή καλύτερα «*ασύλων για τα παιδιά των φτωχών*» 2 έως 6 χρονών τα οποία θα αντικαθιστούσαν τα αναποτελεσματικά *σχολεία κυριών (Dame schools)*.²⁷² Μπορούσαν να δεχτούν διακόσια με τριακόσια παιδιά. Μεγάλη βαρύτητα δίνονταν στα παιχνίδια ως μέσο απόκτησης καλών συνηθειών.

Η φήμη των σχολείων του Owen έφτασε σε πολλές περιοχές της Ευρώπης και της Αμερικής. Ο ίδιος εγκαταλείπει την Αγγλία, εγκαθίσταται το 1824 στις ΗΠΑ και συνεχίζει το εγχείρημά του με την ίδρυση στην Ιντιάνα σχολείου, το *New Harmony*. Μέσα σ' ένα κλίμα όλο και πιο ευνοϊκό για την προσχολική μέριμνα και αγωγή συμβάλλει στη συγκρότηση κινήματος για το *infant school* το οποίο, ανάμεσα στ' άλλα, διακηρύσσει ότι οι δημόσιες αρχές πρέπει να αναλάβουν τη μέριμνα των παιδιών μέχρι τα 6.

Έντονη είναι η επιρροή του Owen και στον ευρωπαϊκό χώρο. Από το παράδειγμά του εμπνέεται ο Ιταλός κληρικός Ferrante Apporti ο οποίος, το 1828, ιδρύει το πρώτο ίδρυμα προσχολικής αγωγής στον ιταλικό χώρο. Εντονότερες είναι οι επιρροές στη Γαλλία όπου τα ζητήματα της αγωγής των νηπίων είναι στην ημερήσια διάταξη από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Στελέχη της *Ένωσης για την στοιχειώδη εκπαίδευση* και της *Ένωσης της Χριστιανικής Ηθικής*, καθολικοί και φιλάνθρωποι, κατά τεκμήριο, επισκέπτονται το *New Lanark* και τάσσονται υπέρ της εισαγωγής του θεσμού στη Γαλλία. Οι εισηγήσεις και οι ενέργειές τους τελικά δεν καρποφορούν, η επιτροπή που συστήθηκε για τη μελέτη του ζητήματος έκρινε ότι η υιοθέτηση του θεσμού ήταν οικονομικά δυσβάστακτη.

Ο δήμαρχος του 12^{ου} διαμερίσματος του Παρισιού Denys Cochin γοητευμένος από τα *Infant Schools* μεταφράζει τα βιβλία του Buchanan και στέλνει τη Millet στην Αγγλία για να μελετήσει τον τρόπο λειτουργίας τους.

Το 1828 με την επιστροφή της, η *Επιτροπή των κυριών* ανοίγει «Άσυλο» στο Παρίσι σύμφωνα με το αγγλικό πρότυπο.

Το 1830 η γαλλική κυβέρνηση επιδοκιμάζει τη λειτουργία του θεσμού και βοηθά στην εξάπλωσή του.

Από τα προαναφερθέντα προκύπτει μια σύνθετη εικόνα αναφορικά με τα αίτια της εμφάνισης των πρώτων θεσμών που απευθύνονται σε παιδιά μικρότερα των 6 ετών. Με εξαίρεση το εγχείρημα του Oberlin το οποίο λαμβάνει χώρα στον αγροτικό χώρο και

²⁷² **Birchenough Ch.**, (1927), *History of Elementary Education...*ό.π..σ. 55.

απευθύνεται κυρίως σε αγροτόπαιδα, τα άλλα εκδηλώνονται στον αστικό χώρο, σε πόλεις. Η παράμετρος αυτή επιβεβαιώνει την παρατήρηση του Fernand Braudel για την τεράστια σημασία της πόλης στην εξέλιξη των κοινωνιών και του πολιτισμού μας.²⁷³

Από την άλλη πλευρά, όπως συμβαίνει και για τους άλλους θεσμούς και βαθμίδες της εκπαίδευσης, οι εξελίξεις στην προσχολική αγωγή δεν συνδέονται αποκλειστικά με την εκβιομηχάνιση των δυτικών κοινωνιών και γενικότερα τη βιομηχανική κοινωνία. Ο A. Green υποστήριξε ότι, με μερική εξαίρεση τις ΗΠΑ, η συγκρότηση του δημοτικού σχολείου στις «μεγάλες» δυτικοευρωπαϊκές χώρες συνδέεται περισσότερο με το ρόλο του κράτους και τις επιλογές του. Αυτό δεν φαίνεται να ισχύει για την προσχολική αγωγή παρά σε εξαιρετικές περιπτώσεις όπως τα εγχειρήματα των γερμανικών κρατιδίων που προαναφέραμε. Σημαντικότερο, αντίθετα, εδώ είναι το βάρος της βιομηχανικής επανάστασης, όχι τόσο άμεσα όσο έμμεσα.

Από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα μέχρι τα μέσα του 19^{ου} ο πληθυσμός πολλών δυτικών χωρών αυξάνει σημαντικά και ανανεώνεται ηλικιακά. Με τα λόγια του E. J. Hobsbawm: «*Η εκπληκτική αυτή πληθυσμιακή αύξηση ασφαλώς τόνωσε εξαιρετικά την οικονομία, μολονότι πρέπει να θεωρηθεί μάλλον ως συνέπεια παρά ως εξωγενές αίτιο της οικονομικής επανάστασης, διότι, χωρίς αυτήν, μια τόσο ταχεία δημογραφική αύξηση δεν θα μπορούσε να διατηρηθεί περισσότερο από λίγα χρόνια (...). Δημιούργησε περισσότερη νεαρή εργατική δύναμη, και περισσότερους καταναλωτές. Ο κόσμος της περιόδου ήταν ένας κόσμος πολύ νεότερος από κάθε προηγούμενο, γεμάτος παιδιά, με νεαρά ζευγάρια ή άτομα στο άνθος της ηλικίας τους*».²⁷⁴

Η ύπαρξη μεγάλου αριθμού νέων πρόσφερε βέβαια φτηνά εργατικά χέρια για τις δημιουργούμενες βιομηχανικές μονάδες εγκυμονούσε όμως και μεγάλα κοινωνικά προβλήματα. Ένα από αυτά ήταν η εγκατάλειψη των παιδιών στους δρόμους. Από την άλλη πλευρά, η απουσία μέριμνας για τα παιδιά επέτρεπε δύσκολα στους γονείς να εργαστούν. Αρκετά, αν όχι τα περισσότερα από τα εγχειρήματα μέριμνας των νέων παιδιών απαντούσαν στο διπλό αυτό πρόβλημα.

²⁷³ «Οι τεράστιες πόλεις έχουν τα ελαττώματά τους, έχουν όμως και την αξία τους. Είναι, επαναλαμβάνουμε, αυτές που δημιουργούν το σύγχρονο Κράτος, στον ίδιο βαθμό που δημιουργούνται από αυτό. κάτω από την δική τους σκέπη αναπτύσσονται οι εθνικές αγορές, και αυτά ακόμη τα έθνη. οι μεγάλες πόλεις είναι η καρδιά του καπιταλισμού κι αυτού του σύγχρονου πολιτισμού που στην Ευρώπη ανακατεύει κάθε μέρα και περισσότερο τα διάφορα χρώματά του. Για τον ιστορικό, οι πόλεις είναι πάνω απ' όλα ένα θαυμαστό δείγμα για την εξέλιξη της Ευρώπης και των άλλων ηπείρων. Ερμηνεύοντας το σωστά, αποκτά μια ολοκληρωμένη εικόνα της ιστορίας του υλικού πολιτισμού πέρα από τα συνηθισμένα όρια (Braudel, F., (1995), *Υλικός Πολιτισμός, Οικονομία και Καπιταλισμός (15^{ος}-18^{ος} αιώνας)*, τόμος Α', *Οι δομές της καθημερινής ζωής: το δυνατό και το αδύνατο*, MIET, Αθήνα, σ. 602-3).

²⁷⁴ Hobsbawm, E.J., (1990), *Η εποχή των επαναστάσεων 1789-1848*, Αθήνα, MIET, σ. 223-224.

Η συγκεκριμένη μέριμνα αποτυπώνεται και στο περιεχόμενο, ιδεολογικό και δευτερευόντως παιδαγωγικό, των συγκεκριμένων εγχειρημάτων. Τα ιδρύματα δεν αποσκοπούσαν καθόλου, όπως στις μέρες μας, να συμβάλουν στη μείωση των κοινωνικών ανισοτήτων. Κάτι τέτοιο έμοιαζε αδιανόητο σε μια ιστορική συγκυρία όπου η ιδιοκτησία και η κατοχή πλούτου φάνταζαν ως τα διακριτικά χαρακτηριστικά του ανθρώπου και του πολίτη. «*Η κατάσταση αυτή*», γράφει ο E. Hobsbawm, «*λίγο απείχε από την επίσημα αναγνώριση της ανισότητας η οποία όπως υποστήριζε ο Henri Baudrillart στην εναρκτήρια διάλεξή του στο Collège de France το 1853, αποτελούσε τον έναν από τους τρεις στυλοβάτες της ανθρώπινης κοινωνίας, μαζί με την ιδιοκτησία και την κληρονομιά*».²⁷⁵

Ήδη από το 1771, ο Αλσατός πάστορας, Jean Frédéric Oberlin²⁷⁶ ίδρυσε στο Waldersbach, κέντρο στο οποίο συγκέντρωσε τα παιδιά της ενορίας του, αποτελούμενης από πέντε φτωχά χωριά της περιοχής Ban-de-la-Roche, με σκοπό να τα εκπαιδεύει και να τα περιθάλπει κατά τη διάρκεια της απουσίας των μητέρων τους. Το ίδρυμά του ονομάστηκε «*σχολείο για πλέξιμο*» (*école à tricoter*), Εκεί, με τη βοήθεια της συζύγου του, πρόσφερε στοιχειώδη μόρφωση στα παιδιά. Στο έργο του Oberlin, εκτός από τη σύζυγό του, συμπαραστάθηκαν μερικές γυναίκες βοηθοί του, που ονομάστηκαν «*εκπαιδύτριες της τρυφερής ηλικίας*». Πρώτη συνεργάτιδα του Αλσατού πάστορα υπήρξε η Sarah Barizet (1746-1775), η οποία από το 1769 δίδασκε στους μικρούς τροφίμους πλέξιμο, προσευχές, τραγούδια, χειροτεχνικές εργασίες και ανάγνωση²⁷⁷.

Περισσότερο εκπαιδευτικό, παρά φιλανθρωπικό, το ίδρυμα του Oberlin είχε επίκεντρο το παιχνίδι και τη χαρά από τις εργασίες που έκαναν τα παιδιά. Οι νεαροί μαθητές του εκτός από τα χειροτεχνήματα μάθαιναν την ιερά και τη φυσική ιστορία. Ασχολούνταν επίσης με το τραγούδι, το σχέδιο, τη χαρτογραφία και τη βοτανική. Τα παιδιά έκαναν περιπάτους με σκοπό να παρατηρήσουν τα φυτά, να ξεχωρίσουν τις ρίζες από τα φύλλα, να μυρίσουν και να αναγνωρίσουν τις διάφορες ευωδιές- να διακρίνουν μέσα

²⁷⁵ Hobsbawm, 1990: σ. 260.

²⁷⁶ Ο Oberlin γεννήθηκε στο Στρασβούργο το 1740 και πέθανε στο Waldersbach το 1826, Γιος πάστορα σπουδάσε ο ίδιος θεολογία. Αφού εξάσκησε το επάγγελμα του οικοδιδασκάλου, διορίστηκε πάστορας στο Ban-de-la-Roche. Εκεί έμεινε 59 χρόνια προσφέροντας κοινωνικό έργο. Η σημαντικότερη πάντως προσφορά του υπήρξε η λειτουργία του «*σχολείου*» του για τα πολύ μικρά παιδιά, γιατί πίστευε ότι «*μόνο στα παιδικά χρόνια οι άνθρωποι έχουν τρυφερή καρδιά και εύπλαστη προσωπικότητα. Αυτό που σπέρνει κανείς στα πρώτα παιδικά χρόνια της ζωής του παιδιού δεν ξεριζώνεται ποτέ*». Σήμερα το παλιό πρεσβυτέριο στο Waldersbach, που στέγασε το ίδρυμα του Oberlin, είναι μουσείο. Βλ. **X. Χαρίτος**, *Το ελληνικό νηπιαγωγείο και οι ρίζες του, Συμβολή στην ιστορία της προσχολικής αγωγής*, Gutenberg, Αθήνα 1998, σελ. 38.

²⁷⁷ Η Sarah Barizet εργάστηκε στο Waldersbach για πέντε μόλις χρόνια και πέθανε σε ηλικία 29 χρόνων. Την αντικατέστησε η νεαρή υπηρέτρια Louise Scheppler (1760-1820), η οποία για 45 χρόνια, από το 1774 και μετά, συνέχισε το έργο του ιδρύματος. Η προσφορά της αναγνωρίστηκε από το γαλλικό κράτος μετά το θάνατο της, που της απένειμε το βραβείο Montyon. **Π. Κυριαζοπούλου-Βαληνάκη**, *Νηπιαγωγική*, Αθήνα 1977, Τόμος 1, σελ. 277.

στη φύση τα καλά από τα βλαβερά έντομα ή φυτά. Η φύση αποτελούσε την πηγή για την ανάπτυξη των ηθικών αξιών. Ιδιαίτερη φροντίδα αποτελούσε η καλλιέργεια της γλώσσας, μέσω του προφορικού λόγου. Η καλλιέργεια του θρησκευτικού συναισθήματος στα παιδιά υπήρξε ίσως η ανώτατη παιδαγωγική αρχή του προδρομικού αυτού έργου.

Διαφορετική είναι η κατάσταση στο νεοελληνικό κράτος. Το ελληνικό βασίλειο είναι περιορισμένο γεωγραφικά και ολιγάνθρωπο (ο αριθμός των κατοίκων του εκτιμάται σε 680.000). Οι περισσότεροι Έλληνες μένουν εκτός βασιλείου, στην οθωμανική αυτοκρατορία κατά μείζονα λόγο αλλά και σε άλλες χώρες. Η ελληνική κοινωνία της εποχής είναι κατ' εξοχήν αγροτική, που σημαίνει ότι δεν αντιμετωπίζει τα προβλήματα των εκβιομηχανιζόμενων δυτικών χωρών.

Άτυπα «εκπαιδευτήρια», οργανωμένα κατά βάση από κληρικούς, βρίσκονται διάσπαρτα στο ελληνικό χώρο πριν, κατά και μετά την εξέγερση του 1821. Όσο για τα παιδιά, ο ηλικιακός περιορισμός είναι ακόμη πολύ χαλαρός. Στην ίδια αίθουσα συναθροίζονται παιδιά διαφορετικών ηλικιών, από 2 έως και 12 ετών.²⁷⁸ Στον ιδρυτικό νόμο της Δημοτικής Εκπαίδευσης, το 1834, παρότι έντονα επηρεασμένος από τον αντίστοιχο γαλλικό νόμο του 1833, τον νόμο Guizot,²⁷⁹ δεν γίνεται αναφορά στην προσχολική αγωγή.

²⁷⁸ Α. Δασκαλάκης, 1968: σ. 105

²⁷⁹ Ο νόμος Guizot δεν περιέχει καμία νύξη για την προσχολική αγωγή. Το διάταγμα της εφαρμογής του όμως, στις 4 Ιουλίου 1833, ζητάει από τους νομάρχες να διαδώσουν στα «σχολεία τα πιο στοιχειώδη από όλα» (Luc, 1997: σ. 28-29, Prost, 1967).

6.2. Συμπερασματικά για την ανάπτυξη της Προσχολικής Αγωγής στην Ελλάδα

6.2.1. Η περίοδος 1828-1895. Τα πρώτα βήματα

Ως πρώτη περίοδο της προσχολικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα μπορούμε να ορίσουμε το χρονικό διάστημα 1828-1895, διότι το 1828 είναι η ιδρυτική χρονιά του ελληνικού Κράτους και το 1895 είναι η χρονιά της θεσμικής αναγνώρισης του νηπιαγωγείου αντίστοιχα.

Στο ιδρυτικό νόμο της Δημοτικής Εκπαίδευσης του 1834 δεν γίνεται αναφορά στην προσχολική αγωγή παρόλο που λειτουργούν ήδη ορισμένα νηπιαγωγεία. Τα πρώτα νηπιαγωγεία στην Ελλάδα ιδρύονται από δυτικούς ιεραποστόλους, τους λεγόμενους μισιονάριους, οι οποίοι στέλνονται στην Ελλάδα από διάφορες εκκλησίες και επιτροπές με σκοπό τη διάδοση των θρησκευτικών τους δοξασιών, τον προσηλυτισμό ή ακόμη την προσφορά υπηρεσιών ανθρωπιστικού χαρακτήρα. Οι πιο γνωστοί από τους μισιονάριους είναι ο Ελβετός Friedrich Hildner και το ζεύγος των Αμερικανών John και Francis Hill.

Το 1829 ο J. Brewer, σε συνεργασία με το δήμο της Ερμούπολης, ιδρύει ξεχωριστό αλληλοδιδασκτικό σχολείο για κορίτσια. Διευθυντής του σχολείου όπως και ενός Ελληνικού που ιδρύεται το 1830, ορίζεται ο Γερμανός Ch. L. Korck, μέλος της ιεραποστολής Church Missionary Society.

Το έργο του Korck συνεχίζει ο Friedrich Hildner. Το 1831 ιδρύει ιδιωτικό σχολείο, το «*Φιλελληνικόν Παιδαγωγείον*», το οποίο γνωρίζει μεγάλη ανάπτυξη και την επόμενη χρονιά το 1832 περιλαμβάνει τέσσερα τμήματα: α) Ανώτερο σχολείο για κορίτσια με 36 μαθήτριες β) Αλληλοδιδασκτικό σχολείο για αγόρια με 100 μαθητές γ) Αλληλοδιδασκτικό σχολείο για κορίτσια με 120 μαθήτριες δ) Νηπιαγωγείο (Νηπιακό σχολείο) με 140 αγόρια και κορίτσια

Σύμφωνα με αναφορά του ίδιου του Hildner ²⁸⁰ στο νηπιαγωγείο πήγαιναν παιδιά από 2 έως 6 χρονών. Δεν έχουμε στοιχεία για την κατανομή των νηπίων κατά ηλικιακή ομάδα, ωστόσο μπορούμε να πούμε ότι ο αριθμός των 140 δεν είναι καθόλου ευκαταφρόνητος. Παρά τις επικρίσεις που δέχτηκε ο Hildner και το έργο του, το «*Παιδαγωγείο*» λειτούργησε μέχρι το θάνατό του, το 1883.

²⁸⁰ Σε αναφορά του στο Υπουργείο της Παιδείας το 1834. *Αρχαία της Νεώτερης Ελληνικής Ιστορίας* σ. 544

Σημαντικότερη ως προς τα αποτελέσματά της είναι η δράση του ζεύγους Hill το οποίο εγκαθίσταται το 1831 στην Αθήνα. Το σχολείο που ιδρύουν περιλαμβάνει τρία τμήματα, αλληλοδιδασκτικό, ανώτερο-το οποίο μετά το 1834 καταρτίζει δασκάλες-και νηπιακό. Μετά από τις δημόσιες επικρίσεις της για «προσηλυτισμό» από την αθηναϊκή εφημερίδα Αιών η Hill διακόπτει το 1842 τη λειτουργία του σχολείου και παραχωρεί το οίκημα στην «Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία».

Την ίδια περίοδο ιδρύονται και άλλα νηπιαγωγεία από ιδιώτες ή δήμους. Στην Ερμούπολη της Σύρου λειτουργεί ιδιωτικό νηπιαγωγείο το 1842 και το 1865 λειτουργούν συνολικά δύο δημοτικά νηπιαγωγεία, ένα για αγόρια κι ένα για κορίτσια.

Το σημαντικότερο, ωστόσο, ρόλο στον τομέα αυτό έμελλε να διαδραματίσουν η Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία και το Σχολείο της Hill το οποίο επαναλειτουργεί σε νέες βάσεις μετά το 1853.

Μετά από εισήγηση του διευθυντή του πρώτου Διδασκαλείου και Γενικού Επιθεωρητή των Δημοτικών Σχολείων Ι. Κοκκώνη και με την συμπαράσταση επιφανών δημοσίων προσώπων, θρησκευτικών και πολιτικών, ανάμεσα τους και η βασίλισσα Αμαλία, ιδρύεται το 1836 η «Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία» με σκοπό την παροχή στοιχειώδους εκπαίδευσης. Μετά από παρέμβαση του Κοκκώνη η εν λόγω Εταιρεία στρέφεται όλο και περισσότερο στην εκπαίδευση των κοριτσιών. Τέσσερα χρόνια μετά την ίδρυσή της, το 1840, δημιουργεί νηπιαγωγείο.

Όλα τα νηπιαγωγεία που λειτουργούν την περίοδο αυτή απέχουν πολύ από το θεσμό που αποκαλούμε σήμερα νηπιαγωγείο. Όπως τόνισε ο Γ. Γ. Παπαδόπουλος πρόκειται ουσιαστικά για αλληλοδιδασκτικά σχολεία στα οποία φοιτούν παιδιά μικρών ηλικιών. Πράγματι, από τα ιδρύματα αυτά λείπουν ουσιαστικά όλα τα στοιχεία που χαρακτηρίζουν το θεσμό σήμερα. Δεν ασκείται κεντρική εκπαιδευτική πολιτική με αποτέλεσμα-και ελλείψει κάποιας παιδαγωγικής μεθόδου-το κάθε ίδρυμα να αυτοσχεδιάζει. Οι διδάσκοντες δεν είναι καταρτισμένοι και η διδασκαλία δεν λαμβάνει χώρα σ' επί τούτου ειδικά διαμορφωμένο χώρο. Όσο για τα παιδιά, ο ηλικιακός περιορισμός είναι ακόμη πολύ χαλαρός. Στην ίδια αίθουσα συναθροίζονται παιδιά διαφορετικών ηλικιών, από 2 μέχρι και 12 χρόνων. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι στο νηπιαγωγείο του Hildner στην Ερμούπολη τα νήπια διδάσκονται «*Ιερά Ιστορία, Διάφορα Αντικείμενα, Στοιχεία Γεωγραφίας, Εργόχειρα*»²⁸¹.

²⁸¹ *Εφημερίς των Φιλομαθών*, έτος Δ', αρ. 161, 7 Μαΐου 1856, σ. 259

Το 1853, η Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία μεταφέρει το σχολείο της στο νέο μεγαλοπρεπές κτίριό της, το *Αρσάκειο*. Το κτίριο στην Πλάκα που της παραχωρήθηκε από τους Hill κενώνεται. Ένδεκα χρόνια μετά το κλείσιμο του ομώνυμου σχολείου, η Francis Hill προχωρά στην επαναλειτουργία του. Πολύ γρήγορα το ίδρυμα αποκτά την παλιά του φήμη. Ο Υπουργός Παιδείας Χ. Χριστόπουλος, με έγγραφό του συγχαίρει το ζεύγος για την κατάσταση του σχολείου και τα επιτεύγματά του στο μαθησιακό επίπεδο.²⁸² Το ίδιο επαινετικά είναι και άρθρα που δημοσιεύονται σε εφημερίδες και περιοδικά της εποχής

Οι Hill εκδίδουν το 1859 «*Εγχειρίδιον διδασκαλίας προς χρήσιν των νηπιακών σχολείων*». Πρόκειται για την πρώτη συστηματική απόπειρα συγκρότησης μιας στοιχειώδους μεθόδου για τη οργάνωση του νηπιαγωγείου και την κατάρτιση ειδικευμένου προσωπικού. Στο βιβλίο δίνονται αρχικά «*Οδηγία προς τους διδασκάλους*» ενώ στο επόμενο κεφάλαιο που τιτλοφορείται «*Τρόποι διδασκαλίας*» προτείνονται τα διδασκόμενα μαθήματα και εκτίθεται ο τρόπος διδασκαλίας τους. Στη συνέχεια, το «*Εγχειρίδιον*» περιλαμβάνει λίγα μαθήματα γραμματικής, τραγουδία και ύμνους, στοιχεία γεωμετρίας, μαθήματα για τα χαρακτηριστικά «*των αντικειμένων*» (γυαλί, δέρμα, ζάχαρη, σφουγγάρι, κερί, ψωμί, γάλα., νερό). Στο ίδιο κεφάλαιο περιλαμβάνονται και «*ιερογραφικά μαθήματα*» για τη δημιουργία του κόσμου και τη ζωή του Χριστού. Το τελευταίο, τέλος, μέρος του «*Εγχειριδίου*» περιλαμβάνει οδηγίες για τη διεύθυνση του «*νηπιακού σχολείου*», ωρολόγιο πρόγραμμα και πίνακα τραγουδιών και ύμνων που πρέπει να μάθουν τα νήπια κάθε μήνα.

Τέσσερα χρόνια αργότερα έχουμε την πρώτη, κατά κάποιο τρόπο, επίσημη νύξη για το θεσμό των νηπιαγωγείων. Ο Ιωάννης Κοκκώνης δημοσιεύει το «*Εγχειρίδιον περί δημοτικής εκπαιδύσεως ή Οδηγός περί μεθόδων διδακτικών συνδιδασκτικής και μικτής, και περί νηπιακών σχολείων*». Το δεύτερο μέρος τιτλοφορείται «*περί οργανισμού νηπιακών σχολείων και περί νηπιακής διδασκαλίας*». Πρόκειται για συνοπτική έκθεση της οργάνωσης και λειτουργίας των γαλλικών νηπιαγωγείων όπως αυτές παρουσιάζονται στο βιβλίο «*Οδηγός των ασύλων*» (*Guides des Salles d' Asile*) του Γάλλου Jube de la Perelle που δημοσιεύτηκε το 1853.

²⁸² «*Της νηπιαγωγίας αγνώστου ούσης παρ' ημίν και ουδαμού διδασκομένης, ούτω καλούνται αλληλοδιδασκικά τινά, σχολεία, εις α φοιτάσι κατωτέρας ηλικίας παιδιά*». *Περί των εν Σύρα σχολείων*, σ. 185. **Βηλαράς, Ψαλλίδας, Χριστόπουλος** κ.ά. *Η δημοτικιστική αντίθεση στην κοραϊκή «μέση οδό»*, εισαγωγή-επιμ. Εμμ. Ι. Μοσχονάς, Οδυσσέας, Αθήνα 1981.

Στο σχετικό με τα «νηπιακά σχολεία» «Εγχειρίδιον» του Κοκκώνη θίγονται όλες οι πτυχές του νηπιαγωγείου: η οργάνωση του χώρου και των κτιρίων, το εκπαιδευτικό υλικό, οι καθημερινές δραστηριότητες των νηπίων, το προσωπικό και οι υποχρεώσεις του έναντι των νηπίων. Πρόκειται, όπως φαίνεται, για μεταφορά του αλληλοδιδασκτικού σχολείου στο νηπιαγωγείο επηρεασμένο αρκετά έντονα από το γαλλικό πρότυπο των Ασύλων που δίνουν περισσότερο βάρος στη γνωστική και παιδευτική διάσταση του νηπιαγωγείου και λιγότερο στο παιχνίδι. Στο σημείο αυτό εντοπίζεται μία από τις βασικές διαφορές με το «Εγχειρίδιον» των Hill οι οποίοι δίνουν ιδιαίτερο βάρος στο παιχνίδι.

Ανεξάρτητα από το περιεχόμενό τους η δημοσίευση των δύο εγχειριδίων συνιστά σημαντικό βήμα για την οργάνωση του θεσμού του νηπιαγωγείου γιατί πρόκειται για τα πρώτα συστηματικά εγχειρήματα. Η δημοσίευση του «Εγχειριδίου» του Κοκκώνη μπορεί να εκληφθεί και ως η πρώτη κρατική, έστω και άρρητη, μέριμνα για την οργάνωση και την εξάπλωση του θεσμού. Η δημοσίευση του «Εγχειριδίου» των Hill, από την άλλη πλευρά, έχει ιδιαίτερη σημασία γιατί αποτελεί την απαρχή της πρώτης συστηματικής μέριμνας για την κατάρτιση ειδικευμένου παιδαγωγικά προσωπικού για τα νηπιαγωγεία, για την κατάρτιση νηπιαγωγών.

Πράγματι, δύο χρόνια μετά τη δημοσίευση του «Εγχειριδίου» των Hill, το 1861, το Παρθεναγωγείο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας αναγνωρίζεται από το Κράτος ως Διδασκαλείο θηλέων. Έτσι, η Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία αποκτά το νόμιμο μονοπώλιο της κατάρτισης διδασκαλισσών. Αυτό οδηγεί την Hill να στραφεί στην κατάρτιση των νηπιαγωγών. Με την πάροδο του χρόνου το Παρθεναγωγείο της Hill θεωρείται ως το κατ' εξοχήν, αν όχι μοναδικό, εκπαιδευτικό ίδρυμα κατάρτισης νηπιαγωγών. Για το λόγο αυτό θα αποτελέσει για μεγάλο διάστημα το βασικό πόλο έλξης των μελλοντικών νηπιαγωγών.

Το μονοπώλιο κατάρτισης νηπιαγωγών του Παρθεναγωγείου των Hill δεν θα κρατήσει για πολύ. Το 1864 η Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία θέτει και αυτή σαν στόχο την κατάρτιση νηπιαγωγών. Για το σκοπό αυτό στέλνει στη Γαλλία το 1865 με υποτροφία την Ιφιγένεια Δημητριάδου, για να καταρτιστεί σε θέματα νηπιαγωγείων με απώτερο στόχο να αναλάβει το νηπιαγωγείο της. Από το 1870 η Εταιρεία απονέμει ειδικό δίπλωμα νηπιαγωγού.

Το ίδιο χρονικό διάστημα συντελούνται στο Παρθεναγωγείο των Hill γεγονότα τα οποία έμελλε να αποβούν καθοριστικά για τη μετέπειτα πορεία του Νηπιαγωγείου. Το 1865 η Fr. Hill επικαλούμενη το προχωρημένο της ηλικίας της αναθέτει τη διεύθυνση του Παρθεναγωγείου σε δύο μαθήτριάς της, την Αικατερίνη Χρηστομάνου (αργότερα

συζύγου του Λασκαρίδη και γνωστή ως Λασκαρίδου) και την Καλλιόπη Κεχαγιά. Αν και νεότερες ηλικιακά οι δύο μαθήτριες εργάστηκαν επίμονα και ακούραστα υπό την εποπτεία της Hill για δύο χρόνια. Μετά την αναχώρηση, το 1867, της Hill για την Αμερική, το σχολείο μετονομάζεται σε «*Ελληνικόν Παρθεναγωγείον*».²⁸³ Η Κεχαγιά αποχωρεί μετά από δύο χρόνια και τη διεύθυνσή της αναλαμβάνει μετά το 1869 η Αικατερίνη Χρηστομάνου-Λασκαρίδου.

6.2.2. Η πρώτη εξάπλωση του νηπιαγωγείου

Μετά τη δεκαετία του 1860 σειρά από στοιχεία μαρτυρά ότι οι «*νηπιακοί κήποι*» ξαπλώνονται όλο και περισσότερο. Ενδεικτικός από την άποψη αυτή είναι ο αριθμός των αποφοίτων νηπιαγωγών τόσο από το σχετικό τμήμα της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας όσο και από το ανάλογο τμήμα του Παρθεναγωγείου της Hill το μετέπειτα «*Ελληνικόν Παρθεναγωγείον*».

Σύμφωνα με τα πρακτικά της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας μόνο την πρώτη χρονιά λειτουργίας του τμήματος, το 1870, αποφοιτούν 50 νηπιαγωγοί.²⁸⁴ Με βάση τα δεδομένα της εποχής μπορούμε ανεπιφύλακτα να πούμε ότι ο αριθμός είναι ψηλός και φανερώνει την ύπαρξη σχετικού ενδιαφέροντος σε όχι αμελητέο ποσοστό του γυναικείου πληθυσμού. Η ύπαρξη σχετικού ενδιαφέροντος τεκμαίρεται και από τον υψηλό αριθμό κοριτσιών που φοιτούν στο «*Ελληνικόν Παρθεναγωγείον*».

Βέβαια, στο διάστημα αυτό δεν εκδηλώνεται, επίσημα τουλάχιστον, κρατικό ενδιαφέρον για την εξάπλωση του θεσμού. Ωστόσο, τα ιδιωτικά σχολεία θεσπίζουν, το ένα μετά το άλλο, νηπιακό τμήμα. Ταυτόχρονα, οι εύπορες οικογένειες καταφεύγουν όλο και περισσότερο σε νηπιαγωγούς και παιδονόμους. «*Μέρος μεν των νηπίων των πλουσίων μας*» γράφει η Αικ. Λασκαρίδου το 1902, «*ανατρέφονται κατ' οίκον κατά ποικιλώτατα συστήματα υπό νηπιαγωγών και παιδονόμων ως επί το πλείστον ξένων, Αγγλίδων, Γερμανίδων και Γαλλίδων. Τα δε λοιπά, ως και τα νήπια των μεσαίων τάξεων, φοιτώσιν εις τας Νηπιαγωγικάς τάξεις, ας περιέχουσιν όλα τα ιδιωτικά Παρθεναγωγεία, εις α από του 1885 εισήχθη κατά τινά τρόπον η φροεβελιανή μέθοδος, διαδοθείσα ενταύθα εκ του*

²⁸³ Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, όπ. π. σ. 204. Το 1872 η Hill επιστρέφει από την Αμερική και αναλαμβάνει πάλι την εποπτεία του Παρθεναγωγείου. Διορίζει διευθύντρια την ανιψιά της Μπέτη Μάσσων. Η τελευταία διευθύνει το σχολείο μέχρι το θάνατό της το 1918. Στο μεταξύ, το 1882, πεθαίνει ο Hill και δύο χρόνια αργότερα, το 1884, η Hill.

²⁸⁴ Πρακτικά της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας του έτους 1873, σ. 74

*Ελληνικού Παρθεναγωγείου, εις ο από του 1880 είχαν εισαχθή το φροεβελιανόν σύστημα».*²⁸⁵

Την ίδια στιγμή αυξάνεται ο αριθμός των νηπίων στους νηπιακούς σταθμούς. Από στοιχεία που έχουμε για το νηπιακό τμήμα του Παρθεναγωγείου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας στην Αθήνα, ο αριθμός των νηπίων αυξάνεται από 62 το 1871-2 σε 240 το 1874-75. Στη συνέχεια, ωστόσο, και μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1880 ο αριθμός των νηπίων μένει στάσιμος²⁸⁶

Στο ερώτημα που ανακύπτει για το πώς εξηγείται αυτό το σχετικό ρεύμα υπέρ του νηπιαγωγείου μπορούμε να δώσουμε την εξήγηση ότι ίσως εν μέρει να οφείλεται στις πρακτικές της συγκεκριμένης Εταιρείας ή ενδέχεται και να συνδέεται με το γενικότερο ρεύμα υπέρ της εκπαίδευσης που αναπτύσσεται μετά το 1860 και κυρίως μετά το 1870. Δεν αποκλείεται ωστόσο να είναι και επιδερμική αντίδραση μίας μερίδας του αθηναϊκού κόσμου η οποία την περίοδο αυτή διακρίνεται για τον μιμητισμό της για οτιδήποτε έρχεται από την Ευρώπη, (την *Εσπερία*). Ίσως έτσι να εξηγείται και η μετέπειτα αποδυνάμωση του ρεύματος υπέρ των «*νηπιακών κήπων*».

Αν στο ελληνικό βασίλειο το ρεύμα υπέρ το «*νηπιακών κήπων*» περιορίζεται στις μεγάλες πόλεις και εκφράζεται κατά βάση από ιδιώτες, συλλόγους και, λιγότερο, δήμους είναι πολύ εντονότερο στις ελληνικές κοινότητες της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Σύμφωνα με μαρτυρίες πολλές πόλεις και κοινότητες διαθέτουν σχολεία με νηπιακό τμήμα ή ακόμη μόνο νηπιαγωγείο.²⁸⁷ Σύμφωνα με τον G. Chassiotis οι πρώτοι νηπιακοί κήποι ιδρύονται το 1868. Σε 11 χρόνια, μέχρι δηλαδή το 1879 λειτουργούν 108, από τους οποίους 12 στην Ήπειρο, 4 στη Θεσσαλία, 41 στη Μακεδονία, 20 στη Θράκη, 8 στα νησιά και 23 στη Μικρά Ασία».²⁸⁸

Εξίσου αξιοσημείωτος είναι και ο αριθμός των νηπίων σε κάποιους από τους παραπάνω νηπιακούς κήπους. Σύμφωνα πάλι με τον Chassiotis οι πιο αξιόλογοι νηπιακοί κήποι είναι της Θεσσαλονίκης και των Επιβατών της Θράκης. Στη Θεσσαλονίκη λειτουργούν τρία νηπιαγωγεία, ένα «*κρατικό*» και δύο δημοτικά με διακόσια (200) παιδιά. Το νηπιαγωγείο στους Επιβάτες είχε 90 νήπια.

²⁸⁵ *Νηπιακοί κήποι και λαϊκά νηπιαγωγεία*, στο Γ. Μπουκουβάλας (υπό την διεύθυνση) *Επετηρίς της Δημοτικής εκπαίδευσης*, έτος Α 1901-1902, Εν Αθήναις εκ του τυπογραφείου των καταστημάτων «Ανέστη Κωνσταντινίδου» 1902, σ. 7-8

²⁸⁶ Σ. Ζιόγου-Καραστεργίου, *όπ. π. σ. 183*

²⁸⁷ Γλυκ.-Σοφ. Βούρη, (1988), *Η ελληνική εκπαίδευση στο Σαντζάκι Μοναστηρίου 1870-1904. Η εθνική διάσταση*, Ιωάννινα, σελ. 97, 100-101.

²⁸⁸ Χασιώτης Γ, *Η παρ' ημίν Δημοτική εκπαίδευσις από της Αλώσεως Κων/πόλεως μέχρι σήμερον*, στο: Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος, τόμ. Η'. 1873-74.

Η πρώτη εξάπλωση στις ελληνικές κοινότητες της Οθωμανικής αυτοκρατορίας συνδυάζεται με δύο παράλληλα γεγονότα. Όλο και περισσότερα κορίτσια από τα μέρη αυτά εγγράφονται στο «*Ελληνικόν Παρθεναγωγείον*» και το αντίστοιχο τμήμα της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας. Στο ίδιο πνεύμα και με στόχο την κάλυψη της ζήτησης σε προσωπικό θεσπίστηκαν το 1870 στο ανώτερο παρθεναγωγείο της Θεσσαλονίκης μαθήματα για την κατάρτιση νηπιαγωγών. Η έντονη ζήτηση των τμημάτων νηπιαγωγών της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας και του Ελληνικού Παρθεναγωγείου στις αρχές της δεκαετίας του 1870 έχει προφανώς να κάνει και με τη σχετικά μαζική ίδρυση νηπιαγωγείων στις ελληνικές κοινότητες της Οθωμανικής αυτοκρατορίας.

6.2.3. Η εισαγωγή παιδαγωγικής μεθόδου: Froebel και Λασκαρίδου

Πολλά από τα υπάρχοντα νηπιαγωγεία λειτουργούν ουσιαστικά στο πρότυπο των αλληλοδιδασκτικών σχολείων της περιόδου. Στη γνωστή έκθεσή του για τα σχολεία της Σύρου, το 1880, ο επιθεωρητής δημοτικής εκπαίδευσης και μετέπειτα Υπουργός Παιδείας Δ. Πετρίδης αναφερόμενος σε νηπιακό κήπο στη Σύρο σημειώνει ότι δεν διαφέρει σε τίποτε από ένα αλληλοδιδασκτικό σχολείο.

Από την άλλη, στις ελληνικές κοινότητες της οθωμανικής αυτοκρατορίας λειτουργούν πολύ νηπιακοί κήποι. Δεν γνωρίζουμε αν και σε ποιο βαθμό τα ιδρύματα αυτά είναι απόρροια μιας νέας αντίληψης για το παιδί και την παιδική ηλικία και αν και κατά πόσο λειτουργούν με βάση κάποια παιδαγωγική μέθοδο. Ελλείψει σχετικών στοιχείων και πληροφοριών μπορούμε να υποθέσουμε ότι λειτουργούν κατά βάση ως προπαρασκευαστικοί μηχανισμοί εκμάθησης της ελληνικής γλώσσας σ' ένα «ξένο» περιβάλλον. Λειτουργούν, δηλαδή, λιγότερο ως παιδαγωγικά ιδρύματα και περισσότερο ως μέσα διατήρησης της ελληνικότητας σε μία κοινωνία πολυεθνική και πολυγλωσσική όπως είναι η Οθωμανική αυτοκρατορία.

Προοδευτικά λοιπόν προβάλλει το αίτημα εισαγωγής στους νηπιακούς κήπους μιας άρτιας παιδαγωγικής μεθόδου. Η Ι. Δημητριάδου με την επιστροφή της από τη Γαλλία μεταφράζει τη μέθοδο της Pape-Carpentier και την εισάγει στα σχολεία της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας. Εφεξής όλοι οι νηπιακοί κήποι στην Ελλάδα και στις ελληνικές κοινότητες της Οθωμανικής αυτοκρατορίας λειτουργούν με βάση το σύστημα αυτό. Σύντομα στο σύστημα αυτό θα ασκηθεί έντονη κριτική. Η βασικότερη από αυτές έγκει-

ται στο ότι δεν παίρνει υπόψη της τις ανάγκες του παιδιού της ηλικίας αυτής και ότι πρόκειται ουσιαστικά για αλληλοδιδασκτικό σχολείο.

Η κριτική αυτή εντείνεται όσο γίνεται γνωστό το έργο και η δράση του Friedrich Froebel. Στον Ελλαδικό χώρο όλο και περισσότεροι νηπιακοί κήποι ενσωματώνουν στοιχεία του φραιμπελιανού συστήματος. Το ίδιο κάνουν και μια σειρά από κοινότητες και ιδρύματα του υπόδουλου ακόμη ελληνισμού. Με τα χρόνια οι ενέργειες αυτές πολλαπλασιάζονται. Ο Ιωάννης Αριστοκλέους δημοσιεύει εργασία του το 1878 στην Κωνσταντινούπολη με τίτλο *Νηπιαγωγική*²⁸⁹ στην οποία παρουσιάζεται η φραιμπελιανή μέθοδος. Το 1880 ο Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινούπολης προκηρύσσει, με επιχορήγηση του Καραπάνου, διαγωνισμό για τη συγγραφή Οδηγού και εγχειριδίων για τους νηπιακούς κήπους. Την ίδια χρονιά επιστρέφει από τη Γερμανία η υπότροφος της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, Ελένη Λοίζου, η οποία αναδιοργανώνει το νηπιαγωγείο της σύμφωνα με τη μέθοδο του Φραϊμπελ.²⁹⁰

Η διάδοση της φραιμπελιανής μεθόδου συνδέεται κυρίως με τη δράση της Αικατερίνης Λασκαρίδου. Το 1879 βρέθηκε με την οικογένειά της στη Δρέσδη όπου, σύμφωνα με τη μαρτυρία της κόρης της Ειρήνης *«εγοητεύθη με το Φροεβελιανόν σύστημα το οποίον της απεκάλυπεν η ίδια Κόμησσα Μέρενχολτς-Μπύλω, φανατική θιασώτις και μαθήτρια του Φροέβελ, η οποία συνετέλεσε πολύ εις την διάδοσιν του συστήματός του εις την Γερμανίαν»*.²⁹¹

Γοητευμένη από τη μέθοδο του Φροέβελ, η Αικατερίνη Λασκαρίδου, αμέσως μετά την επιστροφή της στην Ελλάδα επιδίδεται στη διάδοσή της με διαλέξεις, άρθρα και κυρίως την πρακτική εφαρμογή της στο Παρθεναγωγείο που διηύθυνε. Ο σημαντικός Γερμανός βυζαντινολόγος Κάρολος Κρούμπαχερ που επισκέπτεται το Παρθεναγωγείο το 1885 μας δίνει τις εντυπώσεις του:

«Αργότερα επισκέφθηκα και το Παρθεναγωγείο της κυρίας Λασκαρίδου. Το ίδρυμα αυτό έχει έναν άλλο σκοπό παρά το πελώριο Αρσάκειο. Είναι μια ιδιωτική σχολή προορισμένη κατά κύριο λόγο να δέχεται τροφίμους των ανωτέρων τάξεων, ο αριθμός τους ανέρχεται τώρα σε 150. Αυτό όμως που αποτελεί την ουσιώδη διαφορά ως προς τον χαρακτήρα των δύο ιδρυμάτων είναι, όπως διαπιστώνει ένας Γερμανός βέβαια με ικανοποίηση, το παιδαγωγικό σύστημα του Φραϊμπελ, που ακολουθείται εδώ με πλήρη συνέπεια. Η πνευματώδης και εξαιρετικά μορφωμένη διευθύντρια του ιδρύματος προσπαθεί με το λόγο και με τη γραφή να επιβάλλει στην Ελλάδα τη διάδοση αυτού του

²⁸⁹ **Ι. Αριστοκλέους**, (1876), *Κήπος παιδικός. Νηπιαγωγική*, Εν Κων/πόλει, τύποις Βουτυρά και Σ^α.

²⁹⁰ **Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου**, όπ. π. σ. 177

²⁹¹ **Ειρ. Λασκαρίδου**, *Πώς να μορφώσωμεν ανθρώπους, επί τη βάσει των έργων της Αικατερίνης Λασκαρίδου*, Τυπογραφείον της Εστίας, Αθήνα 1933, σ. 37.

συστήματος αγωγής. Σε μια σειρά από διαλέξεις που έκανε στον «Παρνασσό», το κατ' εξοχήν κέντρο όλων των παιδαγωγικών και λογοτεχνικών προσπαθειών, εν μέρει για μελλοντικές νηπιαγωγούς, εν μέρει για ένα ευρύτερο κοινό, ανέλυσε το περιεχόμενο του συστήματος αυτού».²⁹²

Η Λασκαρίδου εκλαϊκεύει το έργο του Φραίμπελ και μας δίνει τη δική της ανάγνωση. Έκτοτε ότι έχει γραφτεί στην Ελλάδα για το Γερμανό παιδαγωγό είναι κατά κανόνα βασισμένο στα κείμενα της Λασκαρίδου. Είναι προφανές ότι η τελευταία δεν είναι καθόλου φειδωλή σε προσωπικά σχόλια. Ο θαυμασμός της για τον Φραίμπελ διαπερνά όλα της τα γραπτά και προφανώς δεν της επιτρέπει να δει και να συζητήσει ενδεχόμενες «αδυναμίες». Από την άλλη πλευρά, η Λασκαρίδου ανήκει στη γενιά των Ελλήνων μεγαλοαστών του τέλους του 19^{ου} αιώνα που ζουν έντονα τη «συνέχεια» του ελληνικού έθνους έτσι όπως την ανέπτυξε ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος. Γι' αυτούς όλα τα καλά έχουν την αφετηρία τους στην Αρχαία Ελλάδα. Για τη Λασκαρίδου το έργο του Φραίμπελ είναι μία θαυμάσια σύγχρονη σύλληψη που οι καταβολές της βρίσκονται στον Πλάτωνα. Άρα το έργο του Φραίμπελ δεν είναι παρά μία συνέχεια του αρχαιοελληνικού πνεύματος. Από την άλλη πλευρά όμως, επειδή είναι συνέχεια είναι ένα έργο ανυπέρβλητο αντάξιο των Αρχαίων Ελλήνων.

Από την παρουσίαση της έναρξης και ανάπτυξης της προσχολικής αγωγής στην Ευρώπη και στην Ελλάδα που έγινε στα προηγούμενα κεφάλαια διαπιστώνεται ότι η δράση της Αικατερίνης Λασκαρίδου ήταν καταλυτική για τη διάδοση της φραιμπελιανής μεθόδου στον ελλαδικό χώρο.

²⁹² Π. Ενεπεκίδη, (1994), *Η Ελλάδα, τα νησιά και η Μικρά Ασία του Καρόλου Κρουμπάχερ*, Ωκεανίδα, Αθήνα, σελ. 53-54.

ΜΕΡΟΣ Β΄ - ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ

**Η Συμβολή της Αικατερίνης Λασκαρίδου
στην Ανάπτυξη της Προσχολικής Αγωγής στην Ελλάδα**

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΕΡΕΥΝΑΣ

1.1. Προσδιορισμός του θέματος

Βασικό ερευνητικό πεδίο της παρούσας μελέτης αποτελεί η Αικατερίνη Χρηστομά-νου-Λασκαρίδου (1842-1916) και η συμβολή της στην προσχολική αγωγή. Με το όνομα της Αικατερίνης Λασκαρίδου συνδέεται η συστηματική καθιέρωση της προσχολικής αγωγής στην Ελλάδα, κατά τον 19^ο αιώνα, καθώς και η εμπέδωση του φραιμπελιανού-γερμανικού συστήματος της προσχολικής αγωγής.

Η ζωή και το εκπαιδευτικό έργο της την ανέδειξαν ως μία από τις σημαντικότερες Ελ-ληνίδες παιδαγωγούς. Εξαιρετικά προικισμένη και τολμηρή, με δημιουργικό πνεύμα, ορα-ματίστηκε ένα καινούριο παιδαγωγικό σύστημα που θα συντελούσε στη βελτίωση της εκ-παίδευσης, ένα σύστημα που θα αγκάλιαζε το παιδί-ιδιαίτερα το κορίτσι-από την προσχο-λική του ηλικία μέχρι το τέλος των γυμνασιακών του σπουδών.

Η πολιτεία κατά την περίοδο αυτή έδωσε προτεραιότητα στα εκπαιδευτικά ζητήματα επειδή είχε την ελπίδα ότι η εκπαίδευση¹, θα συντελέσει στη διαδικασία της αναμενόμε-νης διανοητικής και πολιτισμικής αλλαγής και στην καλλιέργεια εθνικής συνείδησης, ώστε το αίσθημα της εθνικής ταυτότητας να μπορεί να εντυπωθεί στις κοινωνικές ομάδες.

1.2. Το υλικό της έρευνας

Υλικό της έρευνας αποτέλεσαν διάφορα ντοκουμέντα, πληροφορίες και ιστορική γνώ-ση, η οποία δεν έχει παρουσιαστεί μέχρι σήμερα. Συγκεκριμένα αναζητήθηκε και αξιο-ποιήθηκε ιστορική γνώση σχετική με την εδραίωση και ανάπτυξη της Προσχολικής Αγω-γής στην Ελλάδα, από το 1834 έως σήμερα.

¹**Θ. Γ. Παπακωνσταντίνου**, *Σκοποί και πολιτισμικές επιλογές στη νεοελληνική μέση εκπαίδευση*, Λύχνος, Αθήνα 1985, σ. 14-15, **Ν. Γ. Σβορώνος**, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1982⁶, σ. 22-24, **Κ. Θ. Δημαράς**, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1996, σ. 83-85, **Ι. Συκουτρής**, *Ε-πιλογή έργων*, Κάκτος, Αθήνα 1997, σ. 25-63, **Θ. Βερέμης**, «Από το εθνικό κράτος στο έθνος δίχως κράτος. Το πείραμα της οργάνωσης της Κωνσταντινούπολης» στο *Εθνική Ταυτότητα και Εθνικισμός στη Νεότερη Ελ-λάδα*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1997, σ. 27-52, **Π. Κιτρομηλίδης**, «Το ελληνικό κράτος ως εθνικό κέντρο» στο *Ελλη-νισμός και Ελληνικότητα Ιδεολογικοί και Βιωματικοί άξονες της Νεοελληνικής Κοινωνίας του 19^{ου} αιώνα* ε-πιμ. Δ. Γ. Τσαούσης, Εστία, Αθήνα 1983, σ. 143-164, **Π. Κιτρομηλίδης**, «Νοερές κοινότητες και απαρχές του εθνικού ζητήματος στα Βαλκάνια» στο *Εθνική Ταυτότητα και Εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1997, σ. 53-131, **Α. Ρήγας**, *Σύγχρονα ρεύματα στην επιστήμη της αγωγής*, χ.έ., Αθήνα 1995, σ. 16 και **Δ. Μιχαήλ**, *Έθνος Εθνικισμός και Εθνική Συνείδηση Μια ανθρωπολογική προσέγγιση*, Λεβιάθαν, Αθήνα χ.χ.

Για να αντλήσουμε το σχετικό με την παρούσα εργασία πληροφοριακό υλικό ανατρέξαμε σε πρωτογενείς αλλά και δευτερογενείς πηγές. Συγκεντρώσαμε τα σχετικά με το θέμα μας επίσημα κείμενα, άρθρα και εργασίες που μας παρέχουν σχετικές πληροφορίες. Για το σκοπό αυτό χρειάστηκε να επισκεφθούμε πολλές φορές τις διάφορες βιβλιοθήκες και τα αρχεία όπου υπάρχουν βιβλία και τεκμήρια για την περίοδο αυτή (1834-1916) αλλά και για τα χρόνια μετά από αυτή την περίοδο.

Επειδή σε αρκετές περιπτώσεις ήταν δύσκολο να φωτοτυπηθούν σελίδες παλιών βιβλίων και σπάνιων περιοδικών αναγκαστήκαμε να αντιγράψουμε το μεγαλύτερο μέρος των κειμένων αυτών.

Αφού μελετήθηκε το ιστορικό πλαίσιο προχωρήσαμε στη συζήτηση των βασικών όρων αυτής της μελέτης. Στη συνέχεια μελετήθηκε διεξοδικά ο θεσμός της προσχολικής αγωγής τόσο στην Ευρώπη όσο και στην Ελλάδα, καθώς και η ζωή, η δράση και το έργο της Αικ. Λασκαρίδου μέσα από τα διάφορα θεσμικά κείμενα, όπως τη νομοθεσία, τα πρακτικά, ή άλλα θεωρητικά κείμενα, αλλά και μέσα από την ίδια την εκπαιδευτική πράξη.

Όπως γίνεται φανερό από τα παραπάνω-στην παρούσα εργασία-έγινε αναλυτική περιγραφή του υπό μελέτη φαινομένου, δίνοντας προσοχή στη λεπτομέρεια και στην πολυπλοκότητα που το διέπει.

1.3. Η μέθοδος έρευνας.

Για την διεξαγωγή της παρούσας έρευνας επελέγη η **ιστορική μέθοδος**. Αυτή έχει οριστεί² ως ο συστηματικός και αντικειμενικός εντοπισμός, η εκτίμηση και η σύνθεση μαρτυριών, προκειμένου να θεμελιωθούν γεγονότα και να συναχθούν συμπεράσματα σχετικά με τα συμβάντα του παρελθόντος³. Είναι μια ερευνητική προσέγγιση, μέσω της οποίας αναδομείται το παρελθόν με κριτικό πνεύμα αναζήτησης. Βασικός στόχος της είναι η πίστη, όσο το δυνατόν, αναπαράσταση μιας άλλης, προηγούμενης εποχής⁴.

² Για την ιστορική έρευνα Βλ. **L. Cohen, L. Manion**, *Μεθοδολογία Εκπαιδευτικής Έρευνας*, μτφρ. Χρυσούλα Μητσοπούλου, Μάνια Φιλοπούλου, Έκφραση, Αθήνα 1997.

³ Ο ορισμός είναι του **G. J., Mondy**, *Educational Research: The Art and Science of Investigation*, Allyn & Bacon, Boston 1978, στο **L. Cohen, L. Manion**, *Μεθοδολογία Εκπαιδευτικής Έρευνας*, μτφρ. Χρυσούλα Μητσοπούλου, Μάνια Φιλοπούλου, Έκφραση, Αθήνα 1997, σ. 71.

⁴ «Η ιστορία είναι ανοικοδόμηση πάντα προβληματική και ατελής γι' αυτό που δεν υπάρχει πια» υποστηρίζει ο **P. Nora**, στο *Entre le mémoire et histoire. La problématique des lieux*, Gallimard, Paris 1984, σ. xix-xx.

Επιλέξαμε την ιστορική μέθοδο διότι μας επιτρέπει να οροθετήσουμε και να ορίσουμε με ακρίβεια το προς εξέταση αντικείμενο. Έτσι αποβλέπουμε σε μια έγκυρη ανάλυση του θέματός μας μέσα από τις προϋποθέσεις της μεθόδου.

Μια από τις συνηθέστερες μορφές ιστορικής έρευνας στην εκπαίδευση είναι και η **Βιογραφική προσέγγιση**, δηλαδή, η μελέτη της ζωής, του έργου, των ιδεών, της κοσμοθεωρίας, της προσφοράς κ.ά. ενός ατόμου-παιδαγωγού, την οποία λάβαμε υπόψη και την αξιοποιήσαμε κατά την παρουσίαση των βιογραφικών στοιχείων και του έργου της Αικατερίνης Λασκαρίδου.

Για την πετυχημένη εφαρμογή της ιστορικής μεθόδου σημαντική προϋπόθεση είναι ο ερευνητής να χρησιμοποιήσει αποδεικτικά στοιχεία τα οποία βασίζονται σε αξιόπιστες παρατηρήσεις. Για την επίτευξη αυτού του στόχου αποπειράται, να επανελέγξει τις αναφορές παρατηρήσεων που έγιναν από άλλους ερευνητές και να προβεί σε συμπεράσματα. Παράλληλα με τον έλεγχο των προηγούμενων παρατηρήσεων, αναζητά νέα αποδεικτικά στοιχεία τα οποία θα τον οδηγήσουν στην επιβεβαίωση ή όχι της βασικής υπόθεσης.

Οι πηγές των δεδομένων της ιστορικής έρευνας μπορούν να ταξινομηθούν σε δύο βασικές κατηγορίες, τις *πρωτογενείς* και τις *δευτερογενείς* πηγές⁵:

Πρωτογενείς πηγές είναι εκείνες στις οποίες εντάσσονται το συγγραφικό έργο, βιογραφικές σημειώσεις, άρθρα και δημοσιεύσεις, χειρόγραφα, σημειώσεις σε ημερολόγια, διαθήκη, απομνημονεύματα, φωτογραφικό υλικό, ντοκουμέντα κ.α.

Στις δευτερογενείς πηγές εντάσσονται όλες οι μαρτυρίες ή δημοσιεύσεις που σχετίζονται άμεσα με το υπό εξέταση θέμα, όπως τα ήδη υπάρχοντα βοηθήματα και δημοσιεύσεις που έχουν προκύψει από μελέτες τρίτων. Οι πηγές αυτές θεωρούνται εξίσου σημαντικές και αξιόπιστες με τις πρωτογενείς, αλλά υπάρχει ο κίνδυνος να εντοπιστεί σε αυτές σφάλμα το οποίο ενδέχεται να επηρεάσει ουσιαστικά το αποτέλεσμα.

Για την ανάλυση των δεδομένων της έρευνας αυτής ως τεχνική χρησιμοποιήθηκε η **Ανάλυση περιεχομένου** σε μια προσπάθεια να εξασφαλιστεί η αντικειμενικότητα των στοιχείων, με τη συστηματική και ποσοτική καταγραφή τους⁶.

Η Διαδικασία διεξαγωγής της έρευνας ήταν μακρόχρονη, διότι το υλικό ήταν διάσπαρτο σε διάφορες βιβλιοθήκες και αρχεία και σε αρκετές περιπτώσεις δυσεύρετο. Μετά τον

⁵ Λ. Αθανασίου, *Μέθοδοι και τεχνικές έρευνας στις επιστήμες της αγωγής*, Ιωάννινα 1977, σελ. 236.

⁶ Ο ορισμός είναι του Berelson στο **Ole R. Holsti**, *Content Analysis for the social Sciences and Humanities*, Addison-Wesley publishing company, USA 1969, p. 3. Παρόμοιος είναι και ο ορισμός του Holsti, *Ανάλυση Περιεχομένου είναι κάθε τεχνική για εξαγωγή συμπερασμάτων με συστηματική, αντικειμενική αναγνώριση ειδικών χαρακτηριστικών του μηνύματος*.

εντοπισμό των πηγών τα κείμενα τα οποία συγκεντρώθηκαν μελετήθηκαν αρκετές φορές, ώστε να εξοικειωθούμε με το υλικό τους και να κατασταλάξουμε στις κατηγορίες ανάλυσης του υλικού.

Για κάθε ένα βιβλίο ή άρθρο συμπληρώναμε ένα δελτίο στο οποίο σημειώναμε τα λεπτομερή στοιχεία του και βέβαια τα χαρακτηριστικά αποσπάσματα ανά κείμενο που θα αποτελούσαν στη συνέχεια το αντικείμενο της μελέτης μας.

Αυτά τα δεδομένα συγκεντρώθηκαν και στη συνέχεια έγινε η κωδικοποίησή τους.

1.4. Η κωδικοποίηση και κατηγοριοποίηση του υλικού της έρευνας

Για την επιτυχή χρήση της μεθόδου της έρευνάς μας, έπρεπε να προσδιοριστούν προκαταρκτικά οι όροι κωδικοποίησης που θα χρησιμοποιηθούν στο υλικό το οποίο στηρίχθηκε η παρούσα μελέτη. Αυτό το υλικό το αποτέλεσαν όλα, κατά το δυνατόν, τα δημοσιεύματα τα οποία αναφέρονται στην Αικ. Λασκαρίδου και στην ανάπτυξη της προσχολικής αγωγής, είτε αυτά είναι κείμενα τα οποία έχει γράψει η ίδια ή είναι κείμενα τα οποία έγραψαν άλλα πρόσωπα και αναφέρονται στα θέματα αυτά.

Ως κριτήριο επιλογής τους λειτούργησε η εμφάνιση του ονόματος ή των ενεργειών της Αικ. Λασκαρίδου στο γραπτό κείμενο.

Μετά τη συγκέντρωση και επιλογή του υλικού πραγματοποιήθηκε μια πρώτη επεξεργασία του με στόχο τον ακριβέστερο ορισμό του σκοπού της έρευνάς μας, τον προσδιορισμό των κανόνων κωδικοποίησης και μια γενική κατηγοριοποίηση-κατάταξη του υλικού. Κατά την προανάλυση αυτή προέκυψε η ανάγκη της ανάγνωσης του υλικού ανά κείμενο-θέμα.

Για την υλοποίηση της ανάλυσης του υλικού συγκροτήσαμε διάφορες κατηγορίες θεματικές και χρονολογικές.

Στη συνέχεια επιλέχθηκαν, ταξινομήθηκαν και εντάχθηκαν στις κατηγορίες τα διάφορα κείμενα με κριτήριο την αναφορά στις κοινωνικές, πολιτικές και εκπαιδευτικές συνθήκες που επικράτησαν και σύμφωνα με την εμφάνιση και ταξινόμηση των εκπαιδευτικών ζητημάτων ανά εποχή και κατά θέμα.

Όλα τα κείμενα θεωρήθηκαν αυτόνομες ενότητες και μελετήθηκαν στο σύνολό τους. Για την πληρέστερη όμως ταξινόμηση και την ακριβέστερη κατανόηση και ανάλυσή τους ορίσαμε από την αρχή της μελέτης μία μονάδα καταγραφής, δηλαδή ένα αυτοδύναμο κομ-

μάτι του κειμένου που λειτούργησε ως βασική μονάδα ικανή να ταξινομηθεί και να μετρηθεί. Ως μονάδα καταγραφής θεωρήσαμε την αναφορά στο κάθε θέμα.

Μετά το προσδιορισμό της μονάδας καταγραφής ήρθε η ώρα της οικοδόμησης των κατηγοριών κατάταξης του υλικού και για το σκοπό αυτό ακολουθήσαμε την κατηγοριοποίηση με διχοτόμηση. Η παρουσία ή απουσία ενός θέματος όπως και το κριτήριο της συχνότητας στο κείμενο λειτούργησε ως δείκτης καταγραφής και ταξινόμησής του σε κατηγορίες.

1.5. Κατηγορίες ανάλυσης των δεδομένων της έρευνας

Με βάση την επεξεργασία που έγινε στα δεδομένα της έρευνας διαμορφώθηκαν οι παρακάτω κατηγορίες και υποκατηγορίες ανάλυσης των δεδομένων.

Η γυναίκα στην κοινωνία του 19ου αιώνα.

Γυναικεία εκπαίδευση και εργασία
Στερεότυπες αντιλήψεις γύρω από τη φύση και τον προορισμό της γυναίκας
Το φεμινιστικό κίνημα

Τα πρώτα βήματα της προσχολικής αγωγής στην Ελλάδα

Το ιδεολογικό υπόβαθρο στην Ελλάδα στις αρχές του 19^{ου} αιώνα
Η Προσχολική Αγωγή στην Ελλάδα το 19^ο αιώνα
Τα πρώτα εγχειρίδια
Το εγχειρίδιο και η παιδαγωγική των Hill για τα νηπιακά σχολεία
Το εγχειρίδιο περί νηπιακών σχολείων του Ι. Κοκκώνη
Οι «Συμβουλές» της Pape-Carpantier σε ελληνική μετάφραση

Η Αικατερίνη Λασκαρίδου και η προσχολική αγωγή στην Ελλάδα

Η ζωή και οι σπουδές της.
Η δράση και το έργο της στο «Ελληνικό Παρθενοναγωγείο».
Η δράση της στην Εφορεία Παροχής Εργασίας
Η δράση της στο Εκπαιδευτικό Τμήμα της Ένωσης των Ελληνίδων.
Η δράση της για την Προσχολική αγωγή
Η εισαγωγή και εξάπλωση του Φροβελιανού συστήματος στην Ελλάδα
Άλλες δραστηριότητες της Αικ. Λασκαρίδου.
Η αλληλογραφία με τις απόφοιτες του Διδασκαλείου Νηπιαγωγών.
Η αλληλογραφία και συνεργασία με το Σύλλογο των... Ελληνικών Γραμμάτων
Η εργογραφία της Αικ. Λασκαρίδου
Διάφορες εκτιμήσεις για το έργο της Αικ. Λασκαρίδου
Τα εμπόδια που συνάντησε στο έργο της.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2. Η ΓΥΝΑΙΚΑ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΟΥ 19ΟΥ ΑΙΩΝΑ

Το έργο και η δράση της Λασκαρίδου αποτελεί μια ψηφίδα στο μωσαϊκό της ελληνικής εκπαίδευσης του τέλους του 18ου και του πρώτου μισού του 19ου αιώνα. Η ζωή και η εκπαίδευσή της είναι άμεσα συνδεδεμένες με το κοινωνικό πλαίσιο της εποχής, του οποίου η συνοπτική θεώρηση μπορεί να νοηματοδοτήσει πτυχές του έργου και της δράσης της.

2.1. Η θέση της γυναίκας στην ελληνική κοινωνία του 19ου αιώνα

«Η γυνή ως σύζυγος δεν είναι κυρία της ίδιας περιουσίας [...]. Ισοβίως θεωρείται υπό του νόμου ανήλιξ και ανίκανος. Ως μήτηρ δεν έχει ουδέν δικαίωμα επί της ανατροφής και του μέλλοντος του τέκνου της. Ως πολίτις δεν δύναται να είναι κηδεμών ορφανών αλλ' ούτε και να παρουσιασθή ως μάρτυς εις οιανδήποτε νόμιμον πράξιν»⁷

Τα δύο φύλα στην ελληνική κοινωνία του τέλους του 19ου αιώνα κινούνταν μέσα στα αυστηρά πλαίσια που είχαν διαμορφωθεί με την πάροδο των αιώνων και καθόριζαν τους ρόλους και τα δικαιώματά τους. Την εποχή αυτή όμως οι πάγιες ως τότε δομές αρχίζουν να μεταβάλλονται, συμπαρασυρόμενες από το ρεύμα της κοινωνικής αλλαγής και από τις διακηρύξεις του φεμινιστικού κινήματος, που αμφισβήτησε έντονα τα στερεότυπα γύρω από τη φύση και τις δυνατότητες των γυναικών.

Στην παραδοσιακή κοινωνία η γυναίκα υπόκειτο στην εξουσία του άνδρα -του πατέρα ή του συζύγου της. Κάθε απόκλιση από τους άγραφους κανόνες του κοινωνικού περιγύρου, που έλεγχε τις πράξεις της ανά πάσα στιγμή, μπορούσε να την εξοστρακίσει στο περιθώριο. Όμως, αν και άκαμπτο, το υπάρχον πλέγμα κοινωνικών σχέσεων της έδινε μια μορφή ελευθερίας και ίσων δικαιωμάτων. Καθώς οι αγροτικές εργασίες απαιτούσαν τη συνεργασία μεταξύ των μελών της κοινότητας, οι γυναίκες είχαν την ευκαιρία να δημιουργήσουν φιλίες μεταξύ τους κατά τη διάρκεια των εργασιών στο ύπαιθρο ή των νυχτεριών. Παράλληλα, η ισότιμη σχεδόν κατανομή της δουλειάς μεταξύ των μελών της οικογένειας ενίσχυε την ενότητα μέσα σ' αυτήν και αποτελούσε μια μορφή ισότητας.

Στα τέλη του 19ου αιώνα ένα μεγάλο μέρος του αγροτικού πληθυσμού άρχισε να απομακρύνεται από τις εστίες του και να μετακινείται προς τις πόλεις. Η αστικοποίηση του πληθυσμού και η εγκατάλειψη του παραδοσιακού τρόπου ζωής σήμαινε δραστικές αλλα-

⁷ «Και άλλαι επείγουσαι υπέρ των γυναικών μεταρρυθμίσεις», Εφημερίς των Κυριών, 16-6-1895.

γές για την οικογένεια. Η διαμορφωμένη ισορροπία ανάμεσα στα μέλη της κλονίστηκε και η θέση της γυναίκας υποβιβάστηκε ακόμα περισσότερο. Η ολοένα εντεινόμενη καταπίεση των γυναικών προκάλεσε φωνές διαμαρτυρίας που συντονίστηκαν στο φεμινιστικό κίνημα.

Η ζωή στην πόλη όριζε δύο αντίθετους πόλους δράσης για τα δύο φύλα: τη σφαίρα του δημόσιου για τον άνδρα και τη σφαίρα του ιδιωτικού για τις γυναίκες. «*Ο οίκος [...] είναι το βασίλειον της γυναικός*»⁸, ένα βασίλειο κατ' ευφημισμόν: στην ουσία οι τοίχοι του σπιτιού ήταν τα όρια μέσα στα οποία ζούσε αποκλεισμένη. Οι γυναίκες της μεσαίας και της ανώτερης τάξης σπάνια έβγαιναν από το σπίτι ασυνόδευτες, ιδιαίτερα αν ήταν ανύπαντρες. Αν και μπορούσαν να συχνάζουν σε ζαχαροπλαστεία, σε θέατρα ή κοινωνικές εκδηλώσεις, έπρεπε να συνοδεύονται από το σύζυγο ή τον πατέρα τους.

Μονάχα οι γυναίκες των χαμηλότερων κοινωνικών στρωμάτων έβγαιναν από το σπίτι για να εργαστούν, ενώ για τις υπόλοιπες το σπίτι ήταν ο χώρος της εργασίας, μιας εργασίας ολοένα και περισσότερο υποτιμημένης. Καθώς η ένταξη των ανδρών στις παραγωγικές διαδικασίες της πόλης εισήγαγε στην αποτίμηση της δουλειάς δύο νέες παραμέτρους, το χρόνο και το χρήμα, οι γυναίκες, των οποίων ο ρυθμός εργασίας ακολουθούσε τις ανάγκες της οικογένειας τους και όχι κάποιο ωράριο, θεωρήθηκαν άεργες. Η γυναικεία «αεργία» προβάλλονταν επιδεικτικά από την αστική τάξη ως ένδειξη της οικονομικής άνεσης του συζύγου ή του πατέρα. Έτσι, οποιαδήποτε πρακτική εργασία-δηλαδή εργασία που εξυπηρετούσε κάποια από τις λειτουργικές ανάγκες του σπιτιού, όπως το πλύσιμο, το σιδέρωμα, το μαγείρεμα κτλ.-έπρεπε να εξοβελίζεται μακριά από το βλέμμα του κοινωνικού περιγύρου.

Η γυναίκα λοιπόν έπρεπε να προβάλλει την κοινωνική τάξη της οικογένειας μέσα από την απραξία και τον καλλωπισμό της, ώστε να δημιουργεί προοπτικές για έναν πλούσιο γάμο για τον εαυτό της ή τα παιδιά της. Ο γάμος θεωρείτο μέσον κοινωνικής ανόδου, καθώς η προίκα που συνόδευε τη νύφη αποτελούσε για το γαμπρό μια ευκαιρία συσσώρευσης κεφαλαίου, μετέτρεπε όμως παράλληλα το γάμο σε οικονομική συναλλαγή και εμπορευματοποιούσε τις ανθρώπινες σχέσεις. Η προικοθηρία ήταν ένα κοινωνικό φαινόμενο της εποχής, κάτι που αντανακλάται και σε λογοτεχνικά κείμενα και θεατρικά έργα. Η

⁸ «*Οι νόμοι μας και τα βασίλεια της γυναικός*», *Εφημερίς των Κυριών*, 23-6-1891. Στο άρθρο αυτό διαφεύδεται ο χαρακτηρισμός της γυναίκας ως βασίλισσας του σπιτιού. Αντίθετα, ο Μ. Γαλανός («*Μόδα και χειροφέτησις*», *Ανάπλασις*, ετ. Ζ', αρ.153, 1-9-1894) εμμένει στην άποψη ότι οι γυναίκες είναι: «*του οίκου αι ιέρειαι και αι βασίλισσαι*».

προίκα ήταν ένας «φόρος» δυσβάσταχτος, έπρεπε όμως να καταβληθεί πάση θυσία ώστε να εκπληρώσει η γυναίκα αυτό που θεωρείτο ο προορισμός της και να αποφύγει η οικογένεια το όνειδος μιας άγαμης κόρης.

Η «γεροντοκόρη» αποτελούσε αντικείμενο χλευασμού-είναι χαρακτηριστικό ότι εμφανίζεται ως κωμικό πρόσωπο σε επιθεωρήσεις και σατιρικά κείμενα της εποχής. Η επιβίωσή της στηρίζονταν στο έλεος των συγγενών της, το οποίο ξεπλήρωνε βοηθώντας στις δουλειές του σπιτιού ή στην ανατροφή των παιδιών τους. Την κοινωνική περιθωριοποίηση βίωνε ακόμα εντονότερα μια γυναίκα που είχε πάρει διαζύγιο-ένα προνόμιο που είχαν μόνο τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα την εποχή αυτή-καθώς θεωρούνταν ύποπτη για ανηθικότητα. Γι' αυτό η ζωή της ελεγχόταν αυστηρά από τον πατέρα ή τον αδελφό της και γινόταν «παρίας της τότε σεμνότυφου υποκριτικής κοινωνίας»⁹. Ακόμα λοιπόν και έξω από το γάμο η γυναίκα δεν ήταν ελεύθερη να καθορίζει τη ζωή της.

Οι παντρεμένες γυναίκες βρίσκονταν σε απόλυτη εξάρτηση από τους συζύγους τους, οικονομική και νομική. Αν και είχαν την ιδιοκτησία της περιουσίας τους, δεν είχαν το δικαίωμα να τη διαχειριστούν όπως ήθελαν. Μπορούσαν να διεκδικήσουν την κηδεμονία των παιδιών, αλλά σπάνια κατόρθωναν να την αποκτήσουν. Δεν είχαν καμία ανεξαρτησία απέναντι στο νόμο και δεν μπορούσαν να είναι μάρτυρες σε οποιαδήποτε νομική πράξη. Στην ουσία θεωρούνταν από το νόμο ισοβίως ανήλικες και ανίκανες. Η «Βασίλισσα του σπιτιού» λοιπόν δεν απολάμβανε στην πραγματικότητα κανένα προνόμιο στο «βασιλείο» της, ακόμα και όταν είχε τα μέσα να είναι αυτάρκης, ο νόμος στεκόταν εμπόδιο στην ανεξαρτησία της¹⁰. Την διαίωνιση αυτής της υποτέλειας στα άρρενα μέλη της οικογένειας εξασφάλιζαν οι υπάρχοντες περιορισμοί στην γυναικεία εκπαίδευση και εργασία¹¹.

2.2. Γυναικεία εκπαίδευση και εργασία

*«Κρατήσατε στερεώς την αληθή σημαίαν της πραγματικής γυναικείας μορφώσεως εν Ελλάδι. Ζητήσατε να εργάζεται η Ελληνίς, αλλ' εν τω αρμόζοντι δι αυτήν κύκλω.»*¹²

⁹ Π.Σ. Δέλτα, *Πρώτες ενθυμήσεις*, σ. 203.

¹⁰ Δ. Ι. Καλογερόπουλος, «Αι Ελληνίδες», *Οικογένεια*, ετ Ο. R Holsti., (1969). *Content analysis for the social sciences*. Addison-Wesley, p. 650, Α', αρ. 2, 11-1-1897, σ. 14.

¹¹ Ε. Αβδελά, «Οι γυναίκες, κοινωνικό ζήτημα», Χ. Χατζηιωσήφ. (επιμέλεια), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Ο μεσοπόλεμος (τ. Β1)*, Αθήνα 2002 σ. 340.

¹² Δ. Ι. Καλογερόπουλος, «Αι Ελληνίδες», *Οικογένεια*, ετ. Α', αρ. 2, 11-1-1897, σ. 14.

Στο γύρισμα του αιώνα, μόλις δύο στις δέκα γυναίκες είχαν στοιχειώδεις γνώσεις ανάγνωσης και γραφής¹³. Αν και η πρωτοβάθμια εκπαίδευση ήταν υποχρεωτική, η απαγόρευση της συνδιδασκαλίας αγοριών και κοριτσιών το 1852 ουσιαστικά στερούσε από τα κορίτσια της επαρχίας τη δυνατότητα για μόρφωση, επειδή οι κοινότητες, οι οποίες ήταν υπεύθυνες για την ίδρυση σχολείων, δεν είχαν την οικονομική δυνατότητα για τη συντήρηση ξεχωριστών σχολείων για τα αγόρια και τα κορίτσια. Έτσι, έδιναν προβάδισμα στην εκπαίδευση των αγοριών και δεν ίδρυσαν σχολεία θηλέων. Μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα λοιπόν η εκπαίδευση των κοριτσιών είχε αφηθεί στην ιδιωτική πρωτοβουλία. Η μέση εκπαίδευση ήταν αποκλειστική μέριμνα ιδιωτικών παρθεναγωγείων με ακριβά δίδακτρα, στα οποία φοιτούσαν τα κορίτσια της μέσης και ανώτερης τάξης-όσα από αυτά δεν μορφώνονταν στο σπίτι με ιδιαίτερα μαθήματα-ενώ για τις ασθενέστερες οικονομικά μαθήτριες η πρόσβαση σ' αυτήν γινόταν εφικτή μονάχα με τη βοήθεια υποτροφιών.

Για την πλειοψηφία των μαθητριών, των οποίων οι οικογένειες απολάμβαναν μια οικονομική άνεση, το άνοιγμα στον επαγγελματικό χώρο σπανίως αποτελούσε το ζητούμενο. Η επίδειξη της κοινωνικής θέσης της οικογένειας και η βελτίωση των προοπτικών γάμου ήταν οι κυριότερες επιδιώξεις. Έτσι, το εκπαιδευτικό πρόγραμμα αποσκοπούσε περισσότερο στη μόρφωση της μέλλουσας συζύγου και οικοδέσποινας: ξένες γλώσσες, μουσική, ζωγραφική, χορός, οικοκυρική ήταν τα κυριότερα μαθήματα που διδάσκονταν στη μέση εκπαίδευση. Αντίθετα, τα σχολεία αρρένων ήταν προσανατολισμένα προς μια εκπαίδευση θεωρητική, με έμφαση στην ελληνική γλώσσα και τα μαθηματικά. Η διδασκαλία ορισμένων φιλολογικών μαθημάτων στα κορίτσια θεωρείτο επιθυμητή, καθώς θα αφύπνιζε την εθνική συνείδηση στις μέλλουσες μητέρες, αλλά η εντύπωση στη γραμματική ή τα μαθηματικά στο βαθμό που πραγματοποιούνταν στα σχολεία αρρένων κρινόταν όχι μόνο άχρηστη, αλλά και επικίνδυνη για την υγεία τους¹⁴.

Η διαφορά των εκπαιδευτικών προγραμμάτων στα σχολεία αρρένων και θηλέων αποτελούσε το πρόσχημα για τους ιθύνοντες που αρνούσαν στις γυναίκες την ανώτατη εκπαίδευση, όταν άρχισαν να την διεκδικούν στη δεκαετία του 1870. Οι φόβοι τους για κατάλυση της ηθικής ήταν η πραγματική αιτία. Αν και το 1890 εγγράφεται η πρώτη φοιτήτρια

¹³ **Ε. Αβδελά**, (2002), «Οι γυναίκες...κλπ», σ.339. Σχετικά με ποσοστά μαθητριών επί του συνόλου των μαθητών, τα προβλήματα που αντιμετώπιζε η γυναικεία εκπαίδευση και το εκπαιδευτικό πρόγραμμα που θεωρείτο κατάλληλο για τις γυναίκες βλ. και «Γυναικεία Αγωγή», Εφημερίς των Κυριών, Αρ.801, 11-7-1904, σσ. 3-4.

¹⁴ **Ελ. Φουρναράκη**, *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών, Ελληνικοί Προβληματισμοί (1830-1910)*, Αθήνα 1987, σσ. 52-53.

στη Φιλοσοφική Σχολή Αθηνών¹⁵, η Ιωάννα Στεφανόπολι, οι προκαταλήψεις απέναντι στη γυναικεία μόρφωση δεν φθίνουν: μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα θεωρείται παράδοξη η εγγραφή των γυναικών σε σχολές εκτός της Ιατρικής και της Φιλολογίας, ενώ ο αριθμός των φοιτητριών κινείται σε διψήφια το πολύ νούμερα. Ο λόγος γι' αυτό δεν είναι μόνο η αρνητικότερη υποδοχή των φοιτητριών από τους συμφοιτητές τους, οι οποίοι εκδήλωναν ανοιχτά τη δυσφορία τους για την παρουσία των γυναικών στον πανεπιστημιακό χώρο, αλλά και το εξαιρετικά μικρό ποσοστό των γυναικών που είχαν πρόσβαση στην εκπαίδευση.

Το ποσοστό αυτό αυξάνεται στις αρχές του 20ου αιώνα, όταν το κράτος αρχίζει να μεριμνά για τη γυναικεία εκπαίδευση. Το 1917 ιδρύονται τα πρώτα Ελληνικά Σχολεία και Γυμνάσια Θηλέων, γεγονός που περιορίζει το χάσμα στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση των αγοριών και των κοριτσιών. Το ενδιαφέρον της πολιτείας για τη γυναικεία εκπαίδευση απέρρεε από την ανάγκη να στελεχωθεί ο δευτερογενής και τριτογενής τομέας παραγωγής με χαμηλά αμειβόμενο προσωπικό που είχε στοιχειώδεις γραμματικές γνώσεις.

Ως τις αρχές του 20ού αιώνα τα επαγγέλματα που ήταν ανοιχτά στις γυναίκες ήταν περιορισμένα: οι ανειδίκευτες εργαζόμενες γίνονταν συνήθως υπηρέτριες ή εργάτριες, ενώ για τις μορφωμένες μοναδική διέξοδος σχεδόν ήταν το επάγγελμα της δασκάλας. Ο τομέας αυτός ανοίχτηκε εύκολα στις γυναίκες, καθώς το παιδαγωγικό έργο θεωρείτο συμβατό με τον κοινωνικό τους ρόλο, όμως ήδη από τη δεκαετία του 1870 η άσκησή του γινόταν ολοένα και πιο δυσχερής, καθώς το επάγγελμα είχε κορεστεί¹⁶. Παρόλα αυτά, οι γυναίκες με πνευματικές και καλλιτεχνικές ανησυχίες εξακολουθούσαν να προσανατολίζονται προς τη διδασκαλία. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι σημαντικότερες γυναίκες της εποχής, συμπεριλαμβανομένης και της Λασκαρίδου, άσκησαν διδακτικό έργο.

Αργότερα άνοιξαν στις γυναίκες ορισμένες θέσεις στο δημόσιο τομέα, ήταν όμως οι χαμηλότερες στην επαγγελματική ιεραρχία και οι χειρότερα αμειβόμενες. Επιπλέον, η θέ-

¹⁵ Ο αγώνας των γυναικών για Πανεπιστημιακή Εκπαίδευση ήταν δύσκολος. Το 1884 εγγράφεται στη Φιλοσοφική η Σεβαστή Καλησπέρη, αλλά αναγκάζεται αμέσως να φύγει στο εξωτερικό για να σπουδάσει, καθώς οι αντιδράσεις ήταν μεγάλες (βλ. **Μπίρη** 1952, σσ.80-81). Το 1887 η 18χρονη Ελένη Παντελίδου αυτοκτονεί γιατί δε γίνεται δεκτή στην Ιατρική. Βλ. **Ζώγια Χρονάκη**, «*Η Ελληνίδα του 19ο αιώνα*», **Καθημερινή**, ένθετο «*Η Γυναίκα στη Νεοελληνική Τέχνη*», σ. 10. Επίσης, για την είσοδο της Ιωάννας Στεφανόπολι στη Φιλοσοφική Σχολή βλ. **Α. Μερτύρη**, *Η Καλλιτεχνική Εκπαίδευση των Νέων στην Ελλάδα (1836-1945)*, Αθήνα 2000, σ.256 και **Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστέργιου**, *Γυναίκες και Ανώτατη Εκπαίδευση στην Ελλάδα, Οι πρώτες φοιτήτριες στο Πανεπιστήμιο Αθηνών 1890-1920*, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 39.

¹⁶ «*Αι εργαζόμεναι γυναίκες*», **Εφημερίς των Κυριών**, αρ.691, 20-1-1902, σ.2: «... να υποδείξωμεν όλας τας δυσκολίας, τας οποίας απαντά μία διδασκάλισσα διά να εξασφαλίση στάδιον, όπως δήποτε αξιοπρεπές. Τούτο διά πολλούς άλλους λόγους και ιδιαιτέρως διά την πληθώραν των διδασκαλισσών εν σχέσει προς τον αριθμόν των θέσεων».

ση των γυναικών ήταν εξαιρετικά επισφαλής, καθώς σε περιόδους οικονομικής κρίσης ήταν οι πρώτες που απολύονταν, ενώ σε πολλές υπηρεσίες, όπως στα τηλεφωνεία, τα τηλεγραφεία και την Εθνική Τράπεζα, ο γάμος θεωρείτο αιτία απόλυσης¹⁷. Ακόμα όμως και όταν δεν επιβάλλονταν από τους κανονισμούς, οι περισσότερες γυναίκες άφηναν την εργασία τους μετά το γάμο, καθώς ο συνδυασμός γάμου και εργασίας ήταν κοινωνικά κατακριτέος. Εν ολίγοις, οι ρυθμίσεις του αστικού δικαίου περισσότερο επιβεβαίωναν τα ισχύοντα παρά εξασφάλιζαν στις γυναίκες κάποια δικαιώματα. Τα εργασιακά τους δικαιώματα εξαρτιόνταν από ένα σώμα ρευστών ρυθμίσεων, που άλλαζαν ανάλογα με τις ανάγκες της κάθε εποχής. Η αμοιβή τους παρέμενε σταθερά κάτω από το ήμισυ της αντίστοιχης ανδρικής για την ίδια εργασία. Εξάλλου ο μισθός τους εκλαμβάνονταν ως απλό συμπλήρωμα στο οικογενειακό εισόδημα.

Παρά τις δύσκολες συνθήκες εργασίας, τη χαμηλή αμοιβή και την υποτίμηση των ικανοτήτων και της προσφοράς τους, η εργασία βοηθούσε έναν διαρκώς αυξανόμενο αριθμό γυναικών να αποκτήσει οικονομική ανεξαρτησία, η οποία αποτελούσε το πρώτο βήμα για τη χειραφέτηση. Η αύξηση του αριθμού των εργαζόμενων γυναικών ήταν ραγδαία κατά τη δεκαετία του 1920, καθώς με την έλευση των προσφύγων πλήθυναν οι γυναίκες που πρέπει να συντηρήσουν τον εαυτό τους ή την οικογένειά τους. Είναι χαρακτηριστικό ότι την περίοδο αυτή το ένα τρίτο των εργαζόμενων γυναικών ήταν πρόσφυγες. Για τις εργαζόμενες γυναίκες η ανάγκη για επιβίωση αποδείχτηκε πολύ ισχυρότερη από τις κοινωνικές προλήψεις εναντίον τους και τις θεωρίες γύρω από τη «φύση» τους, που αφορίζαν τις εξωοικιακές ασχολίες.

2.3.Στερεότυπες αντιλήψεις γύρω από τη φύση και τον προορισμό της γυναίκας

«...η μεν ψυχολογία, η φιλοσοφία καθόλου, ερευνήσασα τας ψυχικάς και ηθικάς ιδιότητας της γυναικός απεφήνατο περί του υποδεεστέρου ηθικού όλου της γυναικός. Η δε ιατρική ιδίως η Ανατομική και η φυσιολογία συγκεκριμένως δεικνύουσι τούτο και επί του γυναικείου οργανισμού».

Ανάμεσα στη φεμινιστική ρητορική για χειραφέτηση του γυναικείου φύλου και στους αντιφεμινιστικούς μύδρους που προειδοποιούσαν για έκλυση των ηθών και κατάρρευση του κοινωνικού ιστού, σε περίπτωση που δίνονταν ίσα δικαιώματα στις γυναίκες, βρίσκο-

¹⁷ Έφη Αβδελά, Αγγέλικα Ψαρά, *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, Μια ανθολογία*, Αθήνα 1985, σ.89

νταν οι θεωρίες που παρείχαν τα επιχειρήματα στα δύο αντιμαχόμενα στρατόπεδα: οι θεωρίες γύρω από τη φύση των γυναικών. Τα κείμενα που αναλύουν τη φύση των γυναικών και θεμελιώνουν με ψευδοεπιστημονικά επιχειρήματα τις πνευματικές και σωματικές τους δυνατότητες-άρα και τα δικαιώματα που έπρεπε να έχουν-απαντούν πολύ συχνά σε ημερολόγια, περιοδικά και εφημερίδες των αρχών του 20ού αιώνα.

Στα κείμενα αυτά περιγράφεται αρχικά η ανατομία και η ψυχοσύνθεση των γυναικών και ακολουθούν αυθαίρετα συμπεράσματα για τα εμπόδια που έθετε η ίδια η «γυναικεία φύση» στην υλοποίηση των γυναικείων διεκδικήσεων. Δηλαδή καλλιεργούσαν την ιδέα ότι για την κοινωνική θέση των γυναικών ευθύνονταν οι ίδιες και όχι η κοινωνία που τις είχε θέσει στο περιθώριο. Η στέρηση των πολιτικών δικαιωμάτων, για παράδειγμα, θεμελιωνόταν με το επιχείρημα ότι «*παν θήλυ διατελεί εις ανισόρροπο και έξαλλον πνευματικήν κατάστασιν ωρισμένης ημέρας εκάστου μηνός [και] είναι αδύνατον να ευρεθεί ημέρα πνευματικής ισορροπίας και ψυχικής γαλήνης όλων των θηλέων, ώστε την ευτυχήν εκείνην ημέραν να ορίζονται αι εκάστοτε εκλογαί*»¹⁸.

Ιατρικές μετρήσεις της εποχής πιστοποιούσαν ότι ο γυναικείος οργανισμός ήταν πιο πρωτόγονος σε σχέση με τον ανδρικό και υπολείπονταν αυτού απ' όλες τις απόψεις: οι αισθήσεις των γυναικών αποδεικνύονταν λιγότερο οξείες από τις ανδρικές, πράγμα που ταυτιζόταν με ψυχική αναισθησία, υποκρισία, μίσος και σκληρότητα. Ακόμα και ο εγκέφαλος τους είχε βρεθεί ελαφρύτερος στις μετρήσεις, γεγονός που συνεπαγόταν περιορισμένες πνευματικές δυνατότητες¹⁹.

Από την άλλη τούς αναγνωρίζονταν και αρκετά θετικά χαρακτηριστικά, που απέρρεαν από την ιδιότητά τους να τεκνοποιούν, η οποία αποτελούσε την πεμπτουςία της γυναικείας ύπαρξης. Η μητρότητα σφράγιζε τον ψυχισμό των γυναικών με αγάπη και ανιδιοτέλεια. Έτσι, η αμοιβή των εργαζόμενων γυναικών ήταν κάτω από το ήμισυ της αντίστοιχης ανδρικής για την ίδια εργασία, καθότι θεωρείτο ότι η «ειρηνική φύση» τους συνεπαγόταν και μικρότερες οικονομικές απαιτήσεις²⁰. Ο αποκλεισμός των γυναικών από διάφορα πεδία δράσης και νόησης, συμπεριλαμβανομένης και της φοίτησης στη Σχολή Καλών Τεχνών, αποδίδεται στις περιορισμένες πνευματικές τους δυνατότητες και στην ευαίσθητη ψυχοσύνθεση, που οφείλεται στο μητρικό ένστικτο. Η μητρότητα ανακηρύχθηκε ομόφωνα από

¹⁸ Σ. Ζερβουδάκης, «*Η γυνή ιατρικώς εξεταζόμενη*», *Ημερολόγιον Οικογενειακών Άννας Σερούϊου* 1899, σ.129.

¹⁹ «*Ψήφος γυναικών*», *Νέα Ημέρα*, 20-3-1928.

²⁰ **Ιωαν. Ν. Πηλίκας**, «*Συγκριτικά μελέται: Ανήρ και γυνή, Πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα των δύο φύλων*», στο: **Ελένη Σβορώνου**, *Μικρασιατικόν Ημερολόγιον του έτους 1915*, Σάμος 1915, σσ. 289-297.

υπέρμαχους και πολέμιους της γυναικείας χειραφέτησης σε αδιαμφισβήτητο αξίωμα, από το οποίο πήγαζαν όλες οι πνευματικές και σωματικές τους ικανότητες.

Στις «επιστημονικές» αυτές μελέτες δεν λείπουν οι προειδοποιήσεις προς τη γυναίκα που θα τολμήσει να υπερβεί τα όρια: «*Η διανοητική υπερκόπωση [...] και η υποχρέωση να συναγωνισθή το ισχυρόν φύλον, είναι επικίνδυνος και ολεθρία έτι δι' αυτήν, διότι υπερβαίνει τας δυνάμεις της. Εκ του ανταγωνισμού τούτου θα εξέλθη φυσικώς εξασθενημένη, εξηντημένη δια την ζωήν*». Η προοπτική να εργαστούν οι γυναίκες παρουσιάζεται ακόμα πιο ζοφερή από τους πολέμιους της γυναικείας χειραφέτησης, καθώς θεωρούν ότι «*θα μαράνη τα πνευματικά και ηθικά ρωστήρια κέντρα του έθνους*»²¹.

Οι φεμινιστές, από την άλλη, αντλούσαν επιχειρήματα από μελέτες που υποστήριζαν τα αντίθετα γύρω από τη «φύση» των γυναικών, ώστε να θεμελιώσουν τις αξιώσεις τους για χειραφέτηση. Έτσι, σύμφωνα με τον Jules Bois «*Όλος ο οργανισμός της [γυναίκας], φυσιολογικός και πνευματικός, είναι πληρέστερος, ποικιλότερος, λεπτότερος και παρουσιάζει πολύ εντελεστέρας ενεργείας από τον ανδρικόν*»²². Δηλαδή η διαφορετικότητα της γυναίκας ούτε εδώ αμφισβητείται- είναι όμως μια διαφορετικότητα που την καθιστά ανώτερη από τον άνδρα.

2.4. Το φεμινιστικό κίνημα

*«Δεν ήτο πλέον η ήρεμος κόρη με την γλυκείαν μορφήν, με την αφηρημένην ολίγον έκφρασιν. Ήτο η επαναστάτις γυνή, η μη αναγνωρίζουσα το δικαίωμα εις τους άλλους να κανονίζουν το μέλλον και τον βίον της σύμφωνα προς τα κοινωνικά απαιτήσεις και τας εις νόμους μεταβληθείσας παραδόσεις και προλήψεις»*²³

Στη «φύση» της γυναίκας λοιπόν υπήρχε η τάση να ανάγεται ό,τι στην πραγματικότητα προερχόταν από τον κοινωνικά καθορισμένο ρόλο της. Κατά την πρώτη περίοδο του φεμινιστικού κινήματος, που διαρκεί από τα τέλη του 19ου αιώνα μέχρι τις δύο πρώτες δεκαετίες του 20ού, οι γυναίκες δεν επιχείρησαν να ανατρέψουν τα στερεότυπα γύρω από τη διαφορετική «φύση» και τον «προορισμό» των δύο φύλων. Διεκδίκησαν όμως τα δι-

²¹ Μ. Μουσειδης, *Ο χαρακτήρ και η μόρφωσις της Ελληνίδος*, Κωνσταντινούπολις, 1913, σ. 13.

²² Αύγ. Ζωγράφος, «*Η γυνή εν τω παρελθόντι και εν τω ενεστώτι*», *Οικογένεια*, έτ. Α', αρ.15, 12-4-1897, σ. 115.

²³ «*Το γυναικείον ζήτημα και ο Jules Bois*», *Εφημερίς των Κυριών*, 15-6-1902.

καιώματα που θεωρούσαν ότι άρμοζαν στη φύση τους. Κατά την περίοδο αυτή, οι θέσεις των Ελληνίδων φεμινιστριών συνοψίζονται στη φράση «ισότητα στη διαφορά»²⁴.

Το κυριότερο όργανο της φεμινιστικής προπαγάνδας ήταν η Εφημερίδα των Κυριών της Καλλιρρόης Παρρέν, που εκδιδόταν για τρεις δεκαετίες (1887-1907)²⁵.

Μέσα στο έντυπο της γνωστής δημοσιογράφου και συγγραφέα συναντούμε τις κυριότερες θέσεις των φεμινιστριών, οι οποίες επεδίωκαν αρχικά να νομιμοποιήσουν τη στάση τους στα μάτια των ανδρών-για την πλειοψηφία των οποίων η χειραφέτηση της γυναίκας ταυτιζόταν με τον εξανδρισμό της-και έπειτα να κερδίσουν την ελευθερία τους βήμα προς βήμα. Γι' αυτό υιοθέτησαν μια μετριοπαθή εκδοχή του φεμινισμού και ζητούσαν να αποκτήσουν «*σχετικήν τινα ελευθερίαν [...] μίαν χειραφέτησιν [...] λογικήν, με μέτρον, ανάλογον προς την γυναικείαν φύσιν και την γυναικείαν ανατροφήν, η οποία στρεβλή και ελλιπής ως ήτο έως τότε, δεν είχε προετοιμάσει καταλλήλως την γυναίκα, δια τον αγώνα, όν εξήτει να αναλάβη*» και δεν έκαναν λόγο «περί πολιτικής ψήφου της γυναικός» καθώς εκτιμούσαν ότι «μόνο μετά ένα αιώνα [...] αι γυναίκες θα είναι εις κατάστασιν να λάβουν ευεργετικώτατα μέρος εις την πολιτικήν»²⁶. Προσπαθούσαν δηλαδή να καθησυχάσουν τους φόβους των αντρών ότι θα κλονιζόταν η κοινωνική ισορροπία και της εξουσίας ότι θα ανατρεπόταν το πολιτικό κατεστημένο, ζητώντας σχετική ελευθερία και προβάλλοντας την ολοκλήρωση της χειραφέτησης σε ένα μακρινό και ακίνδυνο σημείο στο μέλλον.

Οι διεκδικήσεις των γυναικών κατά την πρώτη φάση του φεμινιστικού κινήματος αφορούσαν το δίπολο εκπαίδευση-εργασία. Είχε γίνει εξ αρχής αντιληπτό από τις φεμινίστριες ότι «*το κοινωνικό [...] σύστημα [...] στηρίζεται επάνω σε δύο άνισους τροχούς: σ' ένα μορφωμένο, ελεύθερο άντρα και σε μια αμόρφωτη, ανελεύθερη γυναίκα*», δηλαδή ότι η ελευθερία ήταν στενά συνυφασμένη με τη μόρφωση και ότι εξαρτιόταν άμεσα από αυτή. Έτσι, ξεκίνησαν τους αγώνες τους διεκδικώντας πρόσβαση στο εκπαιδευτικό σύστημα και μόρφωση επί ίσοις όροις με τους άνδρες, προσβλέποντας στην άνοδο του πνευματικού επιπέδου των γυναικών και στη βελτίωση των επαγγελματικών προοπτικών τους. Η διεύρυνση των επαγγελματικών οριζόντων ήταν άμεσα συνυφασμένη με την χειραφέτηση, κα-

²⁴ **Καλλιρρόη Παρρέν**, *Η χειραφετημένη*, Αθήνα 1900, σ. 10.

²⁵ Η έμπνευση για την έκδοση και το περιεχόμενο του εντύπου, πρέπει να προήλθε από ανάλογα ευρωπαϊκά πρότυπα, όπως το *Journal des desmoiselles* και το *English Woman's Journal*, που εκδίδονταν στη Γαλλία και την Αγγλία αντίστοιχα ήδη από τη δεκαετία του 1850 και δημοσίευαν θέματα για τα δικαιώματα των γυναικών, τη γυναικεία εργασία, το γάμο, τη φιλανθρωπία, την τέχνη, καθώς και ποιήματα και διηγήματα. Για τα έντυπα αυτά βλ. και **Reina Lewis**, ό.π.

²⁶ **Καλλιρρόη Παρρέν**, ό.π.

θώς μια γυναίκα οικονομικά ανεξάρτητη μπορούσε να ορίζει σε σημαντικό βαθμό την προσωπική της ζωή.

Προκειμένου να ριζώσει η φεμινιστική προπαγάνδα, οι γυναίκες προέβαλλαν τις διεκδικήσεις τους ως ωφέλιμες για το κοινωνικό σύνολο. Παρουσίαζαν τη χειραφέτησή τους ως παράγοντα πνευματικής και ηθικής ανάτασης του άνδρα²⁷.

Επιπλέον, η «ελεύθερη γυναίκα» παρουσιάζεται ως «μήτρα μιας γενιάς μεγάλης, δημιουργικής», δηλαδή ως απαραίτητη προϋπόθεση για το όραμα καλύτερων μελλοντικών γενεών. Η «μήτρα» είναι η λέξη-κλειδί για τις φεμινίστριες, που ζητούνε καλύτερη εκπαίδευση και ίσα δικαιώματα στο όνομα της μητρότητας.

Η χρονική συγκυρία το ευνοούσε όσο ποτέ άλλοτε. Ο πόλεμος του 1897 αναζωπύρωσε τον ελληνικό εθνικισμό και έδωσε νέα πνοή στη Μεγάλη Ιδέα, που από την ίδρυση του ελληνικού κράτους αποτελούσε την κυρίαρχη ιδεολογία στην πολιτική ζωή. Η υλοποίηση του οράματος της επέκτασης της ελληνικής επικράτειας στις περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας όπου ήταν έντονη η παρουσία του ελληνικού στοιχείου απαιτούσε και την συμβολή των γυναικών, που θα μεγάλωναν τα παιδιά, το μέλλον του έθνους. Έτσι, η μητρότητα φορτίστηκε ιδεολογικά, γεγονός που επέδρασε κατασταλτικά στους ενδοιασμούς όσων αντιτίθεντο στην μόρφωση των γυναικών και στην ανάληψη από αυτές ενός πιο ενεργού κοινωνικού ρόλου. Επιπλέον, η ανάγκη να δημιουργηθούν οι προϋποθέσεις για την προσάρτηση των εδαφών με ελληνόφωνο πληθυσμό επιφόρτιζε τις δασκάλες με ένα σημαντικότερο έργο: την διδασκαλία των ελληνικών στις «αλύτρωτες» περιοχές²⁸. Η ανάθεση στις γυναίκες ενός τόσο σπουδαίου έργου τις έδινε την αυτοπεποίθηση ότι ήταν τα υποκείμενα της πολιτικής ιστορίας και τις παρακινούσε για ακόμα σημαντικότερες διεκδικήσεις.

Από την άλλη όμως, ο ενστερνισμός των εθνικιστικών ιδεωδών από τους φεμινιστικούς κύκλους είχε ως αποτέλεσμα να αμβλυνθεί η δυναμικότητα των διεκδικήσεών τους. Έτσι, οι φεμινιστικοί σύνδεσμοι των αρχών του αιώνα γρήγορα στράφηκαν στη φιλανθρωπική δράση και απομακρύνθηκαν από τους αρχικούς τους στόχους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το Λύκειο Ελληνίδων, που ενώ ιδρύθηκε το 1911 με σκοπό την «εξυπη-

²⁷ **Κωστής Παλαμάς**, «*Η γυναίκα*»: «Χαίρε! Γυναίκα εσύ! Αθηνά, Μαρία, Ελένη, Εύα, / Να η ώρα σου! Τα ωραία φτερά δυνάμωσε και ανέβα, / Και καθώς είσαι ανάλαφρη και πια δεν είσαι η σκλάβα, / Προς τη μελλόλιμη άγια γη προτίητρα εσύ τράβα, // Κ' ετοίμασε τη νέα ζωή, μιας νέας χαράς υφάντρα, / Κ' ύστερα αγκάλιασε, ύψωσε και φέρε εκεί τον άντρα, / Και πλάσε την πρωτόπλαστην, ω αγάπη εσύ, αρμονία / Εσύ, ωμορφιά, σοφία εσύ, πειθώ και παρθενία!», *Εφημερίς των Κυριών*, αρ. 794, 23-5-1904.

²⁸ «*Περί εγκρίσεως του Καταστατικού του Λυκείου των Ελληνίδων*», Φ.Ε.Κ. αρ. 51, 19-2-1911.

ρήτησιν της προόδου του φύλου των [γυναικών]»²⁹, προσανατολίστηκε εξ αρχής στην ανάδειξη του ελληνικού πολιτισμού και εγκλωβίστηκε σε εθνικιστικά ιδεώδη³⁰, εξασφαλίζοντας έτσι την επιβίωσή του κατά τη διάρκεια των πολιτικών κλυδωνισμών των επερχόμενων δεκαετιών. Παράλληλα, η υπέρμετρη προβολή του κεντρικού ρόλου της γυναίκας στην οικογένεια την εγκλώβιζε στα στερεότυπα του 19^{ου} αιώνα, ενώ η παραδοχή των επιφανέστερων φεμινιστριών, όπως της Παρρέν, ότι δεν ήταν έτοιμες να ασκήσουν πολιτικά δικαιώματα αποτελούσε ουσιαστικά συναίνεση στον κοινωνικό τους υποβιβασμό.

Αν και τα αιτήματα της πρώτης φάσης του φεμινιστικού κινήματος είχαν ξεθωριάσει μέχρι την αρχή του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου σε εθνικιστικά ιδεώδη, ο δρόμος για τη χειραφέτηση είχε ανοίξει: ο χώρος της ανώτατης εκπαίδευσης και της μισθωτής εργασίας είχε πάψει να μονοπωλείται από τους άντρες. Έτσι, όταν το κίνημα αναβίωσε με ακόμα μεγαλύτερη ένταση κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, οι ίσες ευκαιρίες στην εκπαίδευση και την εργασία θεωρούνταν πλέον αυτονόητες διεκδικήσεις-αλλά όχι ακόμα κεκτημένα δικαιώματα-γι' αυτό η μεγαλύτερη έμφαση δόθηκε στον αγώνα για την κατοχύρωση των πολιτικών δικαιωμάτων.

Οι γυναικείες οργανώσεις του Μεσοπολέμου συμφωνούσαν ως προς το στόχο, αλλά διαφωνούσαν ως προς τον τρόπο με τον οποίο θα δινόταν αυτός ο αγώνας. Έτσι, το χάσμα ανάμεσα στις γυναίκες που ασπάζονταν τις συντηρητικές ή τις ριζοσπαστικές θέσεις-και εκφράζονταν από το Εθνικό Συμβούλιο Ελληνίδων και το Σύνδεσμο για τα Δικαιώματα της Γυναίκας αντίστοιχα-μετατράπηκε σταδιακά σε οριστική ρήξη. Οι πρώτες δέχονταν την απονομή του δικαιώματος της ψήφου σε μερίδα μόνο των γυναικών, που πληρούσαν συγκεκριμένα κοινωνικά και μορφωτικά κριτήρια, ενώ οι δεύτερες διεκδικούσαν την ψήφο για όλες τις γυναίκες. Εκτός από τις δύο προαναφερθείσες τάσεις, των οποίων οι διαφωνίες επεκτείνονταν και σε άλλες διεκδικήσεις, υπήρχε και μια τρίτη, των γυναικών που ασπάζονταν τις σοσιαλιστικές θεωρίες και αγωνίζονταν για την διάδοσή τους. Αυτές συνδέουν τον γυναικείο με τον κοινωνικό αγώνα, ανάγοντας το όραμα της ισότητας μεταξύ των δύο φύλων σε μια μελλοντική κοινωνία, όπου οι ουτοπίες του κομμουνισμού θα ήταν μια πραγματικότητα³¹.

Είναι ενδεικτικό ότι ένα από τα βασικά αιτήματα των φεμινιστριών, η φοίτηση των γυναικών στο Πανεπιστήμιο, υλοποιήθηκε τελικά χάρη σε ατομικές πιέσεις προς την ε-

²⁹ Έφη Αβδελά, Αγγέλικα Ψαρά, ό. π., βλ. σημ. 25, σσ. 45-46.

³⁰ Καλλιρρόη Παρρέν, «Διατί δεν ζητώ ψήφον», Εφημερίς των Κυριών, αρ.988, 1-6-1910, σ. 1.

³¹ Έφη Αβδελά, Αγγέλικα Ψαρά, ό.π., βλ. σημ. 25, σ. 48.

ξουσία και όχι χάρη σε συλλογική προσπάθεια. Αυτό δείχνει ότι τελικά ο φεμινισμός στην Ελλάδα δεν απέκτησε ποτέ τον απαραίτητο δυναμισμό για να επιβάλει τα αιτήματά του και οι γυναίκες που είχαν την ανάγκη να βρουν άμεσα κάποιες λύσεις στα αδιέξοδά τους έπρεπε να αγωνιστούν μόνες τους για να το επιτύχουν.

Μέχρι τον 19ο αιώνα οι μαρτυρίες για γυναίκες δημιουργούς απουσιάζουν εντελώς. Η κοινωνική απομόνωση και ο αποκλεισμός από την εκπαίδευση, που επιβλήθηκε στις Έλληνίδες μέχρι την απελευθέρωση, τις στέρησε τη δυνατότητα για οποιαδήποτε καλλιτεχνική δραστηριότητα, πέρα από την ενασχόληση με τις διακοσμητικές τέχνες. Μετά το μέσο του 19ου αιώνα, ασφαλώς χάρη στη μίμηση δυτικών προτύπων, η στάση απέναντι στις γυναίκες που ασχολούνται με την τέχνη έγινε λιγότερο επικριτική, εφόσον βέβαια η δραστηριότητά τους αυτή δεν τις έβγαζε από τα όρια του κοινωνικώς αποδεκτού.

Την εποχή εκείνη, η ερασιτεχνική ενασχόληση των γυναικών με την καλλιτεχνία, την «*τοσούτον αρμοζομένη τη λεπτότητι της γυναικείας φύσεως*»³², τύγχανε ευρείας αποδοχής. Σύμφωνα με τα στερεότυπα της εποχής «*μόνον η καλλιτεχνία και ουχί η φιλοσοφία σχετίζεται πολύ με την γυναίκα*», επειδή «*αυτή επλάσθη, θα έλεγε τις, εξαιρετικώς δια να αισθάνηται. Και επειδή το ιδεώδες της αισθήσεως είναι το ωραίον, αυτή επλάσθη προς εξυπηρέτησιν αυτού*»³³. Η γυναίκα λοιπόν εκπροσωπούσε τον κόσμο του αισθήματος, από τον οποίο αναβλύζει η τέχνη, ενώ ο άνδρας τον κόσμο του πνεύματος.

Επειδή όμως η γυναίκα λειτουργεί με το αίσθημα και όχι με το πνεύμα, δεν μπορεί να παράγει υψηλά καλλιτεχνικά δημιουργήματα, παρά μόνο να αναπαράγει μιμητικά ήδη υπάρχουσες φόρμες-σύμφωνα με τα κείμενα της εποχής. Απόδειξη θεωρείται ότι στην ιστορία της τέχνης η γυναίκα «*ουδέν μεν μέγα εν τη τέχνη παρήγαγεν, ιδιαίτατα όμως ηυδοκίμωσεν εν τη μιμήσει, εν η μέγα ευρίσκει στάδιον ενεργείας η δεξιά προς το καλλιτεχνείν φύσις αυτή*»³⁴. Η γυναίκα λοιπόν θεωρείται ανίκανη για πρωτότυπη και υψηλή δημιουργία, καθώς της λείπει το στοιχείο της μεγαλοφυΐας.

Η έμφαση αυτή στην καλλιτεχνική μεγαλοφυΐα, ως άχρονη και μυστηριώδη δύναμη, που ενσταλάζει στον Μεγάλο Καλλιτέχνη την έμπνευση εντείνεται κατά το 19ο αιώνα με την εξάπλωση του Ρομαντισμού. Τα ρομαντικά ιδεώδη εξήραν το ατομικό συναίσθημα, το βίωμα, την έμπνευση και τη σύγκρουση με το κοινωνικό περιβάλλον, στοιχεία που θεω-

³² **Α. Γαϊτανοπούλου (Σίβυλλα)**, «*Η Ελληνίς εν τη καλλιτεχνία*», στο: **Ε. Σβορώνου**, *Μικρασιατικών Ημερολόγιον* του Έτους 1910, Σάμος 1910, σ. 93.

³³ Καθώς τα στοιχεία για τα πρώτα βήματα των Ελληνίδων στην καλλιτεχνική εκπαίδευση είναι ελλιπή, η κυριότερη πηγή πληροφοριών για το θέμα είναι αυτό το άρθρο.

³⁴ **Γκότση**, σσ. 246-248.

ρείτο ότι σφράγιζαν την ύπαρξη του Μεγάλου Καλλιτέχνη. Αυτός με τη σειρά του σφράγιζε την τέχνη της εποχής του και άνοιγε το δρόμο για την τέχνη του μέλλοντος, όπως πιστεύονταν. Το θεωρητικό σχήμα που όριζε την ιστορία και την ιστορία της τέχνης ως το αποτέλεσμα της δράσης των Μεγάλων Ανδρών και το άθροισμα των σπουδαιότερων έργων τους συνέχισε να επηρεάζει τις ανθρωπιστικές επιστήμες για πολλές δεκαετίες, ώσπου άρχισε να αναθεωρείται σταδιακά από τα μέσα του 20ού αιώνα και έπειτα.

Οι φεμινίστριες των αρχών του 19ού αιώνα δεν αντιτίθενται στη συλλογιστική αυτή, αλλά τονίζουν ότι η απουσία γυναικείων ονομάτων από τη νοητή λίστα των Μεγάλων Καλλιτεχνών δεν οφείλεται στην απουσία μεγαλοφυΐας, αλλά στον κοινωνικό τους αποκλεισμό³⁵, που κλείνει τη δίοδο προς την καλλιτεχνική ολοκλήρωση. Στο επιχείρημα αυτό επανέρχεται και η Linda Nochlin, για την οποία η εξαίρεση των γυναικών από την καλλιτεχνική εκπαίδευση είναι μία από τις βασικές αιτίες που τις στέρησαν το ρόλο της δημιουργού.

Το γεγονός αυτό έχει γίνει συνείδηση στις γυναίκες κατά τα τέλη του 19^{ου} και τις αρχές του 20ού αιώνα, που βγαίνουν από το σπίτι τους «*ουχί διά να επιζητήσωσι πολιτικά δικαιώματα, αλλά να διανοίξωσι το στάδιον της γυναικείας δράσεως διευθυνόμεναι προς το Πολυτεχνείον και ουχί προς την Βουλήν*»³⁶. Στόχος τους δηλαδή ήταν να διανοίξουν το πεδίο της δράσης των γυναικών, να δημιουργήσουν διεξόδους πρωτίστως προς την επαγγελματική καταξίωση και κατά δεύτερο λόγο προς την καλλιτεχνική έκφραση.

Την εποχή αυτή οι γυναίκες των μέσων και ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων ενθαρρύνονται από τον κοινωνικό τους περίγυρο να εκφράζονται δημιουργικά και δέχονται μαθήματα ζωγραφικής στο σπίτι τους, ώστε να αποκτήσουν τις στοιχειώδεις γνώσεις πάνω στο σχέδιο και το χρώμα. Από το 1855 και έπειτα πολλές από αυτές αρχίζουν να συμμετέχουν σε εκθέσεις σποραδικά και το 1891 δηλώνουν την παρουσία τους στην Καλλιτεχνική Έκθεση των Κυριών, που πραγματοποιήθηκε χάρη στην κινητοποίηση της Καλλιρρόης Παρρέν³⁷. Ενώ όμως σε ερασιτεχνικό επίπεδο η καλλιτεχνική δημιουργία ήταν αποδεκτή,

³⁵ Καλλιρρόη Παρρέν, «*Αι καλλιτέχνιδές μας εν διωγμώ*», *Εφημερίς* των Κυριών, 10-10-1904, σ. 1. Η Παρρέν εδώ αντιλαμβάνετο ότι η θέση της γυναίκας στην τέχνη δεν είναι αποτέλεσμα της «*φύσης*».

³⁶ Linda Nochlin, "Why Have There Been No Great Women Artists?", στο: Linda Nochlin, *Women, Art and Power and Other Essays*, (1η έκδοση: 1989), London 1991, σσ. 145-178. Εδώ η Nochlin διαλύει τους μύθους γύρω από την Καλλιτεχνική Μεγαλοφυΐα, υποστηρίζοντας ότι ένας «*Μεγάλος Καλλιτέχνης*» δημιουργείται έπειτα από συστηματική εκπαίδευση και εξάσκηση. Η απαγόρευση της καλλιτεχνικής εκπαίδευσης ή βασικών παραμέτρων της-όπως είναι η μελέτη του γυμνού-ουσιαστικά στέρησαν από τις γυναίκες τη δυνατότητα της υπεροχής.

³⁷ Σχετικά με την καλλιτεχνική εκπαίδευση των γυναικών στην Ευρώπη, βλ. Reina Lewis, ό.π. βλ. σημ.12, σσ. 56-59.

η επαγγελματική ενασχόληση των γυναικών με την τέχνη αντιμετωπιζόταν αρνητικά, καθώς τις ωθούσε να περάσουν τα όρια της οικογενειακής εστίας και να δράσουν στον δημόσιο χώρο, παρευρισκόμενες σε εκθέσεις και σχολές ζωγραφικής και αναπτύσσοντας σχέσεις με αγοραστές και παραγγελιοδότες.

Η ίδρυση του Τμήματος Γραφικής και Πλαστικής δια Νεανίδας το 1894 ως ανεξάρτητου παραρτήματος που λειτουργούσε σε μια αίθουσα του Πολυτεχνείου³⁸ και όχι ως ισάξιου τμήματος με τη Σχολή Καλών Τεχνών υπηρετούσε σε μεγάλο βαθμό την υπάρχουσα νοοτροπία σχετικά με τη γυναικεία καλλιτεχνική εκπαίδευση, καθώς οι γνώσεις ζωγραφικής που παρέχονταν ήταν οι βασικές. Οι σπουδάστριες μάθαιναν να αντιγράφουν τοπιογραφίες και νεκρές φύσεις, ενώ η μελέτη εκ του φυσικού δεν περιλαμβανόταν στις επιδιώξεις του τμήματος. Ο περιορισμός των προσφερομένων γνώσεων στη χαμηλότερη βαθμίδα, αλλά και η νοοτροπία των σπουδαστριών, που διέκοπταν τις παρακολουθήσεις μόλις μάθαιναν τα στοιχειώδη, κρατούσαν το τμήμα σε κατώτατο επίπεδο και άφηναν το ζήτημα της γυναικείας εκπαίδευσης ανοιχτό.

³⁸ Ακρόπολις, 25-2-1894: «Κοινοποιήσις. Συνεπεία εγκρίσεως του επί των Εσωτερικών υπουργείου, συνίσταται εν τω Μ. Πολυτεχνείω και εν ιδιαιτέρα αιθούση τμήμα Γραφικής και Πλαστικής δια νεανίδας. Η εν τοις τμήμασι τούτοις διδασκαλία, βαίνουσα κατά τας ισχύουσας εν τω Σχολείω διατάξεις, θέλει περιορισθή επί του παρόντος εις την σπουδὴν στοιχειώδους Γραφικής, εις την αντιγραφὴν τοπίων και ανθέων δι' απλῆς φωτοσκιάσεως ἢ και δια χρωμάτων». Το κείμενο αναδημοσιεύεται στα: **Κ. Η. Μπίρης**, 1952, σ. 81 και **Κ. Η. Μπίρης**, 1957, σ. 333-334. Στα δύο βιβλία δημοσιεύεται και γράμμα του Θεοφίλα προς την Ελένη Ζωγράφου, του 1889: «Από πενταετίας λειτουργεί εν τω καταστήματι του Μ. Πολυτεχνείου, χωρὶς ουδεμίαν σχέσιν να ἔχη προς το Σχολεῖον των Καλών Τεχνών, Σχολή ειδική διὰ νεανίδας σκοπούσα την βελτίωσιν των γνώσεων αυτών εις την Γραφικὴν και την Πλαστικὴν». Από τα αποσπάσματα αυτά προκύπτει η χωριστή υποσταση του τμήματος από τον κορμό του Πολυτεχνείου και το στοιχειώδες επίπεδο των παρεχόμενων γνώσεων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3. ΤΑ ΠΡΩΤΑ ΒΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΠΡΟΣΧΟΛΙΚΗΣ ΑΓΩΓΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

3.1. Το ιδεολογικό υπόβαθρο στην Ελλάδα στις αρχές του 19ου αιώνα

Οι σωστοί άνθρωποι δημιουργούν τις σωστές κοινωνίες. Αλλά οι σωστοί άνθρωποι δημιουργούνται μέσα σε αυτά τα «μαγικά χρόνια» της πρώτης παιδικής ηλικίας. Την ηλικία όμως αυτή για να την καθοδηγήσει κανείς εκεί που πρέπει, χρειάζεται να έχει γνώσεις και προσόντα πού δεν αποχτιούνται τυχαία.

Στο τέλος τού 18ου και τις αρχές του 19ου αιώνα, αρχίζουν στην Ευρώπη οι πρώτες προσπάθειες δημιουργίας ιδρυμάτων για την αγωγή των παιδιών της προσχολικής ηλικίας χωρίς όμως να έχουν καθαρά παιδαγωγικούς σκοπούς. Οι προσπάθειες αυτές υπήρξαν ιδιωτικές, μεμονωμένες και δεν ανταποκρίνονταν καθόλου στις ιδέες των πρωτοπόρων της προσχολικής αγωγής, ούτε και ταυτίζονταν με τις ιδέες των πρωτοπόρων της προσχολικής εκπαίδευσης. Παρόλα αυτά βοήθησαν στην ανάπτυξη της προσχολικής εκπαίδευσης διότι δημιουργήθηκαν, για να καλύψουν ανάγκες των νηπίων.

Η κρατική μέριμνα για το παιδί είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τη γενικότερη προνοιακή πολιτική του κράτους, η οποία με τη σειρά της εξαρτάται από τις οικονομικές και κοινωνικές αντιλήψεις της εποχής. Η μελέτη της στάσης της πολιτείας απέναντι στο παιδί μας οδηγεί στην έρευνα των ιστορικών δεδομένων, της φύσης της οικονομίας, των κοινωνικών παραδόσεων και αξιών, των πολιτικών θεσμών και κομματικών στόχων, τα οποία καθορίζουν τις σχέσεις των ανθρώπων μεταξύ τους και των πολιτών με το κράτος.

Τα πρώτα χρόνια του νεοσύστατου Ελληνικού κράτους διαγράφουν ανάγλυφα τη σχέση αυτή. Ο γεμάτος περιπέτειες δρόμος προς την ανεξαρτησία που ξεκίνησε το 1821, χάραχθηκε ανάμεσα σε δυο κατευθυντήριες γραμμές. Αφενός της ένοπλης εξέγερσης, που θεωρήθηκε η μόνη σωστή αντίδραση στην οθωμανική υποδούλωση, αλλά και απαραίτητη απόδειξη της επιθυμίας και ικανότητας των Ελλήνων να ζήσουν ελεύθεροι, αφετέρου δε της παιδείας, που αποσκοπούσε στην τόνωση της εθνικής συνείδησης με τη διδασκαλία της αρχαίας ιστορίας και στη διαπαιδαγώγηση υπεύθυνων ελεύθερων πολιτών μέσα από την εξοικείωση με τη σύγχρονη ιδεολογία του Διαφωτισμού³⁹.

³⁹ **Χ. Πετρόπουλος**, «*Το Ελληνικό Κράτος από το 1833 ως το 1861*», Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, -τ. ΙΓ, Αθήνα 1977, σελ. 11.

Ο σεβασμός στον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό και η σημασία της παιδείας είχαν μεγάλη απήχηση όχι μόνο στους ανθρώπους των γραμμάτων, αλλά και στους πρώτους, εμπειρικούς, οργανωτές της ελεύθερης Ελλάδας. Από το 1822, η Πελοποννησιακή Γερουσία διακήρυσσε ότι: *«κάθε πεφωτισμένη Διοίκησις έχει χρέος να φροντίζει δια την ανατροφήν των πολιτών, δια την ηθικήν και δια την καλήν νομοθεσίαν, καθ' ότι δι' αυτών ο άνθρωπος εξ απαλών ονύχων ταυτίζεται με την αρετήν, γνωρίζει τα καθήκοντα του προς τον θεόν, προς την πατρίδα και προς τους όμοίους του, και χειραγωγείται εις την οδόν της ευδαιμονίας»*⁴⁰.

Ταυτόχρονα αναλαμβάνει η ίδια η Γερουσία τη σύσταση σχολείου και παροτρύνει τους γονείς να στείλουν τα παιδιά τους *«για να γίνουν ευσεβείς, τίμιοι και ενάρτεροι πολίτες»* σε αντίθεση με τα αμαθή και κτηνώδη *«μυλιούνια»* των κατοίκων της Ασίας.

Πάρα τις δυσκολίες του πολέμου, το ενδιαφέρον για την παιδεία παραμένει έντονο και συνδέεται με τις καινούριες δυνατότητες και υποχρεώσεις που θα προκύψουν για τους πολίτες και το κράτος ύστερα από τη μελλοντική νικηφόρα λήξη του Αγώνα⁴¹. Συνειδητοποιώντας το μεγάλο κενό που έχουν αφήσει τα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας, η Γερουσία αναρωτιέται⁴²:

«Όταν δεν ηξεύρωμεν την επιστήμην τής πολιτικής, καθ' ολην την έχτασιν τής σημασίας τής λέξεως, πώς είναι δυνατόν να διοικηθώμεν καλώς και να τελεσφορήσωμεν; Ή διοίκησις απαιτεί προ πάντων καλήν νομοθεσίαν ο νομοθέτης δια να είναι καλός οφείλει να γνωρίζη την φύσιν και την καρδίαν του ανθρώπου, δια να γνωρίζει δε τον άνθρωπον οφείλει να είναι φιλόσοφος, δια να γένη φιλόσοφος οφείλει να διδαχθή όσα μαθήματα συνιστώσι την φιλοσοφία, δια να διδαχθή χρειάζεται σχολείον, διδασκάλους, βιβλία, εκ τούτων δε πηγάζουν τα φώτα και απολαμβάνοντες τα φώτα ημπορούμεν να ευδοκιμήσωμεν και να διατηρήσωμεν την ανεξαρτησίαν τής ελληνικής επικρατείας μας».

Η πολιτιστική διάβρωση που είχαν επιφέρει οι τέσσερις αιώνες της Τουρκοκρατίας ανησυχεί τους Έλληνες, οι οποίοι την καταπολεμούν αναζητώντας και διαφυλάσσοντας την αρχαία πολιτιστική τους κληρονομιά. Στο πρώτο διάταγμα του Υπουργού Εσωτερικών *«Περί Αρμοδιοτήτων, Χρεών και Δικαιωμάτων του Εφόρου Παιδείας»* (Ναύπλιο, 10 Φεβρουαρίου 1825), σημειώνεται χαρακτηριστικά η ανάγκη να γαλουχηθεί η νέα γένια με τις σωστές αρχές. Ο Έφορος οφείλει:

⁴⁰ *«Προκήρυξη Πελοποννησιακής Γερουσίας»*. Τριπολιτσά, 16 Μαρτίου 1822, στον **Α. Δημαρά**, *Η Μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, τ. Α, Αθήνα 1973, σελ. 4-5.

⁴¹ *«Προκήρυξη της Πελοποννησιακής Γερουσίας»*, Τριπολιτσά, 27 Απριλίου 1822, **Αλ. Δημαράς**, ό.π., τ. Α, σελ. 5-8.

⁴² Βλ. **Θ. Χατζηστεφανίδης**, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης 1821-1986*, Αθήνα 1986, σελ. 41-43.

«Να δώση παραγγελίαν εις τους κατά τόπους έπαρχους και δημογέροντας, δια να συνάζουν τοις αρχαιότητας, όπου κατά καιρούς ευρίσκονται εις κάθε τόπον νομίματα δηλαδή, αγάλματα, επιγραφάς και ό,τι άλλο λείψανον αρχαιότητος, δια να τα αποταμιεύσουν εις τα σχολεία, δια να απόκτηση, με τον καιρόν, πάν σχολείον το Μουσείον του-πράγμα αναγκαιότατον δια τήν ιστορίαν, δια την ανακάλυψιν των αρχαίων ονομασιών των πόλεων και τόπων, δια την γνώρισιν τής δεξιότητος των προγόνων μας και δια την υπόληψιν την οποίαν δικαίως έχουσιν εις τα τοιαύτα τα σοφά της Ευρώπης Έθνη, τα οποία μάς μέμφονται, διότι τα χαρίζομεν ή τα παλούμεν αντί μικρού τιμήματος εις τους θαμίζοντας εις την Ελλάδα περιηγητάς των»⁴³.

Αξιοπρόσεκτη είναι η έμφαση που δίνεται στην αποκατάσταση των αρχαίων τοπωνυμιών. Εντάσσεται στη γενικότερη προσπάθεια των Επαναστατικών Κυβερνήσεων να εξαλείψουν τα οθωμανικά πολιτιστικά στοιχεία οπου αυτά είχαν διεισδύσει και να επανασυνδέσουν την τοπική παράδοση με τα στοιχεία που θεωρούντο αμιγώς ελληνικά. Η διαδικασία αυτή στηρίζεται κυρίως στην εκπαίδευση των παιδιών, δηλαδή των ακόμη αδιάβρωτων μελών της κοινωνίας, που αποτελούν το μέλλον και την ελπίδα του νέου κράτους.

Παρά την κριτική σχετικά με την αδιαφορία για τα αρχαία μνημεία που ασκείται στο κείμενο του Διατάγματος, υπάρχουν πολλές και εντυπωσιακές μαρτυρίες που βεβαιώνουν το μεγάλο ενδιαφέρον των αγωνιστών για τις αρχαιότητες, που ήταν σύμβολα εθνικής ταυτότητας. «Όταν οι πολιορκητές (τής Ακρόπολης) πληροφορήθηκαν πως οι Τούρκοι πελεκούσαν τα αρχαία κτήρια για να βγάλουν το μολύβι που υπήρχε στους συνδέσμους των λίθων, τους έστειλαν βόλια για να σταματήσουν την καταστροφή»⁴⁴. Το συγκλονιστικό αυτό περιστατικό σκιαγραφεί την πηγαία συναισθηματική ταύτιση των συγχρόνων Ελλήνων με το αρχαίο παρελθόν και το θαυμασμό που έτρεφαν για τους προγονούς που, όπως λέει ο Μακρυγιάννης, «έντυσαν τους ανθρώπους αρετή, τους γύμνωσαν από την κακή διαγωγή»⁴⁵,

⁴³ **Αλ. Δημαράς**, ό.π., τ. Α, σελ. 13.

⁴⁴ **Μ. Ανδρόνικος**, *Ιστορία και Ποίηση*, Αθήνα, 1982, σελ. 37, βλ. επίσης σελ. 36-45 σχετικά με το ενδιαφέρον για τα αρχαία μνημεία.

⁴⁵ **Μακρυγιάννης**, *Απομνημονεύματα*, Αθήνα, 1977, σελ. 339.

3.2. Η Προσχολική Αγωγή στην Ελλάδα το 19^ο αιώνα

Μόλις το 1895, στα τέλη δηλαδή του 19ου αιώνα το ελληνικό κράτος υπό την πίεση της εκπαιδευτικής πραγματικότητας αποφάσισε να υιοθετήσει το θεσμό του νηπιαγωγείου. Ως τότε η προσχολική αγωγή στις ελληνικές περιοχές ανήκε στις ιδιωτικές πρωτοβουλίες εκπαιδευτικών και λογίων, που μετέφεραν στην Ελλάδα το θεσμό από το εξωτερικό. Από την ίδρυση τους τα ελληνικά νηπιαγωγεία αποτέλεσαν υπόθεση των ολίγων, των εύπορων δηλαδή οικογενειών, που είχαν τη δυνατότητα να στέλνουν τα τέκνα τους στα προκαταρκτικά σχολεία των αστικών κέντρων.

Μετά την τουρκική κατάκτηση, τα μοναστήρια αποτελούν τις μικρές παιδευτικές εστίες, τα «κοινά» σχολεία, όπου οι μοναχοί και οι ιερείς δίδασκαν σε λιγοστούς μαθητές ανάγνωση, γραφή και στοιχειώδεις γνώσεις αριθμητικής. Διαφορετική κάπως ήταν η κατάσταση της παιδείας στις λατινοκρατούμενες ελληνικές περιοχές, κυρίως στην Κρήτη, όπου συγκεντρώθηκαν μαθητές και λόγιοι από την τουρκοκρατούμενη χώρα. Το ενδιαφέρον για την παιδεία δυναμώνει από τα μέσα του 16^{ου} αιώνα, μετά τη λήξη των πολεμικών αναστατώσεων στον ελληνικό χώρο. Έτσι, το 17^ο αιώνα με την προστασία του κλήρου⁴⁶ και την οικονομική ενίσχυση των εμπόρων, τα «κοινά» σχολεία πολλαπλασιάζονται τόσο στην ηπειρωτική Ελλάδα όσο και στα νησιά. Παράλληλα, αρχίζουν να διαμορφώνονται σε μερικά εμπορικά κέντρα πνευματικοί πυρήνες που ξεχωρίζουν με την ακτινοβολία τους⁴⁷.

⁴⁶ Τόσο η αποτελεσματικότητα όσο και η κοινωνική εμβέλεια των ιδεών των ιεραποστόλων στο χώρο της εκπαίδευσης στην Ελλάδα αποτελούν ένα ακόμα ζητούμενο για την ιστορία του θέματος που εξετάζουμε. Παρόλο που οι προτεστάντες γρήγορα κατηγορήθηκαν για προσηλυτισμό, τα σχολεία τους-ιδιαίτερα το παρθεναγωγείο των Hill-προσέλκυσαν τις κόρες ευκατάστατων και μορφωμένων Ελλήνων του κράτους και της διασποράς. Εξάλλου, οι απόψεις τους για τη συστηματική εκπαίδευση δασκαλισσών συνέπεσε με το ανάλογο ενδιαφέρον της Κυβέρνησης, που από το 1834 έστελνε υποτρόφους γι' αυτό το σκοπό στα «ανώτερα» παρθεναγωγεία των Hill και άλλων φιλελλήνων. Βλ. σχετικά, **J. A. Petropoulos**, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο Ελληνικό Βασίλειο (1833-1843)*, τ. Α' - Β', Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1985-6, σ. 346-349 και 563 κ.ε.

⁴⁷ Γενικά για την παιδεία στη διάρκεια της Τουρκοκρατίας βλ. **Κ. Σάθας**, *Νεοελληνική Φιλολογία, Βιογραφίαι των εν τοις γράμμασι διαλαμπάντων Ελλήνων από της καταλύσεως της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας μέχρι της Ελληνικής εθνεγερσίας (1452- 1821)*, Αθήνα 1868. **Μ. Γεδεών**, *Η πνευματική κίνηση τον γένους κατά τον ΙΗ' και ΙΘ' αιώνα* (εκδ. φροντίδα Α. Αγγέλου-Φ. Ηλιού), «Ερμής», Αθήνα 1976- **Τρ. Ευαγγελίδης**, *Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, τ. Α'-Β', Αθήνα 1936 (απαραίτητο συμπλήρωμα: **Κ.Θ. Λάμπας**, *Ευρετήριο*, Αθήνα. 1973), **Κ.Θ. Δημαράς**, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Από τις πρώτες ρίζες ως την εποχή μας*, «Ίκαρος», Αθήνα 1985, **Απ. Βακαλόπουλος**, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. Β', Θεσσαλονίκη 1964 και τ. Δ', Θεσσαλονίκη 1973 και του ίδιου, «*Η δράση των Ελλήνων λογίων στην Δύση*», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, «Εκδοτική Αθηνών», τ. Γ, 1974, σ. 357-361, **Α. Αγγέλου**, «*Η παιδεία στην Κρήτη και στα Επτάνησα*», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Ι', σ. 377-379, του ίδιου, «*Η εκπαίδευση*», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ', σ. 306-328 και **Χρ. Πατρινέλης**, «*Από την Αλωση ως τις απαρχές της πρώτης αναγεννήσεως της παιδείας*», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Γ, σ. 367-376.

Το 18ο αιώνα, οι κυριότεροι παράγοντες, που επιτάχυναν την πνευματική πρόοδο σε πολλές περιοχές, είναι η οικονομική άνθηση του ελληνισμού, το πνευματικό κίνημα του διαφωτισμού και οι ανακατατάξεις στην ελληνική κοινωνία, κυρίως με τη μορφοποίηση μιας οικονομικά ισχυρής τάξης εμπόρων. Από ατομικές πρωτοβουλίες πρώτα και ύστερα με τη συμβολή των κοινοτήτων ιδρύονται συνέχεια νέα σχολεία. Έτσι στο τέλος του 18ου αιώνα, σύμφωνα με πληροφορίες λογίων της εποχής, «κοινά» σχολεία λειτουργούν σε ολόκληρο τον ελληνικό χώρο, για μεγαλύτερο ή μικρότερο χρονικό διάστημα⁴⁸. Αποτέλεσμα του φιλεκπαιδευτικού αυτού ζήλου των Ελλήνων και των προσπαθειών που καταβάλλουν οι Φαναριώτες, οι πλούσιοι έμποροι και οι φωτισμένοι, ανώτεροι και ανώτατοι κληρικοί είναι να εξελιχθούν μερικά σχολεία σε αξιόλογες εστίες που προώθησαν σημαντικά την παιδεία έτσι, στις αρχές του 19ου αιώνα η ανάγκη των γραμμάτων και η πρόοδος που εξασφαλίζει η επιστήμη και η γνώση έγινε αισθητή σε ολόκληρο πια τον ελληνισμό⁴⁹.

Ωστόσο ο θεσμός του Νηπιαγωγείου θεωρήθηκε σπουδαίος και συντελεστικός στην ορθή ανάπτυξη των διανοητικών και ψυχικών ιδιοτήτων των ελληνοπαίδων⁵⁰. Κατά τον Λέοντα Μελά το νηπιαγωγείο θεωρείται ως το βασικό ίδρυμα για την εκπαίδευση των νηπίων, το πιο δραστικό «φάρμακο», που δεν θεραπεύει, αλλά που προηγείται των «ηθικών ασθενειών», όπου τα παιδιά της προσχολικής ηλικίας αποκτούσαν «πνευματική, ηθική και θρησκευτική» μόρφωση με μεθόδους προσαρμοσμένες στην ηλικία τους-ο συγγραφέας

⁴⁸ Κατά την περίοδο αυτή, εκτός από ένα σημαντικό ποσοστό κοριτσιών που-ιδιαίτερα στα νησιά- φοιτά μαζί με τα αγόρια στα αλληλοδιδασκτικά σχολεία του κράτους, αρχίζουν να ιδρύονται και χωριστά σχολεία για κορίτσια σε αστικές περιοχές. Είναι ενδεικτική, το 1829, η απόφαση του δήμου Ερμούπολης να ιδρυθεί ιδιαίτερο σχολείο για τα κορίτσια που συνεκπαιδευόνταν με τα αγόρια στο αλληλοδιδασκτικό του προτεσταντή ιεραποστόλου Chr. L. Korck. Ως στόχος του σχολείου προβάλλεται η εξάσκηση των μαθητριών στα εργόχειρα, και την επιτήρησή του αναλαμβάνει μια επιτροπή κυριών. Το 1830, ο δήμος της Ερμούπολης προχωρεί και σε μια άλλη αξιοσημείωτη καινοτομία: ιδρύει, σε συνεργασία με τον Chr. L. Korck, το πρώτο δευτεροβάθμιο «ελληνικό» παρθενγωγείο. Βλ. ενδεικτικά, **I. Ν. Βαλέττας**, *Ομιλία εις την Γ' ετήσιον εξέτασιν του εν Ερμούπολει Ανωτέρου Σχολείου Κορασίων την 20 Ιουλίου 1841*, Ερμούπολη 1841. Πληροφορίες για το πρώτο αυτό και μοναδικό, απ' όσο γνωρίζουμε, «ελληνικό» παρθενγωγείο που λειτουργεί με έξοδα δημοτικά, βλ. **A. Λαμπράκη-Παγανού**, ό.π., σ. 194 κ.ε.

⁴⁹ Αμέσως μετά τον Αγώνα πολλοί Έλληνες από τις παροικίες του εξωτερικού και πρόσφυγες από όλα τα μέρη της Ελλάδας άρχισαν να συγκεντρώνονται στο ελεύθερο κράτος, Η Αίγινα, αμέσως μετά την εγκατάσταση του Καποδίστρια, έγινε το πνευματικό κέντρο της χώρας. Στο Ναύπλιο επίσης «*προυχώρει ουχ ήττον αυξάνουσα η εν Ναυπλίω κοινωνία, διότι, χάρις εις την ειρήνην και την προϊούσαν εννομίαν πολλά οικογένειαι και εκ των διεσπαρμένων εις τα διάφορα μέρη της Ελλάδος και εκ των εν τη αλλοδαπή, ήρχοντο και εξέτεινον την κοινήν ευημερίαν*». Η Ερμούπολη, που άρχισε να συγκροτείται μετά το 1821 από ελληνικές οικογένειες της Χίου, της Σμύρνης, των Κυδωνιών και άλλων πόλεων, στα 1828 έχει κιάλας πληθυσμό 16.000 κατοίκους και γίνεται πολύ γρήγορα το μεγαλύτερο βιομηχανικό, ναυτιλιακό και τραπεζικό κέντρο. Η Ερμούπολη, η Αίγινα, το Ναύπλιο και το Άργος είναι τα κέντρα όπου ιδρύθηκαν τα πρώτα σχολεία. Βλ. σχετικά **E. Κούκκου**, *Ο Καποδίστριας και ή Παιδεία (1827-1832)*. Β' Τα Εκπαιδευτικά Ιδρύματα της Αιγίνης, Αθήνα 1972, σ. 9. Τη σύνθεση της κοινωνίας περιγράφει με ζωντανό τρόπο ο **N. Δραγούμης**, στο βιβλίο, *Ιστορικά αναμνήσεις (επιμ. Α Αγγέλου)*, «Ερμής», Αθήνα 1973, τ. Α', σ. 133-134.

⁵⁰ Βλ. **A., Μελάς**, *Παιδαγωγικόν Εγχειρίδιον προς χρήσιν των παιδαγωγούντων*, ό.π, σ. κη'.

και σημαντικό στέλεχος της εκπαιδευτικής δραστηριότητας της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, θεωρεί ότι το νηπιαγωγείο παίζει το ρόλο εμβολίου, το οποίο διαχεόμενο στο αίμα σώζει, όπως η «ηθοποιητική» και συστηματική ένεση («εγκέντρωσις») των Νηπιαγωγείων στο δίκτυο της λαϊκής εκπαίδευσης θα σώσει τα παιδιά του λαού και το μέλλον της πατρίδας.

Κατά τις πρώτες δεκαετίες από την εγκατάσταση των νηπιαγωγείων στην Ελλάδα, οι πρωτοβουλίες ανήκαν στους προτεστάντες ιεραποστόλους, και κατά μίμηση αυτών στους διευθύνοντες τη Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία. Τα σχολεία αυτά δεν διέφεραν από τα πρωτοβάθμια σχολεία, αλλά περισσότερο προετοίμαζαν τα παιδιά για το Δημοτικό⁵¹ εμπνέοντάς τους κυρίως το θρησκευτικό συναίσθημα⁵². Τα μικρά παιδιά μάθαιναν ένα μέρος από τις στοιχειώδεις γνώσεις (αλφάβητο, συλλαβισμό, γραφή, «νοερή» αριθμητική), συνήθιζαν στη σχολική πειθαρχία, μούνταν στη χειροτεχνία (τα κορίτσια μάθαιναν να ράβουν και να πλέκουν), αλλά ταυτόχρονα διασκεδάζαν, τραγουδούσαν εκκλησιαστικούς ύμνους και άκουγαν ιστορίες από τη χριστιανική παράδοση⁵³ προσαρμοσμένες στην παιδική αντιληπτικότητα⁵⁴.

Ως τη δεκαετία του 1880, τουλάχιστον, τα νηπιαγωγεία που λειτουργούσαν στις ελληνικές περιοχές ακολουθούσαν λίγο ως πολύ τα γαλλικά πρότυπα, εφαρμόζοντας το αλληλοδιδασκτικό σύστημα στην οργάνωση και τη μέθοδο διδασκαλίας. Το κέντρο βάρους της διδασκαλίας στα νηπιαγωγεία έεφετε στη διεξαγωγή (παράδοση και εξέταση) των βασικών μαθημάτων. Στόχος του νηπιαγωγείου παρέμενε η κατάρτιση των μικρών μαθητών και μαθητριών, ώστε να μεταβούν καλύτερα προετοιμασμένοι στο Δημοτικό σχολείο, που κι αυτό (την εποχή εκείνη) ακολουθούσε την αλληλοδιδασκτική μέθοδο⁵⁵. Το παιχνίδι και

⁵¹ Σύμφωνα με το άρθρο 1 του Διατάγματος 6/18 Φεβρουαρίου 1834 «Περί δημοτικών σχολείων», τα μαθήματα είναι: «Κατήχησις, Στοιχεία της Ελληνικής, Ανάγνωσις, Γραφή, Αριθμητική, η γνώσις των κατά νόμους παραδεγεμένων σταθμών και μέτρων, η Γραμμική Ιχνογραφία και η Φωνητική Μουσική, ει δυνατόν δε και στοιχεία της Γεωγραφίας, της Ελληνικής Ιστορίας, και εκ των φυσικών επιστημών τα αναγκαϊότερα»: Γ. Βενθύλος, *Θεσμολόγιον της Δημοτικής Εκπαιδύσεως*, τ. Α' (1833-1883), Αθήνα 1884, σ. 1.

⁵² Σπ. Πανταζής, Μ. Σακελλαρίου, (χ.χ.), *Θρησκευτική Αγωγή στην Προσχολική ηλικία*, στο βιβλίο Προσχολική Παιδαγωγική. Προβληματισμοί-προτάσεις, εκδ. Ατραπός, Αθήνα, σελ., 239-248.

⁵³ Όπως γράφει η Ελ. Φουρναράκη, στα νηπιαγωγεία αυτής της περιόδου «Η Κατήχηση δε διδασκόταν συστηματικά στα νήπια, αλλά η θρησκευτική αγωγή ήταν πανταχού παρούσα μέσα σε μια ατμόσφαιρα «ευσέβειας» και «σοβαρότητας», που φαίνεται έκανε μεγάλη εντύπωση στους αμερικάνους και στους ευρωπαϊούς περιηγητές που επισκέφθηκαν το σχολείο των Χιλλ», Ελ. Fournaraki, ό.π., σ. 115.

⁵⁴ Βλ. «Περί ανατροφής του γυναικείου φύλου», *Εφημερίς* των Φιλομαθών, έτος ΙΑ', αρ. 479, 28 Φεβρουαρίου 1863, σ. 29-31 και αρ. 482, 7 Μαρτίου 1863, σ. 33-36.

⁵⁵ Το 1828 έρχεται στην Ερμούπολη και αναλαμβάνει την οργάνωση των σχολείων του Δήμου ο ιεραπόστολος Christian Ludwig Korck από τη Βρέμη, μέλος της ιεραποστολής της Church Missionary Society. Στα 1829 ο δήμος της Ερμούπολης αποφασίζει «ν' ανεγερθή και εν σχολείον ιδιαίτερον διά τας νεανίδας, όπου όχι μόνον να γυμνάζωνται την αλληλοδιδασκτικήν, αλλ' ακόμη και τινε εργόχειρα». Έτσι, από το 1830 λει-

το τραγούδι εντάσσονταν κι αυτά στο προσδιορισμένο πρόγραμμα απασχολήσεων, ενώ το πνεύμα του φρονηματισμού και της πειθαρχίας επικρατούσε σε ένα σχολείο, που θεωρητικά είχε ως σκοπό την παιδαγωγική απασχόληση του παιδιού και την προφύλαξη του από κινδύνους, όταν οι γονείς του ήταν απασχολημένοι. Στην Ελλάδα βέβαια αυτό είχε μικρή μόνο σημασία, αφού οι εργαζόμενες ελληνίδες μητέρες στους αγρούς εξακολουθούσαν να παίζουν το ρόλο της τροφού και της παιδαγωγού των παιδιών τους.

Κατά τον Λέοντα Μελά η μεγαλύτερη «κοινωνική ανάγκη» των νηπιαγωγείων προέρχεται από την αδυναμία πολλών μητέρων να αναλάβουν την εκπαίδευση των τέκνων τους, είτε επειδή δεν διέθεταν το χρόνο, είτε επειδή δεν είχαν τις ανάλογες ικανότητες. Η «υποκατάσταση των μητρικών φροντίδων» λοιπόν έκαναν απαραίτητη τη δημιουργία ενός ειδικού ιδρύματος ανάλογου προς το πετυχημένο πρότυπο των Δυτικών (ο Μελάς αναφέρεται στα αγγλικά infant schools στα γαλλικά salies d'asile, στους γερμανικούς Kindergarten και στα ισπανικά escuelas de parvulos), αν και-σύμφωνα με τα ιδεολογήματα της εποχής- η «σωτήριος» ιδέα της ίδρυσης των νηπιαγωγείων ανήκε στον «δαιμόνιο» Πλάτωνα. *«Την ιδέαν ταύτην ησπάσθησαν και επραγματοποίησαν ήδη καθ' όλην σχεδόν την Δυτικήν Ευρώπην. Εν τοις Νηπιαγωγείοις δε τούτοις τα φοιτώντα παιδιά εξ απαλών ονύχων διαπλάττονται και καλλιεργούνται δι' ασματίων και διά καταλλήλων εις την ηλικίαν αυτών μεθόδων και σωματικώς και διανοητικώς και ηθικώς και θρησκευτικώς. Πεποίθαμεν δε ότι εάν τα Νηπιαγωγεία ταύτα ήθελον επεκταθή προ χρόνων καθ' όλας τας πόλεις, κωμοπόλεις και χωρία της Δυτικής Ευρώπης, η δε εν αυταίς φοίτησις των τέκνων του λαού ήθελε νομοθετηθή υποχρεωτική»*⁵⁶.

Για τον ίδιο σκοπό ήταν απαραίτητη η εξειδικευμένη εκπαίδευση των διδασκαλισσών και των διευθυντριών που πλαισιώναν αυτά τα ιδρύματα. Οι δασκάλες που είχαν ειδικευτεί στη νηπιαγωγική, ασκούσαν τα διδάγματα των προτύπων τους, στο μέτρο βέβαια που το αλληλοδιδασκτικό σύστημα μπόρεσε να εφαρμοστεί στα ελληνικά σχολεία.

τουργεί στην Ερμούπολη ξεχωριστό σχολείο για τις μαθήτριες. Συμβούλιο από οκτώ μητέρες αποτελεί την «εφορευτική επιτροπή» του σχολείου που έχει σκοπό «να εφορευή διά την εκπαίδευσιν, ηθοποίησιν και καθαριότητα των κορασίων αυτών». Συγκεκριμένα, δυο από τα μέλη της επιτροπής έχουν την υποχρέωση να επισκέπτονται κάθε βδομάδα το σχολείο και να παρακολουθούν την πρόοδο των μαθητριών στα μαθήματα και τα εργόχειρα και να εντοπίζουν τις γενικότερες ανάγκες του σχολείου. Την εποχή αυτή στην Ερμούπολη λειτουργεί και ένα ιδιωτικό αλληλοδιδασκτικό σχολείο από τις δασκάλες Α. Ζωντανού και Μ. Δημητρίου. Βλ. **Τιμ. Αμπελάς**, *Ιστορία της νήσου Σύρου*, Ερμούπολις 1874, σ. 633. **Απ. Δασκαλάκης**, ό.π., σ. 263. Την πρώτη αυτή επιτροπή αποτελούν οι κυρίες: Κ. Ναύτη, Α. Σγούτα, Μ. Μαναράκη, Π. Λίκα, Αικ. Μυλωνά, Κ. Βαλσαμάκη, Ελ. Σκαραμαγκά και Ελ. Κορνηλιού.

⁵⁶ **Λ. Μελάς**, ό.π., σ. κβ'.

Ο Λ. Μελάς, θετικά προκατειλημμένος υπέρ του έργου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, σημείωνε:

«Το μέγα εν τούτοις κοινωνικόν ευεργέτημα, όπερ η Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία προσήνεγκεν εις την Ελληνικήν φυλήν, είναι αναντιρρήτως η εν Αθήναις σύστασις προτύπου Νηπιαγωγείου, η εν αυτώ μόρφωσις αξίων Διευθυντριών Νηπιαγωγείων, και η έκδοσις των απαιτουμένων εν τοις Νηπιαγωγείοις βιβλίων. Εξεδόθησαν άχρι τούδε επιμέλεια της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας τα Παιδαγωγικά ασματία, τα Παιδαγωγικά διηγήματα, τα Μαθήματα της Παλαιάς και καινής Διαθήκης, τα Πρακτικά μαθήματα της Κυρίας Carpentier, και αι σοφαί αυτής Συμβουλαί και οδηγία περί διευθύνσεως Σχολείων και Νηπιαγωγείων, ας θερμώς συνιστώμεν εις πάσαν διδασκάλισσαν και παιδαγωγόν, εις πάντα διδάσκαλον και εις πάσαν μητέρα»«Ας εκφράσωμεν την βαθυτάτην ημών ευγνωμοσύνην προς την εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτικήν Εταιρίαν, ήτις εν Ελλάδι ευτυχώς εισήγαγε το τελειότερον σύστημα των Νηπιαγωγείων...Τα νήπια ενθουσιώντα εν αυτώ φοιτώσι και υπέρ τον πατρικόν των οίκον ηγάπησαν αυτό... Ο γενικός ούτος θαυμασμός επροπάλεσεν ήδη ευτυχώς την σύστασιν διαφόρων ιδιωτικών Νηπιαγωγείων, ευδοκίμως διευθυνομένων απάντων υπό Διευθυντριών μορφωθείσών εν τω προτύπω Νηπιαγωγείο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας»⁵⁷.

Στο τέλος της Οθωνικής περιόδου η λειτουργία ελάχιστων νηπιαγωγείων και μάλιστα μόνο στα μεγάλα αστικά κέντρα δεν ικανοποιούσε την κοινωνική ανάγκη λειτουργίας ιδρυμάτων προσχολικής αγωγής στην Ελλάδα. Ο Γ. Π. Παπαδόπουλος διαπίστωνε στα 1864 ότι: *«...Ουχ ήττον δε ουσιώδης είναι εν τε τω νόμω και εν τη πράξει η έλλειψις των βρεφοτροφείων (crèches), αναγκαίων μάλιστα όντων διά τας εργατικάς τάξεις των τε πόλεων και των αγρών ή των νηπιαγωγείων (Salles d'asyle) ων η σύστασις είναι ευκολωτάτη διότι συντηρούνται διά μιας προϊσταμένης. Ταύτης δε η διδασκαλία εν τω αρίστω εν Παρισίοις διδασκαλείων των νηπιαγωγείων (Ecole pratique des Salles d' asyle) από της κ. Πάπε-Καρπαντιέ διευθυνομένου διαρκεί εξ μήνας»⁵⁸.*

⁵⁷ Λ. Μελάς, ό.π., σ. κα', κγ'-κδ'.

⁵⁸ Γ. Π. Παπαδόπουλος, *Περί της εν Ελλάδι Δημοτικής Εκπαιδεύσεως*, Πανδώρα, φ. 342/27-5-1864, σσ. 154 και 163.

Ο ίδιος-που θεωρεί χρήσιμο το γαλλικό σύστημα⁵⁹, αλλά καταδικάζει τις παρενέργειες της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου-πρότεινε την ίδρυση προτύπων Δημοτικών σχολείων, όπου «εν αυτοίς θέλει γίνεσθαι εφαρμογή της εικονολογικής και νηπιαγωγικής μεθόδου, ίσως δε και ειδικών τινών μεθόδων, οίον της φροβελιανής». Ο Γ. Π. Παπαδόπουλος αποδεικνύεται ότι ήταν γνώστης των νηπιαγωγικών μεθόδων, ακόμη και της φραιμπελιανής μεθόδου σε μια εποχή αρκετά πρώιμη για την ελληνική εκπαιδευτική πραγματικότητα. Ως κατάλληλο φορέα ανάπτυξης της προσχολικής αγωγής στην Ελλάδα θεωρεί τη Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, προς την οποία απευθυνόμενος λέει: «*Συνιστώμεν μάλιστα θερμότατα την διά του Αρσακείου εισαγωγήν, της νηπιαγωγίας, ήτις δυστυχώς είναι όλως σχεδόν άγνωστος παρ' ημίν και συγγέεται μετά της αλληλοδιδασκτικής και μετ' αυτούς τους μετά ζήλου καταβληθέντας μόχθους της φιλέλληνας κυρίας Χιλλ*»⁶⁰.

Η διαφορετικότητα των υπό ίδρυση ελληνικών νηπιαγωγείων έναντι των ευρωπαϊκών έγκειται στο κοινό στο οποίο απευθύνεται. Τα νηπιαγωγεία που λειτούργησαν κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα (εκτός ίσως εκείνων που απευθύνονταν στους ξενόφωνους ελληνικούς πληθυσμούς, όπως αλλού αναπτύσσεται) κατά κανόνα απευθύνονταν στις εύπορες οικογένειες των αστικών κέντρων. Η φοίτηση απόρων νηπίων στα λειτουργούντα νηπιαγωγεία δεν φαίνεται ότι υπήρξε διαδεδομένη, παρά τις προγραμματικές δηλώσεις των ιδρυτών των πρώτων νηπιαγωγείων. Ωστόσο την ικανοποίηση και αυτής της κοινωνικής ανάγκης επιδίωκαν οι λόγιοι παιδαγωγοί της εποχής, που ζητούσαν την κρατική παρέμβαση ώστε τα νηπιαγωγεία να περιλάβουν παιδιά οικογενειών από τα λαϊκά στρώματα. Χα-

⁵⁹ Όπως γράφει η Ελ. Φουρναράκη, «*Οι περισσότερες μαρτυρίες που διαθέτουμε, μαρτυρίες που φτάνουν ως τη δεκαετία του 1880, αναπαράγουν την εικόνα ενός ιδρύματος που δε διέφερε αισθητά από τα αλληλοδιδασκτικά σχολεία, εκτός του ότι αφορούσαν παιδιά ηλικίας μεταξύ τριών και έξι ετών. Μια ενδιαφέρουσα ένδειξη για την ευαισθητοποίηση απέναντι στην εξειδίκευση του ιδρύματος υπήρξε η πρόθεση να «εξειδικευτούν» οι δασκάλες στην προσχολική αγωγή, στο «ανώτερο» Παρθεναγωγείο των Χιλλ και του Αρσακείου από το 1853 και το 1864 αντίστοιχα. Οι υποψήφιοι νηπιαγωγοί ασκούνταν πρακτικά στα νηπιαγωγεία που λειτουργούσαν στο πλαίσιο αυτών των ιδρυμάτων (το νηπιαγωγείο του Αρσακείου ιδρυμένο από το 1840 δεν λειτουργούσε συστηματικά πριν από το 1870). Μετά το 1870 το «ανώτερο» τμήμα (Διδασκαλείο) της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας απένεμε στις δασκάλες ένα ιδιαίτερο πτυχίο για τη διδασκαλία στα νηπιαγωγεία, γεγονός που αποδεικνύει κάποια επέκταση του θεσμού. Η Εταιρεία έστειλε υποτρόφους της για επιμόρφωση στο εξωτερικό, αναμόρφωσε το Νηπιαγωγείο της σύμφωνα με τη «νέα μέθοδο» των Ασύλων και δημοσίευσε ένα εγχειρίδιο αυτής της μεθόδου προς χρήση των διδασκαλισσών και μερικά βιβλία προς χρήση των μικρών μαθητών», **Ελ. Fournaraki**, ό.π., σ. 308.*

⁶⁰ **Γ. Π. Παπαδόπουλος**, *Περί της εν Ελλάδι ...* ό.π., φ. 343/1-7-1864, σσ. 163-165. Η προσήλωση στην αρμοδιότητα της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας για την προσχολική αγωγή κατά την περίοδο αυτή εξηγείται από τον αναγκαστικά περιορισμένο ρόλο του σχολείου των Χιλλ αυτής της περιόδου.

ρακτηριστικό είναι το κείμενο του Λ. Μελά, που περιγράφει τους «ταξικούς» στόχους των νηπιαγωγείων, επιφυλάσσοντας διαφορετικούς ρόλους στις κοινωνικές τάξεις⁶¹:

Βεβαίως η ικανοποίηση αυτών των αναγκών μετατίθεται, ως ευχή, σε κάποιο μελλοντικό χρόνο και εφόσον «Υπουργός της Παιδείας φιλότιμος και φιλόκαλος...τας ωφελείας του συστήματος των Νηπιαγωγείων κατανοών, ασπασθή μετά ζήλου το σύστημα τούτο και πάντας τους δήμους του βασιλείου υποχρεώση και μετά πάσης θυσίας συντρέξη αυτούς εις την σύστασιν όσον ένεστι πλειόνων Νηπιαγωγείων, ανακηρύττων διά Νόμου υποχρεωτικήν την εν τοις Νηπιαγωγείοις φοίτησιν απάντων των τέκνων του λαού»⁶².

Ανταποκρινόμενη σε τέτοιες απαιτήσεις των καιρών και στα δικά της εκπαιδευτικά ενδιαφέροντα πράγματι η Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία ίδρυσε τα Νηπιακά σχολεία της, διότι «Το Διοικητικόν Συμβούλιον της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας νομίζον ότι και το είδος τούτο της προκαταρκτικής του λαού παιδείσεως έδει να εγκαινισθή και εν Ελλάδι συνέστησε πρότυπον εν Αθήναις νηπιαγωγείον κατά το γαλλικόν σύστημα οπωσδήποτε οργανισμένον. Εξέδωκε δε και τα προς τούτο αναγκαία διδακτικά βιβλία μετά των συμβουλών και οδηγιών της διασήμου διεθνήτριας τοιούτου εν Παρισίοις σχολείου της κυρίας Καρπαντιέ...», πράγμα για το οποίο επιχαίρει ο Λ. Μελάς «βλέποντες την υπό της Εταιρίας ταύτης μόρφωσιν Διευθυντριών Νηπιαγωγείων αξίων και ικανών ν' ανατρέφωσιν εν τη τρυφερωτέρα και επιδεκτικωτέρα διαπλάσεως ηλικία τα τέκνα του λαού, αναπληρούσαι ούτω την δυστυχώς παρ' ημίν πλεονάζουσαν ανικανότητα και ακηδίαν των γονέων»⁶³.

Από τη μελέτη των τεκμηρίων και τις εκπαιδευτικές ειδήσεις της εποχής εξάγονται ασφαλώς τρία συμπεράσματα:

- η σύζευξη των νηπιαγωγείων με τη γυναικεία εκπαίδευση
- η κατά τεκμήριο πιστή αναπαραγωγή του Αλληλοδιδασκτικού συστήματος και
- ο ρόλος του νηπιαγωγείου ως προβαθμίδας του πρωτοβάθμιου σχολείου.

Η συνύπαρξη των νηπιακών τάξεων με τα ιδιωτικά σχολεία θηλέων, η ανάληψη του ρόλου της νηπιαγωγού, της διευθύντριας κατά τα γαλλικά πρότυπα, αποκλειστικά από γυναίκες και το μοντέλο της μητέρας-παιδαγωγού, έτσι όπως ασκήθηκε στα νηπιαγωγεία,

⁶¹ «Εν τοις Νηπιαγωγείοις τα μεν των ευπόρων τέκνα ήθελον διδαχθή νηπιόθεν την αγάπην του πλησίον, την φιλανθρωπίαν, την αγαθοποιάν, την μετριοφροσύνην και την λιτότητα· ήθελον μάθει να μη μεταβάλλωνται εις ψυχρούς και διεφθαρμένους εγωιστάς υπό του πλούτου και της ευζωίας οιστηλατουμένοι, να βοηθώσι δε και παριθάλπωσι πάντοτε τους ενδεείς [...] Τα δε τέκνα των απόρων εν τοις Νηπιαγωγείοις εγκαίρως ήθελον διδαχθή να σέβωνται, ν' αγαπώσι και να φοβώνται τον θεόν, να τηρώσι τας θείας Αυτού εντολάς, ν' αγαπώσι δε αδελφικώς τα των ευπόρων τέκνα, και την μεν εργασίαν ως βάσιν της ευδαιμονίας του ανθρώπου, ν' ασπασθώσι μετά ζήλου, την δε αρπαγήν, την αδικίαν, να βδελυχθώσι διά παντός», Λ. Μελάς, ό.π., σ. κγ'.

⁶² Γ. Χασιώτης, ό.π., σ. 114.

⁶³ Λ. Μελάς, ό.π., σσ. κγ'-κδ'.

πείθουν μάλλον εύκολα για την πρώτη διαπίστωση. Οι δύο επόμενες συνδέονται, με την εμπέδωση του εκπαιδευτικού συστήματος που επικράτησε στη χώρα μας κατά τον παρελθόντα αιώνα.

Πριν από την εισαγωγή στην Ελλάδα των παιδαγωγικών μεθόδων του Froebel, ούτε η πρακτική ούτε η θεωρητική σύλληψη σχετικά με την προσχολική αγωγή παρουσίαζαν μια εικόνα ριζικά διαφορετική από το αλληλοδιδασκτικό σχολείο. Βασικός σκοπός του νηπιαγωγείου παρέμενε η μετάδοση των στοιχειωδών γνώσεων, αλλά και οι τρόποι καλής συμπεριφοράς όπως τα καθήκοντα προς το θεό, τους γονείς, τους φίλους, τους ηλικιωμένους. Και στο νηπιαγωγείο η μάθηση εμπεδωνόταν με εντολές κινήσεων, με παραγγέλματα, με σφυρίγματα και κουδουνίσματα, όπως στο αλληλοδιδασκτικό σχολείο. Οι μικροί μαθητές όφειλαν πριν απ' όλα να συνηθίσουν να υπακούουν στη δασκάλα και να παραμένουν σιωπηλοί, όφειλαν επίσης να απαγγέλλουν «εν χορώ» και απ' έξω τα μαθήματα τους και ποιήματα⁶⁴. Πολλές άλλες μέθοδοι ήταν δανεικές από τα αλληλοδιδασκτικά σχολεία, όπως η προσφυγή στους μεγαλύτερους μαθητές, τους πρωτόσχολους⁶⁵. Φαίνεται ότι οι μόνες ουσιαστικές διαφορές ανάμεσα στους δύο θεσμούς ήταν η ηλικία των μαθητών και η συνεκπαίδευση των αγοριών και κοριτσιών, που γινόταν ανεκτή στα νηπιαγωγεία.

Η θρησκευτική αγωγή⁶⁶, βασικός σκοπός των σχολείων, όφειλε να απευθύνεται «στην ψυχή» και λιγότερο στο μυαλό, ενώ το σημείο εκκίνησης των παιδαγωγών ήταν ακριβώς «η γνώση της καρδιάς» του μικρού μαθητή⁶⁷. Έννοιες όπως «στοργή», «ψυχαγωγία» και «χαρά» χρησιμοποιούνται για να περιγραφεί η επιδιωκόμενη ατμόσφαιρα στην τάξη και υπογραμμίζεται ότι είναι δυνατό να επιτυγχάνεται η τάξη χωρίς να επιβάλλεται «πάντα η σιωπή», χωρίς επίσης να «εκδιώκεται» η «χαρούμενη ζωηρότητα» των μικρών μαθητών, πράγμα που μπορεί να οδηγήσει «στη διάλυση των καλύτερων φυσικών λειτουργιών» και «στην πρόωμη απέχθεια προς την απόκτηση των γνώσεων»⁶⁸. Η ενεργητικότητα και η ζωη-

⁶⁴ Πβ. «Ανάγκη να μη διδάσκηται μάθημα τι εντός (ορισμένου τινός χρονικού διαστήματος. Μάθημα τι μανθάνεται διά συνεχών επαναλήψεων εις διάφορα και πιθανόν απομακρυσμένα απ' αλλήλων χρονικά διαστήματα. Και τούτο είναι ο καταλληλότερος τρόπος του εκστηθίζειν [...] Άπαντα τα νήπια οφείλουσι να ομιλώσι ομού και μεθ' ικανής ενκρίνειας ώστε η επιμέλεια και η ραθυμία να ανακαλύπτονται αμέσως. Εάν το μάθημα δύναται να μετατραπή εις στίχους ικανώς απλούς, τότε το αντικείμενον τούτο επιτυγχάνεται κατά μέγα μέρος διά της παρ' όλων ομού των νηπίων επαναλήψεως αυτών εμέτρως διά της κινήσεως των χειρών ή των ποδών, απάντων των μαθητών ακολουθούντων το παράδειγμα της διδασκάλου και τηρούντων ομού τον χρόνον», Εγχειρίδιον ...Χίλλ, ό.π., σσ. θ'-ια'.

⁶⁵ Στο Νηπιακό σχολείο των Χίλλ αποκαλούνται «προπαιδευτρίες». Τα καθήκοντα και οι αρμοδιότητες των «προπαιδευτριών» ήταν παρόμοια των συναδέλφων τους στα Αλληλοδιδασκτικά Δημοτικά σχολεία. βλ. Εγχειρίδιον ...Χίλλ, ό.π., κ'- κε', ι'- ιστ' και 192-194.

⁶⁶ **Μ. Σακελλαρίου**, (2000), *Η Χριστιανική αγωγή στην προσχολική ηλικία*, Θεσσαλονίκη.

⁶⁷ Εγχειρίδιον ...Χίλλ, ό.π., σσ. κ'-κε'.

⁶⁸ Εγχειρίδιον ...Χίλλ, ό.π., σσ. ια'-ιβ'.

ρότητα των παιδιών γίνονται θετικά αποδεκτές, η σωματική άσκηση γίνεται συχνά ενδιαφέρουσα, τα διαλείμματα επίσης, οι περίπατοι και το παιχνίδι στο προαύλιο και στον κήπο είναι πρακτικές πολύ συνηθισμένες στο περιβάλλον του Νηπιαγωγείου⁶⁹. Για το διδακτικό έργο στο νηπιαγωγείο η Ελ. Φουρναράκη αναφέρει ότι:

«Συμπερασματικά μπορούμε να πούμε ότι, αν και γίνεται αντιληπτή η δυσκολία να εφαρμοστεί στα νηπιαγωγεία μια νέα παιδαγωγική, η συζήτηση που αφορά τη διδασκαλία αρχίζει να αναφέρεται στην εξειδικευμένη μεθοδολογία και την ύλη διδασκαλία που αφορούν την εκπαίδευση των νηπίων. Από την άλλη πλευρά το γεγονός που υπογραμμίζει το ενδιαφέρον για τα νηπιαγωγεία επιβεβαιώνει το ενδιαφέρον σχετικά με την προσχολική αγωγή, που παύει να αποτελεί υπόθεση των ιδιωτών και που αφορά την οικογένεια και τη μητέρα, αλλά επίσης υπόθεση δημόσια που αφορά συγκεκριμένα εξειδικευμένα εκπαιδευτήρια. Ο κεντρικός ρόλος ωστόσο των γυναικών δεν χάνει τη σημασία του, επειδή γυναίκες πάλι αναλαμβάνουν και την εκπαίδευση των νηπίων. Μπορούμε να πούμε ότι το μοντέλο της μητέρας-παιδαγωγού θα βρει την πλήρη έκφραση του στο ρόλο της νηπιαγωγού»⁷⁰

Ήταν πάντως μοιραίο η κατακραυγή εναντίον της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου να συμπαρασύρει το ακολουθούμενο στα νηπιαγωγεία σύστημα. Χαρακτηριστικά σε έκθεση του 1863 αναφέρεται: «*Της νηπιαγωγίας αγνώστου ούσης παρ' ημίν και ουδαμού διδασκόμενης ούτω καλούνται αλληλοδιδασκτικά τινά σχολεία, εις α φοιτώσι κατωτέρας ηλικίας παιδιά*»⁷¹. Στην ίδια εποχή ανήκει και η γλαφυρή κριτική των Νηπιακών σχολείων, που διατύπωσε ο Κ. Σ. Ξανθόπουλος:

«Αλλά γράφοντες και κοινοποιούντες τα ολίγα ταύτα περί της εν τοις κήποις παιδαγωγίας και διδασκαλίας, ήτις από τίνος ήδη χρόνου και μάλιστα σήμερον πολλαχού της εσπ. Ευρώπης ευρίσκει υποδοχήν, και περί ης πολύς πανταχού τώρα γίνεται λόγος, πολύν χρόνον ισχυρώς αμφέβαλλον αν ήνε δυνατόν εδώ να δώση τις των ημετέρων προσοχήν εις τα τοιαύτα πράγματα, εν ω π.χ. η αλληλοδιδασκτική μέθοδος, δένδρον όχι αγλαόκαρπον αποδειχθείσα, ως μύρια τούτο στόματα καταβοώσι, και όμως στέκει εις τα πόδια της ακόμη, και τα σχολεία τα δημοτικά και οι δημοτικοί διδάσκαλοι με τα διπλώματα των οσημέραι αυζάνουσιν επ' ολέθρω της Ελλάδος και ολέθρω αφανεί τοις μη βλέπουσιν. Αλλ' ενώ μεταξύ γράφουσα εκλονίζετο η γραφίς και απερρίπτετο, ανέτειλε πόθεν ευτυχώς ελπίς τις μοι επήλθε το όνομα του φιλόμουσου και εξαίρετου δημάρχου Πειραιώς, Α. Ράλλη, του προς ταις άλλαις γενναίαις πράξεσι και νηπιακών σχολείων πρώτου και μόνου διατηρούντος· άλλος εις εμέ δεν είναι γνωστός. Και λοιπόν έγνων εις τον αξιόλογον τούτον πολίτην της Ελλάδος ν' αφιερώσω την πρώτην

⁶⁹ Γ. Γ. Παπαδόπουλος, *Δοκίμιον..*, ό.π., ο. 11.

⁷⁰ ΕΙ. Fournaraki, ό.π., σσ. 312-313.

⁷¹ Γ. Γ. Παπαδοπουλος, *Περί των εν Σύρα σχολείων*, Πανδώρα, 16/1866, σ. 185. Η έκθεση είναι του 1863 και αναφέρεται στο δημοσυντήρητο νηπιαγωγείο της Ερμούπολης.

ταύτην περί των κήπων των παιδων έκθεσιν, ευχόμενος να δοκιμασθώσι τουλάχιστον και εν τη φιλοπαίγμονι και φιλοπράγμονι Ελλάδι. Αλλά πώς;»⁷².

Το πρόβλημα εντοπιζόταν στην επανάληψη των παιδαγωγικών μεθόδων, που στρεβλωτικά εφαρμόζονταν στο Δημοτικό σχολείο. Αλλά και στις επόμενες δεκαετίες στο αλληλοδιδασκτικό νηπιαγωγείο η παιδαγωγική μέθοδος είχε εκφυλιστεί, όπως περιγράφουν τα επόμενα τεκμήρια.

Σχετικά με τον προπαρασκευαστικό ρόλο του νηπιαγωγείου, υπήρξε κανόνας στα ελληνικά εκπαιδευτικά πράγματα τα προσχολικά ιδρύματα να παίζουν το ρόλο της προβαθμίδας του Δημοτικού σχολείου, προετοιμάζοντας τα νήπια για τα μαθήματα και τη μέθοδο διδασκαλίας που εκεί θα συναντούσαν⁷³.

Συνεπακόλουθο της ακολουθούμενης μεθόδου στα ελληνικά νηπιαγωγεία του 19ου αιώνα υπήρξε το πρόγραμμα των διδασκόμενων μαθημάτων και των απασχολήσεων των νηπίων. Δεν υπάρχουν επαρκείς μαρτυρίες για το εφαρμοζόμενο πρόγραμμα μαθημάτων στα νηπιαγωγεία του 19ου αιώνα. Ωστόσο τα τεκμήρια, που ήδη παρουσιάστηκαν (λ.χ. τα εγχειρίδια των Χίλλ και του Ι. Κοκκώνη), περιέχουν τα προβλεπόμενα μαθήματα (ωρολόγια και αναλυτικά προγράμματα), χωρίς τούτο να σημαίνει ότι η εφαρμογή των προγραμμάτων υπήρξε γενικευμένη. Το ίδιο πνεύμα ακολουθούσαν και οι οδηγίες στις νηπιαγωγούς, που προέβλεπαν τα σχετικά βοηθήματα. Ενδεικτικές εξάλλου είναι και οι πληροφορίες για το πρόγραμμα των μαθημάτων του νηπιαγωγείου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, το οποίο σύμφωνα με το αλληλοδιδασκτικό σύστημα, περιλάμβανε πληθώρα μαθημάτων: «*διδάσκονται κατά την νεωτάτην μέθοδον των νηπιαγωγείων της Γαλλίας (Salles d'asile) τα εξής μαθήματα: α) ανάγνωσιν επί πινάκων, β) γραφήν επί αβακίου, γ) αριθμητικήν διά του αριθμητηρίου, δ) ηθικά και ιστορικά διηγήματα διά εικονογραφιών, ε) γεωγραφίαν επί γεωγραφικών πινάκων, στ) φυσικήν ιστορίαν δι' εικόνων, ζ) ιχνογραφίαν, η) μουσικήν ωδικήν,*

⁷² **Κ. Σ. Ξανθόπουλος**, *Περί κήπων των παιδων, Φιλίστωρ*, τόμ. Β', Εν Αθήναις, τχ. 16, 31-8-1861, σσ. 159-168. Ο γνωστός λόγιος και εκδότης δημοσίευσε σειρά άρθρων για την αγωγή των νηπίων, εμπνεόμενος-όπως ο ίδιος γράφει-και παρουσιάζοντας τα αντίστοιχα δημοσιεύματα των Duvillard και Bétant. Πβ. *Περί σωματικής θεραπείας του νηπίου, Φιλίστωρ*, τόμ. Α', τχ. 11, 15-6-1861 και *Περί της πρώτης ανατροφής των νηπίων, Φιλίστωρ*, τόμ. Β', τχ. 13, 15-7-1861.

⁷³ Βλ. «*Τα εν τω Νηπιακώ τινί σχολείω διδασκόμενα αντικείμενα εισίν άπαντα αποκλειστικός στοιχειώδους φύσεως και πρέπει να έχωσιν αναφοράν προς την μέλλουσαν διδασκαλίαν εις ανώτερα Σχολεία. Το Νηπιακόν σχολείον είναι πραγματικός προπαρασκευαστικόν Σχολείον» (Εγχειρίδιον... Χίλλ, 1859, ό.π., σ. 1στ'). «*Το νηπιαγωγείον περιλαμβάνει νήπια και διαιρείται εις δύο τμήματα, ων το ανώτερον παρασκευάζει μαθήτριας διά την Α' τάξιν του Δημοτικού σχολείου» (Κανονισμός των σχολείων της εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, 1911, σ. 37).**

θ) γνώσεις πραγμάτων και τεχνουργημάτων, ι) Ιστορίας εκ της Παλαιάς και της Καινής Διαθήκης, ια) Κατήχησιν και προσευχάς, ιβ) Γυμναστικήν και εργόχειρα.

Το πρόγραμμα των μαθημάτων του νηπιαγωγείου δεν καταγράφεται πάντα στους κανονισμούς των σχολείων της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας. Είναι γνωστό ωστόσο ότι, στις αρχές του 20ού αιώνα, το ανώτερο από τα δύο τμήματα του Νηπιαγωγείου, στο οποίο γινόταν η προετοιμασία των μαθητριών για το Δημοτικό σχολείο, το πρόγραμμα των μαθημάτων «συντάσσεται συμφώνως τω προγράμματι της Α΄ τάξεως του Προτύπου Δημοτικού»⁷⁴.

Η στρεβλωτική κατάσταση εξάλλου συνεχίστηκε και στις επόμενες δεκαετίες, καθόσον το περιεχόμενο της διδασκαλίας στα νηπιαγωγεία ελάχιστα διέφερε από την πρώτη τάξη του Δημοτικού. Όπως διαπίστωσε ο επιθεωρητής Δ. Πετρίδης στα νηπιαγωγεία της Σύρου το 1880 «*παραβαίνονται οι όροι του νηπιαγωγείου διότι διδάσκονται οι παίδες εν βιβλίοις ανάγνωσιν*» και μάλιστα «*τα μεγαλύτερα ου μόνον ανεγίνωσκον εις βιβλία, αλλά και τον Γεροστάθην εκράτουν ανά χείρας τα ταλαιίωρα*», ενώ από το πρόγραμμα δεν έλειπαν η Γραφή, Αριθμητική και Ιερά Ιστορία και συμπληρώνει: «*Εκατόν δέκα άρρενα νήπια ηλικίας τεσσάρων μέχρις οκτώ ετών, κατά την νηπιαγωγικήν μέθοδον, προάγουσα όμως «η διδάσκαλος, τα μεγαλύτερα τη ηλικία εις την ανάγνωσιν μέχρι των βιβλίων, και εν τη Γραφή, τη Αριθμητική και τη Ιερά ιστορία ωσαύτως*»⁷⁵. Παρόμοιες υπήρξαν οι διαπιστώσεις του Νικ. Πολίτη από την επιθεώρηση του στα σχολεία της περιοχής Βόλου στα 1883: «*Τα νηπιαγωγεία ουδαμώς διαφέρουσι της κατωτάτης τάξεως του Δημοτικού σχολείου, διότι διδασκεται εν αυτοίς και ανάγνωσις*»⁷⁶.

⁷⁴ Κανονισμός των σχολείων της εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, 1870, σ. 2. «*Το πρόγραμμα των μαθημάτων του β' τμήματος συντάσσεται συμφώνως τω Προγράμματι της Α' τάξεως του Προτύπου*». Κανονισμός των σχολείων της εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας των ετών 1904, 1911 κ. εξ.

⁷⁵ **Δ. Πετρίδης**, *Περί των εν Σύρα σχολείων*, Παρνασσός, Ε/1881, σσ. 119-123. Ο Δ. Γ. Πετρίδης, μετέπειτα υπουργός Παιδείας, ως γενικός επιθεωρητής Δημοτικής Εκπαιδεύσεως, επιθεώρησε τα σχολεία της Σύρου το 1880 και υπέβαλε σχετική αναφορά. Εκεί, μεταξύ άλλων, καταγράφει πέντε σχολεία θηλέων «*ων τα δύο νηπιαγωγεία*». Σε ένα από τα «*ιδιοσυντήρητα*» (ιδιωτικά) σχολεία αρρένων, περί του οποίου η προηγούμενη αναφορά, διαπιστώνει ότι διδασκαλία των μαθημάτων αυτών στα μεγαλύτερα νήπια γίνεται «*ώστε να κατατάσσονται εν τη κατωτάτη των υπό του πατρός της διδασκομένων τμημάτων εν τοις παρακειμένοις χωριστοίς δωματίοις του αυτού διδακτηρίου*» (ό.π., σσ. 118-19). Ο λόγος γίνεται για το γνωστό σχολείο Κουκούλα, περί των εγκαταστάσεων του οποίου «*ανάγκη το νηπιαγωγείον να μετατεθή εις έτερον διδακτήριον*». Αλλά και για το νηπιαγωγείο θηλέων η κρίση του επιθεωρητή ήταν' αυστηρή: «*Ουδέ περί του νηπιαγωγείου του διευθυνομένου υπό της [παραλείπει το όνομα] διδασκούσης μετά δύο βοηθών περί τα εκατόν είκοσι νήπια εκατέρου φύλου έχω να αναφέρω ευάρεστα, διότι πλην των κινήσεων και των μηχανικώς επαναλαμβανόμενων υπό των νηπίων λέξεων ή ασματίων ουδέν έτερον μορφωτικόν του ήθους εν αυτό*» (ό.π., σ. 123).

⁷⁶ *Εκθέσεις των κατά το 1883 προς επιθεώρησιν των Δημοτικών σχολείων αποσταλέντων εκτάκτων επιθεωρητών*, Αθήναι 1885, σ. 76.

Τα πράγματα φαίνεται ότι αλλάζουν από την εποχή που οι Έλληνες παιδαγωγοί και ιδρυτές εκπαιδευτηρίων ανακάλυψαν το φραιμπελιανό σύστημα. Το ατελέσφορο της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου, που εφαρμοζόταν και στα νηπιαγωγεία, και η φήμη των γερμανικών «παιδικών κήπων». όπως άλλωστε ο εκσυγχρονισμός των γνώσεων στις νηπιαγωγικές μεθόδους, συντέλεσαν ώστε να διαδοθεί και στην Ελλάδα η φραιμπελιανή μέθοδος και να λειτουργήσουν αρκετά νηπιαγωγεία κατά τα φραιμπελιανά πρότυπα.

Ήδη από το 1861 ο *Κ. Ξανθόπουλος* στα δημοσιεύματά του χρησιμοποιώντας μάλιστα τον όρο «κήπος των παιδών», διακήρυξε «*Αποτολμώμεν να προκαλέσωμεν του Πανελληνίου την προσοχήν εις θέαμα τι παιδαγωγικόν [...] το θέαμα τούτο, το άκρως διδακτικόν και τερπνόν, είνε οι λεγόμενοι κήποι των παιδών, σύστημα ανατροφής και διδασκαλίας των νηπίων, επινοηθέν υπό του εξόχου γερμανού παιδαγωγού Φρ. Φροιβέλου*»⁷⁷. Στο ίδιο δημοσίευμα ο Ξανθόπουλος, όχι μόνο γνωρίζει το φραιμπελιανό σύστημα, αλλά και γνωστοποιεί στο ελληνικό κοινό τη βιογραφία και το έργο του Γερμανού παιδαγωγού και αναλυτικά τις παιδαγωγικές εφαρμογές του στους «*Παιδικούς κήπους*», τη σημασία του παιχνιδιού, τα «*δώρα*» κτλ. Λίγο αργότερα ο **Αρ. Σπαθάκης**⁷⁸ παρουσιάζει κι αυτός αναλυτικά το έργο και το παιδαγωγικό σύστημα του Froebel. Το φραιμπελιανό σύστημα γνωρίζουν επίσης από ξενόγλωσσα δημοσιεύματα ή από προσωπική πείρα και προβάλλουν άλλοι λόγιοι, όπως ο **Αργ. Διαμαντόπουλος**⁷⁹, ο **Λ. Μελάς**⁸⁰, ο **Ι. Αριστοκλής** και ο **Γ. Χασιώτης, η Καλ. Κεχαγιά**⁸¹ και πολλοί άλλοι⁸². Οι περισσότεροι εκφράζουν την ευχή να συσταθούν στη χώρα και «*παιδικοί κήποι*». Την ευχή θα πραγματοποιήσει στην Αθήνα λίγο αργότερα η Λασκαρίδου⁸³, ενώ είναι γνωστό ότι μεγαλύτερη διάδοση το φραιμπελιανό σύστημα βρήκε στον εξωελλαδικό ελληνισμό, όπου διδασκόταν στις σχολές νηπιαγωγών και εφαρ-

⁷⁷ **Κ. Ξανθόπουλος**, ό.π., σ. 159.

⁷⁸ **Α. Σπαθάκης**, *Περί νηπιαγωγείων*, *Αθήναιον*, τχ. 2/ 1874, σσ. 81 κ. επ.

⁷⁹ **Α. Θ. Διαμαντοπούλου**, *Περί παιδαγωγίας*, *Αττικόν Ημερολόγιον*, τχ. 12/ 1878, σσ. 230-253 (το κείμενο είναι του 1873).

⁸⁰ **Λ. Μελάς**, *Παιδαγωγικόν εγχειρίδιον*, ό.π., σ. κβ'.

⁸¹ **Κ. Α. Κεχαγιά**, *Παιδαγωγικά μελέται ήτοι Λόγοι εκφωνηθέντες εν τω Ζαπτείω*, Κωνσταντινούπολις 1880, σ. 257.

⁸² Βλ. **Β. Ορφανός**, *Στοιχεία για τη διάδοση του συστήματος Froebel στα ελληνικά Νηπιαγωγεία κατά τον 19ο αιώνα*, *Συνάντηση*, τχ. 6/1985, σσ. 69 κ. επ.

⁸³ Παλαιότερα πιστευόταν ότι η προσχολική αγωγή στην Ελλάδα άρχισε με την εφαρμογή του φραιμπελιανού συστήματος και ότι εισηγήτρια της φραιμπελιανής νηπιαγωγίας στην Ελλάδα υπήρξε η Αικ. Λασκαρίδου. Διάφορες μαρτυρίες -ήδη από τη δεκαετία του 1860- βεβαιώνουν ότι η φραιμπελιανή μέθοδος έγινε γνωστή πολύ πριν η Λασκαρίδου εκπαιδευτεί στη μέθοδο και ιδρύσει τα προσχολικά της ιδρύματα. Σε περιοδικά, ημερολόγια και συγγράμματα διάφοροι συγγραφείς παρουσιάζουν περιγραφικά και αξιολογικά το «*Φροιβέλιον σύστημα*», με στοιχεία που παίρνουν από σχετικά ξενόγλωσσα δημοσιεύματα και από προσωπική τους πείρα.

μοζόταν σε πολλά νηπιαγωγεία από τη δεκαετία του 1870, αυτόνομα ή παράλληλα με το αλληλοδιδασκτικό⁸⁴.

Τα προσχολικά ιδρύματα κατά τον 19ο αιώνα φέρονται με διάφορες ονομασίες, επικρατέστερη των οποίων φαίνεται ότι ήταν το «*Νηπιακό τμήμα*» ή «*Νηπιακό σχολείο*», χωρίς να είναι άγνωστος και ο όρος «*Νηπιαγωγείο*»⁸⁵

Η ίδρυση και η συντήρηση των νηπιαγωγείων οφειλόταν, κατά κανόνα, στις πρωτοβουλίες των ιδιωτών. Σε ορισμένες περιπτώσεις, ιδιαίτερα στον εξωελλαδικό ελληνισμό και σε ορισμένα νησιά, τα συντηρούσαν και τα χρηματοδοτούσαν Δήμοι και Κοινότητες, φιλεκπαιδευτικοί σύλλογοι και αδελφότητες ή ιεραποστολικές εταιρείες. Πολύ συχνά η ίδρυση και η συντήρηση των νηπιαγωγείων οφειλόταν στα κληροδοτήματα των ευεργετών ή στις εισφορές της Εκκλησίας. Τούτο άλλωστε εξηγεί και τη διάρκεια της λειτουργίας των σχολείων αυτών.

Αναφέρεται σε σύγχρονα δημοσιεύματα⁸⁶ ότι οργανώθηκε από τους προκρίτους της πόλης και λειτούργησε νηπιαγωγείο στην Πρέβεζα το 1889 στο οποίο προσλήφθηκε νηπιαγωγός «*πτυχούχος από τη σχολή της Κωνσταντινούπολης*» αλλά και τρία ακόμη πρόσωπα για τη σωστή λειτουργία του, δύο γυναίκες βοηθοί στο έργο της νηπιαγωγού και μία υπηρέτρια⁸⁷.

Τα σχολεία αυτά της προσχολικής αγωγής αποτελούσαν κατά κανόνα τμήματα άλλων σχολείων και σπανιότερα ήταν αυτοτελή σχολεία. Συνήθως ήταν ενταγμένα σε παρθεναγωγεία ή σε Δημοτικά σχολεία. Η κτηριακή κατάσταση των σχολείων αυτών ποικίλλει. Αλλού στεγάζονταν σε νοικιασμένα οικήματα (συνήθως μικρά ή ακατάλληλα) και συνηθέστερα σε μεγάλα κτήρια συνυπάρχοντα (συστεγαζόμενα) όμως με άλλες σχολές ή άλλα ιδρύματα. Σπανιότερα κτίστηκαν διδακτήριο αποκλειστικά για τα νηπιαγωγεία. Δεν είναι γνωστό αν εφαρμόστηκαν οι κτηριολογικές οδηγίες, που περιλάμβανε ο μνημονευθείς Οδηγός του Ι. Κοκκώνη.

⁸⁴ Στα 1887 ακμάζει στην Ερμούπολη το Παρθεναγωγείο της Ζηνοβίας Καμπάνη που περιλάμβανε και φραιμπελιανό νηπιαγωγείο (βλ. **Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου**, ό.π., σ. 216), ενώ το 1888 στο Παρθεναγωγείο του Πειραιά, που ίδρυσε η Σοφ. Βαμβακάρη, προστέθηκε και τμήμα «*νηπιακόν, ένθα γίνεται διδασκαλία κατά το σύστημα του Froebel*» (**Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου**, ό.π., σ. 218).

⁸⁵ **Γ. Γ. Παπαδόπουλος**, *Περί της εν Ελλάδι Δημοτικής Εκπαιδευσεως*, ό.π., σ. 163.

⁸⁶ **Φίλ. Βιτάλης**, (1985), *Τα κατά την σύστασιν τω 1889 του πρώτου εν Πρεβέζη νηπιαγωγείου*, Ηπειρωτικό Ημερολόγιο, σελ. 135-143.

⁸⁷ **Θ. Μπάκας**, (2010), *Η εκπαιδευτική κατάσταση στην περιοχή της Πρέβεζας κατά τα τέλη του 19^{ου} αιώνα*, στα *Πρακτικά* του 2^{ου} Διεθνούς Συμποσίου για την Ιστορία και τον Πολιτισμό της Πρέβεζας (16-20 Σεπτεμβρίου 2009), Πρέβεζα, σελ. 123.

Η ηλικία εισόδου των παιδιών στα νηπιαγωγεία δεν υπήρξε σταθερή. Συχνά αναφέρεται το 2^ο ή και το 4^ο έτος, ενώ περισσότερο συνηθισμένο ήταν το 6ο έτος ως έτος αποφοίτησης, χωρίς πάντως να είναι πάντα προσδιορισμένο. Δεν υπήρχε, αρχικά τουλάχιστον, περιορισμός στην ηλικία εισδοχής των μαθητών/τριών στο νηπιαγωγείο. Στα πρώτα αλληλοδιδασκτικά σχολεία, κυρίως στα ιδιωτικά, φοιτούσαν μερικές φορές και πολύ μικρά παιδιά από την ηλικία των δύο χρόνων. Σε ορισμένες τέλος περιπτώσεις είναι γνωστό ότι κάποιων παιδιών παρατεινόταν η φοίτηση στα νηπιαγωγεία ως την ηλικία των 8 χρόνων.

Τα σχολεία προσχολικής αγωγής ήταν κατά κανόνα μικτά, αντίθετα προς τα σχολεία των άλλων βαθμίδων. Η τοποθέτηση όμως των νηπίων μέσα στην αίθουσα ήταν διαφορετική για τα αγόρια και τα κορίτσια. Η συμφοίτηση πάντως ήταν κατά κανόνα αντίθετη προς τις παιδαγωγικές και ηθικές αντιλήψεις της εποχής. Το 1853 απαγορεύτηκε η συνεκπαίδευση αρρένων και θηλέων στα σχολεία της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης και το γεγονός συμπαρέσυρε φυσικά και τα προσχολικά ιδρύματα. Ακόμη και ο F. Hildner στη Σύρο αναγκάστηκε να χωρίσει τα αγόρια από τα κορίτσια, που φοιτούσαν στο ίδιο νηπιαγωγείο⁸⁸.

Μετά τη σχετική διάδοση των νηπιαγωγείων και για διάστημα μεγαλύτερο του αιώνα, την εποπτεία των νηπιαγωγείων ασκούσαν διάφορες αρχές. Στο ελεύθερο κράτος οι επιθεωρητές Δημοτικών σχολείων αναφέρονται κατά κανόνα ως εντεταλμένοι επόπτες των σχολείων αυτών. Για προφανείς λόγους αντίθετα, στις περιοχές του υπόδουλου ελληνισμού την εποπτεία και των νηπιαγωγείων ασκούσαν ανώτεροι κληρικοί οριζόμενοι από το Πατριαρχείο ή τις αντίστοιχες Μητροπόλεις, συχνά μεταβιβάζοντας τη σχετική ευθύνη σε ειδικούς εκπαιδευτικούς. Σε άλλες περιπτώσεις την άμεση εποπτεία των νηπιαγωγείων είχαν οι ίδιες οι τοπικές κοινότητες, που συντηρούσαν την πλειοψηφία των σχολείων.

Σταθερό χαρακτηριστικό της εκπαιδευτικής δραστηριότητας υπήρξε η διεξαγωγή εξετάσεων σε τακτά διαστήματα κατά την ολοκλήρωση μέρους της διδακτέας ύλης, ενώ στο τέλος του χρόνου και για τους μαθητές των νηπιαγωγείων οι γενικές εξετάσεις αποτελούσαν την κατάληξη του εκπαιδευτικού έργου. Οι ενώπιον κοινού και των γονέων δημόσιες εξετάσεις χρησίμευαν στο να διαπιστωθεί το επίπεδο της μόρφωσης των μαθητών, να εκτιμηθεί το έργο του δασκάλου και ιδιαίτερα να προκληθεί η άμιλλα ανάμεσα στους διδάσκοντες και στους μαθητές, με τη χορήγηση μάλιστα ανάλογων βραβείων και επαίνων.

Ο θεσμός του νηπιαγωγείου στο ελληνικό κράτος δεν υπήρξε διαδεδομένος κατά τον 19ο αιώνα, και πάντως αφορούσε τους εύπορους κατοίκους των μεγάλων αστικών κέ-

⁸⁸ Σ. Ζιωγου-Καραστεργίου, ό.π., σ. 106.

ντρων. Ο ιδιωτικός χαρακτήρας των ιδρυμάτων, τα συνήθως καταβαλλόμενα υψηλά δίδακτρα και η σπανιότητα καταρτισμένων νηπιαγωγών δεν επέτρεψαν τη διεύρυνση του θεσμού. Για τους λόγους αυτούς ο εντοπισμός λειτουργίας κάποιου νηπιαγωγείου στην ελληνική πρωτεύουσα και τις επαρχίες αποτελούσε αξιοσημείωτο γεγονός και ένδειξη εκπαιδευτικής προόδου για τον τόπο. Πρέπει επίσης να γίνει κατανοητό ότι ο θεσμός δε γενικεύτηκε τον 19ο αιώνα στους ελληνικούς πληθυσμούς, ακόμη και εκεί όπου ο ρόλος του στη διατήρηση της ελληνικότητας υπήρξε αναγνωρισμένος.

Οι λόγοι της μικρής σχετικά εξάπλωσης του θεσμού πρέπει να αναζητηθούν στις αιτίες που εκτέθηκαν, αλλά και στη συγκριτικά μικρότερη των άλλων βαθμίδων εκτίμηση των αρμοδίων απέναντι στο νηπιαγωγείο.

Το ακόλουθο κείμενο, δίνει το μέτρο των επιφυλάξεων, ακόμη και των εκπαιδευτικών, απέναντι στην καθιέρωση και την εφαρμογή του θεσμού. Το σχετικά άγνωστο κείμενο⁸⁹ εικονίζει τα προβλήματα της προσχολικής αγωγής στις ελληνικές επαρχίες, τη χαλαρή εφαρμογή του φραιμπελιανού συστήματος, την προσήλωση στη «σχολειοποίηση» του νηπιαγωγείου, αλλά και τον αποπροσανατολισμό των σκοπών του νηπιαγωγείου.

Για όλους τους παραπάνω λόγους ήταν μοιραίο επομένως να θεωρείται, το νηπιαγωγείο απλώς συμπλήρωμα της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης.

Ένα απόσπασμα από το κείμενο του επιθεωρητή Δημοτικών σχολείων Ευθ. Γ. Μπουτώνα το οποίο αναφέρεται στα προβλήματα αυτά παρουσιάζεται στη συνέχεια

ΤΟ ΝΗΠΙΑΓΩΓΕΙΟΝ ΕΙΝΑΙ ΠΛΑΚΟΥΝΤΙΟΝ

«Είναι γνωστόν ότι νηπιαγωγείον, και μάλιστα το κατά τας αρχάς του Froebel λειτουργούν, απεδείχθη εν όλω ωφέλιμον διά την πρώτην γλωσσικὴν διδασκαλίαν των ξενόφωνων ομογενών. Δεν είναι όμως, όσον έπρεπε, γνωστόν παρ' ημίν ούτε πού κυρίως οφείλεται το ευάρεστον τούτο αποτέλεσμα ούτε τίνες οι όροι της χρησιμότητας ή της αναγκαιότητας του νηπιαγωγείον, τούτο δε έβλαψε και βλέπει... :

α) Πολλά νηπιαγωγοί των ξενόφωνων μερών νομίζουσιν ότι είναι ανάγκη να εφαρμόσωσιν ολόκληρον την σειράν του συστήματος των παιδών και των εργασιών του Froebel και, επειδή τούτο διά πολλούς λόγους, δι' έλλειψιν χώρου, καταλλήλων θρανίων, επαρκούς σειράς δώρων κτλ., δεν είναι πάντοτε δυνατόν, δεν εφαρμόζουσιν ουδέ τα δυνατά και καταφεύγουσιν εις τας ανέτους εργασίας της αναγνώσεως και της γραφής.

β) Κατ' απομίμησιν των εν τοις ξενοφώνως κοινότησι τελουμένων, όπου ευλόγως συντηρείται από πολλού νηπιαγωγείον ως προκαταρκτικόν τμήμα του δημοτικού σχολείου, διότι τα ξενόφωνα παιδιά δεν κατέχουσιν οίκοθεν την ελληνική γλώσσαν εν τω φυσικώ εκείνω μέτρω, εν τω οποίω, παρά της μητρός διδασχθέντες, κατέχουσι την γλώσσαν οι ελληνόφωνοι αδελφοί των, επιλοτιμήθησαν και αι

⁸⁹ Το παράθεμα είναι απόσπασμα της εισαγωγής (σσ. γ'- στ') του βορειοελλαδίτη επιθεωρητή Δημοτικών σχολείων **Ευθ. Γ. Μπουτώνα** στην έκδοση: Ιερά Μητρόπολις Θεσσαλονίκης. *Επιθεώρησις των ελληνικών σχολείων. Σχολικά προγράμματα και Διδακτικά οδηγία. α' το Νηπιαγωγείον των ξενόφωνων ελληνικών κοινοτήτων*, εν Αθήναις 1908.

ελληνόφωνοι κοινότητες να συντηρώσι νηπιαγωγείον. Η απομίμησις αὐτή εἶναι ἐπὶ του παρόντος και ἀσκοπος και επιβλαβής. Διότι πρῶτον μεν οὐδέποτε σχεδόν ἔχουσιν αἱ κοινότητες αὗται νηπιαγωγόν ὄντως εἰδήμονα του ἔργου του νηπιαγωγείου, ἔπειτα δε δεν ἔχουσι και τα χρηματικά μέσα, τα οποία απαιτοῦνται προς συντήρησιν νηπιαγωγείου ἅμα και δημοτικού σχολείου. Εντεύθεν, ἐν ὧ τα νήπια, ὡς ἐπεκράτησε να λέγωνται τα παιδιά του νηπιαγωγείου, συναγελάζονται εἰς τα στενόχωρα σχολεῖα των Κοινοτήτων τούτων και τυραννοῦνται παραλόγως ὑπὸ της διδασκαλίσσης διδασκόμενα ἀξιοθρήνητον τινά πραγματοποιωσίαν, ἀριθμητικὴν, θρησκευτικὰ, ἀνάγνωσιν και γραφήν, ἄσμα και χορούς και διάλογους ἀηδεῖς και ἀνόητους, το δημοτικὸν σχολεῖον φθίνει ὑπὸ την ἀσκοπον ταύτην πολυτέλειαν, διότι ὅλη του η ἐργασία εἶναι κατὰ το πλείστον ἐμπεπιστευμένη εἰς χεῖρας ενός διδασκάλου ἀναλόγου προς τα υπολειπόμενα χρηματικά μέσα της Κοινότητος. Η ἐπιθυμία των μητέρων, ν' ἀπαλλάσσονται ὥρας τινάς της ἡμέρας της οχληρᾶς παρουσίας των τέκνων των, τροφοδοτεῖ τα νηπιαγωγεία πάντοτε ἀφθόμως, ἐμποδίζει δε και ἐφορείας των σχολείων διορώσας το ὀρθόν ἀπὸ της ἀρσεως τον κακού. Και διδασκάλισσαι δε πολλαὶ κρατοῦσιν ἀνοήτως εἰς το νηπιαγωγεῖον τα παιδιά και μετὰ το ἔκτον ἔτος της ηλικίας, διότι δεν κρίνουσιν αὐτὰ προβιβάσιμα. Ἐν μέσῃ Θεσσαλονίκη εὔρον ελληνόφωνα παιδιά 8 ἐτῶν μη προβιβασθέντα μετὰ διετή και τριετή φοίτησιν ἀπὸ του νηπιαγωγείου εἰς το δημοτικὸν σχολεῖον, εἰς μικροτέρας δε Κοινοτήτας εσημείωσα και μεγαλύτερα παιδιά τυραννούμενα ἀκόμη εἰς το νηπιαγωγεῖον. Η κατάσταση αὐτή εἶναι ἀξιοθρήνητος. Τα μικρὰ χρηματικά των μέσα πρέπει να διαθέτωσιν αἱ ελληνόφωνοι Κοινότητες εἰς συντήρησιν καλοῦ δημοτικού σχολείου και εἰς τούτου την λειτουργίαν πρέπει να χρησιμοποιήται η διδασκαλίσσα ἀντὶ να προλαμβάνη ἀσκοπῶς και επιβλαβῶς το ἔργον του κυρίως σχολείου. Το δημοτικὸν σχολεῖον εἶναι ὁ ἄρτος της παιδεύσεως τον λαοῦ, ἐν ὧ και το καλόν ἀκόμη νηπιαγωγεῖον εἶναι πλακούντιον.

Ἄλλως ἔχει το πράγμα προκειμένου περὶ των ξενόφωνων ὁμογενῶν. Ἐκεῖ εἶναι ὠφέλιμον διὰ τον ἀνωτέρω εἰρημένον λόγον να εἰσάγωνται τα παιδιά ὅσον το δυνατόν ἐνωρίτερον, και ἀπὸ τον τετάρτου ἔτους της ηλικίας, εἰ δυνατόν, εἰς ελληνόφωνον περιβάλλον και ἐπομένως το νηπιαγωγεῖον εἶναι ἀναγκαῖον. Ἀλλά και ἐκεῖ δεν πρέπει να λησμονήται ὅτι το κύριον πρόβλημα του νηπιαγωγείου εἶναι η ἐξουδετέρωσις των γλωσσικῶν μειονεκτημάτων των ξενόφωνων παιδιῶν. Το πρόβλημα τούτο δεν λύει η κατὰ το σύστημα τον Froebel ἐργασία του νηπιαγωγείου, εἰ μη ἐν μέρει και κατὰ συμβεβηκός. Διότι το σύστημα δεν ἔχει ὡς γνωστόν, κυρίως γλωσσικόν σκοπόν, ἐπιτυγχάνει δε ἀπὸ της ἀπόψεως ταύτης μόνον, διότι και ἐφ' ὅσον τα μεθοδικὰ του μέσα συμπίπτουσι προς τα του ἀμέσου ἢ φυσικοῦ λεγομένου τρόπου της γλωσσικῆς διδασκαλίας, τον ὁποῖον ἐυλόγως μεταχειρίζονται και οἱ Γερμανοὶ και οἱ Γάλλοι εἰς λύσιν εκπαιδευτικῶν των προβλημάτων ἀναλόγων προς το της πρώτης γλωσσικῆς διδασκαλίας των ξενόφωνων ὁμογενῶν μας [...] Ἐπετα ἐντεύθεν ὅτι η πλήρης ἐφαρμογή του Φροεβελιανοῦ προγράμματος οὔτε ἀπολύτως ἀναγκαῖα εἶναι οὔτε ἐπαρκῆς διὰ τον ἐπιδιωκόμενον σκοπόν και απαιτεῖται ἐιδικὴ προσαρμογή της λειτουργίας του νηπιαγωγείου προς τας ἀπαιτήσεις του ἀμέσου ἢ φυσικοῦ τρόπου της γλωσσικῆς διδασκαλίας [...]

Ἐν Θεσσαλονίκη τη 26 Ἀπριλίου 1908».

3.3. Τα πρώτα εγχειρίδια

Τα ιδρύματα προσχολικής αγωγής στα όρια του ελληνικού κράτους κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα ούτε πολλά ήταν ούτε απασχόλησαν ουσιαστικά την εκπαιδευτική ιεραρχία, αφού η λειτουργία των ιδιωτικών νηπιαγωγείων ενδιέφερε μικρό μέρος του πληθυσμού, χωρίς να φαίνεται ότι εξυπηρετεί ευρύτερα κοινωνικά στρώματα. Ωστόσο η μικρή έστω διάδοση του θεσμού παρουσιάζει ιστορικό και παιδαγωγικό ενδιαφέρον και αποτελεί προοίμιο εξελίξεων στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση της χώρας. Η λειτουργία των ιδρυμάτων, οι διαστάσεις της αγωγής, η ίδια η σχολική ζωή στα πρώτα ελληνικά νηπιαγωγεία θα έμενε άγνωστη, αν δεν αποτυπωνόταν σε έντυπα η εφαρμοζόμενη μεθοδολογία της προσχολικής αγωγής, από όπου κυρίως-και παράλληλα με τις λιγοστές ειδήσεις για τη δραστηριότητα των ιδρυτών των νηπιαγωγείων- μπορούμε να αντλήσουμε ικανές πληροφορίες για το είδος της αγωγής που ασκούσανε στα ελληνόπουλα τα πρώτα αυτά νηπιαγωγεία.

Από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, και με τις εμπειρίες της λειτουργίας προσχολικών ιδρυμάτων στις ελληνικές περιοχές, φάνηκε χρήσιμη η συγκρότηση εγχειριδίων με μεθοδολογικές οδηγίες για την άσκηση της διδασκαλίας στα νηπιαγωγεία της εποχής. Υπήρξαν πράγματι τέτοιοι οδηγοί, με ενδιαφέρον για τα περιεχόμενα και τους στόχους τους. Τα πρότυπα των συγγραφέων τέτοιων εγχειριδίων είναι φυσικά τα ξένα αντίστοιχα, των οποίων αποτελούν μετάφραση ή μεταφορά στα ελληνικά δεδομένα. Αποτελούν εξάλλου μια χρήσιμη ιστορική πηγή για το περιεχόμενο διδασκαλίας και την εφαρμοζόμενη μέθοδο στα ελληνικά νηπιαγωγεία της εποχής.

Χρονικά πρώτο, στα 1841, κυκλοφόρησε στη Σμύρνη το βιβλίο ανώνυμου συγγραφέα με τίτλο *«Εγχειρίδιον εις χρήσιν των νηπιακών σχολείων»*⁹⁰. Οι περιγραφές του Ανωνύμου οδηγούν ευθέως στο γαλλικό Άσυλο και στην εφαρμοζόμενη εκεί Αλληλοδιδασκτική μέθοδο, όπως παρουσιάζεται στον Οδηγό του Κοκκώνη.

Τη σημασία του εγχειριδίου αποδεικνύουν περιγραφές όπως οι ακόλουθες:

«Τα σχολεία ταύτα (τα Νηπιακά σχολεία): παραδέχονται παιδιά από τα τρία έως τα επτά έτη της ηλικίας των. Ο δε κύριος αυτών σκοπός είναι όχι τόσον η πρόμιμος ανάπτυξις των νοητικών δυνάμεων ούτε η απόκτησις βάσιμων γνώσεων όσον το να ενασχολώσι τα παιδιά ευαρέστως και διεγείρωσι την περιέργειάν των ορθώς ώστε ν' αποκτώσιν ιδέας ορθάς περί των πραγμάτων [...] Το δωμάτιον του Νηπιακού σχολείου πρέπει προ πάντων να είναι φωτεινό, ευάρεστον και να έχη ελεύθερον αέρα διά ν'

⁹⁰ X. Χαρίτος, *Το Ελληνικό νηπιαγωγείο και οι ρίζες του*, Αθήνα 1998, Gutenberg, σελ. 101.

αναπνέωσι τα παιδιά. Το μέγεθος του να είναι αρκετόν και να βάλλωνται περί τους τοίχους καθίσματα ώστε να κάθηνται όλα τα παιδιά και ο μεταξύ αυτών τόπος να μένη ανοικτός και ελεύθερος [...] Αντίκρυ της διδασκαλοκαθέδρας θέτεται συνήθως η λεγομένη κλίμαξ, ήγουν τα καθίσματα τα οποία είναι βαλμένα το εν απέναντι του άλλου και εις τα οποία κάθηνται κατά διαφόρους περιστάσεις όλα ομού τα παιδιά υπό μίαν πρόσωπιν διά τας γενικάς εξετάσεις και τα κοινά μαθήματα. Καθίσματα διά τους οδηγούς πρέπει να βάλλωνται απέχοντα αρκετά από τα πλησίον των τοίχων καθίσματα, ώστε να αφήνεται ελεύθερον το πέρασμα των παιδιών όταν κάμνουν το βήμα»⁹¹.

Το πρόγραμμα των διδασκόμενων μαθημάτων παρουσιάζει ενδιαφέρον για την ποικιλία του και τις εξειδικευμένες γνώσεις που θέλει να μεταδώσει στους τροφίμους του νηπιαγωγείου.

Στα μαθήματα περιλαμβάνονται: α) γλωσσική διδασκαλία (ανάγνωση, αντίθετες λέξεις, ορισμοί και γραμματική), β) θρησκευτική διδασκαλία (ιστορία της Αγίας Γραφής, «ηθικά μαθήματα», ύμνοι, το Σύμβολο της Πίστεως, προσευχές και «εξήγησις λέξεων απαντωμένων εις τας Γραφάς»), γ) φυσική ιστορία («περί φυτών και ανθών»), δ) γεωγραφία, ε) αριθμητική, στ) γεωμετρία, ζ) χειροτεχνία, η) πραγματογνωσία, και θ) αστρονομία.

Περισσότερο αναλυτικά και αντιπροσωπευτικά του εφαρμοζόμενου συστήματος στα ελληνικά νηπιαγωγεία του 19ου αιώνα είναι τα τρία εγχειρίδια τα οποία όλα παρουσιάζουν το γαλλικό αλληλοδιδασκτικό σύστημα ως μεθοδολογικά βοηθήματα για τις νηπιαγωγούς.

Το πρώτο εκδόθηκε από τους Hill το 1859, το δεύτερο αποτελεί τμήμα μιας έκδοσης του Ιω. Κοκκώνη το 1863 και το τρίτο το οποίο εκδόθηκε λίγο αργότερα από την Ιφ. Δημητριάδου το 1871 και το 1877, για να καλύψει παρόμοιες ανάγκες και αποτελεί διπλή μετάφραση των Συμβουλών και Οδηγιών της Pape-Carpantier.

Παρόμοιες μεθοδολογικές και διδακτικές ανάγκες εξάλλου θέλησε να ικανοποιήσει η Αικ. Λασκαρίδου με τα πολλαπλά δημοσιεύματά της για το φραιμπελιανό σύστημα περί το τέλος του αιώνα, τα οποία αποτέλεσαν εξίσου σημαντικό βοήθημα για την άσκηση της προσχολικής αγωγής.

⁹¹ **Χ. Χαρίτος**, *Το Ελληνικό νηπιαγωγείο και οι ρίζες του*. Αθήνα 1998, Gutenberg, σελ. 101.

3.3.1. Το εγχειρίδιο και η παιδαγωγική των Hill για τα νηπιακά σχολεία

Η σχολή των Hill στην Αθήνα, πρόσφερε πάρα πολλά στην προσχολική αγωγή και στην εκπαίδευση των νηπιαγωγών σε πρώιμη για την Ελλάδα εποχή. Ουσιαστική προσφορά του ζεύγους Hill υπήρξε το εγχειρίδιο που εκδόθηκε από τη σχολή το 1859, με έκθεση της διδακτικής εμπειρίας και των αρχών νηπιαγωγικής που εφαρμόζονταν στο εκπαιδευτήριο⁹².

Το βιβλίο κυκλοφόρησε σε μια εποχή ακμής της σχολής, την ίδια εποχή που μπορούσε να επιδράσει στην ίδρυση παρόμοιων νηπιαγωγείων, όπως συνέβη με το Νηπιακό σχολείο του Πειραιά, και αφού είχε αποκτηθεί αρκετή πείρα διδασκαλίας της νηπιαγωγικής μεθόδου⁹³.

Ο χαρακτήρας του βιβλίου είναι θεωρητικός, προϊόν διδακτικής πείρας αλλά και πρακτικός, σκόπιμη δηλαδή ενέργεια υποστήριξης του νηπιαγωγικού έργου όπως υποστηρίζεται από το συγγραφέα του.

«Εκρίθη ωφέλιμον υπό των εισαγαγόντων εις Ελλάδα το σύστημα τούτο ίνα δημοσιώτερον εκθέσσοσι τα κατ' αυτό εν πραγματεία, ήτις δύναται να παράσχη πάσι τοις ενδιαφερομένοις εις την πρόοδον της νέας γενεάς ιδέαν περί της φύσεως του ειρημένου συστήματος και των παρεχομένων εντεύθεν ευκολιών εις ανάπτυξιν του νηπιακού πνεύματος [...] Ο αναγνώστης του μικρού τούτου βιβλίου θέλει παρατηρήσει ότι το κυριώτερον έργον του διδασκάλου του νηπιακού Σχολείου πρέπει να [...] η σπουδή της καρδιάς του μικρού μαθητού [...] Τα εν τω βιβλιαρίω τούτω περιεχόμενα διδάγματα κατηρτίσθησαν ευθέτως προς επιτυχίαν του εκτεθέντος σκοπού. Εισί δε ταύτα απλώς σχέδια ή πρότυπα δυνάμενα να διαποικίλλωνται και επεκτείνωνται όπως η ικανότης και η πείρα του διδασκάλου ήθελεν υπογορεύσει.»⁹⁴.

Το Εγχειρίδιον διδασκαλίας διαρθρώνεται σε δύο τμήματα: μετά τον εκτενή πρόλογο, ακολουθεί το «θεωρητικό» τμήμα, εκτεινόμενο σε 80 σελίδες (αριθμούμενες με ελληνικούς χαρακτήρες), και γενικό τίτλο Οδηγία προς τους διδασκάλους. Το τμήμα διαιρείται σε πέντε άνισα προς την έκταση τους κεφάλαια.

⁹² Ο πλήρης τίτλος του εγχειριδίου είναι: *ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΟΝ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ προς χρήσιν των Νηπιακών Σχολείων (εις τμήματα δύο). Όπως διδάσκηται εν τοις σχολείοις των κ. κ. Χιλλ, εν Αθήναις, 1859. Χ. Χαρίτος, Το Ελληνικό νηπιαγωγείο και οι ρίζες του. Αθήνα 1998, Gutenberg, σελ. 103.*

⁹³ Το βιβλίο περιέχει πολλές σπουδαίες παιδαγωγικές και παιδονομικές θεωρίες, που απευθύνονται στους δασκάλους, στις προπαιδευτρίες ή πρωτόσχολες μαθήτριες, στα διδασκόμενα παιδιά και στους διευθυντές.

⁹⁴ *ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΟΝ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ προς χρήσιν των Νηπιακών Σχολείων (εις τμήματα δύο). Όπως διδάσκηται εν τοις σχολείοις των κ. κ. Χιλλ, εν Αθήναις, 1859, σελ. ν- νι.*

Το δεύτερο τμήμα του βιβλίου εκτεινόμενο σε 89 σελίδες, περιέχει πάμπολλα παραδείγματα των περιεχομένων (αυτό που θα λέγαμε διδακτέα ύλη) των διδασκόμενων μαθημάτων. Το εγχειρίδιο συμπληρώνεται με τις σελίδες που περιέχουν το ωρολόγιο πρόγραμμα και με δύο πίνακες, του «άβακος» και του «σιωπηλού διδασκάλου».

Στο πρώτο τμήμα παρέχονται οδηγίες για το ρόλο της νηπιαγωγού, τους τρόπους διδασκαλίας, τη διδασκαλία της ανάγνωσης, τη διδασκαλία της αριθμητικής και τη μέθοδο διδασκαλίας. Η ανάπτυξη των περιεχόμενων θεμάτων στο τμήμα αυτό είναι άνιση ως προς την έκταση και την ιεράρχηση των περιεχομένων, καθώς ορισμένα θέματα αναπτύσσονται εκτενέστερα με ποικίλες υποδιαιρέσεις και άλλα εμφανίζονται ασύνδετα προς τη λογική σειρά των περιεχομένων. Με ενδιαφέρον, αν και συνοπτικότητα, περιγράφονται το οίκημα, οι αίθουσες του σχολείου και οι θέσεις που προορίζονται για την τοποθέτηση των παιδιών.

Ακολουθεί σειρά φρονηματιστικών και μεθοδολογικών παραινήσεων προς τις νηπιαγωγούς. Οι παραινήσεις απευθύνονται σε δεύτερο πρόσωπο «*προς τας διδάσκουσας εν τοις Νηπιακοίς σχολείοις, κατά την έναρξιν των εργασιών αυτών εν τοιούτοις καταστάμασι*». Ο χαρακτήρας των παραινήσεων είναι συναισθηματικός και διαπνέεται από τη θρησκευτική και ανθρωπιστική ατμόσφαιρα, που έτειναν οι Χιλλ να επιβάλλουν στις εκπαιδευτικές τους δραστηριότητες-«*ο σκοπός ως διδασκάλου εις τι νηπιακόν σχολείον είναι να διορθώνης τα πάθη, να διάπλάττῃς τα ήθη και ν' αναπτύσσης και μορφώνῃς τον νουν των υπό την φροντίδα σου τέκνων. Ουδέποτε πρέπει να επιχειρίζῃσαι να διδάξῃς ὅ,τι συ δεν εννοεῖς εντελώς. Απόκτησον και προσπάθει πάντοτε να καλλιεργῇς την συνήθειαν του ομιλεῖν εις λίαν απλήν και μάλιστα παιδικήν γλώσσαν*».

Η νηπιακή αγωγή εξαρτάται από πέντε παράγοντες, καθώς η δραστηριότητα της νηπιαγωγού πρέπει να αποβλέπει στην προαγωγή της τάξης των μαθημάτων και του χρόνου, την προσοχή και την υπακοή, στην άσκηση της ορθής μεθόδου διδασκαλίας και στη δημιουργία ευχάριστης ατμόσφαιρας⁹⁵ κατά τη διδασκαλία. Είναι λάθος να πιστεύει η νηπιαγωγός ότι τα νήπια ωφελούνται μόνο με τα μαθήματα της ανάγνωσης, της αριθμητικής ή της γραφής ή με την αποστήθιση κάποιου κομματιού.

Το διδακτήριο του νηπιαγωγείου αποτελείται από μία μεγάλη αίθουσα, όπου στη μία της πλευρά υπάρχουν οι βαθμίδες, σκαλοπάτια με κατάλληλα καθίσματα όπου μπορούν να

⁹⁵ «*Μεγάλη φροντίς απαιτείται ως προς το οίκημα. Φως, πάσα ευκολία προς ανανέωσιν του αέρος, καθαριότης και τακτική διευθέτησις απάντων των μερών αυτού εισί τα αναγκαία συστατικά του αρμοδίου οικήματος*», ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΟΝ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ προς χρήσιν ... ό.π.. σ. ζ'.

καθίσουν όχι περισσότερα από δέκα παιδιά. Ο υπόλοιπος χώρος, χωρισμένος με κιγκλιδώματα από τις βαθμίδες, ονομάζεται στο Εγχειρίδιο «μάνδρα». Στη «μάνδρα», όπου υπάρχουν τα θρανία, τοποθετούνται τα παιδιά που δεν ξέρουν ακόμη να συλλαβίζουν. Στον ίδιο χώρο πραγματοποιούνται οι ποικίλες ασκήσεις. Στα θρανία κάθονται τα παιδιά, τα μεγαλύτερα στο ένα άκρο και τα μικρότερα στο άλλο. Οι μαθητές χωρίζονται σε «κλάσεις»⁹⁶ με επικεφαλής τις «προπαιδευτρίες». τα μεγαλύτερα δηλαδή νήπια, που έπαιζαν το ρόλο των «πρωτοσχόλων». Εκτός από την κύρια αίθουσα όπου πραγματοποιούνται η «προκαταρκτική» διδασκαλία και οι ασκήσεις, μια δεύτερη αίθουσα, το «δωμάτιον των κλάσεων», χρησίμευε ως τόπος εξατομικευμένης διδασκαλίας και εμπέδωσης των διδαχθέντων⁹⁷. Αυτό σημαίνει ότι ήταν αναγκαίο να διδάσκουν στο σχολείο δύο νηπιαγωγοί, γεγονός που ανακαλεί το γαλλικό σύστημα της λειτουργίας του σχολείου με τη διευθύντρια και τη βοηθό της, και εξηγεί τη διαίρεση του Νηπιακού σχολείου των Χιλλ «εις τμήματα δύο».

Η μέθοδος αγωγής, που ασκείται στο Νηπιακό σχολείο, στηρίζεται απόλυτα στο αλληλοδιδασκτικό σύστημα των ευρωπαϊκών προτύπων, προσαρμοσμένη στη μικρή ηλικία των μαθητών. Στοιχεία, που επιβεβαιώνουν την εφαρμογή του αλληλοδιδασκτικού συστή-

⁹⁶ «*Εν τη Αιθούση τα τέκνα συναθροίζονται κατά κλάσεις, εκάστης εκ δέκα συνισταμένης, και κάθονται επί των θρανίων μετά των προπαιδευτριών τεθειμένων εμπροσθεν εκάστης των κλάσεων. Εις τας βαθμίδας τα τέκνα ενίοτε τίθενται κατά διαδοχικάς σειράς, ούτως ώστε άπαντα να υπάρχουν προ των οφθαλμών της διδασκάλου [...]. Το εις την Αίθουσαν ακολουθούμενον σύστημα είναι το σύστημα της αλληλοδιδασκαλίας, καίτοι κατά τον τρόπον αυτού διαφέρει πολύ του συστήματος άλλων Σχολείων [...] Εις την Αίθουσαν άπαντα τα τέκνα σχηματίζουνσι πραγματικώς μίαν κλάσιν, διευθετημένα κατά διαιρέσεις υπό την οδηγίαν προπαιδευτριών, και μανθάνοντα ομού τα παρά της γενικής προπαιδευτρίας εκφωνούμενα. [...] Ενταύθα τα τέκνα αποστηθίζουνσι μόνον τοιαύτα τινά, προς επίτευξιν των οποίων απλή μόνον προσπάθεια του νούς απαιτείται. Εν τη αιθούση μεταδίδονται τα πρώτιστα στοιχεία της μαθήσεως. Εις τας βαθμίδας αι προπαιδευτρία δεν απαιτούνται πλέον· άπαντα τα νήπια, τα οποία αυτή η διδάσκαλος προτίθεται να εξέταση ή να διδάξη, συνάζονται ομού υπό την άμεσον αυτής επιτήρησιν [...] Όταν μάθημα τι μέλη να παραδοθή εν τη Αιθούση, ανάγκη να υπάρχει σιωπή, τάξις γενική και προσοχή. Εις την Αίθουσαν ο νους των νηπίων προκαλείται εις ενέργειαν, διδάσκονται να συλλογίζονται και εννοώσι», ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΟΝ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ προς χρήσιν ..., ό.π., σελ. κ'-κβ'.*

⁹⁷ «*Προς εκπλήρωσιν απάντων των σκοπών τούτων Νηπιακού τινός Σχολείου είναι εκ των ων ουκ άνευ, να συνέχηται μετ' αυτού τοιούτον δωμάτιον διά τας κλάσεις, και να η εις συνεχή χρήσιν [...] Εις το δωμάτιον των κλάσεων, όπερ είναι καλόν να παράκηται τη Αιθούση, η προκαταρκτική διδασκαλία η γενομένη εν τη Αιθούση και ταις βαθμίσι δέον να ενεργή επί των υψηλότερων κλάδων της νηπιακής μαθήσεως, πλησιαζούσης προς εκείνην, ήτις κατόπιν μέλλει να επιτευχθή εις ανώτερα σχολεία [...] Εις το Δωμάτιον των κλάσεων αι κλάσεις απέρχονται κατ' ιδίαν μετά τίνος των διδασκάλων του Σχολείου δι' ιδιαιτέραν παράδοσιν. Τα αντικείμενα δεν εισί πλέον καθαρώς στοιχειώδη, ουδ' η διδασκαλία γίνεται εις μέγα τινά αριθμόν νηπίων ομού. Ενταύθα αι κλάσεις φέρονται κεχωρισμένοι υπό την επιτήρησιν της διδασκάλου, και κατά σειράν έκαστον νήπιον εξετάζεται, αι γνώσεις αυτού ανευρίσκονται, η αμέλεια εξελέγχεται, τα σφάλματα αυτού διορθούνται [...]». Στην κύρια αίθουσα η διδασκαλία αποτελείται «κατ' ιδιαιτέρας κλάσεις και κατά σειράν άπαντα τα άτομα του σχολείου διδάσκονται [...] Εις την Αίθουσαν τα αντικείμενα της διδασκαλίας πρέπει εξ ανάγκης να ώσι στοιχειώδη. Ενταύθα [εννοείται το δωμάτιον των κλάσεων] εφαρμόζονται προς τον σκοπόν του ν' αυξήσωσι τας γνώσεις. Εις την Αίθουσαν η επιρροή της διδασκάλου είναι γενική, ενώ ενταύθα είναι ατομική [...] Ενταύθα προσέτι σειρά εξετάσεων καθ' εκάστην ενεργείται επί όσων τα τέκνα έμαθον εν τη Αιθούση», ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΟΝ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ προς χρήσιν ...ό.π., σσ. κ'-κγ'.*

ματος, είναι η διαρρύθμιση της αίθουσας του σχολείου (βαθμίδες, θρανία, «μάνδρα», χώρος για την εμπέδωση των διδαχθέντων), η επίπλωση κλπ., το σύστημα των παραγγελμάτων με κουδουνίσματα (ήχο κροτάλου), οι βηματισμοί, η διαίρεση των μαθητών σε κλάσεις και η οργανική ένταξη στη διεκπεραίωση των μαθημάτων των «προπαιδευτριών»-πρωτοσχόλων. Η τοποθέτηση στα θρανία γινόταν ανάλογα με τις γνώσεις των μικρών μαθητών κατά κλάσεις, αποτελούμενες από δέκα παιδιά. Απ' αυτά όσα μπορούσαν να βοηθήσουν στο έργο της νηπιαγωγού επιλέγονταν ως «προπαιδευτριες». Έργο των προπαιδευτριών ήταν να οδηγούν τα νήπια στα μαθήματα και να τα επιτηρούν. Κάθονταν μπροστά από κάθε κλάση μαθητών. Η προπαιδευτριά όφειλε να γνωρίζει καλά εκείνα που πρόκειται να «διδάξει» στα παιδιά της κλάσης της. Στη «μάνδρα» παρέμενε μια επιμελήτρια, που επιτηρούσε τα νήπια και τηρούσε την ευταξία και την καθαριότητα, τους δίδασκε την αλφάβητο και άλλα απλά μαθήματα. Η προπαιδευτριά έπρεπε να είναι μεγαλύτερη στην ηλικία από τα υπόλοιπα παιδιά βασικό της έργο ήταν να βοηθεί τα νήπια να αποστηθίζουν τα γράμματα, τις συλλαβές, τους αριθμούς κλπ. Στο Εγχειρίδιο πάντως τονίζεται ότι «*αι προπαιδευτριά των κλάσεων πραγματικώς δεν μεταδίδουσιν εις τα υπό την άμεσον αυτών επιτήρησιν τέκνα διδασκαλίαν τινά· ενεργούσι μάλλον ως πρόεδροι, τηρούσαι τάξιν, διεγείρουσαι προσοχήν, γενόμεναι το παράδειγμα και οδηγούσαι αυτά να επαναλαμβάνωσι μεγαλοφώνως το μάθημα, όπερ χρεωστούσι να μάθωσι και το οποίον η επί της έδρας προπαιδευτριά εκφωνεί*»⁹⁸.

Στο Νηπιακό σχολείο των Χιλλ τα νήπια μάθαιναν να μιλούν όλα μαζί, αλλά με ευκρίνεια. Επιδίωξη της νηπιαγωγού ήταν να μετατρέπει τη διδακτέα ύλη κάθε μαθήματος σε στίχους, ώστε να μπορούν τα παιδιά να το αποστηθίζουν και να το επαναλαμβάνουν έμμετρα και με το ρυθμό του κρότου των χεριών ή των ποδιών, «*απάντων των μαθητών ακουλουθούντων το παράδειγμα της διδασκάλου και τηρούντων ομού τον χρόνον*». Το Νηπιακό σχολείο, αντίθετα με τα ισχύοντα στο Αλληλοδιδασκτικό σχολείο, ήταν σχολείο ζωηρό, με φωνές χαρούμενες των παιδιών, αλλά και ως στοιχείο της μεθόδου· «*η σιωπή δεν είναι αναγκαία εις το νηπιακόν σχολείον*» σημειώνεται στο Εγχειρίδιο. Επειδή πάντως τα παιδιά από τη φύση τους έρεπαν στην αταξία, το σχολείο όφειλε να συγκρατεί τη ζωηρότητά τους και να τηρεί ενεργητική την προσοχή τους στα διεξαγόμενα. Η προσοχή των παιδιών, η τήρηση του προγράμματος και η υπακοή αποτελούσαν απαραίτητα συστατικά του συστήματος. Σε περιπτώσεις απειθαρχίας πάντως επιβάλλονταν τιμωρίες. Στο Εγχειρίδιο ωστόσο

⁹⁸ *Εγχειρίδιον διδασκαλίας προς χρήσιν των Νηπιακών Σχολείων (εις τμήματα δύο). Όπως διδάσκηται εν τοις σχολείοις των κ.κ. Χιλλ, εν Αθήναις, 1859, σελ. κά.*

υποδεικνύεται να αποφεύγονται οι σωματικές τιμωρίες, χωρίς να απαγορεύονται, «αν θεωρηθή απολύτως αναγκαίον» Δικαίωμα επιβολής ποινών είχε μόνο η διευθύνουσα νηπιαγωγός, αφού «εις την υποδιδασκάλισσαν και τας υπαγορευτριάς απαγορεύεται να μεταχειρίζονται την τιμωριαν άνευ συγκατανεύσεως της διευθύντριας»⁹⁹.

Ουσιαστικός λόγος της λειτουργίας του νηπιαγωγείου ήταν η προπαρασκευή των νηπίων για τα μαθητικά καθήκοντά τους στην επόμενη βαθμίδα. Σχετικά με τα διδασκόμενα μαθήματα «τα διδαχθησόμενα αντικείμενα εισίν άπαντα αποκλειστικώς στοιχειώδους φύσεως και πρέπει να έχωσιν αναφοράν προς την μέλλουσαν διδασκαλίαν εις ανώτερα σχολεία», καθ' όσον «το Νηπιακόν σχολείον είναι πραγματικώς προπαρασκευαστικόν Σχολείον». Το πρόγραμμα των μαθημάτων ήταν χαλαρό, αλλά πάντα προσχεδιασμένο «μάθημα τι μανθάνεται διά συνεχών επαναλήψεων εις διάφορα και πιθανόν απομεμακρυσμένα απ' αλλήλων χρονικά διαστήματα». Η ύλη επομένως κάθε μαθήματος, εκτός από την εξέταση ή την «προφορική διδασκαλία», έπρεπε να κατανέμεται, σε μικρές ενότητες, που επαναλαμβάνονταν 5-6 φορές σε διάρκεια 10-15 λεπτών- κάθε τέταρτο της ώρας θα έπρεπε να αλλάζει το μάθημα χάρις ποικιλίας, ενώ κάθε μάθημα επαναλαμβανόταν δυο φορές στο εβδομαδιαίο πρόγραμμα. Οι οδηγίες απαιτούν από τις νηπιαγωγούς να αναρτούν το ημερήσιο πρόγραμμα των μαθημάτων σε εμφανές μέρος του σχολείου, ώστε τα νήπια να γνωρίζουν τα μαθήματα των επόμενων ωρών.

Στα επόμενα κεφάλαια του Εγχειριδίου περιγράφεται αναλυτικά η διδασκαλία της ανάγνωσης και της αριθμητικής. Η ανάγνωση άρχιζε από την εκμάθηση της αλφαβήτου και συνεχιζόταν με ασκήσεις στις διφθόγγους, στις συλλαβές και στις λέξεις. Παραδείγματα για τις λέξεις δίνονταν σε πίνακες¹⁰⁰. Αρχή γινόταν από τις ευκολότερες συλλαβές και κατόπιν στις δυσκολότερες και μετά στις λέξεις και φράσεις. Τα νήπια μάθαιναν πρώτα να συλλαβίζουν, κατόπιν να διαβάζουν τις πιο κοινές λέξεις και τέλος τις λιγότερο κοινές¹⁰¹.

⁹⁹ Εγχειρίδιον διδασκαλίας προς χρήσιν των Νηπιακόν Σχολείων (εις τμήματα δύο). Όπως διδάσκηται εν τοις σχολείοις των κ.κ. Χιλλ, εν Αθήναις, 1859

¹⁰⁰ Πολύ χρήσιμος στη διδασκαλία της αλφαβήτου στο σχολείο των Χιλλ φαίνεται ότι ήταν ο αποκαλούμενος «σιωπηλός διδάσκαλος», ένας μεγάλος δηλαδή χάρακας (ξύλινος κανόνας) σε σχήμα κεφαλαίου Τ, στο επάνω μέρος του οποίου μέσα σε αυλάκι, εκινούντο τα (κινητά) γράμματα της αλφαβήτου-ανάλογα με την τοποθέτηση ή την απόσυρση αυτών των γραμμάτων σχηματίζονταν οι συλλαβές και οι λέξεις.

¹⁰¹ Σ' ένα τυπικό μάθημα ανάγνωσης «το πρώτον βήμα όπερ απαιτείται προς ανάγνωσιν είναι η γνώσις του σχήματος των γραμμάτων του αλφαβήτου μετά των διαφόρων αυτού ήχων». Τα νήπια βρίσκονται στη «μάνδρα» με αντίτυπα του αλφαβήτου, δηλαδή τα γράμματα-μεγάλα στο μέγεθος- κολλημένα σε χαρτόνι, εμπρός τους. Η νηπιαγωγός παίρνει π.χ. το Α, το τοποθετεί στο «σιωπηλό διδάσκαλο» και εκφωνεί το φθόγγο. Τα νήπια -το καθένα χωριστά- επαναλαμβάνουν τον ήχο του γράμματος. Το ίδιο γίνεται με τα υπόλοιπα 5-6 γράμματα της αλφαβήτου. Κατόπιν η νηπιαγωγός αφαιρεί ένα-ένα τα γράμματα και καλεί τα νήπια να πουν ποιο γράμμα αφαιρέθηκε από τον «σιωπηλό διδάσκαλο». Όταν τελειώσουν τα πρώτα γράμματα, το ίδιο επαναλαμβάνεται με άλλα έξι γράμματα κ.ο.κ. Κατόπιν, στο στάδιο της εμπέδωσης, τα νήπια που «δι-

Η εκμάθηση της αριθμητικής «*από των απλών αριθμών και σχέσεων μέχρι της χρήσεως των ψηφίων*» και των τεσσάρων πράξεων δίνονται με πολλά παραδείγματα (υποδείγματα σε πίνακες άρτιων και περιττών αριθμών κ.λπ.). Τα νήπια μάθαιναν να μετρούν, κατόπιν να διαβάζουν τους αριθμούς. Στη συνέχεια μπορούσαν να μάθουν τις αριθμητικές πράξεις και τέλος τα ίδια να εκτελούν τις πράξεις στον πίνακα. Οι αριθμητικές ασκήσεις γίνονταν με τη χρήση των σφαιριδίων στον «*άβακα*», ενώ οι μαθητές μάθαιναν να μετρούν χτυπώντας ρυθμικά τα χέρια ή τα πόδια. Στο μάθημα της αριθμητικής οι Χιλλ έδιναν ιδιαίτερη σημασία, καθώς στο εγχειρίδιο αφιερώνονται πολλές σελίδες (32-64) στα παραδείγματα αριθμητικών ασκήσεων και πράξεων. Παρά την έκταση των οδηγιών και των παραδειγμάτων, που το Εγχειρίδιο παρέχει για τη διδασκαλία της ανάγνωσης και της αριθμητικής, τονίζεται ότι «*τα τέκνα δεν ωφελώνται διά της αναγνώσεως, της αριθμητικής ή της γραφής ή διά της αποστηθίσεως τεμαχίου τινός*». Χαρακτηριστικό της διδασκαλίας στο Νηπιακό σχολείο θεωρείται η «*Προφορική διδασκαλία*», που επιτελείται με τη χρήση «*ορατών αντικειμένων*», «*εικονογραφιών*» (αντικειμένων με διηγήσεις, με αφηγήσεις δηλαδή από την Αγία Γραφή και ηθοπλαστικές συνομιλίες. Στο Εγχειρίδιο δίνονται οδηγίες για την προφορική διδασκαλία η οποία πρέπει να εκτελείται με διάφορους τρόπους και δίνονται συγκεκριμένα είδη συνομιλίας με ερωταποκρίσεις και έντονο φρονηματιστικό χαρακτήρα.

Το δεύτερο τμήμα του βιβλίου περιλαμβάνει «*απλά κατηχητικά μαθήματα*» θρησκευτικής ιστορίας, γεωγραφίας και πραγματογνωσίας («*μαθημάτων διασκεδάσεως*»), με παραδείγματα που ακολουθούν τη γνωστή από τα παλαιότερα σχολεία μέθοδο των ερωταποκρίσεων. Παρατίθενται επίσης πολλά ποιήματα και τραγουδάκια, αλλά και προσευχές, ύμνοι, τροπάρια και παραθέματα από τις Γραφές, που χρησιμοποιούνται στη διδασκαλία. Στη συνέχεια δίνονται ορισμένα παραδείγματα μαθημάτων γραμματικής «*διά τα μάλλον προκεχωρημένα παιδιά*», εφαρμογές δηλαδή της μεθόδου των ερωταποκρίσεων, καθώς και ύμνοι και τραγούδια, γυμνάσματα, στοιχεία γεωμετρίας, στοιχειώδεις γνώσεις για τα ουράνια φαινόμενα, μαθήματα-«*γυμνάσματα*» για τα χαρακτηριστικά των «*αντικειμένων*»

δάχτηκαν» την αλφάβητο στον πίνακα, κάθονται στα θρανία, κρατούν τα κομμάτια του χαρτονιού με τα ορισμένα γράμματα. Η προπαιδευτρια ασκεί τα νήπια στο να επαναλαμβάνουν το όνομα κάθε γράμματος, από αυτά που έχουν μάθει, μέχρι να τα ξέρουν όλα «*απ' έζω κι ανακατωτά*». Επόμενο βήμα ήταν η εκμάθηση των φωνηέντων και των διφθόγγων ενωμένων με σύμφωνα, ώστε να αποτελούν συλλαβές. Η ανάγνωση λοιπόν σήμαινε συλλαβισμό, αρχικά μεμονωμένων γραμμάτων, κατόπιν συλλαβών και τέλος λέξεων. Οι λέξεις που εκμανθάνονται είναι μονοσύλλαβες, κατόπιν δισύλλαβες κ.ο.κ. Αξίζει πάντως να επισημανθεί ότι οι λέξεις που δίνονται ως παραδείγματα (λ.χ. *Φως, Εις, Σης, Ναυς, Χνους, Πίλος*,...) ανήκαν κατά κανόνα στο λεξιλόγιο της καθαρεύουσας.

(γυαλί, δέρμα, ζάχαρη, σφουγγάρι, κερι, ψωμί, γάλα, νερό) και μαθήματα για τις ιδιότητες των μπαχαρικών.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το ωρολόγιο πρόγραμμα των μαθημάτων, που διδάσκονταν στο Νηπιακό σχολείο των Χιλλ. Σύμφωνα με το παρατιθέμενο στο τέλος του εγχειριδίου πρόγραμμα, τα μαθήματα άρχιζαν στις 9 το πρωί και τέλειωναν στις 4.30' το απόγευμα, με δίωρη μεσημβρινή (12-2) ανάπαυση. Κάθε μάθημα ή απασχόληση των νηπίων διαρκούσε ένα τέταρτο της ώρας. Το πρωινό μάθημα άρχιζε με προσευχή (ψαλτή και καθ' υπαγόρευση). Ακολουθούσαν έξι (ανά τρεις εναλλασσόμενες) ενότητες μαθημάτων σε τμήματα μαθητών, στις βαθμίδες και στα θρανία. Ακολουθούσαν ασκήσεις γραπτές «*επί των θρανίων*» (επί ημίωρο) και διδασκαλία αριθμητικής «*επί των βαθμίδων*» (επί ημίωρο επίσης). Το απογευματινό πρόγραμμα περιλάμβανε τη διδασκαλία ύμνων «*καθ' υπαγόρευσιν, επί των βαθμίδων*», ιερογραφικά μαθήματα, συλλαβισμό στους πίνακες και εργασίες («τα κοράσια ράπτουσι, τα δε άρρενα γράφουσι», και τέλος ομαδική προσευχή. Τα διδασκόμενα στις βαθμίδες, κατά τμήματα, μαθήματα ήταν τα ακόλουθα: προσευχές και ύμνοι, ιερογραφικά, γεωγραφία, αριθμητική, «*ωφέλιμα μαθήματα*» («*διαίρεσις των Γραφών, του καιρού, των χρωμάτων κτλ.*») και διάφορα «*διασκεδαστικά γυμνάσματα*». Το μάθημα του Σαββάτου ήταν αφιερωμένο σε επαναλήψεις και εξετάσεις-«*μετά την προσευχήν η διδάσκαλος εξετάζει όλα τα παιδιά εάν γνωρίζωσι καλώς την προσευχήν την οποίαν καθημερινώς υπαγορεύει. Όσα την γνωρίζουσι καλώς, πηγαίνουν εις τα μαθήματα των, τα δε άλλα μένουσι και διδάσκονται αυτήν την συνήθη ώραν. Όσα εσυλλάβισαν, γράφουσι όσα επί των βαθμίδων συλλαβίζουν. Όλα επί των βαθμίδων και εξετάζονται επί όλων των μαθημάτων τα οποία εδιδάχθησαν εντός της εβδομάδος*»¹⁰².

Το εγχειρίδιο των Χιλλ μπορεί ως προς τη διάρθρωση και τους στόχους του να συγκριθεί με το εγχειρίδιο του Ι. Κοκκώνη. Στα δύο εγχειρίδια διαπιστώνονται ομοιότητες και διαφορές. Η βασική ομοιότητα είναι ότι στηρίζονται και τα δύο στην αλληλοδιδασκτική μέθοδο, παρά τις μικρές παραλλαγές μεταξύ τους, που επιδιώκουν να εφαρμόσουν στα Νηπιακά σχολεία. Οι διαφορές έγκεινται στην έμφαση που δίνει ο Κοκκώνης στα θέματα πειθαρχίας, στην ομοιομορφία στις ασκήσεις και στις απαντήσεις, στην «*ιεροτελεστία*» δηλαδή της λειτουργίας του σχολείου, όπως άλλωστε και στην περιγραφή του διδασκτηρίου και το νομικό πλαίσιο σύμφωνα με το οποίο λειτουργεί το γαλλικό νηπιαγωγείο, ενώ στο εγχειρίδιο των Χιλλ το θεωρητικό μέρος είναι συντομότερο και απλούστερο-αναλύεται

¹⁰² **Χ. Χαρίτος**, *Το Ελληνικό νηπιαγωγείο και οι ρίζες του*. Αθήνα 1998, Gutenberg, σελ. 111-113.

περισσότερο το περιεχόμενο των μαθημάτων, που διαθέτουν μεγάλη ποικιλία, και δίνονται αρκετά παραδείγματα της διδασκαλίας διαφόρων μαθημάτων, ενώ πολύ λιγότερο ασχολείται με την παιδονομία στο Νηπιακό σχολείο.

3.3.2. Το εγχειρίδιο περί νηπιακών σχολείων του Ι. Κοκκώνη

Το 1863 δημοσιεύτηκε από τον τότε παράγοντα της Δημοτικής εκπαίδευσης στο ελληνικό κράτος και συντάκτη των Οδηγών για την Αλληλοδιδασκτική μέθοδο, Ιωάννη Κοκκώνη¹⁰³, ένα από τα τελευταία έργα του, που αναφέρεται-μεταξύ άλλων-και στη νηπιαγωγική μέθοδο και τα «*Νηπιακά σχολεία*».

Επίμονος θιασώτης της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου ο Κοκκώνης επέβαλε με την παρουσία του στα κρατικά όργανα και την εκπαιδευτική του δραστηριότητα τη μορφή του σχολείου και της παιδαγωγικής, που ο ίδιος πρέσβευε. Λίγο πριν από το τέλος του βίου του εξέδωσε τον Οδηγό περί των διδακτικών μεθόδων και για πρώτη φορά στο έργο του τον Οδηγό της Νηπιαγωγικής μεθόδου και των νηπιακών σχολείων¹⁰⁴.

Το δεύτερο μέρος αυτού του έργου, αποτελεί διασκευή και μετάφραση¹⁰⁵ στα ελληνικά ανάλογων έργων κατά τα γαλλικά πρότυπα. Συγκεκριμένα, όπως ο συγγραφέας αναφέρει, πρόκειται για περιληπτική απόδοση του Οδηγού των γαλλικών νηπιαγωγείων του Γάλλου C. Jubé de la Perrelle και έργων της M. Pape-Carpantier, χωρίς να κατονομάζονται. Δεν αποτελεί απροσδόκητη ενέργεια η έκδοση του συγκεκριμένου Εγχειριδίου από

¹⁰³ Ο Ιω. Π. Κοκκώνης (1796-1864), είναι σημαντική προσωπικότητα στα εκπαιδευτικά πράγματα της Ελλάδας κατά την Καποδιστριακή περίοδο. Διετέλεσε μέλος της «*Επί της προπαιδείας Επιτροπής*» και σύμβουλος του Καποδιστρια, μεταφραστής του Οδηγού του C Sarazin (1830), επιθεωρητής των πρωτοβάθμιων σχολείων, διευθυντής του Διδασκαλείου και συγγραφέας δεκάδων πραγματειών και σχολικών εγχειριδίων. Υπήρξε ο κύριος διαμορφωτής της εφαρμοσθείσας Αλληλοδιδασκτικής μεθόδου και της παιδαγωγικής αντίληψης στην Ελλάδα επί μισό περίπου αιώνα. Ως συνιδρυτής της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας συνέβαλε στην ανάπτυξη της ιδιωτικής εκπαίδευσης στη χώρα. Περισσότερα για τον Ιω. Κοκκώνη και το έργο του βλ. **Χρ. Τζήκα**, *Ο Ι. Π. Κοκκώνης και ο ρόλος του στη θεμελίωση και τα πρώτα βήματα της δημοτικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη 1991.

¹⁰⁴ Ο πλήρης τίτλος του έργου ήταν: *Εγχειρίδιον περί Δημοτικής Εκπαιδύσεως ή Οδηγός περί μεθόδων διδακτικών, συνδιδασκτικής και μικτής, και περί Νηπιακών σχολείων, υπό Ι. Π. Κοκκώνη, Μέρος Πρώτον: Εν ω και περί του νυν οργανισμού των εν Γαλλία και Αγγλία Δημοτικών σχολείων Μέρος δεύτερον: Περί Παιδαγωγίας και Νηπιακών σχολείων*, εν Αθήναις 1863.

¹⁰⁵ Ο Κοκκώνης μεταφέρει στην ελληνική γλώσσα κείμενα Γάλλων συγγραφέων, τμήματα των οποίων μεταφράζει σε περιληπτική ή εκτενέστερα, χωρίς ουσιαστικές προσωπικές παρεμβάσεις ή προσαρμογές στην ελληνική σχολική πραγματικότητα. Είναι βέβαιο ότι την εποχή που εκδόθηκε το βιβλίο τα προσχολικά ιδρύματα στην Ελλάδα βιάζαν τα πρώτα τους βήματα, ενώ οι επιδράσεις των γαλλικών προτύπων ήταν διεδρομένες στα λειτουργούντα νηπιαγωγεία.

τον Κοκκώνη, καθώς ο ίδιος πολλές φορές προηγουμένως είχε ασχοληθεί με εγχειρίδια Γάλλων συγγραφέων¹⁰⁶.

Ο συντάκτης του γαλλικού Οδηγού C. Jubé de la Perrelle ήταν διευθυντής του γραφείου των σχολείων θηλέων και των νηπιαγωγείων στο Υπουργείο Δημόσιας εκπαίδευσης και γραμματέας της ανωτάτης Επιτροπής για την προσχολική εκπαίδευση. Ήταν λοιπόν σε θέση να γνωρίζει την ισχύουσα νομοθεσία και τα σχετικά επίσημα κείμενα, στα οποία ουσιαστικά βασίζεται και δημοσιεύει. Το βιβλίο του περιέχει 136 σελίδες και τρία συνημμένα σχέδια διδακτηρίων νηπιαγωγείων, ένα εκ των οποίων αναπαράγει ο Κοκκώνης στη δική του έκδοση. Το βιβλίο του de la Perrelle διακρίνεται σε τρία μέρη· το πρώτο περιέχει τη νομοθεσία για τα «*Άσυλα*» (τον ισχύοντα τότε νόμο του 1850, το βασιλικό διάταγμα του 1837, το γενικό κανονισμό του 1838, προγράμματα και εγκυκλίους). Το δεύτερο μέρος αναφέρεται στην κατασκευή του διδακτηρίου, στη θέρμανση, τον εξαερισμό και στον εξοπλισμό του διδακτηρίου. Τέλος το τρίτο μέρος αναφέρεται στη διεύθυνση και στην ασκούμενη αγωγή στα γαλλικά νηπιαγωγεία.

Από το βιβλίο αυτό ο Ι. Κοκκώνης επιλέγει ορισμένα κεφάλαια και τα μεταφέρει στην ελληνική γλώσσα. Στο κείμενο του ο Κοκκώνης δεν κάνει διακριτό το ξένο κείμενο, που μεταφράζει, από τις δικές του παρεμβάσεις, ούτε δίνει ακριβείς παραπομπές στα έργα από όπου επιχειρεί τη μεταφορά στη γλώσσα μας. Δεν αποκρύπτει ωστόσο τα ξένα δάνεια. Όπως σημειώνει: «*Ἴνα δώσωμεν περιληπτικὴν καὶ ὅσον οἶον τε πληρεστέραν ἰδέαν εἰς τοὺς ἀναγνώστας ἡμῶν περὶ αὐτῶν τῶν σχολείων (τῶν νηπιακῶν), ἐνομίσαμεν ἀναγκαῖον νὰ ἐκθέσωμεν ἐνταῦθα περιληπτικῶς τὸν κατὰ πρῶτον υποβληθέντα ὀργανισμὸν παρὰ τῆς ἐπιτροπῆς τῆς ὑπὸ τῆς Γαλλικῆς Κυβερνήσεως διορισθείσης κατὰ τὸ 1837, μετὰ δε τούτον καὶ τὰς κατόπιν ἐπενεχθείσας βελτιώσεις, καὶ κυρωθείσας διὰ Β. Διατάγματος κατὰ τε τὸν ὀργανισμὸν καὶ τὰς λοιπὰς διατάξεις. Εἰς τὴν ἐκθεσὶν δε ταύτην τοῦ ὀργανισμοῦ ἀκολουθοῦμεν τὸ Σύνγραμμα *Guide des Salles d'asile par Jubé de la Perelle, 2e Edition 1853*»¹⁰⁷.*

¹⁰⁶ Πρόκειται για το έργο του **C. Jubé de la Perrelle**: *Guide des Salles d'Asile. Contenant la législation qui régit ces établissements. 2o des instructions sur leur construction et leur chauffage, 3o une explication complète de la méthode d'enseignement, 4o des considérations spéciales pour l'éducation physique, intellectuelle et morale de la première enfance: Avec plusieurs plans de Salles d'asile: Par C. Jubé de la Perrelle, Chef du bureau des Écoles de filles et des Salles d'asile du Ministère de l'instruction publique Secrétaire de la Commission supérieure des Salles d'Asile: Deuxième édition, Paris, Librairie de L. Hachette et Cie, Rue Pierre-Sarrazin 14, 1853.*

¹⁰⁷ Εγχειρίδιον περί Δημοτικής εκπαίδευσως, ό.π., σ. 66. Σε άλλο σημείο σημειώνεται: «...ληφθέν εκ του προαναφερθέντος βιβλίου του C. Jubé de la Perelle, υπαλλήλου του Υπουργείου της Παιδείας. Κατ' αυτόν εγένετο και η περιγραφή των μερών του κτιρίου, του αναγκαίου υλικού κτλ. Εκ του αυτού έχομεν και τα περι διοικήσεως του σχολείου και περί της διδασκαλίας εν περιλήψει, καθώς και τίνα εκ της Madame Marie Pape-Carpantier» (ό.π., σ. 80).

Δεν γνωρίζουμε γιατί ο Κοκκώνης επέλεξε να μεταφράσει το συγκεκριμένο Οδηγό, όχι πολύ γνωστό στη γαλλική βιβλιογραφία, και μάλιστα από τη δεύτερη έκδοσή του, ούτε γιατί επέλεξε τον έμμεσο αυτό τρόπο, για να γνωστοποιήσει το γαλλικό σύστημα των «*Α-σύλων*», ενώ ήταν γνωστό το ισχύον διάταγμα (για την οργάνωση των Αιθουσών ασύλου της 24 Απριλίου 1838). Πάντως ο Κοκκώνης φαίνεται ενήμερος και για τις μετέπειτα εξελίξεις στη Γαλλία, καθώς δηλώνεται στη σημείωση της σελ. 77 του έργου του. Ωστόσο το γεγονός της δημοσίευσης του έργου του Κοκκώνη κατέχει σημαντική θέση στην ιστοριογραφία για την προσχολική αγωγή¹⁰⁸, τόσο σπάνια άλλωστε, και περιγράφει ικανοποιητικά το σχολείο, το πρόγραμμα του και την ακολουθούμενη μέθοδο διδασκαλίας.

Το δεύτερο τμήμα του βιβλίου του Κοκκώνη επιγράφεται *Περί οργανισμού Νηπιακών σχολείων και περί νηπιακής διδασκαλίας*. Τα κυριότερα σημεία του πρώτου κεφαλαίου αναφέρονται στην «*αρχήν και τον σκοπόν αυτών*» (των Νηπιακών σχολείων), «*περί του σχολείου και του εν αυτοίς υλικού*», για το «*προσωπικόν διδασκάλων και βοηθών*», για το «*προσωπικόν των επιθεωρητών*», «*περί παραδοχής των φοιτώντων νηπίων και περί των φροντίδων και περιποιήσεων των χορηγουμένων αυτοίς*», και για τα «*χρέη των διδασκαλισσών επιστασίας και διδασκαλίας*». Στο δεύτερο κεφάλαιο περιλαμβάνονται οδηγίες «*περί οικοδομής σχολείου νηπιακού, περί των μερών αυτού και περί της διατάξεως του εν αυτό αναγκαίου υλικού*». Η λεπτομερής περιγραφή του κτηρίου που μπορεί να στεγάσει το νηπιακό σχολείο αποτελεί ιδιαίτερη επίδοση του συγγραφέα, όπως είχε συμβεί και με τον Οδηγό του Αλληλοδιδασκτικού σχολείου. Αξίζει να σημειωθεί ότι η αίθουσα του νηπιακού σχολείου τετράγωνη ή επιμήκης περιλαμβάνει κλιμακωτά επίπεδα, όπου υπάρχει σειρά καθισμάτων («*θρανιοβαθμίδες*»). Τρεις σειρές θρανίων χρησιμεύουν για τη διεξαγωγή των μαθημάτων κατά ομάδες μαθητών, ενώ μικρά καθίσματα και κρεβατάκια χρειάζονται για την ξεκούραση των νηπίων, όταν κουράζονται. Ο ελεύθερος επίπεδος χώρος της αίθουσας αποκαλείται «*αίθουσα διασκεδάσεων*». Η δασκαλοκαθέδρα, οι πίνακες και ο μαυροπίνακας και οι πινακοστάτες επαναφέρουν την εικόνα του εσωτερικού αλληλοδιδασκτικής αίθουσας. Έξω από την αίθουσα, η αυλή και το εστιατόριο και τα υπόλοιπα χρειώδη συμπληρώνουν την εικόνα του διδακτηρίου.

¹⁰⁸ Ο Γ. Χασιώτης παρουσιάζει ως εξής την έκδοση του Οδηγού: «...*Ουχ ήττον ηδύναντο εκ των περί νηπιακών σχολείων να ωφεληθώσιν Οι δημοδιδάσκαλοι μορφούντες διά της μεθόδου αυτών τα εις τα σχολεία ημών από μικράς ηλικίας φοιτώντα παιδιά. Εζήτει άρα (ο Κοκκώνης) πρακτικώς σκεπτόμενος και τας ανάγκας ημών σταθμίζων να περιλάβη εν τοις δημοτικοίς σχολείοις ό,τι τοις μικροίς συντελεστικόν ην...*», Γ. Χασιώτης, *Η παρ' ημίν Δημοτική παιδεία* σ. 114.

Στο τρίτο κεφάλαιο του Οδηγού περιλαμβάνονται οδηγίες *«περί ενασχολήσεως των φοιτώντων εις τα νηπιακά σχολεία», «ασκήσεις εις την πρωινήν παράδοσιν», «ενασχολήσεις των παιδων μέχρι της 10ης ώρας», «ενασχολήσεις των παιδων από της 10ης ώρας μέχρι της 12», «είσοδος εις το διδακτήριον και διδασκαλία εν τοις θρανίοις», «διδασκαλία εις τας θρανοβαθμίδας», «ασκήσεις εις την μεταμεσημβρινήν παράδοσιν».* Το σχολείο δέχεται τα νήπια από τις 9 το πρωί ως τη δύση του ηλίου κατά τους χειμερινούς μήνες, ενώ τους καλοκαιρινούς από τις 7 το πρωί ως τις 8 το απόγευμα. Οι εργαζόμενοι γονείς φέρνουν τα παιδιά τους το πρωί και τα παίρνουν επιστρέφοντας από τις εργασίες τους. Μέχρι τις 9 π.μ. τα παιδιά στο προαύλιο ή στο στεγασμένο χώρο της *«αίθουσας διασκεδάσεων» «μένουσιν υπό την επιτήρησιν της διδασκάλου διασκεδάζοντα, συνομιλούντα μεταξύ των ή παίζοντα, χωρίς διαπληκτισμούς, χειρονομίας, ύβρεις κτλ.»*. Τα μεγαλύτερα από τα νήπια, και ιδιαίτερα τα κορίτσια ασχολούνται με εργόχειρα και πλέξιμο-ράψιμο. Η ελεύθερη, επιτηρούμενη, απασχόληση διαρκεί μέχρι τις 10, οπότε με το χτύπημα του κουδουνιού και σφυρίγματα, τα νήπια συγκεντρώνονται, παρατάσσονται, και σε σχηματισμούς εισέρχονται στην αίθουσα με βηματισμό και τραγούδι και παίρνουν τη θέση τους, χωριστά τα αγόρια από τα κορίτσια.

Κατόπιν, και αφού γίνουν οι κατάλληλοι έλεγχοι, γίνεται τελετουργικά η κοινή προσευχή. Επακολουθεί ο έλεγχος της καθαριότητας. *«Η διδάσκαλος επιθεωρεί την καθαριότητα, χωρίζει εκείνα, όσων αι χείρες και τα πρόσωπα πρέπει να νιφθώσι και υπό την οδηγίαν των Πρωτοσχόλων παραπέμπει αυτά εις την υπηρέτριαν [...] Τα καθαρισθέντα παιδιά με την αυτήν τάξιν, καθ' ην εξήλθον, καθέζονται εις τον προπαρασκευασθέντα τόπον, αισχυνόμενα ως φωραθέντα ρυπαρά»*

Στη συνέχεια τα παιδιά κατά ομάδες, με τις οδηγίες των πρωτοσχόλων, παίρνουν θέση γύρω από τους πινακοστάτες (σχηματίζοντας ημικύκλια) όπου γίνονται ασκήσεις ανάγνωσης ή καθισμένα στα θρανία γραφής επιχειρούν να χρησιμοποιήσουν τα αβάκια και τα πλακοκόνδυλα *«απομιμούνται τα γράμματα και τα ψηφία, τα επί των τοίχων γεγραμμένα»*. Όλες οι μετακινήσεις των παιδιών γίνονται ρυθμικά και με τραγούδι. Στις 11, με την προκαθορισμένη τάξη, τα παιδιά εγκαθίστανται στις *«θρανοβαθμίδες»*. Εκεί διεξάγονται προφορικά τα μαθήματα της ανάγνωσης, της γραφής και της αριθμητικής, με χρήση του *«αριθμομέτρου»*. Επακολουθεί η *«κυρία και καθ' αυτό διδασκαλία, η συντείνουσα προς την αγωγήν των παιδων, ήτις είναι ο κύριος σκοπός των Νηπιακών σχολείων»*. Εννοούνται εδώ η θρησκευτική και ηθική διδασκαλία και *«η επί αντικειμένων πραγματική διδασκαλία»*, δη-

λαδή «αι απλούσταται γνώσεις των διαφόρων εν χρήσει τεχνών, της φυσικής Ιστορίας και φυσικής Γεωγραφίας». Μπορεί να παρατηρηθεί πάντως ότι, αν και το τελευταίο σκέλος των μαθημάτων φιλοδοξεί να καλύψει τον κύριο σκοπό του νηπιακού σχολείου, η διάρκεια του περιορίζεται σε 10-15 λεπτά. Η βασικότερη (και σε διάρκεια) μέριμνα του αλληλοδιδακτικού νηπιαγωγείου παραμένει η εκμάθηση και η άσκηση στα τρία βασικά μαθήματα.

Στις 12 το μεσημέρι, μετά τη σχετική διαδικασία, στην αίθουσα του εστιατορίου, «υπό την επιστάσιαν και τη φροντίδα της διδασκάλου και των υπηρετριών» τα παιδιά γευματίζουν με φαγητό που έφεραν από το σπίτι τους στα καλάθια. Το γεύμα διαρκεί μισή ώρα. Κατόπιν τα παιδιά «εξερχόμενα εις τα προαύλια τρέπονται εις τας διασκεδάσεις των και τας γυμνασίας, τα άρρενα αφ' ενός μέρους και τα θήλεα αφ' ετέρου». Στις 2 επαναρχίζουν «αι ασκήσεις του μεταμεσημβρινού μαθήματος διαρκούσαι μέχρι της 4 ώρας. Και εις αυτήν την παράδοσιν γίνονται όσα εις την πρωινήν, οίον προστάγματα, κινήσεις, επιθεώρησις της καθαριότητος, μαθήματα κτλ». Στις 4 οι σχετικές απασχολήσεις τελειώνουν. Τα παιδάκια οδηγούνται πάλι στο εστιατόριο για το απογευματινό τους και κατόπιν «εις το προαύλιον, όπου διασκεδάζουσι παίζοντα, έως ου έλθωσιν οι γονείς διά να τα παραλάβωσι».

Και το βιβλίο του Κοκκώνη καταλήγει: «Τοιούτος είναι ο οργανισμός και αι διατάξεις των Νηπιακών σχολείων, και η εν αυτοίς γενομένη ενασχόλησις των φοιτώντων δι' ασκήσεων, αίτινες αποβλέπουσι την νηπιόθεν πρόσφορον αγωγήν, ήτοι την φυσικήν ανάπτυξιν και την ηθικήν μόρφωσιν των παιδων δι' έξεων και γνώσεων, αίτινες γίνονται βάσις και θεμέλιον του μετέπειτα βίου». Φυσικά τα αναφερόμενα μεταφέρουν το καθεστώς που ίσχυε αποκλειστικά στα γαλλικά Salles d' Asile. Ο μεταφραστής των γαλλικών προτύπων έχει συνείδηση της ελληνικής πραγματικότητας, γιατί η χώρα δεν διαθέτει τέτοια σχολεία. Ωστόσο ο Κοκκώνης φαίνεται να θαυμάζει τα πρότυπα και εύχεται τη μεταφύτευση του συστήματος στη χώρα του λέγοντας «Τοιαύτα σχολεία συστηνόμενα παρ' ημίν ήθελον επιτύχει την ηθοποίησιν του λαού, και την εισαγωγήν της οικιακής ανατροφής. Αλλά δυστυχώς κατά το παρόν φαίνονται ταύτα δυσκατόρθωτα. Ευχής όμως έργον ήτο, εάν η Κυβέρνησις συνιστά εν τοιούτον εν τη πρωτευούση τουλάχιστον ως μέρος του Προτύπου [...]»¹⁰⁹.

Η ευχή του συγγραφέα δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ, παρά μόνο όταν το κράτος αποφάσισε να επικυρώσει τα δημιουργήματα της ιδιωτικής πρωτοβουλίας στα αστικά κέντρα της χώρας, όταν όμως το σύστημα που γνωρίζει και θαυμάζει ο Κοκκώνης είχε ξεπεραστεί

¹⁰⁹ X. Χαρίτος, *Το Ελληνικό νηπιαγωγείο και οι ρίζες του*. Αθήνα 1998, Gutenberg, σελ. 122.

ολοσχερώς και στην ίδια την κοιτίδα του. Δεν γνωρίζουμε την απήχηση του συγγράμματος του Κοκκώνη στους φορείς της προσχολικής αγωγής στην Ελλάδα. Είναι πάντως βέβαιο ότι οι κύριες αρχές του γαλλικού συστήματος, η παραλλαγή δηλαδή της Αλληλοδιδασκτικής μεθόδου, για τα νηπιακά σχολεία διαδόθηκαν και υιοθετήθηκαν στα πρώτα νηπιαγωγεία και σχολές νηπιαγωγών, όσων τουλάχιστον τα στελέχη επηρεάστηκαν από την ίδια πηγή. Εννοούνται εδώ οι νηπιαγωγοί που μαθήτευσαν στο Διδασκαλείο της M. Pape-Carpantier και άσκησαν το λειτούργημά τους στα ιδρύματα της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας κ.α. ή μετέφεραν στην ελληνική εκπαιδευτική πραγματικότητα τις μεθόδους στις οποίες θήτευσαν.

3.3.3. Οι «Συμβουλές» της Pape-Carpantier σε ελληνική μετάφραση

Η μεγάλη κυρία των γαλλικών «*Ασύλων*», η M. Pape-Carpantier, επηρέασε με το έργο της στη Γαλλία το ύφος των αλληλοδιδασκτικών νηπιαγωγείων και κατέγραψε με δόκιμο τρόπο τις παιδαγωγικές αρχές της στις εκδόσεις και τα δημοσιεύματα της. Ήταν επομένως εύλογο σ' αυτή και τα συγγράμματα της να καταφύγουν οι οπαδοί του αλληλοδιδασκτικού συστήματος της νηπιαγωγικής. Μαθήτρια, οπαδός και πρέσβειρα του έργου της Carpentier στην Ελλάδα υπήρξε η Ιφ. Δημητριάδου, απεσταλμένη της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας και για πολλά χρόνια διευθύντρια του Νηπιακού σχολείου της στην Αθήνα¹¹⁰.

Ουσιαστική συμβολή της Δημητριάδου στη διάδοση του αλληλοδιδασκτικού νηπιαγωγείου στην ελληνική του εκδοχή υπήρξε η μεταφορά στην ελληνική γλώσσα του εγχειριδίου της **M. Pape-Carpantier**, *Conseils sur la direction des salles d'asile, Paris 1843*. Το βιβλίο αυτό μεταφράστηκε και εκδόθηκε από τη Δημητριάδου δύο φορές¹¹¹. «*Το σύγγραμμα τούτο μετέφρασεν η αξία της Κυρίας Καρπαντιέρ μαθήτρια, η Κυρία Ιφιγένεια Δημητριάδου, η τοσοούτος ευδοκίμως συστήσασα και διευθύνουσα το εν Αθήναις πρότυπον Νηπιαγωγείον της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας*», όπως γράφεται στον πρόλογο.

Μερικά χρόνια αργότερα η Ιφιγένεια Δημητριάδου, που υπογράφει ως Ιφιγένεια Παπαγεωργίου πλέον, εξέδωσε «τη προτροπή και αρωγή της φιλεκπαιδευτικής εταιρείας», το

¹¹⁰ **X. Χαρίτος**, *Το Ελληνικό νηπιαγωγείο και οι ρίζες του*. Αθήνα 1998, Gutenberg, σελ. 140.

¹¹¹ Η πρώτη έκδοση έγινε το 1871 με τη φροντίδα και τις δαπάνες της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας και με τον τίτλο «*Συμβουλαί και Οδηγίαί περί διευθύνσεως Σχολείων και Νηπιαγωγείων*», Εκδίδεται επιμέλεια της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, δαπάνη δε του κληροδοτήματος Γεωργ, Λ. Μελά, Αθήναι, 1871, αποτελούμενη από 82 σελίδες. Πρόκειται για περίληψη της μετάφρασης («*μετά τινών προσθηκών περί Νηπιαγωγείων*») του έργου της Carpentier.

έργο της Carpentier¹¹². Η νέα έκδοση περιέχει, εκτός από το κείμενο της Carpentier, πρόλογο της μεταφράστριας, πρόλογο (στο πρώτο μέρος) της Καρπαντιέ και «*μικράν σημείωσιν εν είδει παραρτήματος περιλαμβάνουσας τας αναγκαίας οδηγίας προς οικοδομήν και κατάλληλον διευθέτησιν των νηπιαγωγείων*». Στο δεύτερο μέρος την Πραγματογνωσία «*συνερανισθείσαν εκ διαφόρων αναγνωσμάτων*». Την εποχή αυτή η Δημητριάδου-Παπαγεωργίου βρισκόταν στη Θεσσαλονίκη, όπου διεύθυνε κατά το διάστημα 1872-1875 το Ανώτερο Κεντρικό Παρθεναγωγείο της πόλης.

Η πρώτη έκδοση των «*Συμβουλών*» της Carpentier φαίνεται ότι είχε επιτυχία, ώστε η Δημητριάδου να επαναλάβει το εγχείρημα, τη δεύτερη φορά αποδίδοντας στα ελληνικά ολόκληρο το γαλλικό κείμενο και με ουσιαστικό συμπλήρωμα τα μαθήματα Πραγματογνωσίας, τα οποία αποτελούν μια σύνθεση από διάφορα σχετικά κείμενα, προφανώς από τη γαλλική γλώσσα, προσαρμοσμένα στην ελληνική πραγματικότητα. Η μετάφραση του γαλλικού κειμένου στη δεύτερη έκδοση είναι εμφανώς πληρέστερη και τηρεί τη διάρθρωση του γαλλικού προτύπου της. Το κείμενο αποδίδει το θεωρητικό και το πρακτικό μέρος της νηπιαγωγικής που πρέσβευε η Carpentier και έχει γενικότερο ενδιαφέρον. Περισσότερο όμως ενδιαφέρον νομίζω ότι παρουσιάζει το κείμενο της πρώτης έκδοσης, όπου η μεταφράστρια εμφανώς επιδιώκει να προσφέρει στο ελληνικό κοινό σύντομα και πρακτικά ένα μέρος από τη νηπιαγωγική θεωρία των «*Ασύλων*».

Στη δεύτερη και πλήρη έκδοση υπάρχει το 11ο κεφάλαιο το οποίο διαπραγματεύεται θέματα για την «*καθημερινήν εργασίαν εν τοις νηπιαγωγείοις*». Στην ίδια έκδοση η συγγραφέας καταχωρεί ως παράρτημα την περιγραφή του νηπιαγωγείου και των χώρων όπου επιτελούνται οι διάφορες δραστηριότητες των νηπίων και των νηπιαγωγών.

Το αντίστοιχο κεφάλαιο της συντομευμένης μετάφρασης στην πρώτη έκδοση έχει τίτλο «*Περί των νηπιαγωγείων*» και περιέχει τέσσερις επί πλέον παραγράφους. Σε σύγκριση με το αντίστοιχο κεφάλαιο οι παράγραφοι είναι μικρότερες σε έκταση και φέρουν διαφορετικούς τίτλους. Παρεμβάλλονται ορισμένες σκέψεις της μεταφράστριας, που προφανώς δεν περιείχε το πρωτότυπο, αλλά αντανακλούν τις γνωστές ελληνοκεντρικές απόψεις- εννοείται εδώ η αναγωγή του θεσμού στις προτάσεις του Πλάτωνα. Επιχειρείται στη συνέχεια μια σύντομη περιήγηση στις περιγραφές των νηπιαγωγικών δραστηριοτήτων.

¹¹² Με τον τίτλο «*Συμβουλαί περί διευθύνσεως των νηπιαγωγείων και Πραγματογνωσία*», εις μέρη δυο, το μεν μεταφρασθέν, το δε συνερανιχθέν, Αθήνησι, εκ του τυπογραφείου της φιλοκαλίας, 1877, αποτελούμενο από 232 σελίδες. Βλ. σχετικά **X. Χαρίτος**, *Το Ελληνικό νηπιαγωγείο και οι ρίζες του*. Αθήνα 1998, Gutenberg, σελ. 141.

Το νηπιαγωγείο έχει δύο αίθουσες. Στην πρώτη διεξάγονται τα μαθήματα και η δεύτερη στεγάζει τις ψυχαγωγικές απασχολήσεις και τα γεύματα των νηπίων. Το νηπιαγωγείο περιέχει επίσης αυλή στρωμένη με άμμο και δέντρα, βρύση, τουαλέτες και ιδιαίτερο διαμέρισμα για τη νηπιαγωγό. Οι αίθουσες του διδακτηρίου είναι ισόγειες, με ξύλινο πάτωμα, μεγάλα παράθυρα (δύο μέτρα πάνω από το έδαφος) και εμβαδόν 64 τ.μ. για να στεγάζει 50 μαθητές. Στην αίθουσα των παραδόσεων υπάρχουν «σειραί εδωλίων, εν είδει αμφιθεάτρου», όπου κάθονται τα παιδιά. Για να ανέβουν στα καθίσματα χρησιμοποιούν χαμηλά σκαλοπάτια. Απέναντι από τα καθίσματα στο κέντρο υπάρχει ο πινακοστάτης, όπου τοποθετούνται το αριθμητήριο και διάφορες εικόνες. Στον τοίχο βρίσκεται αναρτημένη η εικόνα του Χριστού και οι προσωπογραφίες των βασιλέων. Κατά μήκος των μακρών πλευρών της αίθουσας υπάρχουν τρεις σειρές θρανίων και απέναντι τους, στο μέσον, οι πίνακες της ανάγνωσης. Πίσω από τα θρανία κρέμονται τα αβάνια και στους τοίχους πίνακες με τα γράμματα της αλφαβήτου και τους αριθμούς..

Το νηπιαγωγείο της Φιλεκπαιδευτικής, ακολουθούσε το πρόγραμμα αυτό. Κάθε μάθημα διαρκούσε 15 λεπτά. Όλα τα μαθήματα, εκτός της γραφής, της ανάγνωσης και της γυμναστικής, διδάσκονταν με τα νήπια καθισμένα στα εδώλια. Το καθημερινό πρόγραμμα περιλάμβανε τις προσευχές, τα τραγούδια, την ανάγνωση, τη γραφή, την αρίθμηση, τη γυμναστική και τα εργόχειρα, ενώ τα υπόλοιπα διδάσκονταν εναλλάξ σε διαφορετικές μέρες.

Το πρόγραμμα του νηπιαγωγείου περιλάμβανε και άλλες απασχολήσεις των παιδιών, εκτός των μαθημάτων, δηλαδή παιχνίδια, εργόχειρα και ασκήσεις, αυτό που η μεταφράστρια αποκαλεί «διασκεδάσεις». Οι διασκεδάσεις ωφελούν τα νήπια, γιατί τα ξεκουράζουν μετά τα μαθήματα. Ιδιαίτερη φροντίδα δίνεται στα χειροτεχνήματα, στα οποία περιλαμβάνονται ως καταλληλότερα «τα του Froebel, εκ διαφόρων ξύλινων τεμαχίων». Στις διάφορες διαδικασίες ενεργό ρόλο έπαιζαν οι πρωτόσχολοι, όπως ήταν φυσικό. «*Η Διευθύντρια οφείλει, να παραλάβη μικρόν αριθμόν παιδιών εκ των μεγαλύτερων και νοημονεστέρων, όπως γυμνάση αυτά εις διαφόρους κινήσεις, εις τα διάφορα προστάγματα, εις τα διάφορα σημεία τα διδόμενα διά της χειρός, διά του κροτάλου ή της συρίστρας, και συγχρόνως εις το βάδισμα, την ανάγνωσιν, την γραφήν και την αρίθμησης και ούτω προετοιμάση τους αναγκαίους πρωτοσχόλους*»¹¹³.

Ο κύριος παράγοντας λειτουργίας του νηπιαγωγείου είναι η νηπιαγωγός-διευθύντριά του, προς την οποία απευθύνονται οι συμβουλές, Η διευθύντρια, του αλληλοδιδασκτικού

¹¹³ **Χ. Χαρίτος**, *Το Ελληνικό νηπιαγωγείο και οι ρίζες του*. Αθήνα 1998, Gutenberg, σελ. 148.

νηπιαγωγείου, μεταξύ των άλλων, έχει καθήκον να έρχεται σ' επαφή με τους γονείς των παιδιών, να ελέγχει τη σωματική υγεία των νηπίων και την υγιεινή του διδακτηρίου, να υποδέχεται κάθε πρωί τα παιδιά στο σχολείο, να επιθεωρεί τα καλαθάκια τους, να επιτηρεί στη διαδικασία της πρωινής καθαριότητας και των χειροτεχνημάτων και να διεξάγει τα προμεσημβρινά και απογευματινά μαθήματα. Η παρουσία της είναι απαραίτητη κατά το μεσημεριανό γεύμα και η προσοχή της εντεταμένη, όταν τα παιδιά παίζουν μέχρις ότου αρχίσουν τα απογευματινά μαθήματα· συχνά εργάζονται μαζί. της μία ή δύο βοηθοί. Τέλος η διευθύντρια του νηπιαγωγείου οφείλει να παραδίνει τα παιδιά στους γονείς τους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4. Η ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΛΑΣΚΑΡΙΔΟΥ ΚΑΙ Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΠΡΟΣΧΟΛΙΚΗΣ ΑΓΩΓΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

4.1. Η ζωή και οι σπουδές της.

4.1.1. Πηγές για τη βιογραφία της.

Για τη ζωή της Αικατερίνης Λασκαρίδου διαθέτουμε μέχρι σήμερα λιγοστές πληροφορίες γιατί δεν έχει γραφεί κάποια σχετική μονογραφία.

Την *πρώτη* πηγή πληροφοριών για την παρούσα έρευνα σχετικά με τη ζωή και τη δράση της αποτελούν τρία κείμενα. Το ένα από αυτά είναι χειρόγραφο κείμενο της ίδιας με έκταση εννιά (9) σελίδες μικρού μεγέθους, με ημερομηνία 25 Αυγούστου 1885 και με τον τίτλο «*Βιογραφικές σημειώσεις*». Το άλλο είναι επίσης ένα χειρόγραφο της ίδιας με έκταση 12 σελίδες, που έχει τίτλο «*Ημερολόγιο μελέτης και δραστηριοτήτων*» για την περίοδο 1863-1879. Το χειρόγραφο είναι ένα πίνακας δραστηριοτήτων κατά έτος, στον οποίο γράφονται λεπτομέρειες για την ατομική της μελέτη, τα ταξίδια και τις διακοπές της. Τα δύο αυτά χειρόγραφα ανευρέθηκαν από την ερευνήτρια κατά την αναζήτηση βιβλιογραφίας στο αρχείο του ΕΛΙΑ¹. Το τρίτο κείμενο είναι ένα βιβλιαράκι το οποίο εκδόθηκε από την κόρη της Ειρήνη Λασκαρίδου με τον τίτλο «*Αικατερίνη Λασκαρίδου. Συντομωτάτη Βιογραφία της εξεχούσης Ελληνίδος και μεγάλης Παιδαγωγού Αικατερίνης Λασκαρίδου 1842-1916*». Το βιβλιαράκι αυτό δόθηκε στην ερευνήτρια από την κ. Έφη Λιβανού, εγγονή της Μελπομένης που ήταν η πρώτη κόρη της Αικατερίνης Λασκαρίδου.

Από τα τρία αυτά κείμενα αντλήθηκαν αρκετά στοιχεία για τη ζωή και τη δράση της όπως τα περιγράφει η ίδια και η κόρη της.

Άλλα κείμενα που αποτελούν τη *δεύτερη* πηγή πληροφοριών με πολλά στοιχεία για τη δράση της Αικατερίνης Λασκαρίδου είναι οι επιστολές της ως Προέδρου του Εκπαιδευτικού Τμήματος της Ένωσης των Ελληνίδων, οι οποίες απευθύνονταν σε διάφορα σημαίνοντα πρόσωπα της εποχής εκείνης ή σε εκπροσώπους του ελληνικού

¹ Το Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, πιο γνωστό ως Ε.Λ.Ι.Α ιδρύθηκε το 1980 και από τον Οκτώβριο του 2009, αποτελεί τμήμα του Μορφωτικού Ιδρύματος της Εθνικής Τραπέζης, Μ.Ι.Ε.Τ. Ως βασικό στόχο έχει τη διάσωση, συλλογή, ταξινόμηση, μελέτη και έκδοση αρχαιακού και έντυπου υλικού του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα το οποίο αφορά κυρίως στην ιστορική εξέλιξη και πνευματική ανάπτυξη της Ελλάδας.

κράτους. Μερικές από τις επιστολές αυτές ανευρέθηκαν από την ερευνήτρια στα αρχεία του ΕΛΙΑ και οι πιο πολλές στα αρχεία του Συλλόγου προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων στην Αθήνα. Πρόκειται για στοιχεία που στο μεγαλύτερο μέρος τους αναφέρονται στην εκπαιδευτική δραστηριότητα της Αικατερίνης Λασκαρίδου.

Την *τρίτη* πηγή πληροφοριών αποτέλεσε το αρχείο του Συλλόγου προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων, στο οποίο ανευρέθηκε μεγάλο μέρος της αλληλογραφίας που ανταλλάχθηκε ανάμεσα στην Αικ. Λασκαρίδου και το Σύλλογο για τη χρηματοδότηση του Διδασκαλείου των Νηπιαγωγών και την αποστολή υποτρόφων για φοίτηση σ' αυτό.

Μια *τέταρτη* πηγή πληροφοριών για την έρευνά μας αποτελούν οι λογοδοσίες του Εκπαιδευτικού Τμήματος της Ένωσης των Ελληνίδων της περιόδου 1897-1910 με στοιχεία που αναφέρονται στην εκπαιδευτική και κοινωνική δράση της.

Άλλη *πέμπτη* πηγή πληροφοριών για τη ζωή και τη δράση της αποτέλεσαν δευτερογενείς πηγές που ανευρέθηκαν σε δύο περιοχές της Ελλάδας οι οποίες σχετίζονται με τη ζωή της. Η μία περιοχή είναι η Καλλιθέα Αττικής όπου ανευρέθηκαν στην βιβλιοθήκη του Δήμου, τοπικές σύγχρονες εφημερίδες και βιβλία για την Καλλιθέα. Τα έντυπα αυτά περιέχουν στοιχεία για την οικογένεια Λασκαρίδη, διότι ο πατέρας της ήταν από τους πρώτους οικιστές της Καλλιθέας και διότι στην περιοχή αυτή η Αικατερίνη Λασκαρίδου εγκατέστησε από το 1912 το Διδασκαλείο Νηπιαγωγών. Η άλλη περιοχή στην οποία βρέθηκαν στοιχεία για τη ζωή και τη δράση της είναι το Μελενικό της Μακεδονίας, στην περιοχή του Σιδηροκάστρου Σερρών, από όπου καταγόταν η οικογένεια του πατέρα της Χρηστομάνου.

Ως *έκτη* πηγή πληροφοριών για τη ζωή και τη δράση της συγκαταλέγουμε την αναφορά των διαφόρων περιοδικών και εντύπων της εποχής κατά την οποία έδρασε (1860-1916), με τα οποία συνεργάστηκε και δημοσίευσε τα άρθρα της. Πρόκειται για τα περιοδικά «*Παρνασσός*» και «*Εστία*» και το εβδομαδιαίο έντυπο «*Εφημερίς των Κυριών*».

Την *έβδομη* πηγή πληροφοριών αποτελούν οι κριτικές, τα σχόλια και οι παρουσιάσεις του έργου της διαφόρων πνευματικών ανθρώπων της εποχής όπως ο Γρ. Ξενόπουλος, ο Γερμανός Krumbacher και τα δημοσιεύματα και σχόλια των εφημερίδων «*Ατλαντίς*» και «*Εφημερίς των Κυριών*», πριν και μετά το θάνατό της, το 1916.

Μια *όγδοη* πηγή πληροφοριών αποτέλεσαν νεότερα και σύγχρονα έργα ερευνητών, τα οποία αναφέρονται στην ιστορία της προσχολικής αγωγής στην Ελλάδα, κα-

θώς και λήμματα στις εγκυκλοπαίδειες μέσα από τα οποία αντλήθηκαν σχετικά στοιχεία που αναφέρονται στη ζωή και στη δράση της.

Τέλος την *ένατη* πηγή πληροφοριών για τη δράση της αποτελεί το ίδιο το έργο της, τα βιβλία, οι ομιλίες και τα άρθρα της στα οποία μπορούμε να επισημάνουμε τις αυτοβιογραφικές σελίδες και την παρουσίαση των παιδαγωγικών ιδεών της.

4.1.2. Η ζωή και η οικογένειά της.

Τις πληροφορίες σχετικά με τον τόπο, τη χρονολογία που γεννήθηκε η Αικατερίνη Λασκαρίδου, τις σπουδές και τη ζωή της τις δίνει η ίδια στις βιογραφικές σημειώσεις της και στο χειρόγραφο ημερολόγιο των ετών 1863-1879. Ακόμη βρίσκουμε σημαντικές πληροφορίες από τον τόπο καταγωγής των γονέων της, από το βιβλίο που έγραψε η κόρη της Ειρήνη και από σύγχρονους συνεργάτες της και πνευματικούς ανθρώπους².

Η Αικατερίνη Λασκαρίδου γεννήθηκε στη Βιέννη «τη 28^η Σεπτεμβρίου 1842 εκ φιλογενών και ευπόρων γονέων Μακεδόνων»³. Ο πατέρας της Κων/νος Χρηστομάνος⁴ ήταν έμπορος, καταγόταν από το Μελενικό Σιδηροκάστρου Σερρών και ζούσε στο εξωτερικό⁵ όπου μεγάλωσε μαζί με τα αδέρφια του στη Βιέννη⁶. Εκεί παντρεύτηκε το 1839 τη Μαρία Καζάζη, η οποία είχε πατέρα Μακεδόνα και μητέρα Γερμανίδα με την οποία απέκτησαν έξι (6) παιδιά. Τα δύο πρώτα παιδιά ήταν ο Αναστάσιος και η Αικατερίνη, τα οποία έτυχαν και της καλύτερης ελληνοπρεπέστερης⁷ ανατροφής και μόρ-

² **Ειρήνη Λασκαρίδου**, (1933), *Πώς να μορφώσωμεν ανθρώπους επί τη βάσει των έργων Αικατερίνης Λασκαρίδου, μετά προλόγου υπό Νικ. Εξαρχόπουλου*, εν Αθήναις, τυπογραφείον Εστία, επίσης **Ξενόπουλος Γρ.**, (1900), *Γυναικεία πορτραίτα. Το περιοδικό μας*, τχ. 7, τομ. Α', 1 Ιουνίου 1900.

³ **Ειρήνη Λασκαρίδου**, (χ.χ.), *Συνομοιωτή Βιογραφία της εξεχούσης Ελληνίδος και μεγάλης Παιδαγωγού Αικατερίνης Λασκαρίδου 1842-1916*, σελ. 1.

⁴ **Ηλ. Ξηροτύρης**, (χ.χ.), *Το σύγχρονο νηπιαγωγείο και η ιστορία του*, εκδ. Ατλαντίς, Αθήναι, σελ. 295.

⁵ **Αικ. Κοσμά**, (1975), *Ιστορία προσχολικής αγωγής*, σελ. 165.

⁶ **Φουρτούνης Γ., Φουρτούνα Ευδ.**, (2002), *Μελενικό: Η πορεία ανά τους αιώνες*, εκδ. Συνδέσμου Ευελπίδων Μελενικού Σιδηροκάστρου, Σιδηρόκαστρο, σελ. 193.

⁷ **Ειρήνη Λασκαρίδου**, (1933), *Πώς να μορφώσωμεν ανθρώπουςο.π.*, σελ. 36. Για την ελληνοπρεπή ανατροφή της μητέρας της η τρίτη κόρη της η Ειρήνη Λασκαρίδου γράφει: «Ο πατήρ της Κων. Α. Χρηστομάνος επιθυμούν να δώσει τελείαν Ελληνοπρεπή ανατροφήν εις τα τέκνα του, παρέλαβε την πολυμελή οικογένειάν του και το 1856 απεβιβάζετο εις Πειραιά δια να εγκατασταθή εις την θρυλικήν Ελλάδα, την ονειρευτήν Πατρίδα. Βαθύτατα ησθάνθησαν την συγκίνησιν του ευγενούς ανδρός τα τέκνα του, όταν τους είπε: «Παιδιά μου γονατίσατε και φιλήσατε το ιερόν χώμα της Ελλάδος. Ορκισθείτε ότι θα φανείτε αντάξιοι των προγόνων σας». Και πράγματι εκράτησαν τον όρκον των, ιδίως τα Έργα των δύο μεγαλύτερων διατηρούν αλησμόνητον την μνήμην των. Ο μεν Αναστάσιος έγινε ο παγκοσμίου φήμης χημικός και ιδρυτής του Χημείου Αθηνών, η δε Αικατερίνη άφησεν όχι μόνον χαραγμένον, εις την καρδιά χιλιάδων Ελληνίδων, αλλά και ιδρύματα, τα οποία αναφέρωμεν κατωτέρω...».

φωσης. Ο αδελφός της Αναστάσιος Χρηστομάνος ήταν ο ιδρυτής του Γενικού Χημείου του Κράτους.

Έζησε τα παιδικά της χρόνια στη Βιέννη για τα οποία γράφει στις βιογραφικές σημειώσεις ότι ανατράφηκε από καλούς δασκάλους, αλλά ιδιαίτερα από τον πατέρα της ο οποίος της ενέπνευσε την αγάπη προς τη φύση, περνώντας πολλές ώρες μαζί του και με τα αδέρφια της στα «*μεγαλοπρεπή δάση και τους μαγευτικούς λειμώνες των περιχώρων της Βιέννης*».

Σε ηλικία δεκατριών (13) ετών ήρθε στην Ελλάδα το 1856, διότι ο πατέρας της όπως γράφει η ίδια στις βιογραφικές της σημειώσεις ήταν «*καθ' υπερβολήν φιλόπατρις*» και μετέφερε την οικογένειά του στην Αθήνα. Αναφέρει δε χαρακτηριστικά για τη φιλοπατρία του το εξής περιστατικό «*...άμα τη εις Πειραιά αποβάσει αυτών, διέταξε τα τέκνα του ν' ασπασθώσι το έδαφος της ενδόξου Πατρίδος*»⁸.

Κατά το έτος 1859 τρία χρόνια μετά την άφιξή της στην Ελλάδα, σε ηλικία 17 ετών «*νεαρωτάτη*»⁹ παντρεύτηκε¹⁰ τον πλούσιο¹¹ ευπατρίδη Λάσκαρη Λασκαρίδη¹², ο οποίος καταγόταν από την Προύσα και ήταν εγκατεστημένος στο Λονδίνο. Για το γάμο της η ίδια γράφει στις βιογραφικές σημειώσεις ότι «*Το 1859 συνεζεύχθη τον ευπαίδευτον Α. Π. Λασκαρίδην όστις το πλείστον της νεότητός του είχε διατρίψει εν τη Δύσει...*». Ο Λάσκαρης Λασκαρίδης σπούδασε στο Παρίσι και στο Λονδίνο και ασχολήθηκε με το γενικό εμπόριο. Ήταν απόγονος των Αυτοκρατόρων Λασκάρων της Τραπεζούντας¹³.

Από το γάμο τους απέκτησαν τρεις κόρες, τη *Μελπομένη*, τη *Σοφία* και την *Ειρήνη*¹⁴ από τις οποίες η Ειρήνη υπήρξε δημιουργός της Σχολής του Οίκου τυφλών και η Σοφία η διάσημη ζωγράφος¹⁵.

⁸ **Βιογραφικές σημειώσεις** της ίδιας, 25 Αυγούστου 1885.

⁹ **Ειρήνη Λασκαρίδου**, (χ.χ.), *Συνομιωτάτη Βιογραφία της εξεχούσης Ελληνίδος και μεγάλης Παιδαγωγού Αικατερίνης Λασκαρίδου 1842-1916*, σελ. 1 και **Ειρήνη Λασκαρίδου**, (1933), *Πώς να μορφώσωμεν ανθρώπους επί τη βάσει των έργων Αικατερίνης Λασκαρίδου, μετά προλόγου υπό Νικ. Εξαρχόπουλου*, εν Αθήναις, τυπογραφείον Εστία, σελ. 36.

¹⁰ Η χρονολογία του γάμου της 1859 αναφέρεται από την ίδια στις βιογραφικές σημειώσεις της, ενώ αντίθετα πολλοί συγγραφείς γράφουν διαφορετική χρονολογία.

¹¹ **Ξενόπουλος Γρ.**, (1900), *Γυναικεία πορτραίτα, Το περιοδικό μας*, τχ. 7, τομ. Α', 1 Ιουνίου 1900, σελ. 237. Για το γάμο της ο Ξενόπουλος αναφέρει «*...συνεζεύχθη πλούσιον και ανεπτυγμένον άνδρα...*»

¹² **Ξενόπουλος Γρ.**, (1900), *Γυναικεία πορτραίτα, Το περιοδικό μας*, τχ. 7, τομ. Α', 1 Ιουνίου 1900, σελ. 237 και **Ειρήνη Λασκαρίδου**, (χ.χ.), *Συνομιωτάτη Βιογραφία ...ό.π. σελ. 1*

¹³ **Παπάζογλου Χ.**, (2000), (Επιμ.), *Η Καλλιθέα του χθες και του σήμερα*, εκδ. εφημερίδας *Έρευνα Καλλιθέας*, Καλλιθέα, σελ. 41.

¹⁴ Την πληροφορία αυτή για τις τρεις κόρες την αναφέρει η ίδια η Αικατερίνη Λασκαρίδου στις βιογραφικές της σημειώσεις με τη φράση «*δια της αποκτήσεως τριών θυγατέρων*». Βλ. επίσης **Ειρήνη Λασκαρίδου**, (1933), *Πώς να μορφώσωμεν ανθρώπους...ό.π.*, σελ. 36. Η Ειρήνη αναφέρει στο βιβλίο της «*Μετά την απόκτησιν της πρώτης εκ των τριών θυγατέρων της...*», Βλ. επίσης **Παπάζογλου Χ.**, (2000), *Η Καλλιθέα του χθες...ό.π.*, σελ. 41. Γράφει τα εξής: «*Από το γάμο του ο Λασκαρίδης απέκτη-*

Η μεγαλύτερη κόρη της η *Μελπομένη*¹⁶ η οποία γεννήθηκε το 1872 παντρεύτηκε τον Παντελέοντα Βάλβη¹⁷, ασχολήθηκε με την οικογένειά της και «*απέβη έξοχος μητέρα, με παιδιά αντάξια της καταγωγής της*»¹⁸. Η Μελπομένη πέθανε το 1934 και είναι η μόνη από τις τρεις κόρες η οποία άφησε απογόνους.

Η δεύτερη κόρη της η *Σοφία* η οποία γεννήθηκε στις 15 Φεβρουαρίου 1877¹⁹ και πέθανε το 1965 ασχολήθηκε με τη ζωγραφική. Αναδείχθηκε σε σπουδαία ζωγράφο και κληρονόμησε το οίκημα στην Καλλιθέα στο οποίο στεγάστηκε το Διδασκαλείο Νηπιαγωγών²⁰. Η *Σοφία* παντρεύτηκε το δικηγόρο Ηλ. Τυπάλδο-Χαριτάτο.²¹

Η τρίτη κόρη της Αικατερίνης Λασκαρίδου η *Ειρήνη* γεννήθηκε το 1882 και πέθανε το 1958. Ασχολήθηκε με την εκπαίδευση των τυφλών παιδιών και ίδρυσε τη σχολή τυφλών στην Ελλάδα²².

Για τη γέννηση των δύο θυγατέρων της, της Σοφίας και της Ειρήνης αναφέρονται διαφορετικές χρονολογίες από τους διάφορους συγγραφείς.

Για τη γέννηση της Σοφίας αναφέρονται οι εξής τέσσερες χρονολογίες: 1876, 1877, 1878, 1882²³. Από όλες αυτές τις πηγές η ερευνήτρια θεωρεί ότι η πιο αξιόπιστη είναι οι χειρόγραφες σημειώσεις με τον τίτλο «*Ημερολόγιο μελέτης και δραστηριοτήτων 1863-1879*» της Αικατερίνης Λασκαρίδου και μητέρας της Σοφίας στο οποίο γράφει για το σχολικό έτος 1876-77 «*Γέννηση Σοφίας τη 15 Φεβρουαρίου*». Θεωρήθηκε αξιόπιστη αυτή η πηγή διότι είναι πρωτογενής και διότι η πληροφορία δίνεται από την ίδια τη μητέρα της Σοφίας.

σε τρεις κόρες. *Τη Μελπομένη που γεννήθηκε το 1872, η οποία παντρεύτηκε τον Παντελέοντα Βάλβη και ασχολήθηκε με την οικογένεια. Η Μελπομένη πέθανε το 1934*», Βλ. επίσης **Άστρ Καλλιθέας**, (1884-1972), *Ιστορία, Λεύκωμα, Οδηγός*, εκδ. εφημ. Καλλιθέα, σελ. 224 στην οποία παρουσιάζονται οι φωτογραφίες τους και αναγράφεται η πληροφορία ότι «*Από το γάμο του ο Λασκαρίδης απέκτησε τρεις θυγατέρες τις οποίες επροίκισε με εξαιρετική μάρφωσιν*», Βλ. επίσης **Λεύκωμα Δήμου Καλλιθέας**, σελ. 16, στο οποίο υπάρχει η πληροφορία ότι «*Ο Λάσκαρις και η Αικατερίνη Λασκαρίδου απέκτησαν τρεις κόρες*», επίσης **Χαρ. Χαρίτος**, (1998), *Το Ελληνικό νηπιαγωγείο και οι ρίζες του*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα σελ. 168. Πολλοί συγγραφείς δεν αναφέρουν την τρίτη κόρη τη Μελπομένη και αναφέρουν ότι είχε μόνο δύο κόρες τη Σοφία και την Ειρήνη.

¹⁵ **Χαρ. Χαρίτος**, (1998), *Το Ελληνικό νηπιαγωγείο και οι ρίζες του*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα σελ. 168.

¹⁶ Αναφορά στο όνομα Μελπομένη από όλους τους νεότερους συγγραφείς κάνει η Κυριαζοπούλου-Βαληνάκη σε άρθρο της το οποίο δημοσίευσε το 1957 στο περιοδικό «*Σχολείο και Ζωή*» τχ. 7/1957, σελ. 360. Επίσης και ο Χρ. Παπάζογλου στην έκδοση *Η Καλλιθέα του χθες και του σήμερα*, σελ. 41 όπως σημειώθηκε πιο πάνω. Όλοι οι άλλοι συγγραφείς αναφέρουν ότι είχε μόνο δύο κόρες και αναφέρουν τα ονόματά τους Σοφία και Ειρήνη.

¹⁷ **Άστρ Καλλιθέας**, 1884-1972, (χ.χ.), *Ιστορία, Λεύκωμα, Οδηγός*, έκδοση εφημ. Καλλιθέα, σελ. 224.

¹⁸ **Άστρ Καλλιθέας**, 1884-1972, (χ.χ.), *Ιστορία, Λεύκωμα, ... ό.π.*, σελ. 224.

¹⁹ **Ημερολόγιο μελέτης και δραστηριοτήτων 1863-1879**.

²⁰ **Παπάζογλου Χ.**, (2000), *Η Καλλιθέα του χθες, ... ό.π.*, σελ. 41.

²¹ **Ατλαντίς**, (1916), *Το έργο της Αικατερίνης Λασκαρίδου*, Αριθ. Φ. 10, Οκτώβριος 1916, σελ. 20-22.

²² **Παπάζογλου Χ.**, (2000), *Η Καλλιθέα του χθες, ... ό.π.*, σελ. 41.

²³ Εγκυκλοπαίδειες, Δρανδάκη, Ελευθερουδάκη, Πυρσός, Σοβιετική Εγκυκλοπαίδεια, Λεξικόν Ήλιος, Βιβλιοθήκη Σερρών, Άστρ Καλλιθέας, Η Καλλιθέα του χθες και του σήμερα, Λεύκωμα Δήμου Καλλιθέας και **Ημερολόγιο μελέτης και δραστηριοτήτων 1863-1879** της Αικατ. Λασκαρίδου.

Σε ότι αφορά τη γέννηση της τρίτης κόρης, της Ειρήνης, οι πηγές πάλι παρουσιάζουν διαφορετικές χρονολογίες, 1882, 1888, 1889, 1898²⁴. Από αυτές θεωρούμε πιο αξιόπιστες πηγές αυτές της Καλλιθέας που αναφέρουν ότι γεννήθηκε το 1882, για το λόγο ότι εκεί έζησε η οικογένειά της και η ίδια.

4.1.3. Οι σπουδές της.

Η Αικ. Λασκαρίδου σπούδασε Ιστορία, Παιδαγωγικά, και Κλασική Φιλολογία σε διάφορες πόλεις που την εποχή εκείνη είχαν ανεπτυγμένη πνευματική κίνηση και «έλαβεν ευρείαν παιδείου»²⁵. Οι πόλεις αυτές είναι η Βιέννη, η Αθήνα, το Βερολίνο²⁶, η Δρέσδη, το Λονδίνο, το Παρίσι και η Κωνσταντινούπολη²⁷.

Για τις σπουδές της η πρώτη αναφορά γίνεται από την ίδια στις βιογραφικές της σημειώσεις στις οποίες σημειώνει ότι ξεκίνησαν από τη Βιέννη όπου διέμενε μέχρι την ηλικία των 13 χρόνων. «Μέχρι του 13^{ου} έτους της ηλικίας μου ανετράφην²⁸ εν Βιέννη, υπό καλών διδασκάλων, εκμαθούσα παιδιόθεν την τε Γερμανικήν και Γαλλικήν. Την μεγίστην όμως ευγνωμοσύνην δια την πρωϊαιτάτην διάπλασιν της καρδιάς και του νοός μου οφείλω εις αυτόν τον πατέρα μου, όστις θερμήν μοί ενέπνευσε την αγάπην προς την φύσιν και πρωϊαίτατα μ' edίδαξε ν' ανευρίσκω τον δημιουργόν εν τοις έργοις αυτού, διατρίβων επί πολλάς ώρας μετ' εμού και των αδελφών μου εις τα μεγαλοπρεπή δάση και τους μαγευτικούς λειμώνας των περιχώρων της Βιέννης»²⁹.

Στην Αθήνα που ήρθε³⁰ συνέχισε τις σπουδές της, έμαθε την Ελληνική Γλώσσα και συμπλήρωσε την εκπαίδευσή της κατ' οίκον³¹ διδασκόμενη πάντα με τη σύμπρα-

²⁴ Εγκυκλοπαίδειες Δρανδάκη, Πυρσός, Λεξικόν Ήλιος, Βιβλιοθήκη Σερρών, Άστν Καλλιθέας, Λεύκωμα Δήμου Καλλιθέας, Ιστορία Μελενίκου.

²⁵ **Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια** Δρανδάκη, τόμος 15^{ος}, εκδ. πυρσός, Αθήναι, σελ. 820.

²⁶ **Βιογραφικές σημειώσεις** της ίδιας, 25 Αυγούστου 1885, σελ. 1.

²⁷ **Π. Κυριαζοπούλου-Βαληνάκη**, (1977), *Νηπιαγωγική*, τ. 1, εκδ. Αφοί Βλάσση, σελ. 232.

²⁸ Για την έννοια και τη σημασία που είχε εκείνη την χρονική περίοδο η λέξη «ανατροφή» βλ. **Π. Ζωντανός**, (1886), *Περί της ανατροφής των κορασίων και της δημοσίας εκπαιδύσεως των αρρένων*. Ερμούπολις, επίσης {**Ηλ. Χριστοφίδης**}, (1839), *Περί κορασίων ανατροφής*, *Ο Παιδαγωγός*, έτ. Α', σελ. 131-134. Η αναφορά της ίδιας της Αικ. Λασκαρίδου για την ανατροφή της αντανακλά τις γενικότερες αντιλήψεις της εποχής της σχετικά με την εκπαίδευση των κοριτσιών. Σύμφωνα με αυτές τα κορίτσια ανατρέφονταν στο σπίτι από τους γονείς και τους συγγενείς, ενώ τα αγόρια εκπαιδεύονταν δημόσια στα σχολεία.

²⁹ **Βιογραφικές σημειώσεις** της ίδιας, 25 Αυγούστου 1885, σελ. 1.

³⁰ **Τότα Κυριαζοπούλου-Βαληνάκη**, (1957), *Μια μορφή της Ελληνικής Παιδείας. Ένας εορτασμός και μια ομιλία*, *Σχολείο και Ζωή*, τχ. 7-8/1957, σελ. 360.

³¹ **Σύγχρονος** Εγκυκλοπαίδεια Ελευθερουδάκη, τόμος 8^{ος}, εκδ. Νίκας & Σια, Αθήνα. Σελ. 521. Εδώ αναφέρεται η πληροφορία ότι «την πρώτην μόρφωσιν έλαβεν εν Βιέννη, ετελειοποίησε δε αυτήν κατ' οίκον μετά την εν Αθήναις εγκατάστασή της». Επίσης για την κατ' οίκον διδασκαλία μας πληροφορεί η

ξη του φιλόστοργου πατέρα της όπως γράφει στις βιογραφικές σημειώσεις της. Εκτός βέβαια από τον πατέρα της, σημειώνει η ίδια ότι αποδίδει φόρο ευγνωμοσύνης σε ένα δάσκαλό της, για τον οποίο γράφει: «... ότι την εις ανώτερον βαθμόν εκπαιδύσεως τάσιν μου οφείλω κατά την εποχήν εκείνην εις τα σπουδαία διδάγματα του λογίου φίλου του πατρός μου Γρ. Παπαδοπούλου»³².

Όπως αναφέρθηκε και σε άλλο σημείο της παρούσας εργασίας η Αικ. Λασκαρίδου και μετά το γάμο της συνέχισε τις μελέτες της και τις σπουδές της με Κλασσική Φιλολογία και Παιδαγωγικά³³. Επίσης λόγω της στενής της επαφής με την Ευρώπη, με τα ταξίδια και τις επικοινωνίες της, είχε την ευχέρεια να ενημερώνεται συνέχεια και άμεσα για τις εξελίξεις της παιδαγωγικής επιστήμης για την οποία έδειχνε ιδιαίτερο ενδιαφέρον³⁴.

Στην Αθήνα οι σπουδές και οι αναγνώσεις της σύμφωνα με το χειρόγραφο ημερολόγιό της των ετών 1863-1879 εστιάστηκαν στην Ιστορία, Φυσική, Φιλοσοφία, Ψυχολογία, Μελέτη Ελλήνων συγγραφέων (Πλάτωνα, Λουκιανού, Σοφοκλή), Θρησκευσιολογία, Καλλιτεχνολογία, Γραμματική, Γεωγραφία, Μυθολογία κ.α. Το έτος 1864-1865 γράφει ότι το διάστημα από το Μάιο μέχρι το Σεπτέμβριο πήγε στο Παρίσι «μετά Μελπομένης» για σπουδές όπου παρακολούθησε διάφορα μαθήματα³⁵.

Η κόρη της Ειρήνη Λασκαρίδου στο βιβλίο που εξέδωσε το 1933 αναφερόμενη στις σπουδές της μητέρας της Αικ. Λασκαρίδου γράφει: «Μετά την απόκτηση της πρώτης εκ των τριών θυγατέρων της, δεν εμετρίασε τον ζήλον προς σπουδάς. Εις Λονδίνον, Παρισίους, Κωνσταντινούπολιν και τέλος εις τας Αθήνας, όπου εγκατεστάθη οριστικώς, διαρκώς ετελειοποιούσε τις γνώσεις της. Ιδιατέρως ευχαριστείτο εις την μελέτην των αρχαίων συγγραφέων, την Ιστορίαν, Παιδαγωγικήν, Καλλιτεχνίαν, χωρίς καν

ίδια στο χειρόγραφο ημερολόγιό της όπου σημειώνει: *αναγνώσματα κατ' ιδίαν, αναγνώσματα μετά Λασκαρεως, αναγνώσματα μετά Μελπομένης, αναγνώσματα μόνη, κ.α*

³² **Βιογραφικές σημειώσεις** της ίδιας, 25 Αυγούστου 1885, σελ. 1.

³³ **Ελισ. Δούκα-Καραγιαννοπούλου**, (1967), *Ελληνίδες παιδαγωγοί*, λήμμα στη (Μ.Π.Ε.) Μεγάλη Παιδαγωγική εγκυκλοπαίδεια, εκδ. Ελληνικά Γράμματα-herder, τόμος 2^{ος}, σελ. 462, επίσης **Τότα Κυριαζοπούλου-Βαληνάκη**, (1957), *Μια μορφή της Ελληνικής Παιδείας. Ένας εορτασμός και μια ομιλία*, *Σχολείο και Ζωή*, τχ. 7-8/1957, σελ. 360. Για το θέμα αυτό η συγγραφέας γράφει τα εξής: «Αλλά και μετά το γάμο της και την απόκτηση της πρώτης κόρης της Μελπομένης, η Αικατερίνη Λασκαρίδου δεν έπαυσε να μελετά και να μορφώνεται. Στο Λονδίνο, στο Παρίσι, στην Κωνσταντινούπολη και τέλος στην Αθήνα εξακολούθησε να πλουτίζει τις γνώσεις της, μελετώντας κυρίως αρχαίους συγγραφείς, Παιδαγωγικά και Ιστορία».

³⁴ **Αικ. Κοσμά**, (1975), *Ιστορία προσχολικής αγωγής*, Θεσσαλονίκη, σελ. 165.

³⁵ **Ημερολόγιο** μελέτης και δραστηριοτήτων 1863-1879.

να φαντασθή ότι θα ηδύνατο με τόσας γνώσεις να λάβη δίπλωμα Πανεπιστημίου, διότι την εποχήν εκείνην ήτο απρόσιτον εις τα γυναίκας»³⁶.

Από τον Ιούλιο του 1865 προσλήφθηκε στο σχολείο των Χίλλ. Από την 1^η Σεπτεμβρίου 1867 ανέλαβε τη διεύθυνση του σχολείου Χίλλ και γι' αυτό διέκοψε τις ατομικές σπουδές της. Για το θέμα αυτό στο ημερολόγιο δραστηριοτήτων γράφει: «Από α' Σεπτεμβρίου 1867 ανέλαβα την διεύθυνσιν του Σχολείου, ένεκα του οποίου διέκοψα τας ατομικάς σπουδάς μου καταγινομένη εις μόνον τα των πολλών παραδόσεών μου. Ούτω διδάσκουσα επανέλαβα την Ηθικήν, την Φυσικήν και εκ της Ιστορίας την Ελληνικήν και Ρωμαϊκήν και την της Ελληνικής Επανάστασεως. Διήλθον δε μετ' αυτών και την μεσαιωνικήν και την νεωτέραν Ιστορίαν εκ της Ιστορίας του Σπ. Αντωνιάδου»³⁷.

Το έτος 1878-1879 πήγε στη Δρέσδη στην οποία παρέμεινε για ένα «δεκατετράμηνο»³⁸ από 3 Σεπτεμβρίου 1878 μέχρι 1^η Ιουλίου 1879 και «εσπούδασε το κρατούν τότε φροβελιανόν σύστημα»³⁹. Για την ωφέλεια που είχε από τις σπουδές της στη Δρέσδη και ειδικά από την κόμμηση Bertha von Marencholtz Bülow, εκτός από την ενημέρωση για το Φροβελιανό σύστημα γράφει η ίδια⁴⁰ ότι η επαφή και επικοινωνία μαζί της «ενίσχυσε σπουδαίως και τας περί αληθούς ανυψώσεως της γυναικός ιδέας μου». Κατά την παραμονή της στη Δρέσδη ασχολήθηκε επίσης με τις ατομικές της σπουδές και πραγματοποίησε διάφορα αναγνώσματα ή επαναλήψεις «μετά Μελπομένης», ή «μετά Λασκάρεως» ή «κατ' ιδίαν»⁴¹ όπως σημειώνει στο ημερολόγιο της.

Για την εκεί παραμονή της, στο ημερολόγιο δραστηριοτήτων που κράτησε από το 1863 μέχρι το 1879 σημειώνει τις μελέτες και ενέργειες για την αυτομόρφωσή της. Σημειώνει συγκεκριμένα ότι «...κατά το 1878 και 1879 εν Δρέσδη της Γερμανίας διαμονής μου. Διότι πλην των ιδιαιτέρων αυτόθι περί τα παιδαγωγικά μελετών μου και της επισκέψεως των αρίστων αυτόθι και εν Βερολίνω εκπαιδευτικών καταστημάτων, ητύχησα να γνωρίσω εκεί και την άοκνον και πολύτιμον Βαρώνην Bertha von

³⁶ **Ειρήνη Λασκαρίδου**, (1933), Πώς να μορφώσωμεν ανθρώπους επί τη βάσει των έργων Αικατερίνης Λασκαρίδου, μετά προλόγου υπό Νικ. Εξαρχόπουλου, εν Αθήναις, τυπογραφείον Εστία, σελ. 36-37.

³⁷ **Ημερολόγιο μελέτης και δραστηριοτήτων 1863-1879** Αικατ. Λασκαρίδου, αναφορά στο έτος 1867-1868.

³⁸ **Αικ. Λασκαρίδου**, (1880), *Περί Φροβελιανών νηπιακών κήπων*, Δελτίον της Εστίας, τόμος 10^{ος}, τεύχος 207, 14 Δεκεμβρίου 1880, Αθήνησι, σελ. 2. και **Παρνασσός**, τόμος Δ' 1880, σελ.948.

³⁹ **Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια** Δρανδάκη, τόμος 15^{ος}, εκδ. Πυρσός, Αθήναι, σελ. 820.

⁴⁰ **Αικ. Λασκαρίδου**, (1880), *Περί Φροβελιανών νηπιακών κήπων*, **Παρνασσός**, τόμος Δ' 1880, σελ.948.

⁴¹ **Ημερολόγιο μελέτης και δραστηριοτήτων 1863-1879** Αικατ. Λασκαρίδου.

*Marenholtz Bülow*⁴², την λογίαν και διακεκριμένην μαθήτριάν αυτού του Φροέμπελ, παρά της οποίας επιδόχθην επί τρεις ολοκλήρους μήνας τα περί του Φροβελιανού παιδαγωγικού συστήματος, ασκηθείσα συνάμα εις τα της εφαρμογής αυτού και της φοιτήσεως εις τας διαφόρους εν Δρέσδη Φροβελιανούς νηπιακούς κήπους»⁴³.

Σε άλλο κείμενό της η Αικ. Λασκαρίδου αναφερόμενη στις σπουδές της στη Δρέσδη γράφει ότι επειδή επιθυμούσε πάρα πολύ να βοηθήσει «...εις την εισαγωγήν των δυναμένων να επιφέρωσι την ασφαλεστάτην αναγέννησιν του παρ' ημίν εν πολλοίς έτι καθυστερούντος παιδαγωγικού και εκπαιδευτικού συστήματος, εφοδιάσθην κατά την εν Δρέσδη διαμονήν μου (1878-1879) δια τε των γνώσεων και της πείρας των μελλόντων να μοι χρησιμεύσωσιν εις εκτέλεσιν του σκοπού τούτου».

Αναφορά για τις σπουδές της στη Δρέσδη κάνει και ο Αριστοτέλης Κουρτίδης ο οποίος ήταν καθηγητής Παιδαγωγικής στο Διδασκαλείο Νηπιαγωγών και Παιδονόμων της Ενώσεως των Ελληνίδων. Σε σχετικό άρθρο του γράφει ότι: «...η κ. Λασκαρίδου επανήλθεν εκ της επί εν και ήμισυ έτος περιοδείας αυτής εν τη Εσπερία, όπου μετέβη να ίδη λειτουργούντα τα άριστα των ευρωπαϊκών εκπαιδευτηρίων, εξ ακραιφνούς ζήλου προς το έργον, εις ό είχεν ήδη αποφασίσει ν' αφοσιώση τον βίον της...»⁴⁴. Επίσης στις σπουδές της αναφέρεται και ο Γρ. Ξενόπουλος ό οποίος γράφει ότι «...συνεπλήρωσε την σπανίαν μόρφωσίν της δια μακρών περιηγήσεων ανά την Ευρώπην...» και ότι «...εμυήθη εις τα του Φροβελιανού συστήματος...»⁴⁵.

Το ημερολόγιο το οποίο κρατούσε περιέχει πολλές λεπτομέρειες όπως π.χ. για τα ταξίδια τα οποία πραγματοποίησε η ίδια με την πρώτη κόρη της Μελπομένη ή ο σύζυγός της Λάσκαρης μόνος του ή με τη Μελπομένη. Ως τόποι επίσκεψης αναφέρονται η μονή της Τήνου, με τη μητέρα της, την κόρη της Μελπομένη και τα αδέρφια της. Αναφέρονται επίσης η Άνδρος, οι Σπέτσες, η Ζάκυνθος, η Κεφαλλονιά, η Βιέννη, η Δρέσδη και άλλα μέρη της Ελλάδας.

⁴² **Αικ. Λασκαρίδου**, (1880), *Περί Φροβελιανών νηπιακών κήπων*, Εστία, τόμος 10^{ος}, Αθήνησι, σελ. 1. στο άρθρο αυτό αναφέρεται η Αικ. Λασκαρίδου στη γνωριμία της με τη βαρόνη και γράφει τα εξής: «...εφοδιάσθην κατά την εν Δρέσδη διαμονήν μου (τω 1878-1879) δια τε των γνώσεων και της πείρας των μελλόντων να μοι χρησιμεύσωσιν εις εκτέλεσιν του σκοπού τούτου. Εντυχεστάτην βεβαίως εθεώρησα εμαυτήν, όταν εγνώρισα αυτόθι την παντός θαυμασμού και επαίνου υπερτέραν μαθήτριάν του Φροέβελ, την σεβασμίαν εβδομηκοντούτιδα κόμησσαν *Bertha von Marenholtz Bülow*, ήτις ως γεναίος υπέρμαχος των ιδεών του διδασκάλου της ου μόνον δια των σπουδαίων και αξιόλογων συγγραμμάτων της συνετέλεσεν εις το να διευκρινήσει αυτό το φροβελιανόν σύστημα...»

⁴³ **Βιογραφικές σημειώσεις** της ίδιας, 25 Αυγούστου 1885, σελ. 2-3.

⁴⁴ **Α{ριστοτέλης} Π. Κ.{κουρτίδης}**, περιοδικό Εστία, τ. ΚΔ', αρ. 606, 9 Αυγούστου 1887, σελ. 513-516. Βλ. επίσης αναφορά στο **Ελ. Φουρναράκη**, (1987), *Εκπαίδευση και Αγωγή των κοριτσιών. Ελληνικοί προβληματισμοί, (1830-1910)*, Ένα Ανθολόγιο, ΙΑΕΝ, Αθήνα, σελ. 336 στο οποίο αναδημοσιεύεται ολόκληρο το άρθρο του Κουρτίδη.

⁴⁵ **Γρ. Ξενόπουλου**, (1900), *Γυναικεία πορτραίτα. Αικ. Λασκαρίδου, Το Περιοδικόν μας*, τεύχος 7, τόμος Α, Πειραιεύς, σελ. 237.

4.1.4. Η προσωπικότητά της.

Για την παρουσίαση των κυριότερων χαρακτηριστικών της προσωπικότητάς της η εργασία αυτή βασίστηκε στις δικές της σημειώσεις, σε βιβλία και σημειώσεις των θυγατέρων της, σε αναφορές κάποιων προσώπων που τη γνώρισαν ή συνεργάστηκαν μαζί της καθώς και σε νεότερες πηγές.

Μια από τις νεότερες πηγές είναι τα συγγράμματα της Παν. Κυριαζοπούλου-Βαληνάκη, η οποία διετέλεσε Διευθύντρια του Διδασκαλείου Νηπιαγωγών Καλλιθέας από το 1952. Η Κυριαζοπούλου ήταν η τέταρτη και τελευταία Διευθύντρια του Διδασκαλείου Νηπιαγωγών Καλλιθέας σε όλη τη διάρκεια λειτουργίας του. Η πρώτη διευθύντρια ήταν η ίδια η Αικατερίνη Λασκαρίδου για το πρώτο έτος λειτουργίας του 1897⁴⁶. Στη συνέχεια ανέλαβε Διευθύντρια η μαθήτρια της Αικατερίνης Λασκαρίδου και απόφοιτη του έτους 1898-1899 του Διδασκαλείου Νηπιαγωγών της Καλλιθέας η Μαρία Κρίκου⁴⁷. Εκείνη η οποία διετέλεσε η μακροβιότερη Διευθύντρια του Διδασκαλείου Νηπιαγωγών Καλλιθέας και το διηύθυνε από το 1910 μέχρι το 1950, σχεδόν σε όλη τη χρονική διάρκεια της δράσης του⁴⁸, ήταν η Αικατερίνη Τζωανοπούλου, μαθήτρια και αυτή της Αικατερίνης Λασκαρίδου και απόφοιτη του Διδασκαλείου Νηπιαγωγών Καλλιθέας.

Η Παν. Κυριαζοπούλου-Βαληνάκη συνέχισε να διευθύνει από το 1959 μέχρι και το 1969 και τη Σχολή Νηπιαγωγών Καλλιθέας, η οποία ήταν ο επόμενος θεσμός, μετά το Διδασκαλείο Νηπιαγωγών Καλλιθέας για την κατάρτιση των Νηπιαγωγών στην Ελλάδα. Το Διδασκαλείο Νηπιαγωγών Καλλιθέας με την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1959 μετονομάστηκε σε Σχολή Νηπιαγωγών Καλλιθέας, αφού αναβαθμίστηκε σύμφωνα με τα ισχύοντα πρότυπα των Παιδαγωγικών Ακαδημιών⁴⁹.

Σε ομιλία την οποία έκανε το 1957 στο Διδασκαλείο Νηπιαγωγών Καλλιθέας η Παν. Κυριαζοπούλου-Βαληνάκη ως Διευθύντρια τότε για να τιμηθεί η μνήμη της Αικατερίνης Λασκαρίδου ανάμεσα στα άλλα τα οποία είπε περιέγραψε την προσωπικότητά της με τα παρακάτω λόγια. Η Αικατερίνη Λασκαρίδου ήταν «Γυναίκα με εξαιρε-

⁴⁶ Μεγάλη Παιδαγωγική Εγκυκλοπαίδεια, (Μ.Π.Ε.), τόμος 2^{ος}, σελ. 462-463 και Έκδοσις Παιδαγωγικών Ακαδημιών, *Ο Παιδαγωγός, Διασχολική έκδοσις Παιδαγωγικών Ακαδημιών*, το κεφάλαιο *Σχολή Νηπιαγωγών Καλλιθέας* (60-73), Λευκωσία, Κύπρος, 1969: 61-62

⁴⁷ Έκδοσις Παιδαγωγικών Ακαδημιών, *Ο Παιδαγωγός, Διασχολική έκδοσις ... ό.π.* σελ. 61-62.

⁴⁸ Π. Λαράκη, Φρ. Χατζηκωνσταντίνου, (1981), *Παιδικοί σταθμοί και νηπιαγωγεία*, εκδ. Δίπτυχο, Αθήνα, σελ. 51, επίσης βλ. Έκδοσις Παιδαγωγικών Ακαδημιών, *Ο Παιδαγωγός, Διασχολική έκδοσις ... ό.π.* σελ. 61-62.

⁴⁹ Μεγάλη Παιδαγωγική Εγκυκλοπαίδεια, (Μ.Π.Ε.), τόμος 2^{ος}, σελ. 465 και Έκδοσις Παιδαγωγικών Ακαδημιών, *Ο Παιδαγωγός, Διασχολική έκδοσις ... ό.π.* σελ. 61-62.

τική μόρφωση για την εποχή της, προκισμένη με άφθονα προσόντα από τη φύση, με σπάνιο ήθος, με γιγαντιαία θέληση και έναν όμορφο και πλούσιο ψυχικό κόσμο που καταναλώνεται ολόκληρος στην επιδίωξη ενός υψηλού, ενός μεγάλου ιδανικού»⁵⁰.

Αναφερόμενη στη συνέχεια για τη ζωή και το έργο της τόνισε ότι «Δεν ήταν πλασμένη η Αικατερίνη Λασκαρίδου μόνο για να γίνει σύζυγος και μητέρα. Η προσφορά της στο στενό οικογενειακό περιβάλλον και η αφοσίωσή της στα δικά της μόνο παιδιά δεν της αρκούσε. Γιατί η Λασκαρίδου δεν αγάπησε μόνο τα δικά της παιδιά. Αγάπησε το παιδί. «Ήθελα να είχα μια μεγάλη αγκάλη, να περιλάβω όλα τα παιδιά του Ελληνισμού» έλεγε σε κάθε ένα που την πλησίαζε. Ήταν μια ανήσυχη φυσιογνωμία που αναζητούσε διαρκώς καινούργιους ορίζοντες δράσεως και προσφοράς στην ελληνική νεότητα. Ζητούσε διαρκώς να δίδη, να προσφέρει στους άλλους. Και αυτό ήταν κάτι μέσα στη φύση της, κι από μικρή ακόμα ένιωθε αυτή την προσφορά στον πλησίον σαν ανάγκη. Αυτή η αγάπη προς τον πλησίον συνοδευόταν κι από ένα σπάνιο ηθικό θάρρος, μια δύναμη δημιουργική που δεν άργησε να εξελιχθεί σε σκοπό ζωής»⁵¹.

Για τις παιδαγωγικές ιδέες και το όραμά της αναφέρει ότι ήταν «Εξαιρετικά προικισμένη και τολμηρή, με δημιουργικό πνεύμα, οραματίστηκε ένα καινούργιο παιδαγωγικό σύστημα που θα συντελούσε στη βελτίωση της εκπαίδευσης, ένα σύστημα που θα αγκάλιαζε το παιδί (και ιδιαίτερα το κορίτσι) από την προσχολική του ηλικία μέχρι το τέλος των γυμνασιακών του χρόνων»⁵².

Ο Γερμανός Karl Krumbacher γράφοντας διάφορα σχόλια για το Παρθεναγωγείο της που το επισκέφθηκε την περίοδο 1884-85, και ειδικότερα για την προσωπικότητα της Λασκαρίδου σημειώνει ότι είναι «πνευματώδης και εξαιρετικά μορφωμένη», ότι «διαθέτει μυαλό και καρδιά» και ακόμη «αταλάντευτη σταθερότητα». Διατύπωσε δε την άποψη ότι αυτή η γυναίκα «...αξίζει να κατέχει μία το ίδιο τιμητική θέση στα χρονικά της ελληνικής ιστορίας, όπως και οι γενναίοι ήρωες των απελευθερωτικών αγώνων»⁵³.

Γράφοντας για το χαρακτήρα της ένας από τους παιδαγωγούς της εποχής εκείνης, ο οποίος διετέλεσε και συνεργάτης της στο Διδασκαλείο Νηπιαγωγών, ο Αριστ. Κουρτίδης επισημαίνει ότι «...ανεφάνη ο χαρακτήρ της κ. Λασκαρίδου εν όλη τη δυνά-

⁵⁰ Τότα Κυριαζοπούλου-Βαληνάκη, (1957), *Μια μορφή της Ελληνικής Παιδείας. Ένας εορτασμός και μια ομιλία, Σχολείο και Ζωή*, τχ. 7-8/1957, σελ. 360.

⁵¹ Τότα Κυριαζοπούλου-Βαληνάκη, (1957), *Μια μορφή της Ελληνικής Παιδείας...ό.π.*, σελ. 360.

⁵² Χαρ. Χαρίτος, (1998), *Το Ελληνικό νηπιαγωγείο και οι ρίζες του*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα σελ. 168.

⁵³ Πολ. Ενεπεκίδης, (1994), *Η Ελλάδα, τα νησιά και η Μικρά Ασία του Καρόλου Κρουμβάχερ*, εκδ. Ωκεανίδα, Αθήνα, σελ. 54.

μει και αποφασιστικότητα αυτού» και ότι η «...η γυνή αυτή απέδειξε ότι διεπνέτο υπό της πυρώδους εκείνης επιμονής, υπό της αδαμάστου εκείνης καρτερίας...»⁵⁴.

Για την εμφάνισή της και την εικόνα που σχημάτιζε κανείς όταν την αντίκρυζε στην ώριμη ηλικία που ήταν τότε γράφει τα εξής: «Κόρη αιθερίου κάλλους-το οποίον ευκόλως αναπλάσσει τις και σήμερα, διότι είναι η ανθηροτέρα, η ωραιότερα εξηκο-ντούτις, την οποίαν δύναται τις να ίδη-...»⁵⁵.

Για την ενεργητικότητα και τη ζωντάνια με την οποία δρούσε στις ποικίλες δρα-στηριότητές της αναφέρονται τα εξής: «Ήτο ακούραστος εις το να μεριμνά δια τους άλλους και με τον ενθουσιασμόν της να σκορπίζει την κίνησην και την χαράν...»⁵⁶ και ότι «...έχει το πυρ των μεγάλων ιδανικών το οποίον την κάμνει ακατάβλητον»⁵⁷.

Σε ότι αφορά την πειστικότητα των λόγων της και την ανάληψη πρωτοβουλιών για τη διάδοση των ιδεών της υπάρχουν μαρτυρίες που αναφέρουν ότι «Τον ενθουσι-ασμόν της δι' ότι αγαθόν και ωραίον τον μετέδιδε τόσον ζωηρά, ώστε μετά χαράς εφαι-νατίζοντο νεαράί κόραι δια μίαν υψηλήν ιδέαν, με θυσίαν του ατομικού συμφέροντός των.

Ούτω πολλοί νηπιαγωγοί εδέχοντο να διοριστούν εις ημίγυρια και ξενόγλωσσα χω-ρία, όπου οργιάζεν η εχθρική προπαγάνδα και κατενθουσιασμένοι έγραφον τους θριάμ-βους τους προς την «Αγαπημένη και Σεβαστή πνευματική μας Μητέρα». Πως δηλ. με την Λασκαρίδειον Μέθοδον, ημπόρεσαν όχι μόνον τα νήπια να εξελληνίσουν, αλλά και τους γονείς να εξημερώσουν και φρονηματίσουν, εις βαθμόν, ώστε εις τους ενδόξους πολέμους του 1912-1913 να φανούν θαυμαστά αποτελέσματα»⁵⁸.

Πληροφορίες με το ίδιο περιεχόμενο, σχετικά με την ικανότητά της να πείθει τους ακροατές της, αναφέρονται σε διάφορες πηγές στις οποίες επισημαίνεται ότι «Εύγλωττος φύσει και πειστική, δεν απέκαμε να κατηγή και να ενθουσιάζει υπέρ του Φρόέβελ τους πάντες»⁵⁹.

Για την επαφή και επικοινωνία με τα νήπια αναφέρεται ότι ήταν μια ευχάριστη παρουσία η οποία περιγράφεται ως εξής: «Η μεγαλοπρεπής εμφάνισίς της δεν ετρόμα-

⁵⁴ Α(ριστοτέλης) Π. Κ.(ουρτίδης), περιοδικό Εστία, τ. ΚΔ', αρ. 606, 9 Αυγούστου 1887, σελ. 338. Βλ. επίσης αναφορά στο Ελ. Φουρναράκη, (1987), Εκπαίδευση και Αγωγή των κοριτσιών. Ελληνικοί προβληματισμοί, (1830-1910), Ένα Ανθολόγιο, ΙΑΕΝ, Αθήνα, σελ. 336 στο οποίο αναδημοσιεύεται ολόκληρο το άρθρο του Κουρτίδη.

⁵⁵ Ξενόπουλος Γρ., (1900), Γυναικεία πορτραίτα, Το περιοδικόν μας,.....ό.π. σελ. 237.

⁵⁶ Ειρήνη Λασκαρίδου, (1933), Πώς να μορφώσωμεν ανθρώπουςό.π., σελ. 45.

⁵⁷ Ξενόπουλος Γρ., (1900), Γυναικεία πορτραίτα, Το περιοδικόν μας,.....ό.π. σελ. 239.

⁵⁸ Ειρήνη Λασκαρίδου, (1933), Πώς να μορφώσωμεν ανθρώπους επί τη βάσει των έργων Αικατερίνης Λασκαρίδου, μετά προλόγου υπό Νικ. Εξαρχόπουλου, εν Αθήναις, τυπογραφείον Εστία, σελ. 48.

⁵⁹ Ξενόπουλος Γρ., (1900), Γυναικεία πορτραίτα, Το περιοδικόν μας,.....ό.π. σελ. 238.

ξε τα παιδάκια των Νηπιαγωγείων της, που όταν παρουσιάζετο την περιστοιχίζαν με διαδηλώσεις χαράς και ενθουσιασμού, άλλα να της δείξουν τα εργόχειρά τους, άλλα τα παιχνίδια ή τους κήπους των, ή να της διηγηθούν τα νέα της ημέρας, διότι το προσφιλέσ ρητόν της «Ζήσωμεν υπέρ των τέκνων ημών» το ησθάνετο πραγματικά και κανείς δεν μπορούσε να αντισταθεί εις την απλότητα και γλυκύτητα του ήθους της»⁶⁰.

Σε ότι αφορά τα χαρίσματα της προσωπικότητάς της τονίζεται ιδιαίτερα ότι «Η εργατικότητά της ήταν απαράμιλλη κι η αγάπη της για το παιδί παροιμιώδης. Αρκούν αυτά τα δύο χαρίσματα για να εννοήσουμε το μέγεθος τα προσφοράς της στον παιδαγωγικό τομέα της χώρας»⁶¹.

Ένα από τα άτομα που την γνώρισαν από κοντά και συνεργάστηκαν μαζί της, ήταν η Καλλιρρόη Παρρέν η οποία για την προσωπικότητα και τη δράση της γράφει ότι θαυμάζονταν για την επιμονή της στην εργασία και την απόλυτη πίστη στη μεθοδικότητα και αποτελεσματικότητα της εκπαίδευσης με βάση και θεμέλια το σύστημα του Γερμανού Φραιμπελ.

Αυτό το παιδαγωγικό σύστημα γράφει η Καλλ. Παρρέν ήταν η θρησκεία της ζωής της, αυτό ήταν το όνειρο της ευτυχίας της, αυτό το ιδανικό των πόθων της.

Στην περιγραφή για τη φυσική της εμφάνιση και το χαρακτήρα της γράφει: «Ωραία, ευφυής, δυνατή, έγινε από την πρώτην της νεότητα η φανατική απόστολος της θρησκείας αυτής, έγινε η εργάτις η ακούραστος και ανεξάντλητος της δια του Φραιμπελ, ως επίστευε θετικώτερας και συστηματικώτερας μορφώσεως των Ελληνίδων.

Τίποτε δεν την αποθάρρυνε, τίποτε δεν ίσχυε να μειώσει τον ενθουσιασμόν της. όπως οι απόστολοι του παλιού καιρού, υπεράνω της ευτυχίας της ως ατόμου, ως συζύγου και ως μητέρας έθετε την χαράν της πραγματοποίησεως του μεταρρυθμιστικού της έργου»⁶².

Σε άλλη αναφορά για την προσωπικότητα και το έργο της Αικ. Λασκαρίδου η Καλλιρρόη Παρρέν γράφει ότι: «Όλη φωτιά και ενεργητικότης και δύναμις, όλη ενθουσιασμό και αισιοδοξία. Όλη αντοχή και καρτερικότης και πίστις, έως και εις το γήρας ακόμη η Αικ. Λασκαρίδου ειργάσθη και έδρασεν ακούραστη, ακαταπόνητη από την πρώτην νεότητα έως την στιγμήν αυτήν...{...}...με την επιμονήν της, με την ευφράδειάν της, με τα ανεβοκατεβάσματά της εις τα Υπουργεία, κατόρθωσε να αναγνωρισθεί η α-

⁶⁰ Ειρήνη Λασκαρίδου, (1933), Πώς να μορφώσωμεν ανθρώπουςό.π., σελ. 46.

⁶¹ Ηλ. Ξηροτύρης, (χ.χ.), Το σύγχρονο νηπιαγωγείο.....ό.π., σελ. 296.

⁶² Καλ. Παρρέν, (1916), Αικατερίνη Λασκαρίδου, Εφημερίς των Κυριών, Αριθ. Φ. 1082, 1-15 Απριλίου 1916, σελ. 3058.

νάγκη των νηπιαγωγείων Φραιίμπελ, τα οποία το κράτος περιέλαβεν εις την πρώτην βαθμίδα της δημοτικής εκπαιδύσεως»⁶³.

Αυτά είναι τα πιο βασικά στοιχεία με τα οποία περιγράφεται η προσωπικότητα της Αικ. Λασκαρίδου. Με βάση τα όσα έχουν γραφεί και με τις φωτογραφίες που έχουν δημοσιευθεί σχηματίζει κανείς μια εικόνα για την εξωτερική εμφάνιση και τον πλούσιο εσωτερικό της κόσμο που τον αποτελούσε η αγωνιστική της διάθεση, η επιμονή, η ευφράδεια, η εργατικότητα, ο φανατισμός και όλα τα χαρίσματα που περιγράφηκαν στην ενότητα αυτή.

4.1.5. Η ιδεολογία της Λασκαρίδου

Για τις ιδέες, τις αντιλήψεις και τις θέσεις που υποστήριξε, οι σύγχρονοί της αλλά και νεότεροι μελετητές του έργου της αναφέρουν ότι σαν «*Καινοτόμος στις παιδαγωγικές αντιλήψεις της η Λασκαρίδου αποτέλεσε σημαντικό παράγοντα της ανανέωσης των προβληματισμών για την ελληνική εκπαίδευση κατά το 19^ο αιώνα.*

Γλωσσικά ωστόσο και ιδεολογικά παρέμεινε πάντα υπέρμαχος των κλασσικών προτύπων⁶⁴ «μεταχειρισθείσα ανέκαθεν αμιγή καθαρεύουσα και μετ' αποστροφής αποκρούουσα πάσαν τάσιν γλωσσικής χειραφετήσεως»⁶⁵ όπως επισημαίνει ο Γρ. Ξενόπουλος.

Σύμφωνα με την άποψη που διατυπώνει η σύγχρονή της και συνεργάτης στο Εκπαιδευτικό Τμήμα της Ένωσης των Ελληνίδων η Καλλιρρόη Παρρέν, η Αικ. Λασκαρίδου παρέμεινε με αυτές τις αντιλήψεις διότι «*Είχε ποτιστεί από τα παιδικά της χρόνια με τον πατριωτισμόν των ξενιτεμένων Ελλήνων, που ένα είχαν όνειρον και ένα ιδανικόν, να δουν την πατρίδα των μεγάλην και την ωραίαν φιλοδοξίαν να συντελέσουν εις το μεγαλείον της»⁶⁶.*

Το κλασσικό πρότυπο προβάλλει η ίδια στο σύγγραμμά της για την προσαρμογή του Φροβελιανού συστήματος στην ελληνική πραγματικότητα στο οποίο αναφέρει συγκεκριμένα τα εξής: «*Εκφέρομεν την ευχήν όπως κατά την παρ' ημίν πλήρη εφαρμογήν του φροβελιανού συστήματος προστεθώσι τρία έτι κιβώτια εις τα υπάρχοντα επτά,*

⁶³ **Καλ., Παρρέν** (1916), Η παρασημοφορία της κ. *Αικατ. Λασκαρίδου*, Εφημερίς των Κυριών, Αριθ. Φ. 1080/1-15 Μαρτίου 1916, σελ. 3030.

⁶⁴ **Χαρ. Χαρίτος**, (1998), *Το Ελληνικό Νηπιαγωγείο.....*ό.π. σελ. 169.

⁶⁵ **Γρ. Ξενόπουλος**, (1900), *Γυναικεία πορτραίτα.....*ό.π., σελ. 238.

⁶⁶ **Καλ. Παρρέν**, (1916), *Αικατερίνη Λασκαρίδου*, Εφημερίς των Κυριών, αριθ. Φ. 1082, 1-15 Απριλίου 1916, σελ. 3058.

εν οἷς να εὐρίσκωσιν οἱ ἐλληνόπαιδες κιονόκρανα καὶ στύλους ἀναπαριστώντας τοὺς τρεῖς σταθμούς τῆς ἐλληνικῆς ἀρχιτεκτονικῆς»⁶⁷.

Με βαθειά ριζωμένη αὐτὴ τὴν ἀντίληψη καὶ προσβλέποντας στο κλασσικὸ πρότυπο εὐχεται «να μὴ βραδύνη ἡ ἐποχὴ, καθ' ἣν ἡ ἀπανταχοῦ τῆς τότε μείζονος Ἑλλάδος διάδοσις τῆς Φροβελιανῆς μεθόδου θέλει συντελέσει εἰς τὸ να ἐπαναφέρει τὸ ἔθνος μας εἰς τὴν τῶν προγόνων ἀνδρείαν καὶ φιλοπατρίαν καὶ τὴν τῶν προγόνων ἡμῶν εὐκλειαν»⁶⁸.

4.1.6. Τα τελευταία χρόνια τῆς ζωῆς τῆς.

Ἡ Αἰκατερίνη Λασκαρίδου ἐξῆσε ὅλη τὴ ζωὴ τῆς με ἐντονη δραστηριότητα ὡς τα βαθεῖα γεράματά τῆς. Για τελευταία φορὰ παρουσιάστηκε δημόσια τὸ 1915 σε δημόσια ἐκδήλωση καὶ περιγράφεται ὡς «θαλερὰ καὶ ἐπιβλητικὴ»⁶⁹ σε ηλικία 72 ἐτῶν. Ἦταν ἡ προσέλευσή τῆς τότε στὴ μεγάλη αἴθουσα τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ὡς εισηγήτρια τοῦ Πατριωτικοῦ Συνδέσμου τῶν Ἑλληνίδων στὸν ὁποῖο συμμετείχε καὶ ὡς πρόεδρος ἀφοῦ ἡ τότε τῆ Βασίλισσα τῆς εἶχε ἀναθέσει τὴν Προεδρία τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Τμήματος⁷⁰.

Λίγο πρὶν τὸ θάνατό τῆς, ἐγίνε ἡ παρασημοφορία τῆς ἀπὸ τὴν τότε Βασίλισσα καὶ ἐνῶ βρισκόταν βαριά ἀρρωστη. Για τὴ γεγονός αὐτό ἡ φίλη τῆς καὶ συνεργάτης Καλλιρρόη Παρρέν γράφει τα ἐξῆς: «Ἡ κ. Αἰκατερίνη Λασκαρίδου ἠγωνίσθη, ἀλλὰ ἐνίκησε. Καὶ μετὰ τὴν νίκην τῆς ἀπέκτησε πλέον τὸ δικαίωμα να ζεκουραστεῖ ὀλίγον, να φροντίσει δια τὴν υγείαν τῆς, ἡ ὁποία ἐκλονίσθη τελευταίως, να ἀπολαύσει εἰς τὴν ἐξοχικὴν τῆς ἐπαυλιν οἰκογενειακὴν ἀνάπαυσιν.

Ἐκεῖ μέσα εἰς ἓνα μυρωμένο καὶ ὀλοπράσινο περιβάλλον, μέσα εἰς τὸ ἀνοιξιὰτικο γλυκὸ θάλλπος, ἡ Α. Μ. ἡ Βασίλισσα Σοφία ἐστόλισε χθες μόνη ἰδιοχείρως τὸ στήθος τῆς ἀγωνίστριας με τὸ παράσημον τοῦ Σωτήρος, τὸ ὁποῖον ἠυδόκησε να τῆς ἀπονείμει ὀ Βασιλεύς. Ἰδοῦ ἓνα ωραῖον γῆρας, τὸ ὁποῖον δικαίως στεφανώνει μὴ ὀραία δόξα»⁷¹.

⁶⁷ Αἰκ. Λασκαρίδου, (1885), Πραγματεία περὶ τοῦ Φροβελιανοῦ συστήματος,ὀ.π., σελ. 46.

⁶⁸ Αἰκ. Λασκαρίδου, (1880), Περὶ Φροβελιανῶν νηπιακῶν κήπων, Δελτίον τῆς Ἐστίας, τόμος 10^{ος}, Ἀριθ. 207, 14 Δεκεμβρίου 1880, Ἀθήνησι, σελ. 2,

⁶⁹ Εἰρήνη Λασκαρίδου (χ.χ.), Συντομωτάτη βιογραφία...ὀ.π., σελ. 7.

⁷⁰ Καλλ. Παρρέν, (1916), Αἰκατερίνη Λασκαρίδου, Ἐφημερὶς τῶν Κυριῶν, Ἀριθ. Φ. 1082/1-15 Ἀπριλίου 1916, σελ. 3059.

⁷¹ Καλλ., Παρρέν (1916), Ἡ παρασημοφορία τῆς κ. Αἰκατ. Λασκαρίδου, Ἐφημερὶς τῶν Κυριῶν, Ἀριθ. Φ. 1080/1-15 Μαρτίου 1916, σελ. 3030.

Η κόρη της η Ειρήνη Λασκαρίδου στο βιβλίο⁷², αλλά και στη βιογραφία⁷³ για τη μητέρα της που εξέδωσε περιγράφει τις τελευταίες στιγμές της ζωής της ως εξής: «Μετά ολιγόμηνον αλγεινήν νόσον, τετιμημένη υπό του Αργυρού Σταυρού του Σωτήρος και υπό πλήθους μεταλλίων ελληνικών και ξένων, περιστοιχουμένη υπό των θυγατέρων της και υπό των πολυπληθών πνευματικών τέκνων της, η αισιόδοξος, η ακαταπόνητος και εκλεκτή ψυχή της Αικατερίνης Λασκαρίδου απέστη εις Κύριον τη 26^η Απριλίου 1916». Αναφερόμενη δε στην προσωπικότητα, τη δράση και το έργο της τονίζει ότι ήταν ακούραστη και ότι «...όποιος την εγνώρισε δεν μπορεί παρά να πιστεύει, ότι η εξαιρετική ψυχή της δεν έπαυσε να υπάρχει. Σκέπτεται, αισθάνεται, κοπιάζει εις άλλους κόσμους προς θεμελίωσιν ποιος ξέρει ποιός αγνώστου δόξης απείρου»⁷⁴.

Αλλά και άλλες περιγραφές για τις τελευταίες στιγμές της ζωής της δίνουν μια εικόνα συγκέντρωσης των συγγενών της, αλλά και πολλών άλλων ατόμων τα οποία συνεργάστηκαν μαζί της και σχολιάζουν τη σημαντική προσφορά και το έργο της. Μια αναφορά για τις στιγμές αυτές σημειώνει ότι «Στις 26 Απριλίου 1916 η Αικατερίνη Λασκαρίδου απέθανε περιστοιχιζόμενη όχι μόνο από τις κόρες της και τα εγγόνια της αλλά και τα πολυπληθή πνευματικά της παιδιά και πλήθος κόσμου.

*Η Λασκαρίδου απέθανε αλλα το έργο της έμεινε και βλάστησε. Τα νηπιαγωγεία πολλαπλασιάστηκαν και ο θεσμός τους καθιερώθηκε. Το Διδασκαλείο των νηπιαγωγών τροφοδοτώντας διαρκώς τα Ελληνικά Νηπιαγωγεία με τις τροφίμους του, είναι η απόδειξη της επιτυχίας του».*⁷⁵

Για το θάνατό της έγραψε επίσης και η Καλλ. Παρρέν στην Εφημερίδα των Κυριών στο φύλλο της 1-15 Απριλίου 1916 τα εξής:

Μια ακόμη περιγραφή για την απουσία της Αικατερίνης Λασκαρίδου από τη ζωή κάνει η Καλλιρρόη Παρρέν σε άλλο φύλλο της Εφημερίδας των Κυριών όπου γράφει: «Η Αικατερίνη Λασκαρίδου αποσπάται από την ζωήν όχι εξαντλημένη από νόσον, την οποίαν-εξαιρετικόν φαινόμενον-επί είκοσιν όλα έτη είχε νικήσει, όχι αδύνατος και εξηυτελισμένη και ανίκανος από το γήρας και την παρακαμήν, αλλά με το πνεύμα άγρυπνον και την ψυχήν ήσυχον, ότι επετέλεσε το καθήκον της, ότι το έργον της θα ζήσει, ότι το παράδειμά της θα χρησιμεύση ως τονωτικόν δια τας Ελληνίδας, των οποίων η ευεργετική δράσις ευρύνεται και επεκτείνεται ολονέν.

⁷² Ειρήνη Λασκαρίδου, (1933), Πώς να μορφώσωμεν ανθρώπουςό.π., σελ. 48.

⁷³ Ειρήνη Λασκαρίδου (χ.χ.), Σύντομωτάτη βιογραφία.....ό.π., σελ. 7.

⁷⁴ Ειρήνη Λασκαρίδου, (1933), Πώς να μορφώσωμεν ανθρώπουςό.π., σελ. 48.

⁷⁵ Τότα Κυριαζοπούλου-Βαληνάκη, (1957), Μια μορφή της ελληνικής Παιδείας. Ένας εορτασμός και μια ομιλία, Σχολείο και Ζωή, τχ. 7-8/1957, σελ. 365-366.

Τιμημένη με το παράσημον του Σωτήρος, το οποίον η Α. Μ. η Βασίλισσα της απέ- νειμε προ ημερών εις την επιθανάτιον πλέον κλίνην της, η Αικατερίνη Λασκαρίδου αφί- νει μέγα κενόν εις τας τάξεις των αγωνιζομένων υπέρ της προόδου και της εθνικής μας αναγεννήσεως γυναικών⁷⁶».

Τις τελευταίες σκέψεις της περιγράφει η Παν. Κυριαζοπούλου-Βαληνάκη σε μια δημοσιευμένη ομιλία της όπου γράφει ότι *«Η σκέψη της, μέχρι την τελευταία της πνοή εξακολουθούσε να στρέφεται ανήσυχη προς ό,τι αγάπησε στη ζωή. Την τελευταία μόνο ημέρα της ζωής της για πρώτη φορά εφάνη να την εγκαταλείπει η θαυμαστή αισιοδοξία της. Περισσότερο από τους σωματικούς της πόνους εφαινότο να την βασανίζουν οι σκέψεις της και κάποιο πικρό δάκρυ κυλούσε από τα μάτια της όταν ψιθύριζε: «Δεν ανησυχώ για τα ορφανά, ούτε για τα νηπιαγωγεία. Έχω την πεποίθηση ότι θα διαδοθούν κάποτε σε όλη την Ελλάδα, γιατί τα πλήθη εννοούν ευκολώτερα τη φιλανθρωπία από τη βαθύτερη έννοια της παιδαγωγικής. Αλλά για το Διδασκαλείον μου ανησυχώ. Τι θα γί- νη; Υλικώς δεν έχει εξασφαλισθεί. Ο υψηλός σκοπός του δεν έχει ακόμη εννοηθεί. Πώς να μορφωθούν μητέρες, μητέρες ικανές να συμβάλλουν εις την αναγέννησιν της Ελλά- δας μας; Πως θα λειτουργήσουν νηπιαγωγεία ηθοπλαστικά χωρίς ειδικούς νηπιαγω- γούς:»*. Η ανησυχία αυτή για το Διδασκαλείο Νηπιαγωγών την εβάρυνε μέχρι του τάφου της⁷⁷.

Για τη μνήμη της Αικ. Λασκαρίδου η εφημερίδα *«Ατλαντίς»* το 1916 δυο μήνες μετά το θάνατό της με τον τίτλο *«Η ευποιία εν τη συγχρόνω Ελλάδι. Το έργον της Αι- κατερίνης Λασκαρίδου»* κάνει ειδικό αφιέρωμα στο οποίο αναφέρει τη ζωή και το έρ- γο της και ανάμεσα στα άλλα επισημαίνει ότι: *«Η μεγάλη παιδαγωγός εξέλιπε προ δύο μηνών από τον κόσμον τούτον, αλλά το επιμορφωτικόν αυτής έργον παραμένει και θα παραμείνει μέγα ως εκ των αποτελεσμάτων του, κατατάσσον αυτήν εν τω πανθέω των συντελεστών του μεγαλείου της συγχρόνου Ελλάδος»⁷⁸.*

Με αυτές τις περιγραφές έκλεισε τον κύκλο της ζωής της η παιδαγωγός Αικ. Λα- σκαρίδου. Πολύ αργότερα, περίπου το 1960, για το θέμα αυτό ο Ηλίας Ξηροτύρης στο βιβλίο του γράφει ότι *«Καμμιά προσωπικότητα δεν βρεθηκε να πάρει τη σκυτάλη από το χέρι της και να συνεχίση την πορεία, με τον ίδιο ενθουσιασμό και με την αφοσί- ωση της Λασκαρίδου»*.

⁷⁶ **Καλλ. Παρρέν** (1916), *Αικατερίνη Λασκαρίδου, Εφημερίς των Κυριών*, Αριθ. Φ. 1082/1-15 Απριλί- ου 1916, σελ. 3059.

⁷⁷ **Τότα Κυριαζοπούλου-Βαληνάκη**, (1957), *Μια μορφή της ελληνικής Παιδείας...ό.π.* σελ. 365-366.

⁷⁸ **Ο Αττικός**, (1916), *Η ευποιία εν τη συγχρόνω Ελλάδι. Το έργον της Αικατερίνης Λασκαρίδου, Ατλα- ντίς*, τχ. 10/1916, σελ. 22.

4.2. Η δράση και το έργο της στο «Ελληνικό Παρθεναγωγείο».

Η Αικατερίνη Λασκαρίδου άρχισε την επαγγελματική της σταδιοδρομία εργαζομένη ως παιδαγωγός στη σχολή Χίλλ στην Αθήνα το 1865. Στη σχολή αυτή ανέλαβε δράση αφού είχε προετοιμαστεί «δεόντως», όπως γράφει η ίδια, και παρέμεινε για μια διετία από το 1865 μέχρι το 1867.

Για την εργασία της στο Παρθεναγωγείο Χίλλ, τις πρώτες πληροφορίες μας τις δίνει η ίδια μέσα από τις σημειώσεις της στο ημερολόγιο δραστηριοτήτων και από τις βιογραφικές σημειώσεις της, όπου σημειώνει ότι: «*Δεόντως λοιπόν παρασκευασθείσα, συνειργάσθην επί διετίαν, ήτοι από του 1865-1867 μετά της Φ. Μ. Χίλλ, της σεβασμίας εκείνης και λογίας γυναικός, ήτις επί τοσούτον είχαν επιδράσει αρχήθεν επί την άρτι εκ του ζυγού των Τούρκων ελευθερωθείσαν Αθηναϊκήν κοινωνίαν*»⁷⁹.

Άλλες μαρτυρίες για τη δραστηριότητα αυτή έχουμε από τον Αρ. Κουρτίδη, αλλά και από την κόρη της την Ειρήνη Λασκαρίδου. Σύμφωνα με τις μαρτυρίες του Κουρτίδη το «Ελληνικόν Παρθεναγωγείον» ιδρύθηκε το 1864 και για μια τριετία «*διηυθύνετο υπό της σεβασμίας Φ.Μ. Χίλλ, ήτις εν τω θερμώ φιλλεληνισμώ της παρέσχεν αληθείς εκδουλεύσεις υπέρ της αγωγής των Ελληνίδων, από της ιδρύσεως του ελληνικού βασιλείου*»⁸⁰. Ενώ η κόρη της Ειρήνη παρουσιάζει ότι το «Ελληνικόν Παρθεναγωγείον», το ίδρυσε η ίδια το 1864 και ότι ήταν «*περίβλεπτον και μοναδικόν ανά τον Ελληνισμόν, όπου εφάρμοζε κάθε προοδευτικόν νεωτερισμόν, αλλά μόνον αφού τον είχε καλά μελετήσει*»⁸¹.

Σε ότι αφορά την εγκυρότητα των πληροφοριών ότι η Αικατερίνη Λασκαρίδου «*Το 1864 ίδρυσε στην Ελλάδα το «Ελληνικό Λύκειο Θηλέων*»⁸², ή ότι ίδρυσε «*το 1864 ένα Πρότυπον Ελληνικόν Παρθεναγωγείον*»⁸³, όπως αναφέρεται σε κάποιες δευτερογενείς πηγές, δεν κατέστη δυνατόν να τις εντοπίσουμε σε πρωτογενείς πηγές και να τις διασταυρώσουμε.

⁷⁹ **Αικ. Λασκαρίδου**, (1885), *Βιογραφικές σημειώσεις*, σελ. 2.

⁸⁰ **Α.Π. Κουρτίδης**, (1887), *Ελληνικόν Παρθεναγωγείον Αικατερίνης Λασκαρίδου*, στο **Ελ. Φουρναράκη**, (1887), *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών. Ελληνικοί προβληματισμοί, (1830-1910)*,. Ένα Ανθολόγιο, ΙΑΕΝ-ΓΓΝΓ, Αθήνα, σελ. 336.

⁸¹ **Ειρ. Λασκαρίδου**, (1933), *Πώς να μορφώσωμεν.....ό.π.*, σελ. 37.

⁸² **Ηλ. Ξηροτύρης**, (χ.χ.) *Το σύγχρονο νηπιαγωγείο και η ιστορία του*, εκδ. Ατλαντίς, σελ. 295.

⁸³ **Ελισαβ. Δούκα-Καραγιαννοπούλου**, (1967), *Έλληνιδες παιδαγωγοί*, λήμμα στη Μεγάλη Παιδαγωγική Εγκυκλοπαίδεια, τόμος Β', εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Herder, Αθήνα, σελ. 462.

Από τις παραπάνω μαρτυρίες η ερευνήτρια βασιζόμενη στα γραπτά της ίδιας της πρωταγωνίστριας των γεγονότων, εξάγει το συμπέρασμα ότι το σχολείο ήταν των Χιλλ και ότι σ' αυτό εργάστηκε, «*συνεργάστηκε*» όπως σημειώνει η Αικατερίνη Λασκαρίδου, για μια διετία.

Τη διεύθυνση και εποπτεία του σχολείου είχε Fr. Hill η οποία λόγω του προχωρημένου της ηλικίας της είχε ορίσει υποδιευθύντριες την «*νεαρά τότε κ. Αικατερίνη Λασκαρίδου*»⁸⁴, και «*...την εφάμιλλόν της εις τα παιδαγωγικά Καλλιόπην Κεχαγιά*»⁸⁵ οι οποίες δίδαξαν Φυσική, Γεωγραφία και Ιστορία στις τάξεις του Ελληνικού σχολείου και στις τάξεις του Γυμνασίου⁸⁶. Η συνεργασία των δύο παιδαγωγών συνεχίστηκε, όπως μας πληροφορεί η Καλλιόπη Κεχαγιά και κατά την πρώτη περίοδο του ιδιοσυντήρητου ανώτερου Παρθεναγωγείου.

Από το έτος 1867, κατά το οποίο αποχώρησε από το σχολείο η Χιλλ, τη διεύθυνση του Παρθεναγωγείου ανέλαβε η Αικατερίνη Λασκαρίδου, με «*...την συνεργασία των αρίστων πάντοτε καθηγητών και διδασκάλων και διδασκαλισσών, ας παρεσκεύαζε κατά το πλείστον η ίδια*»⁸⁷. Από εκείνη τη χρονιά, το 1867, άρχισε «*την προσπάθεια ανύψωσης της πνευματικής και κοινωνικής ζωής της πατρίδας της με την ίδρυση του «Ελληνικού Παρθεναγωγείου», το οποίο διατήρησε έως το 1887*»⁸⁸.

Από το 1875 το σχολείο το διεύθυνε μόνη της η Αικ. Λασκαρίδου και σ' αυτό η ελληνική γυναικεία εκπαίδευση χρωστάει ορισμένα από τα επιτεύγματά της. Επειδή η Αικ. Λασκαρίδου υπήρξε καινοτόμος για την περίοδο εκείνη ως προς τις παιδαγωγικές αντιλήψεις της αποτέλεσε σημαντικό παράγοντα της ανανέωσης των προβληματισμών για την ελληνική εκπαίδευση κατά τον 19^ο αιώνα.

Για την μετεξέλιξη του σχολείου των Χιλλ από το 1867 και μετά όταν ανέλαβε τη διεύθυνσή του η Αικατερίνη Λασκαρίδου μας ενημερώνει η ίδια γράφοντας τα εξής: «*Αλλά το 1867 ίδρυσσα το υπό την διεύθυνσή μου μέχρι τούδε λειτουργούν Ελλ. Παρθεναγωγείον, όπερ υπέστη μεν πολλές οικονομικές κρίσεις, δεν έπαυσεν όμως επιδιώκον τον ιερόν σκοπόν της ιδρύσεώς του, την μόρφωσιν δηλ. χρηστών μητέρων και ευσεβώς διεπλασμένων Ελληνίδων*»⁸⁹.

⁸⁴ **Α.Π. Κουρτίδης**, (1887), *Ελληνικόν Παρθεναγωγείον, ...ό.π.*, σελ. 336

⁸⁵ **Καλ. Παρρέν**, (1916), *Αικατερίνη Λασκαρίδου*, *Εφημερίς των Κυριών*, Αριθ. Φ. 1082, 1-15 Απριλίου 1916, σελ. 3059.

⁸⁶ **Χαρ. Χαρίτος**, (1998), *Το Ελληνικό νηπιαγωγείο και οι ρίζες του*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, σελ. 168.

⁸⁷ **Α.Π. Κουρτίδης**, (1887), *Ελληνικόν Παρθεναγωγείον, ...ό.π.*, σελ. 336

⁸⁸ **Αικ. Κοσμά**, (1975), *Ιστορία προσχολικής αγωγής*, Θεσσαλονίκη, σελ. 165.

⁸⁹ **Αικ. Λασκαρίδου**, (1885), *Βιογραφικές σημειώσεις*, σελ. 2.

Από το Σεπτέμβριο του 1879, μετά την επιστροφή της από τη Δρέσδη της Γερμανίας, όπου σπούδασε το Φροβελιανό σύστημα, ξεκίνησε τη συστηματική προσπάθεια για την ανάπτυξη της προσχολικής αγωγής και έθεσε ως σκοπό της ζωής της τη διάδοση του Φροβελιανού συστήματος στα σχολεία της ελεύθερης και υπόδουλης Ελλάδας για τα παιδιά της προσχολικής αγωγής. Εισήγαγε τότε το Φροβελιανόν σύστημα ολόκληρο στο νηπιαγωγείο του Παρθεναγωγείου το οποίο είχε ιδρύσει. Σταδιακά κάθε χρόνο το εισήγαγε και στα τέσσερα προκαταρκτικά τμήματα του Νηπιαγωγείου και τέλος σε όλες τις τάξεις του ελληνικού σχολείου και του γυμνασίου στοχεύοντας στη μόρφωση Φροβελιανών μητέρων και παιδαγωγών. Στο «*Ελληνικό Παρθεναγωγείο*» οργάνωσε την πρώτη τάξη για τη μόρφωση Ελληνίδων νηπιαγωγών και μέχρι το 1886 είχε εκπαιδέψει δωρεάν τις πρώτες τριάντα έξι (36) νηπιαγωγούς τις οποίες ονόμαζε «*ιεραποστόλους για τη διάδοση του Φροβελιανού συστήματος στην Ελλάδα*»⁹⁰.

Ο σκοπός του «*Ελληνικού Παρθεναγωγείου*», το οποίο από την πρώτη στιγμή μέχρι και την τελευταία της λειτουργίας του, αναφέρει ο Κουρτίδης, δεν έγινε εμπορική επιχείρηση, ήταν «*...η επί ορθών βάσεων θρησκείας και φιλοπατρίας εκπαίδευσις των Ελληνίδων προς διάπλασιν χαρακτήρων αληθώς ελληνοπρεπών και αφωσιωμένων εις την μετά λόγου εκπλήρωσιν όλων των καθηκόντων της γυναικός*»⁹¹.

Στην προσπάθεια που ανέλαβε η Αικ. Λασκαρίδου για τη μόρφωση των Ελληνίδων συνάντησε από την αρχή δυσκολίες και εμπόδια τα οποία με την πάροδο του χρόνου, αλλά και με την έντονη δράση της και τις ομιλίες της στον «*Παρνασσό*» για το Φροβελιανό σύστημα άρχισαν να παρακάμπτονται.

Το 1887, μετά από 23 χρόνια λειτουργίας, για λόγους οικογενειακούς αναγκάστηκε να διαλύσει «*εν πλήρει ακμή*» το «*Ελληνικόν Παρθεναγωγείον*» και εγκαταστάθηκε στην Καλλιθέα, όπου αφοσιώθηκε στην ανατροφή των δύο μικρότερων θυγατέρων της, της Σοφίας που είχε γεννηθεί το 1877 και της Ειρήνης που είχε γεννηθεί το 1882.

Η είδηση για τη διάλυση του Ελληνικού Παρθεναγωγείου, γράφει ο Α. Κουρτίδης το έτος 1887, διαδόθηκε με μεγάλη ταχύτητα όπως διαδίδονται οι δυσάρεστες ειδήσεις και «*προυξένησεν έκπληξιν*». Για το λόγο αυτό ανήσυχοι οι γονείς πήγαιναν να ρωτήσουν αν ήταν αληθινή η δυσάρεστη αυτή διάδοση και όταν βεβαιώνονταν

⁹⁰ Π. Λαράκη, (1995), *Το προσχολικό παιδί και οι ανάγκες του*, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα, σελ. 22

⁹¹ Α.Π. Κουρτίδης, (1887), *Ελληνικόν Παρθεναγωγείον, ...ό.π., σελ. 336*

«απήρχοντο περίλυποι, αναλογιζόμενοι ότι αφίετο ημιτελής η αγωγή των τέκνων των, οίαν το Παρθεναγωγείον εκείνο ηδύνατο να παράσχη»⁹².

Οι γονείς και γενικότερα τα ανώτερα κοινωνικοοικονομικά στρώματα της Αθήνας της «*εν φρονούσης κοινωνίας*», όπως την αποκαλεί ο Κουρτίδης, θεώρησαν ότι η διάλυσή του γινόταν για οικονομικούς λόγους. Επειδή έδειχναν απόλυτη εμπιστοσύνη στο εκπαιδευτήριο αυτό κάποιοι καθηγητές που είχαν τα παιδιά τους σ' αυτό, προσφέρθηκαν να διδάξουν δωρεάν προκειμένου να διατηρηθεί το Παρθεναγωγείο⁹³.

Μερικά χρόνια αργότερα, το 1900, ο Γρηγ. Ξενόπουλος, γράφοντας για την προσωπικότητα και τη δράση της Αικ. Λασκαρίδου και αναφερόμενος στο κλείσιμο του Παρθεναγωγείου σημειώνει ότι «...το δε «*Ελληνικόν Παρθεναγωγείον*», -ιστορικόν ίδρυμα πλέον-επεβλήθη τόσον εις την κοινήν εκτίμησιν, ώστε η κατά το 1887 διάλυσίς του, επελθούσα εν πλήρη ακμή, εθεωρήθη ως δυστύχημα»⁹⁴.

Αναφερόμενος στους λόγους της διάλυσης γράφει ότι «*Ένεκα οικογενειακών λόγων, η Κα Λασκαρίδου διέλυσε το Παρθεναγωγείον της και αποσυρθείσα εις την εν Καλλιθέα ιδιόκτητον έπαυλιν, αφιερώθη εις την ανατροφήν των θυγατέρων της*»⁹⁵.

Για το κλείσιμο του «*Ελληνικού Παρθεναγωγείου*», πολύ αργότερα το 1933, στο βιβλίο που εξέδωσε η Ειρήνη Λασκαρίδου, η κόρη της, γράφει ότι: «*Το 1887 η Αικ. Λασκαρίδου, ηναγκάσθη δι' οικογενειακούς λόγους να διαλύση με μεγάλην λύπην της το Ελληνικόν Παρθεναγωγείον, εν πλήρη ακμή και μετά εν έτος εγκατεστάθη οικογενειακώς εις την Καλλιθέαν, όπου αφοσιώθη εις την ανατροφήν των δύο μικροτέρων θυγατέρων της*»⁹⁶.

Μετά τη διάλυσή του το «*Ελληνικό Παρθεναγωγείο*» επανασυστήθηκε και λειτούργησε με νέα διεύθυνση. Μετονομάστηκε σε «*Αστικόν Παρθεναγωγείον*» στο οποίο Διευθύντρια ήταν η Ασπ. Σκορδέλη η οποία εγκατέλειψε τους νεωτερισμούς που είχε επιφέρει στη λειτουργία του η Αικ. Λασκαρίδου. Αργότερα το σχολείο των Χιλλ ανασυστήθηκε και τη διεύθυνση του ανέλαβε η Μπ. Μάσσων⁹⁷.

⁹² Α.Π. Κουρτίδης, (1887), *Ελληνικόν Παρθεναγωγείον Αικ. Λασκαρίδου*,.....ό.π. σελ. 335.

⁹³ Α.Π. Κουρτίδης, (1887), *Ελληνικόν Παρθεναγωγείον Αικ. Λασκαρίδου*,.....ό.π. σελ. 335.

⁹⁴ Γρ. Ξενόπουλος, (1900), *Γυναικεία πορτραίτα*....ό.π., σελ. 238.

⁹⁵ Γρ. Ξενόπουλος, (1900), *Γυναικεία πορτραίτα*....ό.π., σελ. 238.

⁹⁶ Ειρ. Λασκαρίδου, (1933), *Πώς να μορφώσωμεν*....ό.π., σελ. 38.

⁹⁷ Χαρ. Χαρίτος, (1998), *Το Ελληνικό νηπιαγωγείο και*ό.π, σελ. 170.

4.3. Η δράση της στην Εφορεία Παροχής Εργασίας

Η Αικ. Λασκαρίδου λίγο χρόνο μετά την ένταξή της στην Ένωση των Ελληνίδων δραστηριοποιήθηκε στην Εφορεία Παροχής Εργασίας. Αυτό έγινε διότι το 1897 άρχισε ο ελληνοτουρκικός πόλεμος στην Κρήτη και η γυναικεία οργάνωση έστρεψε τη δραστηριότητά της στην προσφορά βοήθειας των προσφύγων που κατέφευγαν από την Κρήτη στην Αθήνα και στον Πειραιά.

Ενδιαφέρθηκε να προσφέρει βοήθεια στις πρόσφυγες γυναίκες από την Κρήτη ώστε να κάνει πιο αξιοπρεπή και άνετη τη συντήρηση και διαβίωσή τους. Όρισε γι' αυτό Εφορεία η οποία θα φρόντιζε για την εξεύρεση και παροχή εργασίας στις γυναίκες αυτές.

Για την ενασχόλησή της στο τμήμα αυτό η κόρη της Ειρήνη γράφει στο βιβλίο της: «Ο ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897 δεν ηδύνατο να αφήσει αδρανή την ακραιφνή Ελληνίδα. Ως έφορος του Τμήματος παροχής εργασίας της Ενώσεως των Ελληνίδων ίδρυσε και διατήρησε επί έν έτος σχεδόν δύο εργαστήρια απόρων γυναικών εις τας μεγάλας αιθούσας των Δημοστ. Θεάτρων Αθηνών και Πειραιώς»⁹⁸.

Ως Έφορος του τμήματος αυτού η Αικ. Λασκαρίδου εργάστηκε «ακάματος» και με τον ενθουσιώδη ζήλο που την χαρακτήριζε άρχισε τις εργασίες στο τμήμα από την 17^η Φεβρουαρίου, «...έχουσα εις τούτο συναντηληπρίας και βοηθούς τας κυρίας της εφορείας της τα οποίας είχε διαιρέσει εις ομάδας και εκ των οποίων κατήρτισε Διοικητικόν Συμβούλιον της Εφορείας της»⁹⁹

Αυτή τη δραστηριότητα αναφέρει και η Ένωση των Ελληνίδων στη Λογοδοσία της στην οποία παρουσιάζει τη συμβολή της Αικ. Λασκαρίδου που ήταν Πρόεδρος του Εθνικού τμήματος και ανέλαβε τη δράση ως Έφορος του Τμήματος Παροχής Εργασίας αλλά και των 96 κυριών των ανωτέρων κοινωνικών τάξεων. Παρουσιάζει ότι με την ενεργό δράση της Αικ. Λασκαρίδου ιδρύθηκαν τα δύο εργαστήρια απόρων προσφύγων γυναικών, μέσα στις αίθουσες των δημοτικών θεάτρων «...Αθηνών και Πειραιώς (εν οίς εις χρονικόν διάστημα οχτώ μηνών, από Μαρτίου μέχρι Νοεμβρίου 1897, εργάτριαι.....εργάσθησαν επί αμοιβή...»¹⁰⁰.

⁹⁸ Ειρ. Λασκαρίδου, (1933), *Πώς να μορφώσωμεν ανθρώπους.....*ό.π., σελ. 38.

⁹⁹ Λογοδοσία της Ενώσεως των Ελληνίδων κατά το Α΄ αυτής έτος, συνταχθείσα υπό Καλλιρρόης Παρρέν, Γεν. Γραμματέως της Ενώσεως των Ελληνίδων, έτος 1897, Εν Αθήναις εκ του τυπογραφείου Παρασκευά Λεώνη, 1898, σελ. 53. Η λογοδοσία έγινε από την Πρόεδρο του σωματείου Ένωσις των Ελληνίδων την Ελένη Γρίβα.

¹⁰⁰ *Περίληψις των εργασιών του Εκπαιδευτικού Τμήματος των Ελληνίδων κατά την από του 1897 μέχρι του 1907 δεκαετίαν*, Εν Αθήναις 1907, σελ. 1.

Το διοικητικό συμβούλιο της Εφορείας Παροχής Εργασίας σε κοινή σύσκεψή του προχώρησε στην ίδρυση εργαστηρίων για τις πρόσφυγες γυναίκες στην Αθήνα και στον Πειραιά. Η Ένωση την εποχή εκείνη δεν είχε μεγάλα χρηματικά ποσά παρά την υποστήριξη του έργου της την οποία προσέφεραν πρόθυμα όλοι οι ομογενείς και μετά από όλη «... την θαυμασίαν δραστηριότητα, ην ανάπτυξε και η Αικ. Λασκαρίδου και αι κυρίαι της Εφορείας της προς συλλογήν εράνων»¹⁰¹.

Όλη η εγκατάσταση και των δύο εργαστηρίων, στην Αθήνα και στον Πειραιά, έγινε χωρίς έξοδα. Αυτό το επίτευγμα οφείλεται στην Αικ. Λασκαρίδου η οποία προχώρησε σε συναντήσεις και επικοινωνίες με τις διάφορες τοπικές αρχές και τις κυβερνητικές υπηρεσίες για να παραχωρηθούν στην Αθήνα το θέατρο Συγγρού και στον Πειραιά το μεγάλο Δημοτικό Θέατρο. Στους δύο αυτούς χώρους συγκεντρώνονταν «... αι πρόσφυγες εργάτιδες και υπό την εποπτείαν των κυριών της εφορείας ειργάζοντο εις ραφήν ασπρορούχων και ενδυμάτων του στρατού»¹⁰².

Η παραχώρηση της κατασκευής του ρουχισμού του Στρατού στα εργαστήρια αυτά από το Υπουργείο των Στρατιωτικών έγινε ύστερα από τις δραστήριες ενέργειες της Αικ. Λασκαρίδου προς την Κυβέρνηση, η οποία παραχώρησε και κάποια τραπέζια και θρανία¹⁰³ για τη συμπλήρωση του εξοπλισμού.

Η εργασία κατασκευής ιματισμού του Στρατού άρχισε «... κατά την κήρυξη του πολέμου, δηλ. από της 22^{ης} Μαρτίου» και έτσι προσφέρονταν εργασία άφθονη από το Υπουργείο των Στρατιωτικών στις πρόσφυγες γυναίκες.

Σε όλη τη διάρκεια του πολέμου ο αριθμός των εργαζομένων γυναικών είχε αυξηθεί, διότι στις γυναίκες που είχαν έρθει αρχικά πρόσφυγες από την Κρήτη προστέθηκαν και όσες ήρθαν από τη Θεσσαλία, αλλά και οι άποροι σύζυγοι των εφέδρων οι οποίοι καλούνταν στα όπλα. Συνολικά εργάζονταν στα δύο εργαστήρια οχτακόσιες τριάντα (830) «... εργάτιδες, αι οποίαι δια της εντίμου εργασίας των εξησφάλισαν κατά τας οδυνηράς εκείνας ημέρας την άνετον οπωσδήποτε συντήρησίν των και καταρτίσθησαν και εις την ραφήν ασπρορούχων και εις την ραφήν ανδρικού ιματισμού»¹⁰⁴.

Αλλά επειδή έληξε ο πόλεμος και υπήρχε κίνδυνος να σταματήσει η εργασία τόσων προσφύγων γυναικών που εργάζονταν στα δύο αυτά εργαστήρια «... η Έφορος της Παροχής Εργασίας, πάντοτε άγρυπνος και ακαταπόνητος... έσπευσε να ενεργήσει

¹⁰¹ Λογοδοσία της Ενώσεως των Ελληνίδων κατά το Α΄ αυτής έτος ...ό.π, σελ. 54.

¹⁰² Λογοδοσία της Ενώσεως των Ελληνίδων κατά το Α΄ αυτής έτος ...ό.π, σελ. 54.

¹⁰³ Λογοδοσία της Ενώσεως των Ελληνίδων κατά το Α΄ αυτής έτος ...ό.π, σελ. 55.

¹⁰⁴ Λογοδοσία της Ενώσεως των Ελληνίδων κατά το Α΄ αυτής έτος ...ό.π, σελ. 58.

παρά τω Υπουργώ των στρατιωτικών κ. Τσαμαδώ, αιτούσα όπως ολόκληρος η εργασία του ιματισμού του στρατού παραχωρηθεί εις τα Εργαστήρια της Ενώσεως»¹⁰⁵.

Πράγματι ο Υπουργός έστειλε έγγραφο με ημερομηνία 25 Μαΐου 1897 με το οποίο διατάζει ότι: «*Άπαντα αποκλειστικώς τα κοπτόμενα καθ' εκάστην είδη ιματισμού κλπ θέλετε παραδίδει προς ραφήν επί τω κεκανονισμένω τιμήματι εις το της Ενώσεως των Ελληνίδων Τμήμα Εργασίας το διευθυνόμενον παρά της κ. Αικ. Λασκαρίδου. 25 Μαΐου 1897. Ο Υπουργός Ν. Τσαμαδός*»¹⁰⁶.

Κατά τις αρχές του Ιουνίου μετά την πλήρη επάνοδο της χώρας στην κανονική λειτουργία που είχε πριν τον πόλεμο οι έφοροι και τα πιο «*επισημότερα δρώντα*» μέλη του Εθνικού Τμήματος, αφού τελείωσαν οι εργασίες τους αποσύρθηκαν στο τμήμα που ανήκαν αρχικά.

Έτσι και η Αικ. Λασκαρίδου αποσύρθηκε από την Εφορεία Παροχής Εργασίας, στην οποία είχε αναδειχθεί ο μεγαλύτερος και ο πιο πολύτιμος παράγοντας, με τη σπάνια ενεργητικότητα και το μεγάλο ενθουσιασμό που τη χαρακτήριζαν στον αγώνα του καλού.

Η Αικ. Λασκαρίδου επανερχόταν μετά από εκείνη τη δράση στις αγαπημένες της ενασχολήσεις του Εκπαιδευτικού Τμήματος του οποίου είχεν εκλεγεί Πρόεδρος πριν από την έναρξη των εργασιών του Εθνικού Τμήματος από τις Παιδαγωγούς κυρίες και δεσποινίδες, «*...οίτινες κατ' αρχάς απετέλεσαν τον πυρήνα του εκπαιδευτικού Τμήματος*»¹⁰⁷.

4.3.1. Τα νηπιαγωγεία της Εφορείας Παροχής Εργασίας.

Η Εφορεία της Παροχής Εργασίας παράλληλα με την υλική ανακούφιση την οποία προσέφερε προς τις εργαζόμενες γυναίκες στα εργαστήρια προσέφερε και την ηθική ικανοποίησή τους λαμβάνοντας το μέτρο της φύλαξης και προστασίας των μικρών και ανήλικων παιδιών τους.

Για το σκοπό αυτό ίδρυσε αμέσως κοντά στο χώρο των Εργαστηρίων δύο Νηπιακά Άσυλα στην Αθήνα, το ένα από τα οποία εγκαταστάθηκε στην οικία Κολιάτσου απέναντι από το μεγάλο Θέατρο και το άλλο εγκαταστάθηκε στη οικία Δ. Σούτσου

¹⁰⁵ Λογοδοσία της Ενώσεως των Ελληνίδων κατά το Α' αυτής έτος ...ό.π, σελ. 59.

¹⁰⁶ Λογοδοσία της Ενώσεως των Ελληνίδων κατά το Α' αυτής έτος ...ό.π, σελ. 59-60.

¹⁰⁷ Λογοδοσία της Ενώσεως των Ελληνίδων κατά το Α' αυτής έτος ...ό.π, σελ. 61-62.

στην οδό Σοφοκλέους, που παραχωρήθηκαν δωρεάν. Το Νηπιακό άσυλο στον Πειραιά εγκαταστάθηκε σε χώρο ο οποίος βρισκόταν κάτω από το Δημ. Θέατρο.

Στα άσυλα αυτά «...διημέρευον τα μικρά των εργαζομένων γυναικών παίζοντα και διδασκόμενα ταυτοχρόνως κατά το Φροβελιανόν σύστημα παρά διδασκαλισσών προσφύγων Κρησσών»¹⁰⁸.

¹⁰⁸ Λογοδοσία της Ενώσεως των Ελληνίδων κατά το Α΄ αυτής έτος ...ό.π, σελ. 64.

4.4. Η δράση της στο Εκπαιδευτικό Τμήμα της Ένωσης των Ελληνίδων.

Μετά τη λήξη του πολέμου του 1897 τα μέλη του Εκπαιδευτικού Τμήματος τα οποία είχαν εργασθεί στα Νηπιαγωγεία κατά τη διάρκεια του πολέμου, συγκεντρώθηκαν και προχώρησαν σε αρχαιρεσίες για την ανάδειξη του Διοικητικού Συμβουλίου του Τμήματος και την κατανομή των μελών του σε διάφορες εφορείες.

Από τις νέες αρχαιρεσίες οι οποίες έγιναν, Πρόεδρος του Διοικητικού Συμβουλίου εκλέχθηκε η *Αικ. Λασκαρίδου* και τις άλλες θέσεις κατέλαβαν τα εξής μέλη: «Αντιπρόεδρος, *Ε. Κετσέα*, Γραμματέας, *Ν. Π. Μελλά*, Ταμίας, *Ι. Αλ. Καλλιγά*, Έφοροι, *Β. Αγελάστου*, *Ε. Εμπεδοκλή*, *Ελ. Γεράκη*, *Ι. Ορφανού* και *Ν. Μανούσου*¹⁰⁹.

Οι Εφορείες οι οποίες δημιουργήθηκαν «*χάριν μεθοδικότερας λειτουργίας*» του Εκπαιδευτικού Τμήματος και στις οποίες κατατάχθηκαν τα μέλη του ήταν οι εξής: 1) *Οικονομικών*, με Έφορο την *Β. Αγελάστου*, 2) *Νηπιαγωγείων*, με έφορο την *Αικ. Λασκαρίδου*, 3) *Διδασκαλείου Νηπιαγωγών και Παιδονόμων και Ενδιδαιτήματος Διδασκαλισσών*, με εφόρους τις κυρίες *Ε. Εμπεδοκλή* και *Ι. Ορφανού*, 4) *Γυμναστικής*, με έφορο την *Ελ. Γεράκη*, 5) *Παιδαγωγών και Διευθυντριών*, με έφορο την *Ε. Κετσέα*, 6) *Εκπαιδευτικού Τμήματος Πειραιώς*, με έφορο τη *Μ. Μανούσου*¹¹⁰.

Ο αριθμός των μελών του Εκπαιδευτικού Τμήματος στις 31 Δεκεμβρίου του 1897 ανερχόταν σε 161 μέλη στην Αθήνα, από τα οποία τα 42 ήταν ενεργά και τα 29 ήταν στον Πειραιά, από τα οποία τα 24 ήταν ενεργά¹¹¹.

Μετά τη συγκρότησή του το Εκπαιδευτικό Τμήμα της Ένωσης των Ελληνίδων άρχισε τη δράση του. Εκτός από την προσωπική τους συμβολή, την ενεργητικότητα και το ζήλο που έδειξαν για την προσφορά στην Ελληνίδα βοήθησε σημαντικά η δωρεά των 20.000 δραχ. την οποία έκανε στις 3 Ιουνίου 1897 η τότε Βασίλισσα. Με αυτή την οικονομική βοήθεια το εκπαιδευτικό Τμήμα της Ένωσης των Ελληνίδων «*...ηδυνήθη να δράση φιλανθρωπικώς δι' ιδρύσεως νηπιαγωγείων απόρων ενταύθα τε και εν Πειραιεί, δι' ιδρύσεως Διδασκαλείου προς μόρφωσιν ειδικών Νηπιαγωγών και Γυμναστηρίου προς μόρφωσιν ειδικών Διδασκαλισσών της Γυμναστικής*»¹¹².

¹⁰⁹ Λογοδοσία της Ενώσεως των Ελληνίδων κατά το Α' αυτής έτος ...ό.π, σελ. 75.

¹¹⁰ Λογοδοσία της Ενώσεως των Ελληνίδων κατά το Α' αυτής έτος ...ό.π, σελ. 61-62.

¹¹¹ Λογοδοσία της Ενώσεως των Ελληνίδων κατά το Α' αυτής έτος ...ό.π, σελ. 82.

¹¹² Λογοδοσία της Ενώσεως των Ελληνίδων κατά το Α' αυτής έτος ...ό.π, σελ. 75.

4.4.1. Τα ιδρύματα του Εκπαιδευτικού Τμήματος

Το εκπαιδευτικό τμήμα της Ενώσεως των Ελληνίδων από την αρχή της δράσης του οργάνωσε και λειτούργησε τα παρακάτω ιδρύματα: 1) Α΄ Λαϊκόν Νηπιαγωγείον, 2) Β΄ Λαϊκόν Νηπιαγωγείον, 3) Διδασκαλείον Νηπιαγωγών και Παιδονόμων μετ' οικοτροφείου, 4) Γυμναστήριον, 5) Α΄ Νηπιακός κήπος, 6) Β΄ Νηπιακός Κήπος, 7) Α΄ Λαϊκόν Νηπιαγωγείον Πειραιώς και 8) Α΄ Νηπιακός Κήπος Πειραιώς¹¹³.

Παραθέτουμε στη συνέχεια μία λεπτομερή περιγραφή για κάθε ένα από τα παραπάνω ιδρύματα στα οποία απεικονίζεται η στέγασή τους, το προσωπικό τους, ο αριθμός των νηπίων, οι Σύμβουλοι που τα εποπτεύουν, οι οικονομικές δαπάνες κ.α λεπτομέρειες για την οργάνωση και τη λειτουργία τους, όπως καταγράφονται στη Λογοδοσία της Ένωσης των Ελληνίδων η οποία έγινε κατά τον πρώτο χρόνο λειτουργίας του Εκπαιδευτικού Τμήματός της .

Τα ιδρύματα του Εκπαιδευτικού Τμήματος της Ένωσης των Ελληνίδων ήταν τα εξής:

«Το Α΄ Λαϊκόν Νηπιαγωγείον. Μέχρις Οκτωβρίου 1897 εν οικία Σούτσου δωρεάν. Από 5 Δεκεμβρίου του παρελθόντος έτους εν τη καταλληλοτάτη οικία Ρόζη επί της προεκτάσεως της οδού Σατωβριάνδου, συνοικία Βάθειας. Διευθύντρια πτυχιούχος Στ. Πλειάνθους, Βοηθός Κρήσσα Μ. Καστρινάκη, Επιστάτρια. Νήπια 3-6 ετών άρρενα και θήλεα προσφύγων Κρητών 26, Θεσσαλών 18-44, Εγχωρίων απόρων 42, εν όλοις νήπια 86 τρεφόμενα δια συσσιτίου αντί 10 λεπτών.

Σύμβουλοι εφορεύουσαι Δ. Μιχαλοπούλου, Σεμ. Μουστάκα και Πολ. Λαμάσκου μετά των μελών αυτών.

Το Β΄ Λαϊκόν Νηπιαγωγείον. Από α΄ Οκτωβρίου ε.έ. εν οικία Κοττάκη οδ. Ηρακλείτου Αριθ. 10 Συνοικία Κολωνακίου. Διευθύντρια Κρήσσα Αικ. Παραδομενάκη. Επιστάτρια Κρήσσα. Νήπια 3-6 ετών άρρενα και θήλεα. Προσφύγων Κρητών 17, Θεσσαλών 8-25, Εγχώρια άπορα 40. Εν όλοις νήπια 65 τρεφόμενα δια συσσιτίου αντί 10 λεπτών. Σύμβουλοι εφορεύουσαι Ελ. Ταμμ, Α. Ξανθάκη. Α. Ατσλεν.

Διδασκαλείον Νηπιαγωγών και Παιδονόμων μετ' Οικοτροφείου. Από α΄ Σεπτεμβρίου 1897 εν οικία Ισχομάχου Οδ. Καποδιστρίου Αρ. 28 (οδ. Πατησίων), Διευθύντρια: Ουρανία Λέκα. Διδασκόμενα Μαθήματα: 1) Θεωρία της Νηπιαγωγικής Μεθόδου, 2) Τεχνικά και καλλιτεχνικά μαθήματα, 3) Παίγνια και Εργασία Νηπιαγωγείων, 4) Γυμναστική και Ρυθμικά παίγνια, 5) Άσματα Νηπιαγωγείων, 6) Υγιεινή και νοσηλευτική των παιδων, 7) Κοπι-

¹¹³ Λογοδοσία της Ενώσεως των Ελληνίδων κατά το Α΄ αυτής έτοςό.π, σελ. 77-80.

κή, 8) Πράξις εν τοις Νηπιαγωγείοις. Μαθήτριάι μέχρι Δεκεμβρίου ε.ε. τακτικά 5 επί διδάκτρους, οικότροφοι 1, εσπερινής τάξεως 9, εν όλω 15, δωρεάν 10. εκ τούτων 9 ετοιμάζονται δια τας επί πτυχίω Νηπιαγωγών εξετάσεις. Έφοροι και Σύμβουλοι εφορεύουσαι, Ε. Εμπεδοκλή, Ι. Ορφανού, Ι. Δαγκλή, Μ. Κυζηκινού, Μ. Δρασκονταειδούς.

Γυμναστήριον. Αίθουσα δωρεάν εν τα Ζαπείω μεγάρω, ευγενώς παραχωρηθείσα υπό της επιτροπής του Ζαπείου. Μαθήτριάι και μικρά άρρενα πρωϊνής τάξεως επί διδάκτρους κατά Νοέμβριον και Δεκέμβριον 16. Μαθήτριάι εσπερινής τάξεως Διδασκαλισσών Γυμναστικής κατά Ιούλιον και Αύγουστον δωρεάν από α' Σεπτεμβρίου μέχρι 31 Δεκεμβρίου ε.ε. επί διδάκτρους δρ. 3 κατά μέσον όρον, 26 κατά μήνα. Εκ τούτων ετοιμάζονται 18 δια τας εξετάσεις επί πτυχίω Γυμναστικής. Κρήσσαι Διδασκάλισσα δωρεάν Ιούλιον και Αύγουστον 7 κατά μήνα, Σεπτέμβριον και Οκτωβριον. 3 Νοέμβριον και Δεκέμβριον 1. Διδασκόμενα μαθήματα. Γυμναστική άνευ και μετά οργάνων, Γυμναστική Ρυθμική μετά οργάνων, Γυμναστική των παιδιών ρυθμ. Παιγν.

Θεωρητικά μαθήματα. Ιστορία της Γυμναστικής, ανθρωπολογία και υγιεινή, Άσματα Γυμναστικής και Ρυθμικών παιγνίων. Έφορος και Σύμβουλοι εφορεύουσαι εναλλάξ όλαι αι Κυρίαί της Εφορείας της Γυμναστικής.

Το ενδιαίτημα των νηπίων προς εξάσκησιν των Παιδονόμων και το ενδιαίτημα των διδασκαλισσών δεν ήρχισαν ακόμη, ουδ' εδαπανήθη τι προς προετοιμασίαν αυτών, διότι πρόκειται κατ' αρχάς να συγκεντρωθώσι πάντα τα ιδρύματα ταύτα εντός του Διδασκαλείου, άνευ ιδιαιτέρας δαπάνης.

Α' Νηπιακός Κήπος. Οδ. Καποδιστρίου Αριθ. 28. Ο Α' Νηπιακός Κήπος περιελήφθη εντός του διδασκαλείου ως πρότυπον μάλλον Νηπιαγωγείον προς εξάσκησιν των Νηπιαγωγών και Παιδονόμων, όθεν και ελάχιστα υπέρ αυτου εδαπανήθησαν. Συνήχθησαν 17 εν όλους νήπια επί διδάκτρους, αλλ' ένεκα τρων επιδημιών δεν εφοίτησαν τακτικώς. Νηπιαγωγός Κρήσσαι Μαρία Ξανδουδάκη.

Β' Νηπιακός Κήπος. Οικία Ρέστου οδός Ρώμα (Κολονάκιον). Από Οκτώβριον μέχρι Δεκεμβρίου διετηρήθη με τέσσερα μόνον επί διδάκτρους νήπια. Επειδή δεν προσήλθον πλείοτερα, υπενοικιάσθη η οικία από του Δεκεμβρίου. Νηπιαγωγός Κρήσσαι πτυχιούχος Αμ. Μανουσακή.

Ιδρύματα Εκπαιδευτικού Τμήματος Πειραιώς.

Α' Λαϊκόν νηπιαγωγείον, συντηρούμενον υπό της επιμελητείας του κληροδοτήματος Βασιλείου Μελά από α' Σεπτεμβρίου 1897 εν τη οικία Κωνσταντίνου, επί της γωνίας των οδών Μουνιχίας. Διευθύντρια Αργυρώ Μανηδάκη. Βοηθός, Ολ. Θεοδοσιάδου. Επιστάτρια. Νήπια 3-6 ετών άρρενα και θήγλα προσφύγων Κρητών 30, εγχώρια άπορα 35, ομού 65. Τρεφόμενα δια συσσιτίου αντί 10 λεπτ. Σύμβουλοι εφορεύουσαι, Και Σαρηγιάννη και Κ. Μάνου.

Α' Νηπιακός Κήπος Πειραιώς. Οδός Μοσχοπούλου, οδ. Πραξιτέλους. Από α' Οκτωβρίου 1897. Νηπιαγωγός Σοφία Θεοδοσιάδου. Επιστάτρια. 18 νήπια επί διδάκτρους τακτικώς φοιτήσαντα. Σύμβουλοι εφορεύουσαι, Μ. Καστέλλη, Μ. Μοσχοπούλου και Αλ. Γιάπαπα»¹¹⁴.

¹¹⁴ Λογοδοσία της Ενώσεως των Ελληνίδων κατά το Α' αυτής έτοςό.π, σελ. 77-80.

4.4.2. Η ίδρυση και λειτουργία του Διδασκαλείου Νηπιαγωγών και Παιδονόμων

Το Εκπαιδευτικό Τμήμα της Ένωσης των Ελληνίδων με Πρόεδρο την Αικ. Λασκαρίδου άρχισε τη δράση του από το Σεπτέμβριο του 1897. Το έτος αυτό θεωρείται σημαντικό¹¹⁵ για την ιστορία της Προσχολικής Αγωγής στην Ελλάδα, διότι τότε ιδρύθηκαν από την Ένωση των Ελληνίδων το Διδασκαλείο των Νηπιαγωγών, το Οικοτροφείο το οποίο υπήρχε σ' αυτό για τις μαθήτριες και ο πρώτος Νηπιακός Κήπος¹¹⁶. Αυτές οι δραστηριότητες υλοποιήθηκαν διότι προσέφερε σημαντική οικονομική βοήθεια η Βασίλισσα Όλγα, την οποία η Ένωση των Ελληνίδων χαρακτηρίζει «μεγάλη ευεργέτιδα»¹¹⁷.

Το Διδασκαλείο των Νηπιαγωγών μαζί με τη Σχολή των Γυμναστριών θεωρήθηκε από την Ένωση των Ελληνίδων κατά τη Λογοδοσία του πρώτου έτους λειτουργίας της ότι «...ήτο και είναι το καύχημα και ένεκα των πολλαπλών δυσχερειών το κατόρθωμα του Εκπαιδευτικού Τμήματος»¹¹⁸.

4.4.3. Η στέγαση του Διδασκαλείου Νηπιαγωγών

Από την 1^η Σεπτεμβρίου 1898 το Εκπαιδευτικό τμήμα εγκατέστησε το Διδασκαλείο νηπιαγωγών και τον Α΄ Νηπιακό κήπο, ο οποίος είχε ιδρυθεί για την άσκηση των Νηπιαγωγών, σε διαμέρισμα σπιτιού που είχε νοικιάσει το Προεδρείο της Ένωσης των Ελληνίδων επί της οδού Νίκης 13 στην Αθήνα¹¹⁹.

Τη στέγαση των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων της περιγράφει η Ένωση των Ελληνίδων στη λογοδοσία του πρώτου έτους λειτουργίας της. Αναφέρει για το ζήτημα αυτό ότι το Διδασκαλείο των νηπιαγωγών στεγάστηκε «εντός δύο μόνον δωματίων της εν οδώ Νίκης κατοικίας της Ενώσεως των Ελληνίδων», ότι χρησιμοποιήθηκε μια αίθουσα «του Παρθεναγωγείου της κυρίας Βέρθας Τρίπτεν, ως οικοτροφείου» και μια άλλη αίθουσα του Ζαππείου δια τις τάξεις της Γυμναστικής. Μέσα σε αυτές τις αίθουσες

¹¹⁵ Χαρ. Χαρίτος, (1998), *Το Ελληνικό νηπιαγωγείο καιό.π.*, σελ. 178.

¹¹⁶ Ειρ. Λασκαρίδου, (1933), *Πώς να μορφώσωμεν ανθρώπους.....ό.π.*, σελ. 39.

¹¹⁷ Περίληψης των εργασιών του Εκπαιδευτικού Τμήματος των Ελληνίδων κατά την από του 1897 μέχρι του 1907 δεκαετίαν, Εν Αθήνας 1907, σελ. 1.

¹¹⁸ Λογοδοσία Εκπαιδευτικού Τμήματος από 1 Ιανουαρίου μέχρι 31 Δεκεμβρίου 1899, σελ. 4.

¹¹⁹ Λογοδοσία της Ενώσεως των Ελληνίδων έτος 1898, στο Λογοδοσία της Ενώσεως των Ελληνίδων κατά το Α΄ αυτής έτοςό.π., σελ. 224-225.

«...εντόνως και μετά θάρρους ειργάσθη μέχρι τέλους του δευτέρου σχολικού έτους, ήτοι της 20 Ιουνίου 1899»¹²⁰.

Το εκπαιδευτικό Τμήμα επειδή δεν είχε τους αναγκαίους χώρους και την κατάλληλη υποδομή αναζητούσε να νοικιάσει μεγαλύτερη κατοικία για τη στέγαση του Διδασκαλείου και του παιδικού κήπου και μετά από πολλές αναζητήσεις όπως αναφέρεται στη Λογοδοσία του Εκπαιδευτικού Τμήματος της Ένωσης των Ελληνίδων «...ευρέθη καταλληλοτάτη τοιαύτη η οικία Βερσή εν οδώ Λυκαβητού, εις ην και εγκατεστάθησαν από 1^{ης} Σεπτεμβρίου 1899 το τε Διδασκαλείον των Νηπιαγωγών με τα του Οικοτροφείου και ο Νηπιακός Κήπος»¹²¹.

Η εγκατάσταση του Διδασκαλείου στο χώρο αυτό ενώ εξυπηρετούσε λόγω της θέσης και του κήπου δεν ήταν όμως επαρκής ώστε να καλύψει όλες τις ανάγκες λειτουργίας του. Για το σκοπό αυτό ξεκίνησε η Ένωση των Ελληνίδων νέες προσπάθειες για αναζήτηση του κατάλληλου χώρου. Ειδικά για την ανάγκη αναζήτησης νέου οικήματος η Ένωση των Ελληνίδων στη λογοδοσία της αναφέρει ότι: «Δυσχερές ήτο και πάλιν το ζήτημα της ευρέσεως οικίας δια το Διδασκαλείον, καθ' όσον η εν οδώ Λυκαβητού, αν και καταλληλοτάτη ένεκα της θέσεως και του κήπου αυτής, δεν ήτο όμως αρκετά ευρύχωρος δια τας κατά τον Σεπτέμβριον αναμενομένας δέκα οικοτρόφους του Συλλόγου. Επειδή δε ήτο επάναγκες να ευρεθή οικία προ της αναχωρήσεως της προέδρου, ενοικιάσθη η επί της Λεωφόρου Αμαλίας αριθ. 10 μεγάλη οικία Σταμπουλοπούλου, όπου εγκατεστάθη το Διδασκαλείον από Σεπτεμβρίου 1900. Αλλ' η εκλογή της οικίας ταύτης δεν απεδείχθη επιτυχής, ένεκα της ελλείψεως κήπου και του ενοικίου Δρ. 400 κατά μήνα»¹²².

Μετά από νέα αναζήτηση βρέθηκε νέο κατάλληλο κτίριο στο οποίο μετακόμισε για να στεγαστεί το Διδασκαλείο με το νηπιακό του κήπο. Έτσι από την 1^η Σεπτεμβρίου του 1907 το Συμβούλιο του Εκπαιδευτικού Τμήματος νοίκιασε για μια πενταετία, δηλαδή μέχρι 31 Αυγούστου 1912, την οικία των κληρονόμων Μέρλιν στη Λεωφόρο Κηφισίας 9, και εγκατέστησε εκεί τα εκπαιδευτικά του ιδρύματα. Η επιλογή της κατοικίας έγινε διότι διαπιστώθηκε ότι ανταποκρινόταν σε όλες τις απαιτήσεις του Διδασκαλείου, όπως στη θαυμάσια τοποθεσία που βρισκόταν, στο μέγεθός της και το πλήθος των δωματίων¹²³.

¹²⁰ Λογοδοσία Εκπαιδευτικού Τμήματος από 1 Ιανουαρίου μέχρι 31 Δεκεμβρίου 1899, σελ. 1.

¹²¹ Λογοδοσία Εκπαιδευτικού Τμήματος από 1 Ιανουαρίου μέχρι 31 Δεκεμβρίου 1899, σελ. 6.

¹²² Λογοδοσία Εκπαιδευτικού Τμήματος από 1 Ιανουαρίου μέχρι 31 Δεκεμβρίου 1900, σελ. 25.

¹²³ Λογοδοσία του Εκπαιδευτικού Τμήματος..... έτους 1909-1910, σελ. 29.

Ο χώρος αυτός ήταν ο τελευταίος στο οποίο στεγάστηκε το Διδασκαλείο των Νηπιαγωγών στην Αθήνα και η εγκατάσταση έγινε «... με δικαίαν προσδοκίαν ευρύτερας ακόμη εν τω μέλλοντι δράσεως»¹²⁴.

Μετά από αυτή την εγκατάσταση το Διδασκαλείο των Νηπιαγωγών μεταφέρθηκε¹²⁵, το 1912, από την Αικ. Λασκαρίδου «...εν τη εξοχική Καλλιθέα, υπό την άμεσον αυτής επίβλεψιν»¹²⁶ όπου λειτούργησε μέχρι το 1959 ως Διδασκαλείο Νηπιαγωγών.

Από το 1959 μέχρι το 1988 λειτούργησε ως διετής Σχολή Νηπιαγωγών Καλλιθέας σύμφωνα με τα πρότυπα των διετών Παιδαγωγικών Ακαδημιών. Από το 1970 μεταφέρθηκε η λειτουργία της Σχολής Νηπιαγωγών στις εγκαταστάσεις της Εκάλης λόγω της ανεπάρκειας των χώρων στην Καλλιθέα στις οποίες λειτούργησε μέχρι την κατάργηση των Σχολών Νηπιαγωγών και τη λειτουργία των Παιδαγωγικών Τμημάτων στα Πανεπιστήμια.

Αυτό έγινε με το νόμο 1268 του 1982 που άλλαξε το καθεστώς της μόρφωσης των δασκάλων και νηπιαγωγών. Σύμφωνα με διάταξη του νόμου αυτού καταργήθηκαν οι Παιδαγωγικές Ακαδημίες και οι Σχολές Νηπιαγωγών και από τότε μέχρι σήμερα οι νηπιαγωγοί μορφώνονται στα Παιδαγωγικά Τμήματα των Πανεπιστημίων της χώρας.

Σε όλο το διάστημα λειτουργίας του στην Αθήνα το Διδασκαλείο Νηπιαγωγών στεγάστηκε στους αναφερόμενους παρακάτω χώρους και για το αντίστοιχο χρονικό διάστημα. Το πρώτο έτος λειτουργίας του στεγάστηκε από 1^{ης} Σεπτεμβρίου 1897 «στην οικία Ισχομάχου», οδ. Καποδιστρίου, Αριθ. 28 (οδ. Πατησίων)¹²⁷, και είχε 15 μαθήτριες. Το δεύτερο έτος 1898 μετακόμισε στην οδό Νίκης όπως παρουσιάστηκε πιο πάνω, όπου βρισκόταν τα γραφεία της Ένωσης των Ελληνίδων, το τρίτο έτος από 1^{ης} Σεπτεμβρίου 1899 λειτούργησε στην οδό Λυκαβηττού στο Κολονάκι, το τέταρτο έτος από 1^{ης} Σεπτεμβρίου 1900 μεταφέρθηκε στην οικία Σταμπουλοπούλου η οποία βρισκόταν στη Λεωφ. Αμαλίας 10 στο Σύνταγμα, στην οποία παρέμεινε μέχρι το 1907, οπότε από 1^{ης} Σεπτεμβρίου 1907 μεταφέρθηκε στην οικία των κληρονόμων Μέρλιν στην οδό Κηφισίας 9 στους Αμπελοκήπους στην οποία παρέμεινε επί μια πενταετία μέχρι το 1912, οπότε μεταφέρθηκε τελικά στην Καλλιθέα.

¹²⁴ Λογοδοσία του Εκπαιδευτικού Τμήματος της Ενώσεως των Ελληνίδων από του σχολικού έτους 1902-1903 μέχρι τέλους του σχολικού έτους 1909-1910, εν Αθήναις, τύποις Π.Δ. Σακελαρίου, 1910, σελ. 10.

¹²⁵ Ζομπανάκης Γ. (1956), *Η εν Ελλάδι κατάστασις από απόψεως...ό.π.* σελ. 52.

¹²⁶ Επρ. Λασκαρίδου, (χ.χ.), *Συντομότατη βιογραφία...ό.π.*, σελ. 4.

¹²⁷ Λογοδοσία της Ενώσεως των Ελληνίδων κατά το Α' αυτής έτοςό.π., σελ. 78.

4.4.4. Η λειτουργία του Διδασκαλείου Νηπιαγωγών

Το Διδασκαλείον των Νηπιαγωγών που λειτούργησε με τις φροντίδες της Ένωσης των Ελληνίδων ήταν την εποχή εκείνη το μοναδικό ίδρυμα στην Ελλάδα το οποίο εκπαίδευε νηπιαγωγούς. Αρχισε την εκπαιδευτική δράση του το 1897 με πολλές δυσκολίες και με λίγες μαθήτριες αλλά όπως αναφέρει η Ένωση των Ελληνίδων στη Λογοδοσία της το Διδασκαλείο «...προβαίνει εντόνως εις την οσημέραι τελειοτέραν πραγματοποίησιν του προορισμού αυτού, όσον και τα συμπληρωματικά αυτού ιδρύματα, ο Νηπιακός δηλαδή Κήπος και η Σχολή της Γυμναστικής των θηλέων. Η κοινωνία άρχισε να αισθάνηται τα εκ των ιδρυμάτων τούτων ευεργετήματα και αι μαθήτριάι, θυγατέρες του λαού και πασών των κοινωνικών τάξεων, προσέρχονται μετ' εμπιστοσύνης, τιθέμεναι υπό την προστασίαν των κυριών του Συμβουλίου του εκπαιδευτικού Τμήματος.

Ούτω αι Ελληνίδες μας, εκ παντοίων χωρών της τε δούλης και της ελευθέρας Ελλάδος προσερχόμεναι, διαπαιδαγωγούνται και ειδικώς μορφούνται επί διειτίαν, εις το τέρμα της οποίας τη φροντίδι του Συμβουλίου αποστέλλονται ως απόφοιτοι Νηπιαγωγοί και Παιδονόμοι εις τας πατρίδας αυτών ή εις διάφορα κέντρα της τε Ανατολής και της Δύσεως, όπου Ελληνικαί κοινότητες, ή τοποθετούνται ενταύθα...»¹²⁸.

Παρουσιάζοντας παρακάτω από την πολύχρονη δράση και λειτουργία του Διδασκαλείου το μαθητικό δυναμικό και τα μαθήματα που διδάχθηκαν κατά το πρώτο έτος λειτουργίας του Διδασκαλείου των Νηπιαγωγών στοχεύουμε στο να δοθεί μια εικόνα για την κατάσταση που επικράτησε στο ίδρυμα αυτό κατά την έναρξη λειτουργίας του.

Το 1898 ήταν το πρώτο έτος λειτουργίας και φοίτησαν στο Διδασκαλείο των Νηπιαγωγών είκοσι (20) μαθήτριες από τις οποίες οι πέντε (5) ήταν οικότροφοι, οι 6 ημίτροφοι και οι 9 εξωτερικές οι οποίες έμεναν στο Παρθεναγωγείο της Ελβετίδας κ. Τρίττεν και επιβλεπόταν από τη Διευθύντρια του Νηπιαγωγείου του Διδασκαλείου την Ουρ. Λέκκα.

Στο Διδασκαλείο διδάσκονταν από καθηγητές και δασκάλους τα εξής μαθήματα: 1) Γενική Παιδαγωγική, 2) Θεωρία της Φροεβελιανής Μεθόδου, 3) Πραγματογνωσία, 4) Υγιεινή, 5) Θεωρία των Φροεβελιανών Παιγνίων και Εργασιών, 6) Ιχνογραφία και Ζωγραφική, 7) Τεχνικές και Καλλιτεχνικές Εργασίες, 8) Ραπτική και Κοπτική α-

¹²⁸ Λογοδοσία Εκπαιδευτικού Τμήματος από 1 Ιανουαρίου μέχρι 31 Δεκεμβρίου 1900, σελ. 32.

σπρροούχων και φορεμάτων, 9) Ωδική, 10) Ρυθμικά Παίγνια και τα της Γυμναστικής, 11) Ανόργανη και ενόργανη Γυμναστική, 12) Ιστορία και Παιδαγωγία της Γυμναστικής, 13) Φυσική και Ανθρωπολογία, 14) Πρακτικές εφαρμογές διδασκαλίας καθημερινά στο Νηπιαγωγείο και στο Γυμναστήριο και 15) Γαλλική γλώσσα από μία ώρα καθημερινά¹²⁹.

Το Διδασκαλείο Νηπιαγωγών της Ένωσης των Ελληνίδων λειτούργησε τα τρία πρώτα σχολικά έτη 1997-1900 ως μονοτάξιο, από το 1900¹³⁰ έγινε διτάξιο και από το 1908 μέχρι το 1929 τριτάξιο και στη συνέχεια μέχρι το 1959 ως τετρατάξιο. Δεχόταν για εκπαίδευση νηπιαγωγών πτυχιούχες δασκάλες στις οποίες χορηγούνταν μετά από επιτυχείς εξετάσεις κρατικό πτυχίο, ενώ στις απόφοιτες του Διδασκαλείου που δεν ήταν πτυχιούχες χορηγούσε η «Ένωση Ελληνίδων» σχετικό δίπλωμα.

Η πρώτη αύξηση του χρόνου φοίτησης στο Διδασκαλείο των Νηπιαγωγών έγινε το έτος 1900 για την οποία η ένωση των Ελληνίδων αναφέρει ότι: «*απεφασίσθη όπως επεκταθεί ο χρόνος μορφώσεως των μελλουσών νηπιαγωγών εις δύο έτη, όπως τελειότερον καταρτίζονται αύται και πληρέστερον να κατανοώσι το πνεύμα του εκπολιτιστικού τούτου συστήματος*¹³¹».

Η αύξηση των ετών φοίτησης έγινε διότι παρατηρήθηκε να έχουν πολλές ελλείψεις οι μαθήτριες οι οποίες προσέρχονταν στο Διδασκαλείο για φοίτηση είτε ήταν πτυχιούχες δασκάλες, είτε όχι. Οι ελλείψεις που είχαν εστιάζονταν στην απαιτούμενη τεχνική πάνω στο φροβελιανό σύστημα, στην καλλιτεχνική προπαιδεία αλλά και σε άλλες ατέλειες μόρφωσης και αγωγής¹³².

Για το λόγο αυτό το σχολικό έτος 1899-1900 από τις 36 μαθήτριες που είχαν εγγραφεί τελείωσαν τον Ιούνιο του 1900 μόνο 14 Νηπιαγωγοί. Οι υπόλοιπες 22 μαθήτριες παρέμειναν και κατατάχθηκαν ως δευτεροετείς για το σχολικό έτος 1900-1901 και με την προσέλευση άλλων 24 μαθητριών έγιναν συνολικά 46¹³³.

Το Διδασκαλείο των Νηπιαγωγών συνέχισε τη λειτουργία του ως ιδιωτικό εκπαιδευτικό ίδρυμα χωρίς να υπάρχει αναγνώριση των πτυχίων που χορηγούσε. Για πρώτη φορά το έτος 1904, παρουσιάζει η Ένωση των Ελληνίδων στη Λογοδοσία της «...*επί Υπουργείας του φιλοπροόδου και ρέκτου Υπουργού κ. Σπ. Στάη, το Διδασκαλείον των Νηπιαγωγών και των Παιδονόμων ανεγνωρίσθη δια Βασιλ. Διατάγματος της 2*

¹²⁹ Λογοδοσία της Ενώσεως των Ελληνίδων έτος 1898, στο Λογοδοσία της Ενώσεως των Ελληνίδων κατά το Α' αυτής έτος ...ό.π, σελ. 226.

¹³⁰ Π. Δαράκη, (1995), *Το προσχολικό παιδί και οι ανάγκες του*, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα, σελ. 23.

¹³¹ Λογοδοσία Εκπαιδευτικού Τμήματος από 1 Ιανουαρίου μέχρι 31 Δεκεμβρίου 1900, σελ. 26.

¹³² Λογοδοσία Εκπαιδευτικού Τμήματος από 1 Ιανουαρίου μέχρι 31 Δεκεμβρίου 1900, σελ. 25.

¹³³ Λογοδοσία Εκπαιδευτικού Τμήματος από 1 Ιανουαρίου μέχρι 31 Δεκεμβρίου 1900, σελ. 28.

Ιουνίου 1904 ως Διδασκαλείον του Κράτους, μετά του εν αυτώ προτύπου Νηπιακού Κήπου, αι δε απόφοιτοι αυτού μαθήτριάι, εξεταζόμεναι υπό επισήμου εξεταστικής επιτροπής λαμβάνουσιν έκτοτε πτυχία του Υπουργείου της δημ. Εκπαιδύσεως»¹³⁴.

Σύμφωνα με το άρθρο 2 του διατάγματος αυτού το «*Διδασκαλείον των Νηπιαγωγών απαρτίζεται εκ δύο ενιαυσίων τάξεων*». Για τη φοίτηση στο Διδασκαλείο μπορούσαν να καταταχθούν πτυχιούχες δασκάλες στη Β΄ τάξη και στην Α΄ τάξη όσα κορίτσια είχαν αποκτήσει απολυτήριο της όγδοης τάξης Ανώτερου Παρθεναγωγείου. Τα μαθήματα τα οποία προβλέπονταν να διδάσκονται στο Διδασκαλείο ήταν: *η Ψυχολογία, η Διδακτική, η Παιδαγωγική, η Θεωρία της μεθόδου του Φροέβελ, η υγιεινή ιδιαίτερα των παιδιών και τα διδασκόμενα στους παιδικούς κήπους δηλαδή, πραγματογνωσία, ωδική, ρυθμικά παίγνια, χειροτεχνία και παιχνίδια κατανεμημένα στις δύο τάξεις του*¹³⁵.

Για άλλη μια φορά κατά το έτος 1908 ο ίδιος Υπουργός Εκπαίδευσης ο Σπ. Στάης σημειώνει η Ένωση των Ελληνίδων «...*ευηρεστήθη να χορηγήση εις το Διδασκαλείον δια Βασιλ. Διατάγματος το δικαίωμα προσθήκης τρίτης τάξεως, χάριν πληρεστέρας εξασκήσεως των μαθητριών αυτού, ανεβίβασε δε την υπέρ του Διδασκαλείου ετησίαν χορηγίαν του Υπουργείου της δημ. Εκπαιδύσεως...*»¹³⁶.

Η προσθήκη του τρίτου έτους φοίτησης στο Διδασκαλείο των νηπιαγωγών έγινε διότι είχαν προστεθεί νέα μαθήματα στο πρόγραμμα σπουδών και διότι είχε διαπιστωθεί η ανεπαρκής μόρφωση των προσερχομένων μαθητριών. Έτσι με την προσθήκη μιας δοκιμαστικής προκαταρκτικής τάξης θα δίνονταν η δυνατότητα να προβιβάζονται στη Β΄ τάξη μόνον όσες είχαν αναδειχθεί ως ικανές και στη συνέχεια θα τελειοποιούνταν με περισσότερη πρακτική άσκηση στην Τρίτη τάξη.

Για την επιτυχία αυτού του στόχου από το Σεπτέμβριο του 1908 συστήθηκε η Γ΄ τάξη με Βασιλικό Διάταγμα και μεταρρυθμίστηκε ανάλογα και το Πρόγραμμα του Διδασκαλείου. Την ικανοποίησή του για τη ρύθμιση αυτή παρουσιάζει στη λογοδοσία του το Εκπαιδευτικό Τμήμα σημειώνοντας ότι «*Τα αγαθά αποτελέσματα της αναγκαιότητας ταύτης προσθήκης εγένοντο ήδη καταληπτά κατ' Ιούνιον 1909 και 1910 εις τας*

¹³⁴ **Λογοδοσία** του Εκπαιδευτικού Τμήματος της Ενώσεως των Ελληνίδων από του σχολικού έτους 1902-1903 μέχρι τέλους του σχολικού έτους 1909-1910, εν Αθήναις, τύποις Π.Δ. Σακελαρίου, 1910, σελ. 8-9. Το σχετικό Διάταγμα παρατίθεται στο παράρτημα.

¹³⁵ **Λογοδοσία** του Εκπαιδευτικού Τμήματος ...του σχολικού έτους 1909-1910, ...ό.π., σελ. 54.

¹³⁶ **Λογοδοσία** του Εκπαιδευτικού Τμήματος... έτους 1909-1910, ό.π., σελ. 9.

επί πτυχίω εξετάσεις των τριετών μαθητριών, αίτινες απέσπασαν τα ένθερμα συγχαρητήρια της επιτροπής»¹³⁷.

Το Διδασκαλείο Νηπιαγωγών της Ένωσης των Ελληνίδων στην Καλλιθέα, συνέχισε τη λειτουργία του και μετά το θάνατο της Αικ. Λασκαρίδου το 1916.

Από το 1897 μέχρι το 1914 λειτούργησε σαν ίδρυμα ιδιωτικής πρωτοβουλίας. Το 1914 με το Διάταγμα της 5/10/1914 αναγνωρίστηκε ως ισότιμο με τα κρατικά.¹³⁸

Το 1922 όταν πρόεδρος στο Σύλλογο προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων ήταν ο Αθ. Βρυζάκης το Διδασκαλείο Νηπιαγωγών παρελήφθη από το Δημόσιο και οι απόφοιτές του διορίζονταν από το Κράτος σύμφωνα με το σχετικό Ν.Δ. της 31-12-1922/Φ.Ε.Κ. 3/1923. Ενώ το Διδασκαλείο αναλήφθηκε από το δημόσιο η «...Γυναικεία Εκπαιδευτική Ένωσις παρέλαβεν υπό την διοίκησίν της το Οικοτροφείον»¹³⁹.

Με την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929 στο τριτάξιο διδασκαλείο νηπιαγωγών προστέθηκε και τέταρτο έτος φοίτησης. Ως τετρατάξιο λειτούργησε μέχρι την αναβάθμισή του σε σχολή νηπιαγωγών το 1959. Σύμφωνα με το νόμο 4367 του 1929 (ΦΕΚ 291/17-08-1929, τ. Α΄) στην Α΄ τάξη του Διδασκαλείου γίνονταν δεκτές ύστερα από εισιτήριες εξετάσεις μαθήτριες που είχαν αποκτήσει απολυτήριο της Στ΄ τάξης του δημοτικού σχολείου, δημόσιου ή ιδιωτικού. Στη Β΄ τάξη του Διδασκαλείου μπορούσαν να καταταχθούν ύστερα από εισιτήριες εξετάσεις μαθήτριες που είχαν αποκτήσει ενδεικτικό κάποιας τάξης του γυμνασίου. Σε ανώτερη τάξη από τη Β΄ δεν επιτρέπονταν κατάταξη¹⁴⁰.

4.4.5. Η Διεύθυνση του Διδασκαλείου Νηπιαγωγών

Η πρώτη διευθύντρια του Διδασκαλείου Νηπιαγωγών ήταν η ίδια η Αικατερίνη Λασκαρίδου για το πρώτο έτος λειτουργίας του 1897¹⁴¹. Στη συνέχεια ανέλαβε Διευθύντρια η Μαρία Κρίκου¹⁴². Η Μαρία Κρίκου ήταν η δεύτερη Διευθύντρια η οποία ξεκίνησε την παρουσία της στο Διδασκαλείο νηπιαγωγών ως μαθήτρια το σχολικό έτος 1898-1899 και τον Ιούνιο του έτους 1899 αποφοίτησε από αυτό. Στη λογοδοσία

¹³⁷ Λογοδοσία του Εκπαιδευτικού Τμήματος.... έτους 1909-1910, σελ. 30.

¹³⁸ Σ. Μπουζάκης, Χρ. Τζήκας, (1996), *Η κατάρτιση των δασκάλων-διδασκαλισσών και των νηπιαγωγών στην Ελλάδα, τόμος Α΄*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, σελ. 61 και 436.

¹³⁹ Επρ. Λασκαρίδου, (1933), *Πώς να μορφώσωμεν ανθρώπους.....ό.π.*, σελ. 44.

¹⁴⁰ Σ. Μπουζάκης, Χρ. Τζήκας, (1996), *Η κατάρτιση των ...και των νηπιαγωγών ...ό.π.*, σελ. 653-655.

¹⁴¹ Μεγάλη Παιδαγωγική Εγκυκλοπαίδεια, (Μ.Π.Ε.), τόμος 2^{ος}, σελ. 462-463 και Έκδοσις Παιδαγωγικών Ακαδημιών, *Ο Παιδαγωγός, Διασχολική έκδοσις Παιδαγωγικών Ακαδημιών*, το κεφάλαιο *Σχολή Νηπιαγωγών Καλλιθέας* (60-73), Λευκωσία, Κύπρος, 1969: 61-62

¹⁴² Έκδοσις Παιδαγωγικών Ακαδημιών, *Ο Παιδαγωγός, Διασχολική έκδοσις ...ό.π.* σελ. 61-62.

του Εκπαιδευτικού Τμήματος δίνεται η παρακάτω πληροφορία για τη δράση της στο Διδασκαλείο. Έλαβε «*άριστον πτυχίον Νηπιαγωγών και από τον Σεπτέμβριον του 1899 ανέλαβε δραστηρίως και μετά πολλού ζήλου την Διεύθυνσιν αυτού του Διδασκαλείου συντελέσασα εν πολλοίς εις την ευόδωσιν του έργου δια της στοργικής και κατά το Φροβελιανόν Σύστημα ειδικής διαπαιδαγωγήσεως των μαθητριών ημών, ων επαξίως φέρει την ευθύνην*»¹⁴³.

Σε άλλη αναφορά στη Λογοδοσία της Ένωσης των Ελληνίδων για το έτος 1909-1910 παρουσιάζεται ότι «*...προίσταται από του 1899, αόκνως και ησύχως τα πάντα διευθύνουσα και επιτηρούσα, η Διευθύντρια κ. Μαρία Κρίκου*»¹⁴⁴. Στο ίδιο κείμενο αναφέρεται ότι βοηθοί της Διευθύντριας, ως υποδιευθύντριες, υπήρξαν κατά το πρώτο διάστημα λειτουργίας του Διδασκαλείου μέχρι το 1910 τα εξής πρόσωπα: Από το 1902 μέχρι το 1904 η Ελένη Σωτηροπούλου, από το 1904 μέχρι το 1909 η Λαμπρινή Αποστολάκη και από το 1909 η Ουρανία Λέκκα. Από το έτος 1906 προστέθηκε σ' αυτές ως επιμελήτρια η Αικατερίνη Τζωαννοπούλου.

Τη Μαρία Κρίκου διαδέχθηκε στη διεύθυνση του Διδασκαλείου η Αικατερίνη Τζωαννοπούλου. Ήταν και αυτή μαθήτρια της Αικατερίνης Λασκαρίδου και απόφοιτη του Διδασκαλείου Νηπιαγωγών Καλλιθέας. Η Αικατερίνη Τζωαννοπούλου διετέλεσε η μακροβιότερη Διευθύντρια του Διδασκαλείου Νηπιαγωγών Καλλιθέας μέχρι το 1950, σχεδόν σε όλη τη χρονική διάρκεια της δράσης του¹⁴⁵.

Η θέση της διευθύντριας παρέμεινε κενή το χρονικό διάστημα 1950-1952¹⁴⁶. Το 1952 τοποθετήθηκε διευθύντρια η Παναγιώτα Κυριαζοπούλου-Βαληνάκη η οποία ήταν η τέταρτη και η τελευταία διευθύντρια του Διδασκαλείου Νηπιαγωγών Καλλιθέας κατά το χρόνο που λειτούργησε ως Διδασκαλείο¹⁴⁷.

4.4.6. Οι διδάσκοντες στο Διδασκαλείο Νηπιαγωγών

Κατά τη μακρόχρονη λειτουργία του Διδασκαλείου των Νηπιαγωγών δίδαξαν πολλά άτομα τα διάφορα μαθήματα στις καταρτιζόμενες νηπιαγωγούς. Στην παρου-

¹⁴³ Λογοδοσία του Εκπαιδευτικού Τμήματος..... έτους 1909-1910, σελ. 17.

¹⁴⁴ Λογοδοσία του Εκπαιδευτικού Τμήματος..... έτους 1909-1910, σελ. 25.

¹⁴⁵ Π. Δαράκη, Φρ. Χατζηκωνσταντίνου, (1981), *Παιδικοί σταθμοί και νηπιαγωγεία*, εκδ. Δίπτυχο, Αθήνα, σελ. 51, επίσης βλ. Έκδοσις Παιδαγωγικών Ακαδημιών, *Ο Παιδαγωγός, Διασχολική έκδοσις ...ό.π.* σελ. 61-62.

¹⁴⁶ Έκδοσις Παιδαγωγικών Ακαδημιών, *Ο Παιδαγωγός, Διασχολική έκδοσις ...ό.π.* σελ. 62.

¹⁴⁷ Μεγάλη Παιδαγωγική Εγκυκλοπαίδεια, (Μ.Π.Ε.), τόμος 2^{ος}, σελ. 462-463 και Έκδοσις Παιδαγωγικών Ακαδημιών, *Ο Παιδαγωγός, Διασχολική έκδοσις.....ό.π.*, σελ., 61-62.

σίαση που θα γίνει θα αναφερθούν μόνο τα άτομα τα οποία δίδαξαν τα πρώτα χρόνια λειτουργίας του Διδασκαλείου από το 1902 μέχρι το 1910 σε μια προσπάθεια να φανεί το επίπεδο της μόρφωσης των υποψηφίων νηπιαγωγών.

Τα μαθήματα τα οποία προσφέρθηκαν στο Διδασκαλείο Νηπιαγωγών και οι διδάσκοντες οι οποίοι τα δίδαξαν ήταν οι εξής:

1) *Θεωρία των Φρεβελιανών μαθημάτων, δώρων και εργασιών*, σε όλες τις τάξεις δίδαξε η Μαρία Κρίκου από το 1900-1910.

2) *Νοσηλεία*, δίδαξε η Άννα Κατσίγρα από το 1902 μέχρι το 1910.

3) *Παιδαγωγική* δίδαξε ο Αριστοτέλης Κουρτίδης από το 1902 μέχρι το 1909 και ο Ζαμάνης το 1910.

4) *Ιστορία* δίδαξε η Θηρεσία Ευαγγελίδου από το 1902 μέχρι το 1905.

5) *Ιστορία και Αρχαιολογία*, δίδαξε ο Γ. Σωτηριάδης από το 1905 μέχρι το 1909 και η Ουρ. Λέκκα το 1910.

6) *Γαλλική γλώσσα* δίδαξε η Ν. Αναστασιάδου την περίοδο 1902 μέχρι 1904 και η Μ. Guillaume τα έτη 1904-1910.

7) *Ερμηνεία του Ευαγγελίου* δίδαξε ο Μεσσολωράς για τη χρονική περίοδο 1902-1910 δωρεάν.

8) *Ωδική* δίδαξε ο Καμηλάρης από το 1902 ως το 1905 και η Ι. Παπαμόσχου από το 1905-1910.

9) *Εκκλησιαστική Μουσική* δίδαξε ο Κανακάκης την περίοδο 1902 μέχρι 1905, για ένα έτος δωρεάν όπως και ο Γ. Σακελλαρίδης δωρεάν από 1906-1910.

10) *Γυμναστική* δίδαξε ο Ι. Χρυσάφης από το 1903 έως το 1909 και ο Νικολόπουλος το 1910.

11) *Χορό* δίδαξε ο Ανδρέοπουλος την περίοδο 1903-1910.

14) *Υγιεινή* δίδαξε ο Ν. Κυριακός, γιατρός, δωρεάν από το 1905.

15) *Τεχνικές εργασίες* δίδαξε η Αικ. Τζωανοπούλου από το 1905 μέχρι το 1910 και από το 1907 μέχρι το 1909 ο κ. και η κ. Γιαβάση.

16) *Ιχνογραφία και Πλαστική* δίδαξε ο Μ. Γεωργαντής από το 1906 μέχρι το 1909.

17) *Κηπουρική* δίδαξε ο Χάϊμων τα έτη 1908-1909.

18) *Απαγγελία* δίδαξε η Θεώνη Παπά τα έτη 1908-1909.

19) *Αρμόνιο* δίδαξε ο Ξανθόπουλος από το 1908 μέχρι το 1909¹⁴⁸.

4.4.7. Ο πρότυπος νηπιακός κήπος

Το 1897 όταν ιδρύθηκε το Διδασκαλείο νηπιαγωγών ιδρύθηκε και ένα πρότυπο νηπιαγωγείο προσαρτημένο σ' αυτό για την άσκηση των σπουδαστριών .

Το νηπιαγωγείο πήρε το όνομα «*πρότυπος νηπιακός κήπος*». Εδώ φαίνεται ότι για την ονομασία του νηπιαγωγείου η Αικ. Λασκαρίδου υιοθέτησε σε μετάφραση τον τίτλο που εμπνεύσθηκε ο δημιουργός των παιδικών κήπων, των Kindergarten, ο Φροέβελ¹⁴⁹.

Τον πρώτο χρόνο λειτουργίας του Διδασκαλείου «*ένεκα ελλείψεως χώρου δεν διετηρήθη ο πρότυπος εν τω Διδασκαλείω Νηπιακός Κήπος, επί ζημιά διδάκτρων αφ' ενός και εξασκήσεως των μαθητευομένων Νηπιαγωγών αφ' ετέρου, αίτινες ένεκα τούτου ατελέστατα ηδυνήθησαν να εξετασθώσιν εις την πρακτικήν διδασκαλίαν επί τινων νηπίων Παρθεναγωγείου Τρίττεν*»¹⁵⁰.

Τα επόμενα χρόνια ο πρότυπος Νηπιακός κήπος λειτούργησε πάντα προσαρτημένος στο Διδασκαλείο των νηπιαγωγών για την πρακτική άσκηση των υποψηφίων νηπιαγωγών.

¹⁴⁸ Λογοδοσία του Εκπαιδευτικού Τμήματος..... έτους 1909-1910, σελ. 25-26.

¹⁴⁹ Αικ. Κοσμά, (1975), *Ιστορία Προσχολικής Αγωγής*,...ό.π., σελ. 166.

¹⁵⁰ Λογοδοσία Εκπαιδευτικού Τμήματος από 1 Ιανουαρίου μέχρι 31 Δεκεμβρίου 1899, σελ. 1.

4.5. Η δράση της για την Προσχολική αγωγή

4.5.1. Ο αγώνας για την ίδρυση Λαϊκών Νηπιαγωγείων

Όλες οι προσπάθειες της Αικ. Λασκαρίδου και οι αγώνες της εστιάστηκαν στην καθιέρωση του Φροβελιανού συστήματος αγωγής των νηπίων στην Ελλάδα. Από τα πρώτα βήματα της Ένωσης των Ελληνίδων, από το 1897, όταν η Αικ. Λασκαρίδου ήταν Πρόεδρος του Εκπαιδευτικού Τμήματος δραστηριοποιήθηκε και «...*ίδρυσεν, ιδίως δια τα νήπια των προσφύγων, δύο Λαϊκά Νηπιαγωγεία εις τας Αθήνας και ένα εις τον Πειραιά*»¹⁵¹.

Το 1901 με την συνδρομή της Βασίλισσας Όλγας η Αικ. Λασκαρίδου, Πρόεδρος πάντοτε και ψυχή του Εκπαιδευτικού Τμήματος της Ενώσεως των Ελληνίδων, ίδρυσε νέο Λαϊκό Νηπιαγωγείο στη συνοικία του Μακρυγιάννη»¹⁵².

Με τις οδηγίες και τα προγράμματά της ιδρύθηκε επίσης και το Λαϊκό Νηπιαγωγείο, στον Άγιο Νικόλαο Πευκακίων¹⁵³, το οποίο ήταν τότε πράγματι υποδειγματικό¹⁵⁴.

Αργότερα το 1905 ύστερα από πρωτοβουλίες και ενέργειες της Αικ. Λασκαρίδου, οικοδομήθηκε στον Πειραιά με πόρους από το κληροδότημα του Βασ. Μελά το πρώτο πρότυπο Λαϊκό νηπιαγωγείο¹⁵⁵.

Οι προσπάθειες για την ίδρυση λαϊκών νηπιαγωγείων συνεχίστηκαν και αργότερα από το εκπαιδευτικό τμήμα της Ένωσης των Ελληνίδων το οποίο υπέβαλε αιτήσεις προς τον Υπουργό Εσωτερικών και το Νομάρχη Αττικής για να ιδρυθούν Λαϊκά Νηπιαγωγεία. Σε μια αίτησή του εκφράζει την ευχή οι αιτήσεις που υποβάλλει «...*να κατορθώσωσι το ποθούμενον, όπως έκαστος δήμος του κράτους αποκτήσει Λαϊκόν Νηπιαγωγείον αναλόγως του αριθμού των κατοίκων αυτού επ' ευεργεσία των τέκνων του λαού*»¹⁵⁶.

Οι συνεχείς προσπάθειες για την ίδρυση των λαϊκών νηπιαγωγείων και η μη ικανοποίηση του αιτήματος αυτού οδήγησε την Ένωση των Ελληνίδων στον απολογισμό της δράσης για το 3^ο έτος λειτουργίας του (1899-1900) να παρατηρήσει ότι: «*Εις μό-*

¹⁵¹ **Ειρ. Λασκαρίδου**, (1933), *Πώς να μορφώσωμεν ανθρώπους*.....ό.π., σελ. 38.

¹⁵² **Ειρ. Λασκαρίδου**, (1933), *Πώς να μορφώσωμεν ανθρώπους*.....ό.π., σελ. 39.

¹⁵³ **Ηλ. Ξηροτύρης**, (χ.χ.), *Το σύγχρονο νηπιαγωγείο*.....ό.π., σελ. 295.

¹⁵⁴ **Ειρ. Λασκαρίδου**, (1933), *Πώς να μορφώσωμεν ανθρώπους*.....ό.π., σελ. 46.

¹⁵⁵ **Ειρ. Λασκαρίδου**, (1933), *Πώς να μορφώσωμεν ανθρώπους*.....ό.π., σελ. 40.

¹⁵⁶ **Λογοδοσία της Ενώσεως των Ελληνίδων έτος 1898**, στο **Λογοδοσία της Ενώσεως των Ελληνίδων** κατά το Α΄ αυτής έτοςό.π, σελ. 228.

νον πόθος της Πρόεδρου έμεινε και πάλιν, ανεκπλήρωτος, η ίδρυσις δηλ. Λαϊκών Νηπιαγωγείων, υπέρ των οποίων εν τούτοις δεν είχε παύσει μοχθούσα και ενεργούσα και κατά το έτος τούτο»¹⁵⁷.

Ικανοποίηση αισθάνθηκε η Ένωση των Ελληνίδων όταν εκδηλώθηκε ενδιαφέρον για την ίδρυση των λαϊκών νηπιαγωγείων από τον Υπουργό της Εκπαίδευσης και παρουσίασε στη Λογοδοσία της το θέμα ως εξής: «Μεγάλως ετίμησε και ικανοποίησε την υπέρ των Λαϊκών Νηπιαγωγείων ενέργειαν του Εκπ. Τμήματος αυτός ο Υπουργός της Δημ. Εκπαιδύσεως κ. Α. Ευταξίας, όστις {...} εκάλεσε τον Δήμαρχον Κον Κ. Μερκούρη, ον επισήμως προέτρεψε ν' αναλάβη την ίδρυσιν και συντήρησιν λαϊκών Νηπιαγωγείων, επ' ευεργεσία των τέκνων των Δημοτών αυτού. Αλλ' άπαντα τα περαιτέρω διαβήματα, άτινα ήθελαν ίσως απολήξει εις την ίδρυσιν ενός τουλάχιστον Λαϊκού νηπιαγωγείου, διεκόπησαν δια των αιφνιδίως επελθουσών οικογενειακών συμφορών της Προέδρου.

Σημειώνονται και αναφέρονται στη λογοδοσία του έτους αυτού ότι το έτος 1900 ήταν ένα έτος δοκιμασίας για την Πρόεδρο¹⁵⁸ του Εκπαιδευτικού Τμήματος. Αιτιολογείται αυτή η αναφορά στη δράση και τις δυσχέρειες της Προέδρου επειδή τα έργα του Τμήματος εξαρτώνται ακόμα από την ατομική δράση της. Συνεχίζοντας την αναφορά στις προσωπικές δυσκολίες της προέδρου του Τμήματος της Αικ. Λασκαριδου η Ένωση των Ελληνίδων σημειώνει ότι αν και ήταν βυθισμένη στο τριπλό πένθος της «...και πάσχουσα, ειργάσθη κατά τον Ιούνιον η Πρόεδρος, χάριν των δια τας επί πτυχίω νηπιαγωγών εξετάσεις προετοιμαζομένων μαθητριών, ιδίως δε όπως παρασκευάση τα πάντα δια την αναχώρησιν αυτής»¹⁵⁹

4.5.2. Οι εξετάσεις των επί πτυχίω Νηπιαγωγών

Το Διδασκαλείο των Νηπιαγωγών όπως έχει σημειωθεί και σε άλλα σημεία της παρούσας εργασίας ήταν ίδρυμα ιδιωτικό και γι' αυτό το κράτος όρισε σχετικό νομοθετικό πλαίσιο, με το Βασιλικό Διάταγμα της 11 Ιουνίου 1898, για την αναγνώριση των εκπαιδευόμενων νηπιαγωγών σ' αυτό.

Το πρώτο έτος λειτουργίας του Διδασκαλείου από τις μαθήτριες που φοίτησαν και εργάστηκαν έντονα μέχρι το Μάιο του 1898 για την προετοιμασία τους εννέα (9)

¹⁵⁷ Λογοδοσία Εκπαιδευτικού Τμήματος από 1 Ιανουαρίου μέχρι 31 Δεκεμβρίου 1899, σελ. 10.

¹⁵⁸ Λογοδοσία Εκπαιδευτικού Τμήματος από 1 Ιανουαρίου μέχρι 31 Δεκεμβρίου 1899, σελ. 21.

¹⁵⁹ Λογοδοσία Εκπαιδευτικού Τμήματος από 1 Ιανουαρίου μέχρι 31 Δεκεμβρίου 1899, σελ. 23.

υποβλήθηκαν στις 12 Ιουνίου σε εξετάσεις για την απόκτηση πτυχίου «...ενώπιον επιτροπής διορισθείσης υπό του Υπουργού κ. Παναγιωτόπουλου, συνεπεία των δια του από 11 Ιουνίου 1898 Βασιλικού διατάγματος περί των εξετάσεων των Νηπιαγωγών κανονισθέντων.

Η επιτροπή αυτή απηρτίζετο υπό του κ. Παπασωτηρίου Τμηματάρχου της Δημοτικής Εκπαιδευσεως προεδρεύοντος, του κ. Κουρτίδου, Καθηγητού της Παιδαγωγικής. Μπαμιέρη των τεχνικών μαθημάτων και των δεσποινίδων Μ. Καλαποθάκη, ιατρού και Ασπ. Σκορδέλη, διευθυντριάς Παρθεναγωγείου.

Αι μαθήτριάι εξετάσθησαν γραπτώς και προφορικώς εν τω Διδασκαλείω του εκπαιδευτικού Τμήματος και πρακτικώς εν τω α΄ Λαϊκώ Νηπιαγωγείω. Ηξιώθησαν δε πτυχίου νηπιαγωγού αι πτυχιούχοι της Αρσακείου Σχολής, καθ' όσον ο νόμος απέκλειε τας μη πτυχιούχους.

Κατά το δεύτερον όμως νυν Σχολικόν έτος θέλει γίνει ενέργεια, όπως αναγνωρισθώσι και αι μη πτυχιούχοι.

Το Συμβούλιον όμως του Εκπαιδευτικού Τμήματος απένειμεν εις όλας τα μαθητριάς του τε Διδασκαλείου των Νηπιαγωγών και της τάξεως των γυμναστριών επίσημα Ενδεικτικά του Εκπαιδευτικού Τμήματος της ενώσεως των Ελληνίδων και εμερίμνησε τελεσφόρως υπέρ της καταλλήλου αυτών τοποθετήσεως»¹⁶⁰

Το δεύτερο έτος, 1899, έγιναν ξανά εξετάσεις όπως αναφέρεται στη λογοδοσία και σημειώνεται ότι: «Την δε 12^{ην} Ιουνίου υπεβλήθησαν 15 μαθήτριάι εις τας επί πτυχίω Νηπιαγωγού γραπτάς, προφορικάς και πρακτικάς εξετάσεις ενώπιον επισήμου εξεταστικής επιτροπής, συγκειμένης εκ του τμηματάρχου κ. Φ. Γεωργαντά, ως Προέδρου και των Δ. Βρυζάκη, Δ. Ολυμπίου, Χ. Μαλανδρίνου ως μελών.

Εκ των μαθητριών τούτων 14 ανηγορεύθησαν Νηπιαγωγοί λαβούσαι πτυχία του Υπουρ. της Δημ. Εκπαιδευσεως¹⁶¹...»

Ένα δείγμα πρακτικού εξετάσεων των επί πτυχίω νηπιαγωγών παραθέτουμε στη συνέχεια το οποίο είναι για τη δεύτερη χρονιά κατά την οποία διενεργήθηκαν οι εξετάσεις¹⁶².

ΠΡΑΚΤΙΚΟΝ

Των επί πτυχίω εξετάσεων των νηπιαγωγών

¹⁶⁰ Λογοδοσία της Ενώσεως των Ελληνίδων έτος 1898, στο Λογοδοσία της Ενώσεως των Ελληνίδων κατά το Α΄ αυτής έτος ...ό.π, σελ. 221-222.

¹⁶¹ Λογοδοσία Εκπαιδευτικού Τμήματος από 1 Ιανουαρίου μέχρι 31 Δεκεμβρίου 1899, σελ. 5.

¹⁶² Λογοδοσία Εκπαιδευτικού Τμήματος από 1 Ιανουαρίου μέχρι 31 Δεκεμβρίου 1899, σελ. 12.

Η υπό του υπουργείου διορισθείσα επιτροπεία συνελθούσα υπέβαλε, συμφώνως τω από 14^{ης} Ιουνίου 1898 περί εξετάσεων υποψηφίων νηπιαγωγών Β. διατάγματι εις γραπτάς, προφορικής και πρακτικής εξετάσεις, τας υποψηφίας νηπιαγωγούς, ας ομοφώνως πάσας έκρινες αξίας πτυχίου νηπιαγωγού, δούσα το μεν βαθμόν άριστα εις τας εξής:

- 1) Αγγέλου Ζωήν,
 - 2) Ανδρούσου Ειρήνην,
 - 3) Γεωργιάδου Ευανθίαν,
 - 4) Γιαννουλάτου Ανδρομάχην,
 - 5) Δούβαρη Αικατερίνην,
 - 6) Στεφάνου Αλεξάνδρα,
- Τον δε βαθμόν λίαν καλώς εις τας λοιπάς τέσσαρας.
- 7) Γελαδάκη Μαρίαν,
 - 8) Καραγιαννοπούλου Κλειώ,
 - 9) Κρητικού Παρασκευήν
 - 10) Μέγγουλα Παρασκευήν,

Εν Αθήναις τη 6 Ιουλίου 1899

Ο Πρόεδρος

Τα Μέλη

Φ. Δ. ΓΕΩΡΓΑΝΤΑΣ

Δ. Βρυζάκης
Δημ. Ολύμπιος
Χ. Μαλανδρίνος

Σημ. Πτυχία του Εκπαιδευτικού Τμήματος, ως μη πτυχιούχοι έλαβον με βαθμόν «Άριστα», αι 1) Ελένη Γαλιάτσα, 2) Μαρία Κρίκου και με βαθμόν «λίαν καλώς» αι 3) Αγγ. Θεοδοσιάδου και Καλλ. Κουτουπίδου.

Το 3^ο έτος 1900 οι εξετάσεις έγιναν στις 12 Ιουνίου στις οποίες 14 μαθήτριες του Διδασκαλείου υποβλήθηκαν σε εξετάσεις «επί πτυχίω», οι οποίες ήταν γραπτές, προφορικές και πρακτικές, ενώπιον «επισήμου επιτροπής, συνισταμένης εκ του Τμηματάρχου Κου Φ. Γεωργαντά, ως Προέδρου και εκ των μελών Κου Σ. Προφαστοπούλου,

επιθεωρητού των Σχολείων, Α., Βρυζάκη, γραμματέως του Συλλόγου της διαδόσεως των Ελλ. Γραμμάτων, Α. Κουρτίδου, καθηγητού και Σάββα, ιατρού»¹⁶³.

Στις εξετάσεις αυτές, παρουσιάζει στη λογοδοσία του το Εκπαιδευτικό Τμήμα ότι, παραβρέθηκε και τις τίμησε με την παρουσία του ο Υπουργός της Δημοτικής Εκπαίδευσης Σπ. Στάης ο οποίος «...εξέφρασε την ευαρέσκειάν του δια τε την μόρφωσιν των Νηπιαγωγών και δια την πληθύν και επιτυχίαν των ποικιλωτάτων αυτού εργασιών και καλλιτεχνικών παραγωγών¹⁶⁴».

Οι εξετάσεις για τη χορήγηση πτυχίου στις απόφοιτες του Διδασκαλείου Νηπιαγωγών Καλλιθέας συνεχίστηκαν για όλη τη χρονική περίοδο κατά την οποία το Διδασκαλείο νηπιαγωγών ήταν ιδιωτικό εκπαιδευτικό ίδρυμα και σταμάτησαν όταν έγινε η ανάληψη του Διδασκαλείου από το κράτος.

4.5.3. Η Ίδρυση Εθνικού Νηπιοτροφείου Καλλιθέας.

Το Εκπαιδευτικό Τμήμα της Ένωσης των Ελληνίδων με τις σημαντικές σε χρηματικά ποσά εισφορές «της Βασιλίσσης Μητρός και των φιλανθρώπων ίδρυσε Οικοτροφείο ορφανών των φονευθέντων εις τον πόλεμον»¹⁶⁵.

Η ίδρυση έγινε το 1912 στην Καλλιθέα για την περίθαλψη των απόρων ορφανών παιδιών του Α΄ Βαλκανικού πολέμου. Την ανάγκη ίδρυσής του υποστήριξε ο διευθυντής της εφημερίδας «Εστία» Άδωνις Κύρου, ο δε Πρωθυπουργός Ελευθέριος Βενιζέλος υιοθέτησε την ιδέα η οποία πραγματοποιήθηκε και με τη βοήθεια της παιδαγωγού Αικατερίνης Λασκαρίδου¹⁶⁶.

Με την ενέργεια αυτή το όνειρο της Αικ. Λασκαρίδου να οργανώσει πρότυπο Βρεφοτροφείο, για την πρακτική εξάσκηση των Παιδονόμων και Νηπιαγωγών, αρχίζει να πραγματοποιείται με την ίδρυση του «Εθνικού Νηπιοτροφείου Καλλιθέας».

Το αρχικό ίδρυμα ως «Εθνικό Νηπιοτροφείο» με την πάροδο του χρόνου άλλαξε προορισμό και απετέλεσε αργότερα ξεχωριστό νομικό πρόσωπο με την επωνυμία «Εθνικόν Ορφανοτροφείον Πολέμου» Καλλιθέας¹⁶⁷.

¹⁶³ Λογοδοσία Εκπαιδευτικού Τμήματος από 1 Ιανουαρίου μέχρι 31 Δεκεμβρίου 1900, σελ. 24.

¹⁶⁴ Λογοδοσία Εκπαιδευτικού Τμήματος από 1 Ιανουαρίου μέχρι 31 Δεκεμβρίου 1900, σελ. 24.

¹⁶⁵ Καλ. Παρρέν, (1916), Αικατερίνη Λασκαρίδου, Εφημερίς των Κυριών, αριθ. Φ. 1060, 1-15 Μαρτίου. 1915, σελ. 2699.

¹⁶⁶ Χρ. Σ. Παπάζογλου, (επιμέλεια), (2000), *Η Καλλιθέα του χθες και του σήμερα*, έκδοση της εφημερίδας Έρευνα Καλλιθέας, Καλλιθέα, Ιανουάριος 2000, σελ. 80.

¹⁶⁷ Ειρ. Λασκαρίδου, (1933), *Πώς να μορφώσωμεν ανθρώπους.....*ό.π., σελ. 45.

4.5.4. Η καθιέρωση του θεσμού της προσχολικής αγωγής και η ίδρυση των πρώτων νηπιαγωγείων

Στην ελληνική βιβλιογραφία παρουσιάζεται η πληροφορία ότι τα πρώτα νηπιαγωγεία ιδρύθηκαν στη χώρα μας το 1897¹⁶⁸. Αυτή η πληροφορία αν ληφθεί υπόψη ότι από τη χρονολογία αυτή αρχίζει συστηματικά να οργανώνεται το νηπιαγωγείο μπορεί να χρησιμοποιηθεί για περαιτέρω συζήτηση.

Δύο χρόνια πριν από το 1897, το 1895, είχε προηγηθεί η ψήφιση του νόμου ΒΤΜΘ', με τον οποίο για πρώτη φορά θεσμοθετήθηκε στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα η ίδρυση νηπιαγωγείων από ιδιώτες. Τον επόμενο χρόνο 1896 έγινε η δημοσίευση του Διατάγματος για την οργάνωση των Νηπιαγωγείων και το 1897 ακολούθησε η ίδρυση του Διδασκαλείου των Νηπιαγωγών και Παιδονόμων με τον προσαρτημένο πρότυπο νηπιαγωγείο.

Είναι όμως γεγονός, όπως αποδεικνύουν οι διάφορες μαρτυρίες, ότι νηπιαγωγεία είχαν ιδρυθεί σε κάποιες περιοχές της ελεύθερης αλλά και της υπόδουλης Ελλάδας, από το 1830, και ότι λειτουργούσαν με διαφορετικό σύστημα από αυτό που καθιέρωσε ο Φροέβελ από το 1840 και μετά όταν άρχισε να οργανώνει το παιδαγωγικό του σύστημα τη Γερμανία.

Στις βιβλιογραφικές αναφορές για την Προσχολική αγωγή στην Ελλάδα υπάρχουν μελετητές οι οποίοι αναφέρουν ότι η σύσταση του θεσμού των προσχολικών ιδρυμάτων και ειδικότερα των νηπιαγωγείων στη χώρα μας, συνδέεται με το όνομα της Αικατερίνης Λασκαρίδου (1842-1916)¹⁶⁹.

Αναφέρεται από αρκετούς μελετητές ότι η Αικατερίνη Λασκαρίδου ήταν η ιδρύτρια του πρώτου νηπιαγωγείου στη χώρα μας¹⁷⁰ κατά τον 19^ο αιώνα. Από ότι όμως διαπιστώνεται από την παρούσα έρευνα, αλλά και από άλλες¹⁷¹, υπάρχουν πηγές οι οποίες αναφέρουν ότι ενδιαφέρον για την προσχολική αγωγή είχε αναπτυχθεί πολύ πιο πριν εφαρμόσει τις ιδέες του Φροέβελ η Αικατερίνη Λασκαρίδου στην Ελλάδα.

¹⁶⁸ **Αικ. Κοσμά**, (1975), *Ιστορία...ό.π.*, σελ. 166, επίσης **Ι. Χαραλαμπίκης**, (1980), *Το Ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα*, εκδ. Καμπανάς, Αθήνα, σελ. 46, επίσης **Π. Κυριαζοπούλου-Βαληνάκη**, (1977), *Νηπιαγωγική, τόμος Ι*, εκδ. αφοί Βλάσση, σελ. 231.

¹⁶⁹ **Ηλ. Ξηροτύρης**, (χ.χ.), *Το σύγχρονο νηπιαγωγείο.....ό.π.*, σελ. 295

¹⁷⁰ **Γερ. Κωσταδίμα**, (1978), *Θεωρητική και πρακτική Νηπιαγωγική, (Προσχολική Αγωγή)*, Αυτοέκδοση, Ιωάννινα, σελ. 19. **Αικ. Κοσμά**, (1975), *Ιστορία Προσχολικής Αγωγής*, Θεσσαλονίκη, σελ. 165. **Δημ. Παλυβός**, (1980), *Εκπαίδευση και αγωγή στην προσχολική ηλικία*, Αθήνα, σελ. 15. **Λαζ. Γαβαλάς**, (1976), *Το Ελληνικό Νηπιαγωγείο. πρώτο σχολείο της ζωής*, εκδ. Δίπτυχο, Αθήνα, σελ. 71.

¹⁷¹ **Σ. Μπουζάκης, Νικ. Μπάκας**, (1993), *Ο θεσμός του Νηπιαγωγείου στις μεταρρυθμιστικές προσπάθειες στη χώρα μας από την απελευθέρωση μέχρι σήμερα*, Gutenberg, Αθήνα, σελ.10).

Αυτό το φανερώνει η λειτουργία νηπιαγωγείων σε πολλές περιοχές της Ελλάδας είτε της ελεύθερης είτε της υπόδουλης¹⁷².

Ενδεικτικά αναφέρουμε, όπως μαρτυρούν οι διάφορες πηγές¹⁷³, ότι νηπιαγωγείο υπήρχε στη Σύρο από το 1830 με πενήντα νήπια το οποίο διευθυνόταν από τον Γερμανό ιεραπόστολο Αύγουστο Hildner. Επίσης νηπιαγωγεία υπήρχαν στην Αθήνα, ένα το οποίο είχαν ιδρύσει οι Χίλλ, το 1831 και άλλο το οποίο είχε ιδρύσει η Φιλεκαπαιδευτική εταιρεία το 1840.

Σύμφωνα με τα στοιχεία που υπάρχουν η εκδήλωση του ενδιαφέροντος της Πολιτείας παρουσιάστηκε για πρώτη φορά το 1895 με το νόμο ΒΤΜΘ'. Με το νόμο αυτό δόθηκε η δυνατότητα σε ιδιώτες να ιδρύουν νηπιαγωγεία και καθορίστηκε η ηλικία των παιδιών που μπορούν να φοιτήσουν στο νηπιαγωγείο. Στις διατάξεις του νόμου ορίζεται ότι αυτά φοιτούν από της «απαλής ηλικίας μέχρι του 6^{ου} έτους συμπληρωμένου». Για πρώτη φορά επιλέγεται από τις διάφορες ονομασίες που αναφέρονταν στα προσχολικά ιδρύματα, όπως παιδικός κήπος κ.α και καθιερώνεται η επωνυμία «νηπιαγωγείο». Προβλέπεται επίσης η διαδικασία για την ίδρυση ενός νηπιαγωγείου, και δίνεται το δικαίωμα αυτό σε ιδιώτες. Τέλος με τον ίδιο νόμο ρυθμίζεται το θέμα του προσωπικού του Νηπιαγωγείου που πρέπει να είναι πτυχιούχες δασκάλες και να έχουν σπουδάσει τη νηπιαγωγική τέχνη. Αυτό προβλέφθηκε διότι δεν υπήρχε ακόμη Διδασκαλείο Νηπιαγωγών. Όσο για το περιεχόμενο των δραστηριοτήτων του Νηπιαγωγείου ο νόμος δεν προέβλεπε καμία λεπτομέρεια και παρέπεμπε τις ρυθμίσεις αυτές στην έκδοση σχετικού διατάγματος.

Για την καλύτερη οργάνωση των νηπιαγωγείων καθορίστηκε το 1914 με Β.Δ. ο αριθμός των νηπίων για κάθε νηπιαγωγό και προβλέφθηκε ότι αν τα νήπια δεν υπερβαίνουν τα 80 θα διορίζεται μια νηπιαγωγός στο νηπιαγωγείο αυτό. Αν όμως τα νήπια ήταν κάτω από 30 δεν προβλεπόταν διορισμός νηπιαγωγού, αλλά να παραμένουν τα νήπια και να διδάσκονται σε ένα ιδιαίτερο τμήμα του Δημοτικού¹⁷⁴. Η αναλογία αυτή νηπίων ανά νηπιαγωγό δείχνει ότι ήταν πάρα πολύ μεγάλη και ότι ήταν πολύ δύσκο-

¹⁷² Βασ. Αλεξίου, (2003), *Οι τύχες του Froebel στην Ελληνική προσχολική Αγωγή, Μακεδόν, τχ. 11/2003*, σελ. 233.

¹⁷³ Μ. Καρδαμίτση-Αδάμη, *Τα πρώτα Ελληνικά Νηπιαγωγεία, Τεχνικά Χρονικά*, τόμος 4, τχ. 3/1984, σελ. 175-208, επίσης Χρ. Σαΐτη, 1989, *Η εξέλιξη της Προσχολικής αγωγής στην Ελλάδα, Σύγχρονη Εκπαίδευση*, τχ. 49/1989, σελ. 72-80, Βασ. Ορφανός, 1985, *Στοιχεία για τη διάδοση του συστήματος Φροέβελ στα ελληνικά νηπιαγωγεία κατά το 19^ο αιώνα, Συνάντηση*, τχ. 6/1985, σελ. 68-78, Α. Γιαννικόπουλου, (1991), *Η προσχολική μας αγωγή στο 19^ο αιώνα, Νέα Παιδεία*, τχ. 59/1991, σελ. 27-41 και τχ. 60/1991, σελ. 61-78, Κούλας Ξηραδάκη, (1973), *Από τα αρχεία του Ελεγκτικού Συνεδρίου: Παρθεναγωγεία και δασκάλες του υπόδουλου ελληνισμού*, Αθήνα.

¹⁷⁴ Ηλ. Ξηροτύρης, (χ.χ.), *Το σύγχρονο νηπιαγωγείο.....ό.π.*, σελ. 297

λο, σχεδόν ακατόρθωτο να γίνει ουσιαστική παιδαγωγική λειτουργία με τόσα νήπια από μία νηπιαγωγό.

Με τις νομοθετικές μεταρρυθμίσεις του 1914 για το νηπιαγωγείο ρυθμίστηκε και ένα άλλο ζήτημα που αφορούσε την οργάνωση της προσχολικής αγωγής στις πρόσφατα απελευθερωμένες περιοχές της Μακεδονίας και της Ηπείρου.

Ιδρύθηκαν τότε στις περιοχές αυτές νηπιαγωγεία με σκοπό την υπεράσπιση της ελληνικής γλώσσας στις σλαβόφωνες και γενικά ξενόφωνες περιοχές¹⁷⁵.

Η κατάσταση στην προσχολική αγωγή παρέμεινε σχεδόν ίδια από το 1914 μέχρι το 1929 εκτός από κάποιες μικρές επεμβάσεις για τη βελτίωση του θεσμού.

Το 1929 η κατάσταση άλλαξε διότι τότε ψηφίστηκε το Ν.Δ. 4397/1929. Το νομοθετικό αυτό διάταγμα έφερε σημαντικές αλλαγές στην προσχολική αγωγή και εκπαίδευση. Προέβλεπε την υπαγωγή των νηπιαγωγείων στο Υπουργείο Παιδείας, και να ανήκει στη Δημοτική Εκπαίδευση, καθόριζε η ηλικία των παιδιών που θα φοιτούσαν στο νηπιαγωγείο να είναι από 4-6 ετών και ακόμη ορισμένες υποδείξεις για τις ασκήσεις που έπρεπε να γίνονται στο νηπιαγωγείο ώστε να προετοιμάζονται τα παιδιά για το δημοτικό σχολείο¹⁷⁶.

Με το νόμο αυτό προβλέφθηκε επίσης η ίδρυση νηπιαγωγείων κυρίως στους συνοικισμούς που χρειάζονταν η γλωσσική προετοιμασία των παιδιών. Καθιερώθηκε επίσης ο θεσμός των μονοτάξιων νηπιαγωγείων στα οποία ορίζονταν ότι ο αριθμός των νηπίων θα είναι μέχρι 40 παιδιά και αν ο αριθμός των παιδιών ήταν από 40 μέχρι 60 τότε θα ιδρύονταν διτάξια νηπιαγωγεία.

4.5.5. Το Κράτος και η προσχολική αγωγή.

Η προσχολική αγωγή στην Ελλάδα άρχισε να λειτουργεί με ιδιωτική πρωτοβουλία από το 1830, για πολύ λίγα παιδιά και συνέχισε έτσι μέχρι στα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Η ίδρυση και λειτουργία θεσμών προσχολικής αγωγής είτε με τη μορφή της φροντίδας, είτε της αγωγής ανήκε στις ιδιωτικές πρωτοβουλίες εκπαιδευτικών και λογίων που μετέφεραν το θεσμό του νηπιαγωγείου από το εξωτερικό. Σε όλες τις περιπτώσεις αποτέλεσαν υπόθεση των λίγων ευπόρων οικογενειών οι οποίες είχαν την οικονομική

¹⁷⁵ **Αικ. Κοσμά,** (1975), *Ιστορία προσχολικής.....ό.π.,* σελ. 166.

¹⁷⁶ **Ηλ. Ξηροτύρης,** (χ.χ.), *Το σύγχρονο νηπιαγωγείο.....ό.π.,* σελ. 297

δυνατότητα να στέλνουν τα παιδιά τους στα νηπιαγωγεία, τους παιδικούς κήπους ή στα διάφορα προκαταρκτικά σχολεία των αστικών κέντρων για φοίτηση¹⁷⁷

Μόνο προς το τέλος του 19^{ου} αιώνα το ελληνικό κράτος εκδήλωσε έμπρακτα το ενδιαφέρον του για την Προσχολική αγωγή με την ψήφιση του νόμου ΒΤΜΘ΄ το 1895 με τον οποίο ιδρύθηκε ο θεσμός του νηπιαγωγείου.

Πριν την επίσημη θεσμοθέτηση του νηπιαγωγείου είχαν διατυπώσει απόψεις για την προσχολική αγωγή αρκετοί παιδαγωγοί και πνευματικοί άνθρωποι μεταξύ των οποίων σημαντικές είναι οι απόψεις του Αρ. Σπαθάκη και του Λ. Μελά. Ο Μελάς είχε την άποψη ότι πρέπει να ιδρυθούν νηπιαγωγεία για λόγους κοινωνικούς πρώτον και παιδαγωγικούς δεύτερον. Σύμφωνα με τις απόψεις του η μεγαλύτερη «κοινωνική ανάγκη των νηπιαγωγείων προέρχεται από την αδυναμία πολλών μητέρων να αναλάβουν την εκπαίδευση των τέκνων τους, είτε επειδή δε διέθεταν το χρόνο, είτε επειδή δεν είχαν τις ανάλογες ικανότητες. Η υποκατάσταση των φροντίδων της μητέρας έκαναν απαραίτητη τη δημιουργία ενός ειδικού ιδρύματος για τα νήπια»¹⁷⁸.

Στα γραπτά του κείμενα και υπομνήματα για την υποστήριξη του θεσμού υποστηρίζει τη γενίκευση και υποχρεωτική φοίτηση για τα νήπια γράφοντας ότι: «Πεποιθασμεν δε ότι εάν τα νηπιαγωγεία ταύτα ήθελον επεκταθεί προ χρόνων καθ' όλας τας πόλεις, κωμοπόλεις και χωρία της Δυτικής Ευρώπης, η δε εν αυτοίς φοίτησις των τέκνων του λαού ήθελεν νομοθετηθεί υποχρεωτική»¹⁷⁹

Όπως και σε άλλο σημείο αυτής της εργασίας τονίστηκε τα νηπιαγωγεία που λειτούργησαν την περίοδο του 19^{ου} αιώνα στην πλειοψηφία τους απευθύνονταν στις εύπορες οικογένειες των μεγάλων αστικών κέντρων.

Δεν υπήρχε ενδιαφέρον για φοίτηση των απόρων νηπίων στα νηπιαγωγεία που λειτουργούσαν, παρά το ότι ως ιδέα είχε διατυπωθεί είτε στα προγράμματα των πρώτων νηπιαγωγείων, είτε από τους παιδαγωγούς της εποχής οι οποίοι ζητούσαν την παρέμβαση του κράτους για να φοιτήσουν στα νηπιαγωγεία και νήπια προερχόμενα από τα λαϊκά στρώματα¹⁸⁰.

Αλλά και αν φοιτούσαν στα νηπιαγωγεία νήπια από κατώτερα κοινωνικό-οικονομικά στρώματα, σύμφωνα με τις αντιλήψεις που επικρατούσαν οι στόχοι που

¹⁷⁷ Χαρ. Χαρίτος, (1998), *Το Ελληνικό Νηπιαγωγείο*.....ό.π. σελ. 184.

¹⁷⁸ Λ. Μελάς, (1871), *Παιδαγωγικόν Εγχειρίδιον προς χρήσιν των παιδαγωγούντων*, Εν Αθήναις, τυπογραφείον Σ.Κ. Βλαστού, σελ. κβ΄.

¹⁷⁹ Λ. Μελάς, (1871), *Παιδαγωγικόν Εγχειρίδιον*ό.π., σελ. κβ΄.

¹⁸⁰ Χαρ. Χαρίτος, (1998), *Το Ελληνικό Νηπιαγωγείο*.....ό.π., σελ. 187.

υπηρετούσαν αυτά τα ιδρύματα ήταν ταξικοί διότι περιέγραφαν διαφορετικούς ρόλους για τις κοινωνικές τάξεις.

Σε έντυπο που κυκλοφόρησε ο Λ. Μελάς προβλεπόταν ότι στα νηπιαγωγεία «*τα μεν των ευπόρων τέκνα ήθελον διδαχθεί νηπιόθεν την αγάπην του πλησίον, την φιλανθρωπίαν, την αγαθοποιίαν, την μετριοφροσύνην και την λιτότητα. Ήθελον μάθει να μη μεταβάλλονται εις ψυχρούς και διεφθαρμένους εγωϊστάς υπό του πλούτου και της ευζωίας οιστρηλατούμενοι, να βοηθώσι δε και να περιθάλπωσι πάντοτε τους ενδεεείς {...}. Τα δε των απόρων εν τοις νηπιαγωγείοις εγκαίρως ήθελον διδαχθή να σέβονται και να φοβούνται τον Θεόν, να τηρώσι τας θείας Αυτού εντολάς, ν' αγαπάσι δε αδελφικώς τα των ευπόρων τέκνα και την εργασίαν ως βάσιν της ευδαιμονίας του ανθρώπου, ν' ασπασθώσι μετά ζήλου, την δ' αρπαγήν, την αδικίαν...να βδελυχθώσι δια παντός»¹⁸¹.*

Από αντιλήψεις όπως οι παραπάνω διαπιστώνεται ότι κατά τον 19^ο αιώνα υπήρχε διαφορετική διαπαιδαγώγηση για τα παιδιά των δύο κυρίαρχων κοινωνικών στρωμάτων, τα παιδιά των ευπόρων και τα παιδιά των απόρων.

Από τα στοιχεία που υπάρχουν για την ανάπτυξη των νηπιαγωγείων κατά τον 19^ο αιώνα διαπιστώνεται ότι αυτή ήταν μικρή και παρατηρήθηκε σε μερικά μεγάλα αστικά κέντρα μόνο.

Οι λόγοι οι οποίοι συνετέλεσαν στη μικρή εξάπλωση του θεσμού πρέπει να αναζητηθούν σε διάφορες αιτίες όπως: στο ότι το νηπιαγωγείο απευθύνονταν στους εύπορους κατοίκους των μεγάλων αστικών κέντρων, στο ότι τα προσχολικά ιδρύματα είχαν ιδιωτικό χαρακτήρα αφού ιδρύονταν και συντηρούνταν είτε από κληροδοτήματα διαφόρων ευεργετών, είτε από τις εισφορές της εκκλησίας, είτε επειδή ιδρύονταν από δήμους και κοινότητες, ή από φιλεκπαιδευτικούς συλλόγους και αδελφότητες ή από ιεραποστολικές εταιρείες.

Ένα άλλος λόγος ήταν το ότι για τη φοίτηση των νηπίων στα νηπιαγωγεία καταβάλλονταν συνήθως υψηλά δίδακτρα στα οποία δεν μπορούσαν να ανταποκριθούν τα κατώτερα κοινωνικοοικονομικά στρώματα.

Ακόμη εμπόδιο υπήρξε στην ανάπτυξη του θεσμού και το ότι δεν υπήρχαν αρκετές καταρτισμένες νηπιαγωγοί για να αναλάβουν τη λειτουργία των νηπιαγωγείων.

Αυτοί ήταν, όπως προκύπτει από την ανασκόπηση της εκπαιδευτικής και κοινωνικής κατάστασης της περιόδου του 19^ο αιώνα, οι βασικοί λόγοι για τους οποίους δε

¹⁸¹ Λ. Μελάς, (1871), *Παιδαγωγικόν Εγχειρίδιον προς χρήσιν των παιδαγωγούντων*, Εν Αθήναις, τυπογραφείον Σ.Κ. Βλαστού, σελ. κγ' .

γενικεύθηκε ο θεσμός, ούτε ακόμη και στους ελληνικούς πληθυσμούς που ο ρόλος του για τη διατήρηση της ελληνικότητας είχε αναγνωρισθεί.

Εκτός όμως από αυτούς του λόγους σημαντικό ρόλο έπαιξε στην εξάπλωση του θεσμού και η μικρότερη εκτίμηση των αρμοδίων για το νηπιαγωγείο σε σύγκριση με τις άλλες βαθμίδες¹⁸².

Σύμφωνα με την αιτιολογική έκθεση που συνόδευε τα εκπαιδευτικά νομοσχέδια τα οποία υπέβαλε στη Βουλή ο Υπουργός Παιδείας Ι. Τσιριμώκος το 1913 οι λόγοι για τους οποίους δεν εκδηλώθηκε ανάλογο κρατικό ενδιαφέρον ήταν το ότι «...και ενταύθα και εν άλλαις χώραις το νηπιαγωγείον θεωρείται έργον της ιδιωτικής πρωτοβουλίας και ουχί του κράτους»¹⁸³.

¹⁸² **Χαρ. Χαρίτος**, (1998), *Το Ελληνικό Νηπιαγωγείο.....ό.π.*, σελ. 198

¹⁸³ **Φ. Ηλιού**, (1983), *Απαντα Δ. Γληνού, τόμος Β΄*, (εκδοτική Φροντίδα, εισαγωγή, σημειώσεις), εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα,

4.6. Η εισαγωγή και εξάπλωση του Φροβελιανού συστήματος στην Ελλάδα

Αμέσως μετά την επιστροφή της από τη Δρέσδη όπου είχε πάει για να σπουδάσει το Φροβελιανό σύστημα η Αικ. Λασκαρίδου άρχισε την εισαγωγή του στο «*Ελληνικό Παρθεναγωγείο*». Στις δημόσιες ομιλίες που πραγματοποιεί και στα άρθρα που γράφει παρουσιάζει τις σκέψεις της για την εισαγωγή στην Ελλάδα του νέου παιδαγωγικού συστήματος. Για την ενημέρωση που είχε στη Δρέσδη πάνω στο νέο σύστημα γράφει τα εξής: «*Εφοδιασθείσα λοιπόν δια των θησαυρών τούτων και λαβούσα μετ' εμού προς τα απαιτούμενα Φροβελιανά υλικά και μιαν εκ των ικανών του συλλόγου νηπιαγωγών, έφθασα ενταύθα, μετά δεκατετράμηνον απουσίαν, πλήρης ελπίδων, αλλά και μεθ' ικανής υπομονής, διότι προς εξασφάλισιν της επιτυχίας του σκοπούμένου και εν γνώσει των πολυειδών δυσχερειών, ας βεβαίως ήθελα απαντήσει, αρχήθεν υπελόγησα ότι απαιτείτο τριετές διάστημα προς πλήρη εισαγωγήν του Φροβελιανού συστήματος, όπερ προτιθέμην να εισάξω εις το νηπιαγωγείον του Παρθεναγωγείου μου, ως και εις άπαντα τα τμήματα του προκαταρκτικού και άπάσας τα τάξεις του Ελληνικού σχολείου*»¹⁸⁴.

Για τα αποτελέσματα της εισαγωγής του Φροβελιανού συστήματος στο Παρθεναγωγείο της η Αικ. Λασκαρίδου υποστηρίζει, στα άρθρα που γράφει, ότι μετά την πάροδο του πρώτου έτους της εφαρμογής του συστήματος το μηχανικό μέρος του έχει εφαρμοστεί πλήρως. Αυτή η επιτυχία οφείλεται, όπως υποστηρίζει, στη συνδρομή των ικανών βοηθών της οι οποίες με προθυμία σε σύντομο χρονικό διάστημα κατανόησαν το πνεύμα της μεθόδου. Οφείλεται επίσης και στη βοήθεια που προσέφερε ο μουσικός Κατακουζηνός, ο οποίος με μεγάλη επιτυχία εξελλήνισε τα άσματα τα οποία περιλαμβάνονται στις φροβελιανές ασκήσεις και τα παίγνια που είχε το Γερμανικό πρόγραμμα του Φροέβελ.

Αφού ανέφερε τα αποτελέσματα του πρώτου έτους ανακοίνωσε ότι για το δεύτερο έτος προσέλαβε και άλλες ικανές βοηθούς και ότι ελπίζει να προχωρήσουν σταδιακά στην εμπύχωση των ασκήσεων και των εργασιών των νηπίων με την αυτενεργό δράση τους ώστε να αναπτυχθεί η ατομικότητά τους σύμφωνα με τις απαιτήσεις της Φροβελιανής ιδέας»¹⁸⁵.

Για την πλήρη εφαρμογή της Φροβελιανής μεθόδου στην Ελλάδα, αναγνωρίζει η Αικ. Λασκαρίδου ότι, απομένει να γίνουν και άλλες ενέργειες και ότι είναι απαραίτη-

¹⁸⁴ **Αικ. Λασκαρίδου**, (1880), *Περί Φροβελιανών νηπιακών κήπων*, Δελτίον της Εστίας, τόμος 10^{ος}, Αριθ. 207, 14 Δεκεμβρίου 1880, Αθήνησι, σελ. 2., βλ. επίσης το ίδιο άρθρο στο *Παρνασσός*, τόμος Δ', 1880, σελ. 949.

¹⁸⁵ **Αικ. Λασκαρίδου**, (1880), *Περί Φροβελιανών νηπιακών κήπων.....ό.π.*, σελ. 949.

το να εξελληνισθούν «*εάν όχι ακόμη τα συγγράμματα του Φροέβελ, τουλάχιστον τα ευληπτότερα τούτων της κομήσεως Marenholtz-Bülow, ως και ο οδηγός της Φροβελιανής μεθόδου χάριν πληρεστέρας οδηγίας των διδασκαλισσών*¹⁸⁶».

Για τον Οδηγό της Φροβελιανής μεθόδου ανακοινώνει ότι επιχείρησε ήδη τη μετάφραση και ότι περιλαμβάνεται σ' αυτόν η βιογραφία του Φροέβελ και η εισαγωγή, την οποία έγραψε στον οδηγό αυτό η κόμησσα Marenholtz το 1874 στις Βρυξέλλαις. Τη δημοσίευση του Οδηγού την κάνει, όπως ανακοινώνει, διότι αποβλέπει στη διάδοση κάποιων ειδήσεων για τον Φροέβελ, επειδή γίνεται σημαντική συζήτηση παντού σε όλα τα μέρη γι' αυτόν λόγω του ότι έχει εξαπλωθεί το σύστημά του. Ακόμα ελπίζει να βοηθήσει με αυτά τα συγγράμματα στην καλύτερη κατανόηση των πλεονεκτημάτων του Φροβελιανού συστήματος.

Η κόρη της Αικ. Λασκαρίδου, η Ειρήνη, αναφερόμενη στο Φροβελιανό σύστημα επισημαίνει ότι «*κατόπιν επισταμένης μελέτης εν τη δύσει, το 1880 εισήγαγε δια πρώτην φοράν εν Ελλάδι το ήδη παγκοσμίου φήμης, Φροβελιανόν σύστημα προς διάδοσιν του οποίου εδαπάνησεν άπασαν την περιουσίαν της...*»¹⁸⁷.

Η αναφορά της Ειρήνης Λασκαρίδου ότι «*...εισήγαγε δια πρώτην φοράν...*» το Φροβελιανό σύστημα αποδεικνύεται από όλα τα στοιχεία, διότι είναι η Αικ. Λασκαρίδου, η οποία συστηματικά το εισήγαγε και το διέδωσε πρώτα μέσα από το «*Ελληνικό Παρθεναγωγείο*» και στη συνέχεια μέσω των νηπιαγωγών τις οποίες είχε εκπαιδεύσει είτε στο Παρθεναγωγείο είτε στο Διδασκαλείο των Νηπιαγωγών και οι οποίες στη συνέχεια διασκορπίστηκαν σε όλη την ελεύθερη και την υπόδουλη Ελλάδα και στις διάφορες πόλεις που υπήρχε ελληνισμός.

Η Αικ. Λασκαρίδου με διάφορες δραστηριότητες επιδίωξε και πέτυχε την προβολή και διάδοση του Φροβελιανού συστήματος. Προχώρησε στην έκδοση και κυκλοφορία παιδικών και παιδαγωγικών βιβλίων¹⁸⁸, δημοσίευσε άρθρα σε περιοδικά και πραγματοποίησε ενθουσιώδεις ομιλίες, από τις οποίες λίγες μόνο δημοσίευσε, όπως και από τα παιδικά βιβλία και τις παιδαγωγικές μελέτες¹⁸⁹. Πραγματοποίησε ειδικότερα στην Αθήνα στην αίθουσα του Φιλολογικού Συλλόγου «*Παρνασσός*» σειρά από διαλέξεις για να διαδώσει τις Φροβελιανές ιδέες. Μερικές από αυτές τις ομιλίες τις

¹⁸⁶ **Αικ. Λασκαρίδου**, (1880), Δελτίον της Εστίας, τόμος 10^{ος}, Αριθ. 207, 14 Δεκεμβρίου 1880, Αθήνησι, σελ. 2.,.

¹⁸⁷ **Ειρ. Λασκαρίδου**, (χ.χ.), *Συνομωτάτη βιογραφία.....*ό.π., σελ. 1.

¹⁸⁸ **Ειρ. Λασκαρίδου**, (1933), *Πώς να μορφώσωμεν ανθρώπους.....*ό.π., σελ. 38.

¹⁸⁹ **Ειρ. Λασκαρίδου**, (χ.χ.), *Συνομωτάτη βιογραφία.....*ό.π., σελ. 1.

δημοσίευσε σε συνέχειες στο περιοδικό του συλλόγου «*Παρνασσός*», στην «*Εστία*» και στην «*Εφημερίδα των Κυριών*».

Εκτός από τη διάδοση των απόψεων για το Φροβελιανό σύστημα όλες αυτές οι ομιλίες της στο Φιλολογικό Σύλλογο «*Παρνασσός*» είχαν σαν αποτέλεσμα να κληροδοτήσει ο Βασ. Μελάς το μέγαρον των Τ.Τ.Τ.¹⁹⁰ δια να κτίζονται νηπιαγωγεία σε όλη την Ελλάδα»¹⁹¹.

Τα αποτελέσματα της εισαγωγής του Φροβελιανού συστήματος φάνηκαν σιγά-σιγά και αναγνωρίστηκε η προσφορά της Αικατερίνης Λασκαρίδου στο τομέα αυτό. Η Ένωση των Ελληνίδων στη Λογοδοσία της για το έτος 1901-1902 αναφέρει ειδικά για το θέμα αυτό τα εξής: «*Από της εποχής καθ' ήν κατά το 1880 η Πρόεδρος του Εκπαιδευτικού τμήματος εισήγαγε την φροβελιανήν μέθοδον εις το Νηπιαγωγείο του τότε ενταύθα Ελληνικού Παρθεναγωγείου και ίδρυσε εν αυτώ φροβελιανήν τάξιν προς μόρφωσιν φροβελιανών Νηπιαγωγών, εξέλιπον βαθμηδόν τα κατά το παλαιόν σύστημα Νηπιαγωγεία και τα πρότερον επί ώρας εις τας αμφιθεατρικάς βαθμίδας καθήμενα και ως ψιττακοί εν ομάδι εκγυμναζόμενα νυσταλέα και άθυμα νήπια αντεκατέστησαν νήπια ζωηρά και χαρωπά, επί μακρών θρανίων ανα δύο καθήμενα, όλως ατομικώς ανατρεφόμενα και διδασκόμενα και προπάντων εκτελούντα αυτενεργώς και αυτοθύμως θαύματα καλαισθησίας και επιτηδειότητος δια των επί της χαμηλής τραπέζης των χειροτεχνιών των*»¹⁹².

Η Αικ. Λασκαρίδου ασκώντας κριτική στο παραδοσιακό εκπαιδευτικό σύστημα και επισημαίνοντας την ανάγκη για την εφαρμογή νέου υποστηρίζει ότι στο σύστημα αυτό οι σωματικές δυνάμεις παραμελούνταν λόγω της μονομέρειας για την καλλιέργεια της γνώσης. Αποτέλεσμα αυτής της εκπαίδευσης ήταν ούτε η Γυμναστική να εφαρμόζεται παντού όπως και όταν πρέπει, ούτε το πλήθος των μαθημάτων και η κατ' οίκον εργασία επιτρέπει «*να διαιτάται ο παις όπως άλλως ηδύνατο να θεωρηθή άφευκτον δια την υγιείαν και την ανάπτυξιν του σώματός του*».

Διερωτάται δε πως γίνεται να θεωρηθή σωστό και πλήρες το εκπαιδευτικό σύστημα εκείνο, εκείνο το οποίο «*ολιγορεί όλως περί της ενισχύσεως του σώματος αφ' ενός και της διαπλάσεως δύο των σπουδαιοτάτων ψυχικών δυνάμεων, της αισθήσεως δηλ. και της θελήσεως αφ' ετέρου, αφήνον την μόρφωσιν τούτων εις την τύχην όλως και*

¹⁹⁰ Πρόκειται για το κτίριο στο οποίο στεγαζόνταν τότε τα «*Ταχυδρομεία, Τηλεφωνεία, Τηλεγραφεία*» τα τρία Ταυ, όπως χαρακτηριστικά λέγονταν. Το κτίριο αυτό βρίσκεται στην πλατεία Κοτζιά στην Αθήνα, στο οποίο εδώ και αρκετά χρόνια μέχρι και σήμερα (2010) στεγάζεται η Εθνική Τράπεζα.

¹⁹¹ **Ειρ. Λασκαρίδου**, (1933), *Πώς να μορφώσωμεν ανθρώπους*.....ό.π., σελ. 38.

¹⁹² **Ένωσις Ελληνίδων**, *Λογοδοσία του Εκπαιδευτικού Τμήματος 1901 και 1902*, Εν Αθήναις, εκ του Τυπογραφείου Παρασκευά Λεώνη, 1903, σελ. 16-17.

τας τυχαίας περιστάσεις, εν ω τανάπαλιν εκ της τελειοποιήσεως των δυνάμεων τούτων εξαρτάται η πληρεστέρα ανάπτυξις και αυτής της διανοίας και η εντελής μόρφωσις του χαρακτήρος του παιδός;

Έχει την άποψη ότι δεν είναι δυνατόν να διαπλασθή χαρακτήρας μόνο με την απόκτηση γνώσεων. Δεν είναι δυνατόν, υποστηρίζει, να θεωρηθεί ολοκληρωμένη η διανοητική ανάπτυξη, όταν όλες οι εργασίες της περιστρέφονται μόνο στην απόκτηση αληθειών και παραμελείται συνολικά η περίθαλψη του καλού και αγαθού¹⁹³, και αφήνεται στην «υπάρχουσαν ή μη υπάρχουσαν έξιν και προαίρεσιν η καλλιέργεια αυτής της βουλήσεως».

Σύμφωνα με την άποψή της, αν το παιδαγωγικό και εκπαιδευτικό σύστημα από τη νηπιακή ηλικία παρέχει στο παιδί κάθε αφορμή για να τελειοποιήσει τις σωματικές δυνάμεις και έξεις όσο και τα αισθητήρια όργανα, αν του παρέχει εντυπώσεις του καλού, του αγαθού όσο και του αληθινού, αν του παρέχει τέλος κάθε αφορμή για πλήρη εξάσκηση όλων των ψυχικών του δυνάμεων, δε θα αργήσει να έχει ως άμεση συνέπεια των εύστοχων ενεργειών του τη σταδιακή προαγωγή του παιδιού, την πλήρη εξέγερση της δημιουργικής και παραγωγικής του δύναμης και γενικότερα την αρμονική διάπλαση χαρακτήρα ισχυρού και ευσεβούς¹⁹⁴.

4.6.1. Η ζήτηση των Φροβελιανών νηπιαγωγών στην Ελλάδα και σε άλλα μέρη.

Παρουσιάζοντας η Αικ. Λασκαρίδου την απήχηση που είχε το Φροβελιανό σύστημα στην Ελλάδα και στον υπόδουλο ελληνισμό επισημαίνει ότι και στο δικό της Παρθεναγωγείο και στη Σμύρνη διδάσκουν Φροβελιανοί νηπιαγωγοί. «...από τριετίας ήδη και εν τω Παρθεναγωγείω μου Ελληνίδες μόνον διδάσκουσι τα Φροβελιανά καθ'όλας τα τάξεις αυτού και εις το εν Σμύρνη υπό της Κυρίας Ελ. Λουϊζου επαξίως διευθυνόμενον Οικοτροφείον έκτοτε προσελήφθη τις των ημετέρων Φροβελιανών νηπιαγωγών, ήτις κατά το πρώτον έτος αντικατεστάθη υπό άλλης πάλιν ικανωτέρας της πρώτης»¹⁹⁵.

¹⁹³ **Ειρ. Λασκαρίδου**, (1933), *Πώς να μορφώσωμεν ανθρώπους επι τη βάσει των έργων Αικατερίνης Λασκαρίδου*, Εν Αθήναις, Τυπογραφείον Εστία, σελ. 49. Στο κεφάλαιο Διασαφήσεις η κόρη της Αικατερίνης Λασκαρίδου η Ειρήνη γράφει στο σύγγραμμά της για τις έννοιες αυτές τα εξής: «*Το Κάλλος= η ευμορφιά. Το Καλλόν είναι η εξωτερική ευμορφιά, δηλ. η ευχαρίστησις της ψυχής, που προέρχεται από την τελείαν συμφωνίαν του ιδανικού με το αισθητόν. Το Αγαθόν είναι η καλωσύνη της ψυχής, δηλ. η ευχαρίστησις της ψυχής, που προέρχεται από ηθικά και συμπαθητικά συναισθήματα*»

¹⁹⁴ **Αικ. Λασκαρίδου**, (1885), *Το Φροβελιανόν σύστημα εν Ελλάδι*, Εστία, τόμος 20^{ος} Ιούλιος-Δεκέμβριος 1885, Αθήνησι, τυπογραφείο Ανέστη Κωνσταντινίδου, σελ. 608.

¹⁹⁵ **Αικ. Λασκαρίδου**, (1885), *Το Φροβελιανόν σύστημα εν Ελλάδι*,...ό.π., σελ. 608.

Για να τονίσει τη ζήτηση των νηπιαγωγών από όλες τις περιοχές ανέφερε ότι της ζητήθηκε από την Αλεξάνδρεια να στείλει ικανή νηπιαγωγό προκειμένου να ιδρύσει Φροβελιανό νηπιαγωγείο στο κεντρικό Παρθεναγωγείο. Επίσης ανέφερε ότι και από ένα διευθυντή ιδιωτικού εκπαιδευτηρίου στη Θεσσαλονίκη της ζητήθηκε να στείλει μια νηπιαγωγό. Επίσης ανέφερε ότι και ο Γυμνασιάρχης Θεσσαλονίκης κ Οικονόμου εισάγει τώρα το Φροβελιανό σύστημα με την ικανότατη δασκάλα μας κ. Ασπασία Γρηγοράκη η οποία είχε προαχθεί σε διευθύντρια του εκεί Παρθεναγωγείου.

Επειδή υπήρχε αυτή η έκτακτη ζήτηση, τοποθετήθηκαν αμέσως όλες οι μέχρι τώρα Φροβελιανές νηπιαγωγοί που μορφώθηκαν και αναμένεται από δω και στο εξής στις Φροβελιανές τάξεις προσέλευση περισσότερων και ικανοτέρων παιδαγωγών, οι οποίες θα ζητηθούν όλες κατά το επόμενο έτος για απασχόληση. Γι' αυτό και ανακοίνωσε ότι προβλέπεται, από το επόμενο έτος πως θα είναι περιττό να γίνεται δωρεάν η εκπαίδευση των Φροβελιανών παιδαγωγών, αφού αυτές θα ζητούνται από πολλά μέρη και έτσι με προθυμία θα θέλουν να έρθουν και να πληρώσουν ορισμένα δίδακτρα.

Τώρα το Φροβελιανό σύστημα, γράφει η Αικ. Λασκαρίδου, έχει εισαχθεί στη Σμύρνη, στη Θεσσαλονίκη, στην Αλεξάνδρεια και στην Οδησό, στη Ροδοκανάκειο σχολή, με την άριστη από τις μαθήτρίες μου, τη σημερινή διευθύντρια της σχολής αυτής την κ. Ελ. Δετζώρτζη. Εύχεται δε να έλθει γρήγορα ο χρόνος, κατά τον οποίο ολόκληρο το Φροβελιανό σύστημα¹⁹⁶ θα αναγνωρισθεί επίσημα και επομένως θα εισαχθεί στην Ελλάδα και στη δημοτική εκπαίδευση και στην Αρσάκειο σχολή και μαλιστα και στις επαρχίες, για το καλό της αγαπημένης μας Πατρίδας¹⁹⁷

Από όλα τα χρόνια τα οποία αγωνίσθηκε για τη διάδοση του συστήματος υποστηρίζει ότι «..το 1885 δύναται να θεωρηθεί ως εποχή της θετικωτέρας ήδη τάσεως προς διάδοσιν των Φροβελιανών αρχών εν Ελλάδι».

Κάνει αυτή τη διαπίστωση και τονίζει ότι μετά τις ομιλίες που έκανε η ίδια στο σύλλογο «Παρνασσός», ύστερα από τις πρωτοβουλίες διαφόρων προσώπων που τους κατονομάζει, «*Τα Φροβελιανά εισήχθησαν πλήρη εις τα κατωτέρας τάξεις του Αμαλιείου δι' ικανής Φροβελιανής παιδαγωγού του Παρθεναγωγείου μου, και η γυμναστική εις όλας τα τάξεις αυτού. Είκοσι δε περίπου κοράσια της ανωτάτης τάξεως παρασκευάζονται ήδη, τη επιβλέψει μου, όπως καταστώσι Φροβελιαναί παιδονόμοι, όπερ θέλει εί-*

¹⁹⁶ **Ειρ. Λασκαρίδου**, (1933), *Πώς να μορφώσωμεν ανθρώπους επι τη βάσει ..ό.π.*, σελ. 49. Αναλύοντας την έννοια του συστήματος γράφει "ότι: «*Το Σύστημα είναι το σύνολον των κανόνων, όσοι αποτελούν μίαν τέχνην ή επιστήμην. Η Μέθοδος είναι τα διάφορα μέσα που μεταχειριζόμεθα με τάξιν, δια να ερευνησωμεν κάτι ή δια να φθάσωμεν εις ωρισμένον σκοπόν. Π.χ. «Το χαρακτηριστικόν του Φροβελιανού συστήματος είναι, ότι επιτρέπει την επ' απειρον μεταβολήν και τελειοποίησιν των μεθόδων του»*

¹⁹⁷ **Αικ. Λασκαρίδου**, (1885), *Το Φροβελιανόν σύστημα εν Ελλάδι, ...ό.π.*, σελ. 609-610.

σθαι εν τω μέλλοντι μεγάλη ανακούφισις δια τας οικογενείας, να δύνανται δηλ. εκ του Αμαλείου να λαμβάνωσι χρηστάς, επιδεξίους και εργατικάς νέας, όπως εμπιστευθώσιν αυτάς την περίθαλψιν και αγωγήν της πρώτης ηλικίας των τέκνων αυτών.

4.7. Άλλες δραστηριότητες της Αικ. Λασκαρίδου.

4.7.1. Η ομιλία της στο Α΄ Εκπαιδευτικόν Συνέδριον του 1904

Η Αικ. Λασκαρίδου συμμετείχε στο Α΄ Εκπαιδευτικό Συνέδριο των Αθηνών του 1904 στο οποίο εκλέχθηκε πρόεδρος του Τμήματος της Γυναικείας Αγωγής και μίλησε στην Αρχαιολογική Εταιρεία και στο Πανεπιστήμιο¹⁹⁸.

Στη β΄ συνεδρίαση του Τμήματος Γυναικείας Αγωγής, κατά το Α΄ Εκπαιδευτικό Συνέδριο του 1904 μιλώντας η Αικ. Λασκαρίδου η οποία είχε εκλεγεί πρόεδρος αυτού του τμήματος εστίασε το ενδιαφέρον της ομιλίας της στα εξής θέματα: Στην έναρξη της αυτενεργού δράσης της σκέψης των νηπίων από το Νηπιαγωγείο, στην έναρξη της θεμελίωσης της εκπαίδευσης σε γερά θεμέλια και ως τέτοια θεωρεί το Νηπιαγωγείο. Κλείνοντας δε την ομιλία της εύχεται «...όπως πολλαπλασιασθώσι όσον τάχιστα παρ' ημίν τα Λαϊκά Νηπιαγωγεία, ώστε έκαστος Δήμος της Πατρίδος ημών να έχει τοιαύτα ανάλογα προς τον αριθμόν των οικογενειών αυτού. Είθε δε να διαδοθώσι ταύτα και εις την δούλην Ελλάδα και την Ανατολήν εν γένει, προς ενίσχυσιν του Ελληνισμού»¹⁹⁹.

Γενικότερα όλη η ομιλία της στράφηκε γύρω από τη γυναικεία εκπαίδευση και την αγωγή των νηπίων.

4.7.2. Διοργάνωση εσπερινών μαθημάτων χειροτεχνίας

Το 1906 η Αικατερίνη Λασκαρίδου διοργάνωσε εσπερινά μαθήματα για τη διάδοση της χειροτεχνίας στις δασκάλες, των οποίων η μόρφωση έως τότε περιορίζονταν στα θεωρητικά και τυπικά μαθήματα»²⁰⁰.

4.7.3. Η ομιλία της στον Πατριωτικό σύνδεσμο

Το έτος 1915 σε ηλικία 72 ετών σε μια από τις τελευταίες δημόσιες εμφανίσεις της, και όπως σημειώνει η κόρη της Ειρήνη εμφανιζόμενη «*δια τελευταίαν φοράν δη-*

¹⁹⁸ Ειρ. Λασκαρίδου, (1933), *Πώς να μορφώσωμεν ανθρώπους*.....ό.π., σελ. 39.

¹⁹⁹ Α΄ Ελληνικόν Εκπαιδευτικόν Συνέδριον, (Εν Αθήναις 1904), σελ. 176-178.

²⁰⁰ Ειρ. Λασκαρίδου, (1933), *Πώς να μορφώσωμεν ανθρώπους*.....ό.π., σελ. 39.

μοσία»²⁰¹ θαλερά και επιβλητική, «της οποίας η γαληνιαία μορφή δεν έπαυσε κατοπρίζουσα τους θησαυρούς της καρδιάς της²⁰².», ανέβηκε στο βήμα της μεγάλης αίθουσας του Πανεπιστημίου ως εισηγήτρια του πατριωτικού συνδέσμου των Ελληνίδων του οποίου και εξελέγη πρόεδρος του Εκπαιδευτικού Τμήματος.

4.7.4. Εισαγωγή της Γυμναστικής για τα κορίτσια

Μία από τις καινοτομίες της Λασκαρίδου στο «Ελληνικόν Παρθεναγωγείον» ήταν η διδασκαλία του μαθήματος της Γυμναστικής γύρω στα 1870. Την εποχή εκείνη ήταν η πρώτη που εισήγαγε στην Ελλάδα την Γυμναστική για τα κορίτσια και έγινε αυτό πολύ πιο πριν το μάθημα καθιερωθεί στα υπόλοιπα Παρθεναγωγεία²⁰³

Στη συνέχεια μέσα από το Εκπαιδευτικό Τμήμα της Ένωσης των Ελληνίδων ίδρυσε²⁰⁴ τη «Γυμναστική Σχολή Θηλέων» το 1897²⁰⁵ για τη μόρφωση των Ελληνίδων γυμναστριών.

4.7.5. Η συμμετοχή στα σωματεία και τις επιτροπές.

Εκτός από την ατομική δραστηριότητα την οποία εκδήλωσε η Αικ. Λασκαρίδου με την ίδρυση του «Ελληνικού Παρθεναγωγείου» παρουσίασε και συλλογική δραστηριότητα έντονη. «Οι οικογενειακές της υποχρεώσεις δεν την εμπόδισαν να ενδιαφερθεί για τα κοινά από πολύ νωρίς και μάλιστα συστηματικά»²⁰⁶ όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά σε μεταγενέστερη πηγή.

Σε ότι αφορά στη δραστηριοποίηση της Αικ. Λασκαρίδου στην Ένωση των Ελληνίδων η Καλλιρρόη Παρρέν περιγράφει την ανάληψη αυτής της δράσης και τις συνθήκες κάτω από τις οποίες έγινε με τα ακόλουθα: «Όταν περί το 1897 ιδρύθη η Ένωσις των Ελληνίδων, η κ. Λασκαρίδου είχε αποσυρθεί από κάθε σχολικήν δράσιν, απογοητευμένη διότι μεθ' όλας τας προσπαθείας και τους αγώνας της δεν είχε κατορ-

²⁰¹ **Ειρ. Λασκαρίδου**, (χ.χ), *Συνομωτάτη βιογραφία.....*ό.π., σελ. 4.

²⁰² **Τότα Κυριαζοπούλου-Βαληνάκη**, (1957), *Μια μορφή της ελληνικής Παιδείας. Ένας εορτασμός και μια ομιλία, Σχολείο και Ζωή*, τχ. 7-8/1957, σελ. 363.

²⁰³ **Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου**, (1986), *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, ΙΑΕΝ-ΓΓΝΓ, Αθήνα, σελ. 226.

²⁰⁴ **Ειρ. Λασκαρίδου**, (1933), *Πώς να μορφώσωμεν ανθρώπους.....*ό.π., σελ. 41.

²⁰⁵ **Χαρ. Χαρίτος**, (1998), *Το Ελληνικό νηπιαγωγείο και*ό.π., σελ. 178.

²⁰⁶ **Αικ. Κοσμά**, (1975), *Ιστορία προσχολικής.....*ό.π., σελ. 165.

θώσει να εισαγάγη και επιβάλει το φροβελιανόν σύστημα. Παρακληθείσα εδέχθη τότε την Προεδρίαν του Εκπαιδευτικού Τμήματος της Ενώσεως των Ελληνίδων»²⁰⁷.

Για την πρώτη αυτή συνάντηση και γνωριμία μαζί της η Καλλ. Παρρέν γράφει στα 1916 τα εξής: «Την εγνώρισα προ είκοσι περίπου ετών μακράν τότε πάσης δράσεως με την πικρίαν της ματαιωθείσης δι' ενός εκπαιδευτικού νόμου εργασίας της και της παραγνωρίσεως του μεγάλου της ιδανικού. Μου εφάνη σαν αγωνιστής πληγωμένος, ο οποίος όμως με πρώτην ευκαρίαν θα ερρίπτετο και πάλι πάνοπλος εις την μάχην. Όταν της επρότεινα να λάβη μέρος εις την Ένωσιν των Ελληνίδων, όταν της εξέθεσα τον σκοπόν και το πρόγραμμα της δια τμημάτων εργασίας του σωματείου, τα μάτια της εγένμισαν δάκρυα. «Πιστεύετε λοιπόν», μου είπεν, «ότι είναι δυνατόν να πραγματοποιηθούν όλα αυτά; Το πιστεύω της Ενώσεως των γυναικείων δυνάμεων και της από κοινού δράσεως την ηλέκτρισεν αμέσως. Και ενώ εχωρίσθημεν χωρίς να μου δοθεί η οριστική υπόσχεσίς της, ήτον η πρώτη η οποία ήλθεν εις την πρώτην μας σύσκεψιν, η πρώτη που επεδοκίμασε το υποβληθέν τότε πρόγραμμά μου, η πρώτη που ηγωνίσθη και επάλαισε δια το εκπαιδευτικόν Τμήμα του οποίου εξελέγη αμέσως, τη προτάσει μου και Πρόεδρος»²⁰⁸.

Κατά την ενασχόληση στο Εκπαιδευτικό Τμήμα της Ένωσης των Ελληνίδων έδειξε έντονη δραστηριότητα και από το 1897 ήταν πρόεδρος του, όπως επίσης διετέλεσε πρόεδρος και στο Τμήμα Παροχής Εργασίας της Ένωσης των Ελληνίδων κατά τον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897. Το τμήμα αυτό της παροχής εργασίας δραστηριοποιήθηκε για τη μέριμνα και προστασία κυρίως των ορφανών και των απροστάτευτων παιδιών²⁰⁹.

Συμμετείχε επίσης η Αικ. Λασκαρίδου στον Πατριωτικό Σύνδεσμο και δραστηριοποιήθηκε για τις εκδηλώσεις του σε αρκετά μεγάλη ηλικία και με την ενεργητικότητα που έδειχνε όταν ήταν σε μικρότερη ηλικία. Αυτό οδήγησε την Καλλ. Παρρέν να γράψει στην Εφημερίδα των Κυριών ότι η δραστηριότητά της και ο ζήλος της για την επικράτησιν των ιδεών της είναι απaráμιλλη και ότι «δια του Πατριωτικού Συνδέσμου... θα επεκτείνει εις ευρύτεραν ακτίνα την δράσιν της και εις τας Αθήνας και εις την Παλαιάν και Νέαν Ελλάδα»²¹⁰.

²⁰⁷ Καλλ. Παρρέν, (1916), Αικατερίνη Λασκαρίδου, Εφημερίς των Κυριών, αριθ. Φ. 1060, 1-15 Μαρτίου. 1915, σελ. 2699.

²⁰⁸ Καλλ. Παρρέν, (1916), Αικατερίνη Λασκαρίδου, Εφημερίς των Κυριών, αριθ. Φ. 1082, 1-15 Απριλ. 1916, σελ. 3058.

²⁰⁹ Ηλ. Ξηροτύρης, (χ.χ.), Το σύγχρονο νηπιαγωγείο.....ό.π., σελ. 295

²¹⁰ Καλλ. Παρρέν, (1916), Αικατερίνη Λασκαρίδου, Εφημερίς των Κυριών, αριθ. Φ. 1060, 1-15 Μαρτίου. 1915, σελ. 2699.

Μέσα στην πολυποίκιλη δραστηριότητά της εντάσσεται επίσης και η συμμετοχή της στη συντακτικές επιτροπές των περιοδικών «Εστία»²¹¹ και «Παρνασσός»²¹².

4.7.6. Η εθνική δράση της

Παράλληλα με την εκπαιδευτική δράση προχωρούσε και η εθνική δράση της με την αποστολή των νηπιαγωγών για τη διάδοση της ελληνικής γλώσσας στις ξενόφωνες περιοχές. Οι νηπιαγωγοί τις οποίες εκπαίδευε γίνονταν περιζήτητες σε όλη την Ελλάδα και τοποθετούνταν σε διάφορες περιοχές που υπήρχε και δρούσε ο Ελληνισμός. Για το έργο των νηπιαγωγών εκφράζονταν με ενθουσιασμό και διαδίδονταν θετικά σχόλια από τους Πρόξενους, τους Μητροπολίτες και τους εκπροσώπους των κοινοτήτων²¹³.

Στον τομέα αυτό, σημειώνει η Ειρήνη Λασκαρίδου, έδρασε μόνη της και «...το Υπουργείον της Παιδείας, χωρίς να δαπανήση ουδέ οβολόν, ηρέσθη να συστήση τις Νηπιαγωγούς εις το Υπουργείον των εξωτερικών το οποίον προθύμως τας μετεχειρίσθη ως άριστον μέσον εξαπλώσεως της Ελληνικής Γλώσσης, εις τον ξενόφωνον αλύτρωτον ελληνισμόν»²¹⁴.

4.7.7. Η προσφορά της στη γυναικεία εκπαίδευση

Στα συνέδρια που έπαιρνε μέρος, στις δημοσιεύσεις που έκανε, στα διάφορα έντυπα και στα υπομνήματα που υπέβαλε στους διάφορους φορείς παντοτε τόνιζε την αναγκαιότητα της μεταρρύθμισης της γυναικείας εκπαίδευσης. Υποστήριξε στις ομιλίες της στα διάφορα γυναικεία συνέδρια στα οποία έπαιρνε μέρος ότι επιβάλλεται η μεταρρύθμιση της γυναικείας εκπαίδευσης διότι η ελληνική εκπαίδευση «...είναι αξιοθρήνητος, κατωτέρα ή εις κάθε άλλο έθνος. Της λείπει η ψυχή. Είμεθα ακόμη βουτηγμένοι εις την ξηράν εκμάθησιν της Γραμματικής και την παπαγαλιστικήν αποστήθησιν αρχαίων κειμένων. Πουθενά Ελληνίς δεν μανθάνει να είναι καλή δια τον σύζυγόν της και καλή δια το τέκνον τη»²¹⁵.

²¹¹ **Εστία**, (1885), τόμος 20^{ος}, Αθήνησι, τυπ. Ανέστη Κωνσταντινίδη, και τόμος 26^{ος}/1888.

²¹² Παρνασσός, (1885), τόμος Θ'/1885, σελ. 735.

²¹³ **Ειρ. Λασκαρίδου**, (1933), *Πώς να μορφώσωμεν ανθρώπους*.....ό.π., σελ. 39.

²¹⁴ **Ειρ. Λασκαρίδου**, (1933), *Πώς να μορφώσωμεν ανθρώπους*.....ό.π., σελ. 37.

²¹⁵ **Τότα Κυριαζοπούλου-Βαληνάκη**, (1957), *Μια μορφή της ελληνικής Παιδείας. Ένας εορτασμός και μια ομιλία, Σχολείο και Ζωή*, τχ. 7-8/1957, σελ. 364.

Στο δε υπόμνημα που υπέβαλε στην Κυβέρνηση για τη μεταρρύθμιση της γυναικείας εκπαίδευσης εκφράζει τις ίδιες αντιλήψεις και τονίζει ότι: «Σκοπός της εκπαίδευσως των θηλέων οφείλει να είναι η επί των βάσεων της θρησκείας και φιλοπατρίας, προς δε και φιλοπονίας ειδική μόρφωσις και διάπλασις μητέρων όλων των κοινωνικών τάξεων, έτι δε και Νηπιαγωγών και Διδασκαλισσών, ήτοι παιδαγωγών, δυναμένων να αντικαταστήσωσι ή και να συνδράμωσι τας μητέρας, αίτινες κατά συνέπειαν πρέπει να έχωσι την αυτήν ειδικήν μόρφωσιν και διάπλασιν ως αι μητέρες»²¹⁶.

Όμως δε σταμάτησε στη ειδική γυναικεία εκπαίδευση και υποστήριξε ότι αυτή πρέπει να έχει επιστημονική κατάρτιση και να της δοθεί η δυνατότητα να σπουδάσει και στο Πανεπιστήμιο. Αγωνίστηκε και ήθελε για τη γυναίκα εξίσωση των δικαιωμάτων της με τον άνδρα ώστε να συντελέσει στην ολοκλήρωση της προσωπικότητάς της. Γι' αυτό στο υπόμνημά της τόνιζε ότι: «Επειδή όμως υπάρχουν περιστάσεις καθ' ας η γυνή καλείται εις άλλους κύκλους ενεργείας, δύνανται δε και τινες να ώσιν ειδικώς προικισμένοι προς επίδοσιν καλλιτεχνικήν, επιστημονικήν κλπ, δια τους λόγους τούτους μετά την ειδικήν μόρφωσιν αυτών ως Μητέρων, ορθόν και δίκαιον είναι ν' ανοιχθώσι παντοία στάδια ενεργείας και πόρου ζωής εις τας γυναίκας, μη αποκλειομένης και της ανωτάτης βαθμίδος της εκπαίδευσως, εις τας κεκτημένας τα εις ταύτην απαιτούμενα προσόντα»²¹⁷.

²¹⁶ **Τότα Κυριαζοπούλου-Βαληνάκη**, (1957), *Μια μορφή της ελληνικής Παιδείας*. ...ό.π.,σελ. 364.

²¹⁷ **Τότα Κυριαζοπούλου-Βαληνάκη**, (1957), *Μια μορφή της ελληνικής Παιδείας*. ...ό.π.,σελ. 364.

4.8. Η αλληλογραφία με τις απόφοιτες του Διδασκαλείου Νηπιαγωγών.

Η Αικατερίνη Λασκαρίδου δε σταμάτησε την επαφή και επικοινωνία με τις απόφοιτες του Διδασκαλείου Νηπιαγωγών. Συνέχισε να ενδιαφέρεται γι' αυτές²¹⁸ ειδικά κατά τα πρώτα βήματά τους, όταν άρχιζαν την επαγγελματική τους σταδιοδρομία. Το ενδιαφέρον της εστιάστηκε στην εξεύρεση θέσεων για διορισμό, στην παροχή συμβουλών για να ανταποκριθούν με επάρκεια στο έργο τους και στην αποστολή βοηθημάτων και υλικών τα οποία ήταν απαραίτητα για τη διεξαγωγή του έργου τους στο νηπιαγωγείο. Το ενδιαφέρον αυτό της Λασκαρίδου και γενικότερα του Εκπαιδευτικού Τμήματος της Ένωσης των Ελληνίδων περιγράφεται και στη Λογοδοσία του Εκπαιδευτικού Τμήματος στην οποία παρουσιάζεται ως εξής: *«Μετά την απονομήν του πτυχίου, εκάστη εξ αυτών απέρχεται εις ην ταυτοχρόνως διορίσθη θέσιν, τη φροντίδι του Συμβουλίου του Εκπαιδευτικού Τμήματος, όπερ δεν παύει ενδιαφερόμενον εις αυτάς, τουναντίον δε εξακολουθεί παρέχον αυταίς και μακρόθεν υποστήριξιν και προστασίαν, φροντίζον εκάστοτε περί του διορισμού και αναδιορισμού αυτών»*²¹⁹.

Με επιστολές που αντάλλασε μαζί τους τις ενημέρωνε για διάφορα θέματα, όπως όταν απευθύνονταν προς τον υπουργό της Εκπαίδευσης για να φροντίσει το διορισμό τους, για τις ενέργειες που πρέπει να κάνουν και τα δικαιολογητικά που θα ετοιμάσουν προκειμένου να διοριστούν καθώς και για τους μισθούς τους οποίους θα λάβουν όταν διοριστούν²²⁰.

Στο αρχείο του ΕΛΙΑ βρέθηκαν εννιά (9) επιστολές που αντάλλαξαν η Αικ. Λασκαρίδου και οι απόφοιτες μαθήτριές της στο Διδασκαλείο Νηπιαγωγών.

Εκτός από τις εννιά (9) επιστολές που βρέθηκαν στο αρχείο του ΕΛΙΑ, βρέθηκαν επίσης και άλλες 11 επιστολές, δημοσιευμένες στα πρακτικά της Λογοδοσίας της Ένωσης των Ελληνίδων. Αυτές οι επιστολές στάλθηκαν από νηπιαγωγούς απόφοιτους του Διδασκαλείου Νηπιαγωγών σε διάφορα χρονικά διαστήματα από το 1903

²¹⁸ **Λογοδοσία** του Εκπαιδευτικού Τμήματος της Ενώσεως των Ελληνίδων από του σχολικού έτους 1902-1903 μέχρι τέλους του σχολικού έτους 1909-1910, εν Αθήναις, τύποις Π.Δ. Σακελαρίου, 1910, σελ. 91. Στη σελίδα αυτή παρατίθεται επιστολή του Ι. Αθανασάκη, Αντιπροέδρου της Ελληνικής Κοινότητας Καΐρου με ημερομηνία 10 Φεβρουαρίου 1906, την οποία απευθύνει προς την Αικ. Λασκαρίδου και μεταξύ των άλλων γράφει: « Επειδή γνωρίζω πόσον ενδιαφέρεσθε και μεθ' οποίας μητρικής στοργής παρακολουθείτε και εν τη αλλοδαπή τας Νηπιαγωγούς υμών, έχω μεγάλην ευχαρίστησιν να γνωρίσω υμίν...».

²¹⁹ **Λογοδοσία** του Εκπαιδευτικού Τμήματος της Ενώσεως των Ελληνίδων από του σχολικού έτους 1902-1903 μέχρι τέλους του σχολικού έτους 1909-1910, εν Αθήναις, τύποις Π.Δ. Σακελαρίου, 1910, σελ. 25.

²²⁰ **Επιστολή** της Αικατερίνης Λασκαρίδου με ημερομηνία 8-10-1914. (Βρέθηκε από την ερευνήτρια στο αρχείο του ΕΛΙΑ μαζί με τις άλλες επιστολές της).

μέχρι το 1911 στην Αικ. Λασκαρίδου από περιοχές της Μακεδονίας και της Ηπείρου στις οποίες είχαν διορισθεί, όπως: Λαγκαδάς, Ασβεστοχώρι, Σέρρες, Μελένικο, Μοναστήρι, Καστοριά, Κορυτσά, Βαβούσα Ιωαννίνων.

Τα θέματα τα οποία παρουσιάζουν στις επιστολές τους οι νεοδιοριστές νηπιαγωγοί απόφοιτες του Διδασκαλείου είναι τα πολλά νήπια που έχουν, η συνεργασία με τις εφορείες των σχολείων, οι δύσκολες συνθήκες κάτω από τις οποίες καλούνται να προσφέρουν το έργο τους, η έλλειψη κατάλληλων χώρων για στέγαση των νηπιαγωγείων, οι γιορτές τις οποίες κάνουν και τα αποτελέσματα τα οποία έχουν κ.α. Επίσης ζητούν να τους δοθούν από τη «*Σεβαστή κ. Λασκαρίδου*» όπως την αποκαλούν παιδαγωγικές οδηγίες για διάφορα ζητήματα²²¹.

Μια εικόνα των σκέψεων και των θεμάτων που τίγονται στις επιστολές που έχουν ανταλλαγεί μεταξύ της Αικ. Λασκαρίδου και των αποφοίτων παρουσιάζεται στη συνέχεια με την ανάλυση μερικών επιστολών που βρέθηκαν στο αρχείο του ΕΛΙΑ.

Σε μια επιστολή που βρέθηκε στο αρχείο του ΕΛΙΑ²²² η Αικ. Λασκαρίδου απευθύνεται σε κάποια απόφοιτη του Διδασκαλείου Νηπιαγωγών. Από το περιεχόμενο της επιστολής φαίνεται ότι στάλθηκε μετά τους Βαλκανικούς πολέμους. Από το ύφος αλλά και από τις φράσεις που χρησιμοποιεί την ελέγχει κατά κάποιο τρόπο γιατί δεν επικοινωνήσει μαζί της το διάστημα που πέρασε. «*Μετά πολλής ανησυχίας και λύπης σε αναλογιζόμουν καθ' όλους τους από της ενάρξεως του ιερού μας πολέμου μήνας*» της γράφει γιατί δε γνώριζε που έμενε, που είχε καταφύγει και τι είχε απογίνει. Συνεχίζει δε να της γράφει ότι με ανυπομονησία «*ανέμενα ειδήσεις από την ημέρα της ευτυχούς απελευθέρωσης της Πατρίδος σου και μεγάλης τώρα Ελλάδος!!!*».

Συνεχίζοντας την επιστολή της θέτει το ερώτημα και απορεί χωρίς να μπορεί να εξηγήσει όταν της γράφει «*πως μέχρι τώρα δεν ησθάνθης την επιθυμίαν να μοι ανακοινώσης τα κατά σε και τους οικείους σου, ως και το περί της τύχης του Νηπιαγωγείου εν ώ ειργάζεσο. Ελησμόνησες το υπερ σου ενδιαφέρον μου*».

Στη συνέχεια της γράφει «*Σε παρακαλώ να μου γράψεις αμέσως*» πως είσαι εσύ και οι οικείοι σου και ζητά να μάθει για την εργασία της και την τύχη του Νηπιαγωγείου σημειώνοντας ότι «*πολλάι φήμαι διεδόθησαν περί εμπρησμού αυτών*».

²²¹ Λογοδοσία του Εκπαιδευτικού Τμήματοςό.π.....μέχρι τέλους του σχολικού έτους 1909-1910, σελ. 94-102.

²²² Εκπαιδευτικόν Τμήμα Ενώσεως Ελληνίδων (χ.χ.) Εν Καλλιθέα Αθηνών τη, (Πρόκειται για μια επιστολή προς απόφοιτη, που βρέθηκε στο Αρχείο ΕΛΙΑ)

Επίσης ζητά να μάθει για την τύχη των άλλων συμμαθητριών της που είχαν αποσταλεί στην Ήπειρο και τελειώνει την επιστολή της με την ευχή να εργασθεί στο μέλλον πιο έντονα και αντάξια με τις προσδοκίες της μεγάλης τώρα πατρίδος.

Αναλογο περιεχόμενο έχει και μια άλλη επιστολή που βρέθηκε επίσης στο αρχείο ΕΛΙΑ²²³, χωρίς ημερομηνία και όνομα παραλήπτη, με την οποία απαντά σε επιστολή που έλαβε από μαθήτρια του Διδασκαλείου της και της δίνει διάφορες παιδαγωγικές συμβουλές προκειμένου να ανταποκριθεί στη σοβαρή εντολή που της έχει δοθεί για τον εξελληνισμό των νηπίων των χωριών. Αναφερόμενη στον εξελληνισμό την προτρέπει να μη λησμονήσει *«ότι η εξελληνισις των παιδιών δεν συνίσταται εις μόνην την εκμάθησιν της γλώσσης μας»* και της γράφει ότι *«πρέπει βαθμηδόν να τα καταστήσεις φανατικά Ελληνόπουλα»*.

Της υπενθυμίζει στη συνέχεια τι πρέπει να κάνει όταν έχει μεγαλύτερο αριθμό νηπίων από αυτόν που έχει ορισθεί. Της γράφει ότι πρέπει να τα χωρίσει κατά ηλικίες και να τα διδάσκει διαδοχικά. Εδώ της υποδεικνύει την εφαρμογή της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου η οποία είχε εφαρμογή και στα νηπιαγωγεία. *«Προς τούτο»*, σημειώνει, *να ετοιμάσεις βοηθούς εκ των μεγαλύτερων κορασιών, άτινα να παρασκευάσεις, κατά τας μετά το σχολείον ώρας»*. Συνεχίζοντας τις συμβουλές της, την κατευθύνει να καταστήσει ικανά τα κορίτσια αυτά, ώστε να επιβλέπουν τα νήπια, όταν εργάζονται ή όταν ξαπλώνουν στα κρεβατάκια τους αλλά και όταν η ίδια διδάσκει σε άλλα τμήματα. Διότι αν δεν έχει τις βοηθούς δε θα κατορθώσει να τηρήσει την απαιτούμενη τάξη και πειθαρχία και επομένως θα επέλθει χάος και αταξία με τα οποία θα ματαιωθεί το έργο της.

Κλείνοντας την επιστολή την πληροφορεί ότι άμα διοριστούν όλες θα προτείνει να τους σταλούν φροβελιανά δώρα και εικόνες από το κληροδότημα Μελά και ότι η μισθοδοσία τους θα έχει αύξηση και γι' αυτό πρέπει να είναι ευχαριστημένη. Της αναφέρει ότι η μισθοδοσία σε σχέση με το παρελθόν θα ανέβη από 70 σε 90 δραχμές το μήνα με προοπτική να φθάσει τις 150 δραχμές το μήνα.

Μία άλλη επιστολή είναι αυτή που βρέθηκε πάλι στο Αρχείο του ΕΛΙΑ και απευθύνεται σε μια απόφοιτη του Διδασκαλείου Νηπιαγωγών. Η επιστολή απευθύνεται στην Κωνσταντίνα και έχει ημερομηνία 8-10-1914²²⁴. Την ενημερώνει ότι έστειλε προς το Υπουργείο Εκπαιδείσεως πίνακα με τα ονόματα όλων των κατά καιρούς α-

²²³ Εκπαιδευτικόν Τμήμα Ενώσεως Ελληνίδων (χ.χ.) Εν Καλλιθέα Αθηνών, (Πρόκειται για άλλη μια επιστολή προς απόφοιτη, που βρέθηκε στο Αρχείο ΕΛΙΑ)

²²⁴ Εν Καλλιθέα τη 8-10-1914 Αγαπητή μοι Κωνσταντίνα, Επιστολή που βρέθηκε στο αρχείο του ΕΛΙΑ.

ποφοίτων Νηπιαγωγών για να διοριστούν. Αυτούς τους πίνακες το Υπουργείο στη συνέχεια τους έστειλε στις διοικήσεις Ηπείρου και Μακεδονίας.

Γράφει στην επιστολή της, όπως της είπε ο Υπουργός, για να διοριστούν θα πρέπει κάθε μία να κάνει αίτηση προς την *«οικείαν Διοίκησιν δι' ης να ζητήση διορισμόν υποδεικνύουσα τον τόπον εις ον παρακαλεί να διορισθεί»*.

Σημειώνει επίσης ότι πρέπει να αποστείλει το ταχύτερο την αίτηση και να προσθέσει την ακριβή διεύθυνσή της για να γνωρίζουν από το Υπουργείο που να στείλουν το διορισμό της.

Ύστερα από αυτά ζητάει να την ενημερώσει που διορίστηκε για να στείλει τις οδηγίες της. Στη συνέχεια της αναφέρει ότι αυξήθηκαν οι μισθοί και ότι τώρα ο κατώτατος αρχίζει από 90 δραχ.

Κλείνοντας την απαντητική επιστολή την αποχαιρετά με την ευχή να έχει σύντομα καλές ειδήσεις και υπογράφει *«η πνευματική σου μήτηρ Αικ. Λασκαρίδου»*.

4.8.1. Μια επιστολή από απόφοιτη νηπιαγωγό προς την Αικ. Λασκαρίδου.

Η επιστολή αυτή που έχει ημερομηνία 28 Αυγούστου 1904 έχει σταλεί από το Chibirin al com από μια απόφοιτη νηπιαγωγό του Διδασκαλείου. Στην προσφώνησή της προς την Αικ. Λασκαρίδου την αποκαλεί *«Σεβαστή μου Κυρία»* και της γράφει στην αρχή τους λόγους για τους οποίους δε μπόρεσε να τη συναντήσει.

Ανάμεσα σ' αυτούς της γράφει ότι διάφορες περιστάσεις εντελώς ανεξάρτητοι από τη θέλησή της την εμπόδισαν να τη δει όλο το διάστημα του Καλοκαιριού.

Την παραμονή της αναχώρησής της από την Αθήνα πήγε μαζί με τον αδελφό της στην Καλλιθέα να τη συναντήσει αλλά δε βρήκε κανέναν στο σπίτι. *«Ήλπιζον ότι την επομένην ημέραν Κυριακήν, ενωρίς το πρωί θα κατόρθωνα να σας έβλεπον, λαμβάνουσα τουλάχιστον την ευχήν σας. Αλλ' η από πρωίας βροχή εματαίωσε τας ελπίδας μου και ούτως έφυγον χωρίς να σας ίδω, χωρίς να τύχω της ευχής σας»*.

Δια τούτον ησυχίαν δεν έχω, ούτε θα έχω προτού μου γράψετε έστω και δύο λέξεις, αφού δε θα μετάσχω της ευτυχίας, ην θα λάβουν αι λοιπαί αγαπηταί συνάδελφοί μου ακούουσαι την χρυσορρήμονα γλώσσαν, το μελίρρυτον εκείνο στόμα της αληθούς και πλήρους αγάπης πάντοτε Μητρός μας προ της αναχωρήσεώς των. Ναι η στέρησις αυτή με λυπεί υπερβολικά. Θα μείνω δε λίαν ευχαριστημένη και προφορικώς ακόμη αν μοι παραγγείλετε ότι μοι στέλλετε την ευχή σας, διότι όπως είμαι τώρα θεωρώ εμαυτήν απόβλητον του νυμφώνος της αγάπης Σας».

Δια να μη σας απασχολήσω πολύ αναγκάζομαι να δώσω πέρας εις την επιστολήν μου με την θερμήν παράκλησιν να έχετε παντοτε υπόψιν ότι εν τη Δεσποίνη εγκλείεται καρδιά σκιρτώσα επί τη αναμνήσει της κ. Λασκαρίδου, πλήρης αφοσιώσεως και ευγνωμοσύνης απείρου, καρδιάς ήτις εν τε τη ευτυχία ή δυστυχία ως τύπον αγαθότητος, υπομονής και πραότητος έχω το ίνδαλμά Σας και εν τη προσευχή πάντοτε προφέρω το όνομά Σας.

Κλείνει την επιστολή της με το χαιρετισμό «Διατελώ κατασπαζόμενη την δεξιά Σας» και υπογράφει με την προσωνυμία, *Η Πνευματική θυγάτηρ Σας Δέσποινα Ε. Φουτρίδου*».

4.9. Η αλληλογραφία και συνεργασία με το Σύλλογο προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων

Ο Σύλλογος προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων ήταν η οργάνωση εκείνη η οποία χρηματοδοτούσε το Διδασκαλείο νηπιαγωγών και προσλάμβανε τις απόφοιτες νηπιαγωγούς του Διδασκαλείου να τις διορίσει και να τις αποστείλει στις περιοχές της Ηπείρου, της Μακεδονίας ή και αλλού στον αλύτρωτο Ελληνισμό.

Εκτός όμως από την οικονομική ενίσχυση και τις υποτροφίες τις οποίες χορήγησε ο Σύλλογος προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων, προσέφερε στις υπότροφες μαθήτριες τις οποίες έστελνε κάθε χρόνο στο Διδασκαλείο, δωρεάν και όλα τα υλικά τα οποία χρειάζονται για τις σπουδές και τις φροβελιανές τεχνικές και καλλιτεχνικές εργασίες τους.

Αυτή η υλική προφορά του Συλλόγου έδινε ακόμη μεγαλύτερη ηθική βοήθεια διότι οι μαθήτριες ενθαρρύνονταν από την εκτίμηση που τους προσέφερε ο Σύλλογος και άρχισαν να προσέρχονται στο διδασκαλείο με εμπιστοσύνη²²⁵.

Η Ένωση των Ελληνίδων κατά τον πρώτο χρόνο συνεργασίας με το Σύλλογο, όπως αναφέρει στη Λογοδοσία του έτους 1898, αναγνωρίζει τη σημαντική βοήθεια που προσφέρει με την αποστολή των υποτρόφων και γράφει τα εξής: *«Περί τα τέλη του Σεπτεμβρίου ο προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων Σύλλογος δια του από 22 Σεπτεμβρίου 1898 λίαν τιμητικού εγγράφου αυτού, εκοινοποίησε τω Προέδρω του Εκπαιδευτικού τμήματος, ότι εκτιμήσας την κατά το παρελθόν έτος δράσιν του Τμήματος, απεφάσισε να συντηρή εν τω Διδασκαλείω των Νηπιαγωγών δέκα υποτρόφους, υπέρ των θέλει καταβάλλει μέχρι τέλος Αυγούστου 1899 δρχ 450 κατά μήνα. Αι νέαι αύται καταγινόμεναι εις το χρονικόν τούτο διάστημα εις την απόκτησιν του τε πτυχίου της Νηπιαγωγού και του της Γυμναστικής, θέλουσιν είσθαι έτοιμοι να μεταβώσιν, όπου ο Σύλλογος ήθελε κρίνει καλόν ν' αποστείλει αυτά, ικανάς προμάχους ιεράς εντολής»²²⁶.*

Η επικοινωνία και συνεργασία όπως φαίνεται από τα αρχεία του Συλλόγου προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων αλλά και από κάποιες επιστολές που βρέθηκαν στο αρχείο του ΕΛΙΑ φαίνεται ότι ήταν πυκνή και συνεχής. Γίνονταν δε με προσωπικές συναντήσεις και ανταλλαγές εγγράφων και επιστολών μεταξύ της Αικ. Λασκαρί-

²²⁵ Λογοδοσία της Ενώσεως των Ελληνίδων έτος 1898, στο Λογοδοσία της Ενώσεως των Ελληνίδων κατά το Α' αυτής έτοςό.π, σελ. 225.

²²⁶ Λογοδοσία της Ενώσεως των Ελληνίδων έτος 1898, στο Λογοδοσία της Ενώσεως των Ελληνίδων κατά το Α' αυτής έτοςό.π, σελ. 225.

δου ως Προέδρου του Εκπαιδευτικού Τμήματος της Ένωσης των Ελληνίδων και του προέδρου του Συλλόγου.

Για να σχηματισθεί μια μικρή εικόνα ως προς το επίπεδο συνεργασίας και τα θέματα που τους απασχόλησαν θα παρουσιαστούν στη συνέχεια και θα αναλυθούν ενδεικτικά ορισμένες επιστολές που ανταλλάχθηκαν μεταξύ τους.

Στις εννιά (9) επιστολές οι οποίες βρέθηκαν στα αρχεία του ΕΛΙΑ από εκείνες που είχε απευθύνει η Αικ. Λασκαρίδου ως Πρόεδρος του Εκπαιδευτικού Τμήματος της Ένωσης των Ελληνίδων, προς τον Πρόεδρο ή το Συμβούλιο του Συλλόγου, καταγράφονται διάφορα αιτήματα.

Με την επιστολή που έχει ημερομηνία 28 Μαρτίου 1901 εκφράζεται η ευγνωμοσύνη του Εκπαιδευτικού Τμήματος της Ενώσεως των Ελληνίδων «...*δια την κατά το παρόν σχολικόν έτος 1900-1901 αύξησιν της υπέρ του Διδασκαλείου των νηπιαγωγών ετησίου επιχορηγήσεως υμών εις δραχμάς 12.000 και εις την αύξησιν ταύτην των υμετέρων υποτρόφων οφείλεται κατά μέγα μέρος και η κατά το έτος τούτο πρόοδος του Διδασκαλείου ου αι μαθήτριάι έφθασαν ήδη τον αριθμόν τεσσαράκοντα έξ {αριθ. 46}*».²²⁷

Ενημερώνοντας για το Διδασκαλείο Νηπιαγωγών και τη δραστηριότητά του γράφει ότι «*Η πρόοδος του εθνοφελούς τούτου ιδρύματος προβαίνει ευτυχώς από έτος εις έτος κανονικότατη*». Για να εξηγήσει αυτή τη διαπίστωση αναφέρει τον αριθμό των μαθητριών που είχε το Διδασκαλείο Νηπιαγωγών από το πρώτο έτος λειτουργίας του μέχρι τότε, καθώς και τις εισπράξεις. Για το πρώτο έτος 1897-1898, γράφει, ότι το Διδασκαλείο άρχισε με 12 μαθήτριες και 2.467 εισπράξεις, το δεύτερο έτος 1898-1899 είχε 20 μαθήτριες και 7243 εισπράξεις, το τρίτο έτος 1899-1900 είχε 36 μαθήτριες και 16.817 εισπράξεις και για το τέταρτο έτος 1900-1901 είχε 46 μαθήτριες και 20.280 εισπράξεις.

Για να τονίσει ακόμη περισσότερο την ανάπτυξη του Διδασκαλείου γράφει ότι «*Τη δε πρόοδον ταύτην επιβεβαιεί και η υπό της κοινωνίας αναγνώρισις του έργου, καθ' οσον αι απόφοιται μαθήτριάι και προ των εξετάσεων αυτών έχουν εξασφαλισμέναι τας θέσεις των. Ήδη δε άπασαι αι εκ του Διδασκαλείου κατά τα τρία παρελθόντα έτη εξελθούσαι Νηπιαγωγοί είναι άριστα τοποθετημένοι ενταύθα και εν τω εξωτερικώ εις δημοσίας θέσεις και εις οικογενείας*».

Αλλά τον πιο σπουδαίο και ωφέλιμο για το έθνος σκοπό του έργου που επιτελεί το Διδασκαλείο Νηπιαγωγών θεωρεί την αποστολή νηπιαγωγών σε διάφορα μεγάλα

²²⁷ Έγγραφο της Ένωσης Ελληνίδων, τμήμα Εκπαιδευτικόν με ημερομηνία 28 Μαρτίου 1901 το οποίο ανευρέθη από την ερευνήτρια στο αρχείο του Συλλόγου προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων.

κέντρα της Μακεδονίας για να συντηρήσουν και να διαδώσουν την θρησκεία και τον Ελληνισμό γενικότερα. *«Προς τον ιερόν τούτον σκοπόν μετά συγκινήσεως παρασκευάζομεν ειδικώς τας μαθητριάς ημών και μάλιστα τας εκτός των υποδούλων χωρών προσελθούσας ει και αύται είναι πολύ ολίγαι ακόμη (τρεις εκ Σερρών, μία εκ Θεσσαλονίκης, μία εξ Ηρακλείου, μία εκ Σμύρνης και μία εκ Κύπρου)».*

Συνεχίζοντας να εκθέτει τις απόψεις της τονίζει ότι για να επιτευχθεί αυτός ο σκοπός χρειάζεται να γίνουν ειδικές ενέργειες δια μέσου του εκεί Προξένου και να αποστέλλονται στο Διδασκαλείο κάθε χρόνο τα πιο κατάλληλα και ευφυή *«προς την ειδικήν ταύτην μόρφωσιν κοράσια ηλικίας άνω των 16 ετών απόφοιτοι των εν Μακεδονία ανωτέρων παρθεναγωγείων και έχοντα αυτόθι συγγενείς δυναμένους να υποστηρίξωσιν αυτά βραδύτερον εν τη δυσχερεί αυτών δράση».*

Ζητά να προετοιμαστούν τα κέντρα στα οποία πρόκειται να διοριστούν οι Νηπιαγωγοί οι οποίες θα μορφωθούν ειδικά στο Διδασκαλείο, να ιδρυθούν τριτάξια νηπιαγωγεία και να δοθούν ικανοποιητικοί μισθοί οι οποίοι θα ανέρχονται για τη Διευθύντρια στις 150 δραχμές και για τη βοηθό στις 120 δραχμές το μήνα ώστε να αποτελέσει κίνητρο για ενθάρρυνση και ικανοποίηση αυτών που θα διοριστούν στις θέσεις αυτές.

Τέλος κλείνοντας την επιστολή της ζητά τη στήριξη από τον Πρόεδρο και τους Συμβούλους του Συλλόγου να μεριμνήσουν *«όπως η υπερ του Διδασκαλείου των Νηπιαγωγών επιχορήγησις του υμετέρου Συλλόγου εξακολουθεί άνευ διακοπής παρεχομένη ετησίως καθ' όσον το έργον δεν είναι εφήμερον αλλά από έτους εις έτος μόνον δύναται να γίνεται κατάδηλον και να εξασφαλισθή η πλήρης αυτού επιτυχία».*

Σε άλλη επιστολή της με ημερομηνία 5 Ιουλίου 1902²²⁸ περιγράφει τον αριθμό των μαθητριών οι οποίες φοίτησαν για το σχολικό έτος 1901-1902 και τις κατηγορίες από τις οποίες προέρχονται. Καταγράφει ότι φοίτησαν συνολικά 42 μαθήτριες στο Διδασκαλείο των νηπιαγωγών είτε ως υπότροφοι, ημιυπότροφοι, οικότροφοι ή εξωτερικές από διάφορους φορείς όπως από το Σύλλογο προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων, της Α.Μ. του Βασιλέως, της Ένωσης των Ελληνίδων, του Εκπαιδευτικού Τμήματος, αλλά και όσες φοίτησαν με δικά τους δίδακτρα ή εκπαιδεύτηκαν ως Παιδονόμοι δωρεάν.

Μετά τις ευχαριστίες που στέλνει προς τον Πρόεδρο και τα μέλη του Συμβουλίου του Συλλόγου υποβάλλει διάφορα αιτήματα όπως: να διοριστούν στη Μακεδονία οι

²²⁸ Ένωσις Ελληνίδων, Τμήμα Εκπαιδευτικών, Εν Αθήναις 5 Ιουλίου 1902. Το έγγραφο ανευρέθη από την ερευνήτρια στο αρχείο του Συλλόγου προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων.

απόφοιτες του Διδασκαλεία και να τοποθετηθούν σε Παρθεναγωγεία ή σε οικογένειες, να αυξηθεί ο αριθμός των υποτρόφων που στέλνει ο σύλλογος στο διδασκαλείο και να υποστηριχθεί το αίτημα για ίδρυση Σχολής παιδονόμων στη Θεσσαλονίκη ως παράρτημα *«ως διακλάδωσιν του ενταύθα Διδασκαλείου ημών»*.

Σε άλλη επιστολή, με ημερομηνία 15 Νοεμβρίου 1905²²⁹, εκτός από τα θέματα διορισμού συγκεκριμένων αποφοίτων του Διδασκαλείου νηπιαγωγών θίγει και το θέμα της αύξησης του μισθού όλων των εργαζομένων αποφοίτων σε νηπιαγωγεία της Μακεδονίας. Το αίτημα αυτό το στηρίζει στο επιχείρημα ότι *«Τα κοράσια αυτά τα τόσον καλώς κατηρτισμένα ως Νηπιαγωγοί και Γυμνάστρια ευρίσκονται όλα επικεφαλής απόρου οικογενείας την οποία συντηρούν κατά το πλείστον»*.

Για να πετύχει την αύξηση του μισθού γράφει προς τον Πρόεδρο του Συλλόγου ότι η αύξηση αυτή θα είναι έργο φιλανθρωπίας και συγχρόνως κίνητρο ενθάρρυνσης για μεγαλύτερη επιμέλεια και αφοσίωση στο έργο τους.

Το θέμα της έγκαιρης τοποθέτησης σε νηπιαγωγεία της Μακεδονίας θίγει σε άλλη επιστολή της με ημερομηνία 21 Μαρτίου 1905²³⁰ και επισημαίνει τη συνεργασία με τον Πρόξενο κ. Κορομηλά για το θέμα αυτό.

Για να πετύχει το διορισμό τους τονίζει ότι *«θα είναι βεβαίως απάνθρωπον να μείνουν άεργα κοράσια άνευ πόρων»*, αφού όμως εκτιμά ότι είναι δύσκολο να τοποθετηθούν όλες οι απόφοιτες κατά το έτος εκείνο προτείνει *«να μείνουν και τρίτον έτος εις το Διδασκαλείον τελειοποιούμεναι»*.

Το θέμα της αύξησης των μισθών επανέρχεται και πάλι στην επιστολή αυτή και προτείνει να *«γίνει προτροπή εκ μέρους του Συλλόγου προς τας κοινότητες όπως συμπληρώσωσι τα νηπιαγωγεία των δια θρανίων και υλικών Φροβελιανής μεθόδου»*.

Εκτός από τα αιτήματα που προαναφέρθηκαν σε άλλες επιστολές, σ' αυτήν που έχει ημερομηνία 9 Οκτωβρίου 1906²³¹ υποβάλλει το αίτημα να μεριμνήσει ο Σύλλογος για την προμήθεια των απαραίτητων ειδών κλινοστρωμνής, δηλ. κλίνες, στρώματα και νιπτήρες προκειμένου να εφοδιαστούν οι εκ Μακεδονίας υπότροφοι του Συλλόγου, οι οποίες *«είναι άποροι και δυσκολεύονται αι ίδιοι να τας προμηθευτούν»*.

²²⁹ Εκπαιδευτικόν Τμήμα, Ένωσις Ελληνίδων, Εν Αθήναις 15 Νοεμβρίου 1905. Και αυτό το έγγραφο ανευρέθη από την ερευνήτρια στο αρχείο του Συλλόγου προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων.

²³⁰ Εκπαιδευτικόν Τμήμα, Ένωσις Ελληνίδων, Εν Αθήναις 21 Μαρτίου 1905. Και αυτό το έγγραφο ανευρέθη από την ερευνήτρια στο αρχείο του Συλλόγου προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων

²³¹ Τμήμα Εκπαιδευτικόν, Ένωσις Ελληνίδων, Εν Αθήναις 9^η 8/βρίου 1906. Το έγγραφο ανευρέθη από την ερευνήτρια στο αρχείο του Συλλόγου προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων

Στην επιστολή που είχε στείλει με ημερομηνία 21 Μαρτίου 1905 έλαβε απάντηση από το Σύλλογο προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων με την οποία την ενημερώνει για όλα τα αιτήματα τα οποία είχε θέσει.

Απαντώντας ο Σύλλογος για το πρώτο αίτημα να διορίζονται έγκαιρα οι νηπιαγωγοί υπότροφοι του, δίνει την απάντηση ότι το ζήτημα αυτό το έθεσε στον πρόξενο του Μοναστηρίου και στον Γενικό Επιθεωρητή των δημοτικών σχολείων στη Μακεδονία και ότι *«οι ειρημένοι κύριοι υποσχέθησαν να γράψωσι και απ' ευθείας προς υμάς περί τούτου»*.

Για το άλλο ζήτημα να διορίζονται όλες οι νηπιαγωγοί απόφοιτοι του Διδασκαλείου ο Σύλλογος ενημερώνει *«ότι συμβαίνει ενίοτε το βεβαιωθέν και υπό του κ. Επιθεωρητού ως και του κ. Προξένου του Μοναστηρίου άτοπον, ότι δηλ. τινές των νηπιαγωγών τούτων ου μόνον δε συγκατατίθενται ευχαρίστως και δυστροπούν να μεταβώσι εις τας ούτω διδομένας αυταίς θέσεις, αλλ' απαιτούσι την τοποθέτησιν εις πόλεις εκλεγόμενας υπ' αυτών των ιδίων ή εις τας ιδίας πατρίδας λησμονούσαι ό,τι ο Σύλλογος εδαπάνησεν υπέρ της μορφώσεώς των όπως υπηρετήσωσι όπου υπάρχει ανάγκη εν Μακεδονία»*. Αφού αναφέρει τα συγκεκριμένα ονόματα των νηπιαγωγών που αρνούνται να διοριστούν στις θέσεις που τους προτείνει ο Σύλλογος καταλήγει με τη φράση: *«προ τούτων αρνήσεων ευρισκόμενοι θέλωμεν αναγκασθεί να λάβωμεν αυστηρότερα μέτρα προς εκτέλεσιν της δοθείσης υποσχέσεως των υποτρόφων ημών»*.

Το θέμα το οποίο θίγει ο Σύλλογος προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων ότι οι νηπιαγωγοί αυτοί δεν τήρησαν την υπόσχεση που είχαν δώσει, αναφέρεται στην υποχρέωση την οποία αναλάμβαναν όσα κορίτσια δέχονταν να φοιτήσουν στο Διδασκαλείο των Νηπιαγωγών ως υπότροφοί του. Προκειμένου να φοιτήσουν με έξοδα του Συλλόγου στο Διδασκαλείο Νηπιαγωγών υπέγραφαν ένα έντυπο συμφωνητικό.

Παρουσιάζουμε στη συνέχεια το περιεχόμενο ενός συμφωνητικού το οποίο βρέθηκε από την ερευνήτρια στο αρχείο του ΕΛΙΑ και έχει τον τίτλο *«Υπόσχετικόν»*²³².

Υποσχετικόν

Δια του παρόντος ομολογούσα η υποφαινομένη την ευγνωμοσύνην μου προς τον Σεβ. Σύλλογον προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων δια την παρασχεθείσαν μοι υποτροφίαν προς σπουδήν της Νηπιαγωγικής μεθόδου του Φρέμπελ εν τω Διδασκαλείω των νηπιαγωγών της Ενώσεως των Ελληνίδων, υπόσχομαι και υποχρεούμαι, οψέποτε ήθελον κληθεί προς τούτο, να υπηρετήσω ίσον προς τον χρόνον της υποτροφίας μου χρονικόν διάστημα υπό τας διαταγάς του Συλλόγου οπουδήποτε ούτος ήθελε μοι αποστείλει και εφ' οιοσδήποτε μισθώ παρ' αυτό κρινομένου επαρκούς.

Εν Αθήναις τη Ιουνίου 1901

Η δηλούσα

Μερόπη Ελμάζη

8/6/1901

Εκείνο που διαπιστώνεται από τη μαρτυρία αυτή είναι ότι επειδή υπήρχαν πολλές δυσκολίες για τα νεαρά κορίτσια όταν θα διορίζονταν σε απομονωμένα χωριά και γι' αυτό δεν επιθυμούσαν να διοριστούν στις θέσεις που τους προτείνονταν, αθετώντας έτσι την υπόσχεσή τους.

Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνεται και από άλλη πηγή και συγκεκριμένα από τον Βασιλικό Πρόξενο της Ελλάδος στις Σέρρες. Από έγγραφο του προέρχεται η πληροφορία ότι κάποια νεαρά κορίτσια απόφοιτοι του Διδασκαλείου των Νηπιαγωγών τα οποία ήταν υπότροφοι του Συλλόγου δε δέχθηκαν να διοριστούν σε θέσεις που τους προτάθηκαν.

Στην επιστολή του που απευθύνει ο Πρόξενος της Ελλάδας προς το Σύλλογο με ημερομηνία 12 Οκτωβρίου 1907²³³ επισημαίνει ότι: «*Αθετούσαι δε τας ας έλαβον υποχρεώσεις, ή επιλήσμονες των προς την ιδιαίτεραν αυτών Πατρίδα καθηκόντων των λαμβάνουσιν ενίοτε την εις κλίματα γλυκύτερα και εις χώρας ησυχωτέρας άγουσαν, ή την ευμάρειαν και τους παχυλούς μισθούς μόνον επιδιώκουσαι, θέτουσι το δίπλωμά των εις πλειοδοσίαν, αδιαφορούσαι και περί άλλων μεν αλλά και περί υποχρεώσεως ην*

²³³ Έγγραφο από το Β. Προξενείο της Ελλάδος, αριθ. Πρωτ. 464, Εν Σέρραις τη 12^η Οκτωβρίου 1907. Το έγγραφο ανευρέθη από την ερευνήτρια στο αρχείο του Συλλόγου προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων.

ανέλαβον να υπηρετήσωσιν εν τω Τμήματι το οποίον υπέδειξεν αυτάς και χάριν του οποίου εξεπαιδεύθησαν ως υπότροφοι.

Επίσης δε μετά βραχείαν εν τη ωρισμένη αυταίς περιφερεία διαμονήν, απέρχονται διαφόρους προφάσεις προβάλλουσαι τοιουτοτρόπως, ενώ ο υμέτερος Σύλλογος ή άλλα φιλεκπαιδευτικά σωματεία, ή το Δημόσιον υποβάλλονται εις θυσίας, ίνα παρασκευάσωσι το κατάλληλον δια την Μακεδονίαν διδακτικόν προσωπικόν τούτο, εκτός μικρών εξαιρέσεων αποφεύγει την μαχομένην Πατρίδα του και ημείς και υμείς πάντες έργου Δαναϊδων επιχειρούμεν».

Εκτός από αυτό το ζήτημα, της αθέτησης της υπόσχεσης από ορισμένες νηπιαγωγούς για να διοριστούν σε όποια θέση τις τοποθετήσουν οι προξενικές και εκπαιδευτικές αρχές της Μακεδονίας ανάλογα με τις ανάγκες που υπάρχουν, ο Πρόξενος της Ελλάδας στο έγγραφό του θέτει και ένα άλλο ζήτημα το οποίο έχει σχέση με την εμφάνιση και συμπεριφορά των νέων κοριτσιών στα χωριά της Μακεδονίας. Τους λόγους γένεσης αυτού του ζητήματος τους αποδίδει στο «σύστημα της εν Αθήναις εκπαίδευσως των νεανίδων».

Αναφερόμενος στα νέα κορίτσια γράφει ότι «νέαι πτωχαί, πτωχόταται, γεννηθείσαι και ζήσασαι ενταύθα ή εν τη τοις χωρίοις των εν μεγίστη στερήσει, εν βίω αφελεί και απερίτω, αλλ' εν διηνεκεί εθνική διδασκαλία και εν πατριωτισμώ, {...} επανέρχονται μετά διετή ή τριετή εν Αθήναις διαμονήν εντελώς αλλεΐαι. Περιβολή ήκιστα προσαρμόζουσα εις την κοινωνικήν θέσιν και το επάγγελμα αυτών, έστιν ότε δε και σκανδαλίζουσαι τους εν πρωτογενεί έτι καταστάσει ζώντας απλούς χωρικούς των χωρίων εν οίς αποστέλλονται».

Στην αναφορά του αυτή ο Πρόξενος μεταφέρει την κοινωνική αντίληψη της εποχής εκείνης και την αντίδραση που δημιουργεί στις αγροτικές περιοχές κάθε νεωτερισμός που σχετίζεται είτε με την ενδυμασία, είτε με τους τρόπους συμπεριφοράς. Γι' αυτό σημειώνει ακόμη και τα εξής: «Αξιώσεις αντιστρόφως ανάλογοι προς τα προσόντα, τον προορισμόν, τας οικογενειακάς συνηθείας και παραδόσεις των. Ήθος και τρόποι προκαλούντες συχνά δυσμενή σχόλια. Επί πλέον δε αντί του εθνικού φανατισμού αισθήματα κοσμοπολιτικά, ψυχρότης, αδιαφορία. Τέλος πάντων υποψήφιαι νύμφαι μεγαλουπόλεων. Ιδού ο συνήθης τύπος ον δημιουργούσιν αι Αθήναι {...}.

Η αντίληψη αυτή ότι οι σπουδές των νέων κοριτσιών στην Αθήνα²³⁴ τις απομακρύνουν από τα ήθη της πατρίδας τους και δεν τους δίνουν τα απαραίτητα εφόδια για να ανταποκριθούν στο έργο τους αποδεικνύεται όπως γράφει «*πλημμελεστάτη και ασύμφορος*» και κάνει μία σύγκριση με τις νηπιαγωγούς που προέρχονται από τη Βουλγαρία. «*Η σύγκρισις μάλιστα των τοιούτων διδασκαλισσών ημών προς τας Βουλγαρίδας συναδέλφους των, λιτοτάτας, απερρίτως, άνευ αξιώσεων, πλήρεις αφοσιώσεως, πλήρεις αυταπαρνήσεως, ευπειθέσταται, πλήρεις πατριωτικού πυρός, μεταβαινούσας δε αογγύστως εις τα ελάχιστα και νοσηρά πολλάκις χωρία την εθνικήν ιδέαν τελεσφόρως υπηρετούσαι και ουχί οιστηλατούμεναι υπό πόθων ευτυχούς αποκαταστάσεως. Η σύγκρισις λέγω αυτή δικαιολογεί την χολήν μεθ' ης οι ημέτεροι εκφράζονται περί των εξ Αθηνών προερχομένων αποκαλούντες αυτάς νύμφας*».

Μετά τη σύγκριση των δύο τύπων νηπιαγωγών καταλήγει στο συμπέρασμα ότι για όλους αυτούς τους λόγους που αναφέρθηκαν υπάρχει κοινή αντίληψη ότι στη Μακεδονία και όχι στην Αθήνα πρέπει να υπάρχουν τα Διδασκαλεία και όλα τα άλλα εκπαιδευτήρια και εκεί να προετοιμάζεται το διδακτικό προσωπικό.

Αιτιολογεί τη δημιουργία των εκπαιδευτηρίων στη Μακεδονία με το σκεπτικό ότι δεν έχουμε εθνικό σχολείο και τονίζει «*Το νόσημα εξ ου πάσχομεν είναι η έλλειψις εθνικού σχολείου. Εάν δε και εφ' όσον δεν αποκτήσωμεν εθνικόν σχολείον η εθνική ημών υπόθεσις ουδέποτε θα προδεύση*».

Θέλει το εθνικό σχολείο διότι, όπως υποστηρίζει, ο ένοπλος αγώνας στη Μακεδονία θα είναι σύντομος και στη συνέχεια θα ακολουθήσει ο ειρηνικός αγώνας στον οποίο την πρώτη θέση κατέχει το σχολείο. Αλλά επειδή δεν προετοιμάζουμε, γράφει, κατάλληλο διδακτικό προσωπικό δε θα αποκτήσουμε ποτέ σχολείο το οποίο θα ανταποκρίνεται στην αποστολή του και στις ανάγκες της περίπτωσης. Κατά την άποψη του «*το τοιούτον προσωπικόν δεν δύναται να παρασκευασθή ή εν αυτή τη Μακεδονία και υπό την ισχυράν επίδρασιν του περιβάλλοντος*», και προτείνει μόνο κατ' εξαίρεση να στέλνονται οι Μακεδόνες έξω από τη χώρα και μακριά από τον αγώνα. Υποστηρί-

²³⁴ Οι αντιλήψεις αυτές που επικρατούσαν το 19^ο αιώνα δεν εξαλείφθηκαν ούτε και στον 20^ο. Η άποψη ότι δεν πρέπει να σπουδάζουν οι δάσκαλοι στα μεγάλα αστικά κέντρα όπου έχουν έδρα και τα Πανεπιστήμια της χώρας είχε εκφραστεί το 1966 όταν καταβαλλονταν προσπάθεια να αναδιοργανωθούν και να συμπτυχθούν οι Παιδαγωγικές Ακαδημίες, ώστε να μην είναι διάσπαρτες σε όλη τη χώρα. Ο αρθογράφος Διευθυντής τότε Παιδαγωγικής Ακαδημίας έγραφε: «*Σκέφθηκαν ποτέ τι θα γίνει με τις χιλιάδες των σπουδαστών στο κέντρο; Ό, τι γίνεται και με τα Πανεπιστήμια. Το αγνό παιδί της επαρχίας κινδυνεύει να χαθεί μέσα στην πολυκοσμία της πόλεως και να χάσει ό,τι ίχνη αρετής του απομένουν. Ενώ εδώ στην επαρχία γνωρίζουμε και το κουτάλι που τρώγει και πως βαδίζει στο δρόμο κι αν συνεπώς κάνει για δάσκαλος...*», Γ. Ρούσκα, (1966), *Η σύμπτωσις των Παιδαγωγικών Ακαδημιών*, Ελληνοχριστιανική Αγωγή, Αριθ. Φύλλου 154, Μάρτιος 1966, σελ. 80-84.

ζει ότι εφόσον στην Αθήνα δε «*συνιστώνται ειδικά εκπαιδευτήρια*» στα οποία θα σχηματισθεί ατμόσφαιρα εντελώς Μακεδονική και γενικά καθαρά εθνική «*αντί καλού γενόμεθα πρόξενοι κακού, μεταβάλλοντες τους Μακεδόνες και τους λοιπούς υπόδουλους αδελφούς εις ελευθέρους κοσμοπολίτας*».

Εκτός από αυτόν τον εθνικό λόγο προβάλλει και οικονομικό, υποστηρίζοντας ότι με το ποσό που διαθέτει ο Σύλλογος θα μπορούσε να προσληφθεί μεγαλύτερος αριθμός υποτρόφων αφού η ζωή στη Θεσσαλονίκη είναι πιο οικονομική και διότι «*αι αξιώσεις των εκ Θεσσαλονίκης αποφοίτων έσονται πολύ μετριώτεροι των εξ Αθηνών*».

Τελειώνοντας την απάντησή του προς το Σύλλογο ανακοινώνει ότι αποφασίστηκε σε συνεργασία με τη Γενική Επιθεώρηση των σχολείων που εδρεύει στη Θεσσαλονίκη «*ίνα συστηθή εν τη πόλει εκείνη Διδασκαλείον Φροεβελιανής μεθόδου μετά των τροποποιήσεων και προσθηκών εκείνων, όσαις αι τοπικάί ανάγκαι και συνθήκαι κατάστησαν αναγκαίας*» και πιστεύει ότι η εκπαίδευση των νηπιαγωγών στο Διδασκαλείο της Θεσσαλονίκης παρουσιάζει όλα τα ηθικά και υλικά πλεονεκτήματα. Αναλύοντας τα ηθικά πλεονεκτήματα, αφού τα οικονομικά τα ανέλυσε πιο πριν, αναφέρει ότι οι νηπιαγωγοί θα καταρτίζονται το ίδιο καλά όπως και στην Αθήνα, αλλά και θα έχουν πιο ακμαίο φρόνημα και αισθήματα «*ακραιφνέστερα*».

Από την παρουσίαση και ανάλυση του περιεχομένου ενός τμήματος της αλληλογραφίας της Αικ. Λασκαρίδου με τις απόφοιτες του Διδασκαλείου Νηπιαγωγών και με το Σύλλογο προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων, το οποίο βρέθηκε στα αρχεία του Συλλόγου, διαπιστώνεται ότι η τροφοδότηση με καταρτιζόμενο προσωπικό και η οικονομική συντήρηση του Διδασκαλείου γινόταν με τις ενέργειες και πρωτοβουλίες του. Αυτό το αναγνωρίζει η ίδια η Αικ. Λασκαρίδου όταν σε μια επιστολή της που απευθύνεται στο Συμβούλιο του Συλλόγου ευχαριστεί τον Πρόεδρο και τα άλλα μέλη του Συμβουλίου «*δια την μέχρι τούδε όλως πατρικήν υπέρ του έργου ημών στοργήν και μέριμναν υμών, εις ας κατά το πλείστον οφείλομεν την εντός πενταετίας ήδη ευδοκίμησιν και πρόοδον αυτού*»²³⁵ αλλά και σε άλλη επιστολή που αναφέρει ότι «*.. εκφράζει υμίν την ευγνωμοσύνην αυτού δια την... αύξησιν της υπέρ του Διδασκαλείου των Νηπιαγωγών ετησίου επιχορηγήσεως υμών...*», ή και σε άλλο σημείο της επι-

²³⁵ Ένωσις Ελληνίδων, Τμήμα Εκπαιδευτικών, Εν Αθήναις τη 5^η Ιουλίου 1902. Η επιστολή βρέθηκε από την ερευνήτρια στο αρχείο του Συλλόγου προς διάδοσιν των ελληνικών Γραμμάτων.

στολής όταν αναφέρει ότι «...εις την αύξησιν ταύτην των υμετέρων υποτρόφων οφείλεται κατά μέγα μέρος και η κατά το έτος τούτο πρόοδος του Διδασκαλείου..»²³⁶.

²³⁶ Έγγραφο της Ένωσης Ελληνίδων, τμήμα Εκπαιδευτικών με ημερομηνία 28 Μαρτίου 1901 το οποίο ανευρέθη από την ερευνήτρια στο αρχείο του Συλλόγου προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων.

4.10. Η εργογραφία της Αικ. Λασκαρίδου

4.10.1. Τα παιδικά και παιδαγωγικά της βιβλία

Η Αικ. Λασκαρίδου έγραψε και δημοσίευσε μια σειρά από τρία παιδικά βιβλία για τις ηλικίες από 6 μέχρι 10 ετών των παιδιών, τα οποία χρησιμοποιήθηκαν ως αναγνώσματα.

Τα παιδικά βιβλία τα οποία έγραψε η Αικ. Λασκαρίδου είναι τα εξής:

1. Το βιβλίον των μικρών μας, (*Δια παιδιά 6-8 ετών*), υπό Αικατερίνης Λασκαρίδου, *Εν Αθήναις, εκ του Τυπογραφείου Ανδρέου Κορομηλά, 1884.*

2. Η τέρψις των παιδών, (*Διηγήματα δια παιδιά 7-9 ετών*), υπό Αικατερίνης Λασκαρίδου, *Εν Αθήναις, εκ του Τυπογραφείου Ανδρέου Κορομηλά, 1884.*

3. Εικόνες του παιδικού βίου, (*Διηγήματα δια παιδιά 8-10 ετών*), υπό Αικατερίνης Λασκαρίδου, *Εν Αθήναις, εκ του Τυπογραφείου Ανδρέου Κορομηλά, 1884.*

Τα βιβλία αναζητήθηκαν από την ερευνήτρια σε πολλές βιβλιοθήκες και ανευρέθησαν όλα. Για κάποια βιβλία δόθηκε η δυνατότητα να τα προμηθευτεί από παλαιοβιβλιοπωλεία στο Μοναστηράκι της Αθήνας. Τα υπόλοιπα τα κατέχει σε φωτοτυπημένα και ηλεκτρονική έκδοση μετά από την αναζήτηση σε διάφορες βιβλιοθήκες και ηλεκτρονικά αρχεία.

Ύστερα από τη μελέτη αυτών των βιβλίων θα γίνει στη συνέχεια μια περιληπτική παρουσίαση των περιεχομένων τους.

Το βιβλίον των μικρών μας, (Δια παιδιά 6-8 ετών), υπό Αικατερίνης Λασκαρίδου, Εν Αθήναις, εκ του Τυπογραφείου Ανδρέου Κορομηλά, 1884.

Παραθέτουμε το εξώφυλλο του βιβλίου, όπως αυτό διασώζεται.

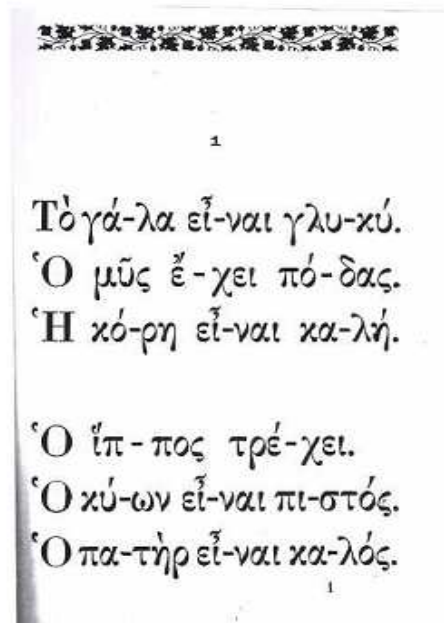
Πρόκειται για ένα βιβλίο με 54 σελίδες το οποίο γράφτηκε για παιδιά ηλικίας 6-8 ετών και εκδόθηκε στην Αθήνα από το τυπογραφείο Ανδρέα Κορομηλά το 1884.

Στις αρχικές σελίδες του περιλαμβάνει κείμενα με διάφορες μικρές προτάσεις και λέξεις χωρισμένες σε συλλαβές για τη βοήθεια των μικρών να μάθουν το συλλαβισμό των λέξεων.

Στη συνέχεια κάτω από ορισμένους υπότιτλους διατυπώνονται προτάσεις και εισάγεται σιγά-σιγά το μικρό παιδί στη διδασκαλία των γραμματικών φαινομένων και τη σπουδή της γλώσσας. Οι ενδεικτικοί υπότιτλοι είναι: *Πως είναι τα πράγματα και τα όντα. Τι είναι τα πράγματα και τα όντα. Τι πράττουν τα πράγματα και τα όντα. Πως γίνεται τι. Πότε γίνεται τι. Διατί γίνεται τι. Τι έχω.*

Τα κεφάλαια των θεμάτων μέσα στα οποία διατυπώνονται οι διάφορες προτάσεις έχουν τους εξής τίτλους: *Η κούκλα, Το τύμπανον, Καθαριότης, Το εύτακτον παιδίον, Η Ειρήνη.*

Από τη μελέτη της θεματολογίας των κειμένων διαπιστώνεται ότι οι προτάσεις που διατυπώνονται σε αυτά αναφέρονται σε θέματα που έχουν άμεση σχέση με το περιβάλλον του μικρού παιδιού. Ενδεικτικά παρουσιάζουμε μερικές όπως: *Το γά-λα εί-ναι γλυ-κύ, Ο πα-τήρ εί-ναι κα-λός, Ο κή-πος έ-χει άν-θη, Ο ά-νε-μος συ-ρί-ζει, κ.α.*

Παραθέτουμε την πρώτη σελίδα του κειμένου από το βιβλίο και σημειώνουμε ότι το κείμενο διασώζεται και σε ηλεκτρονική μορφή.

Το βιβλίο σώζεται και υπάρχει σε κεντρικές βιβλιοθήκες των Αθηνών.

Η τέρψις των παιδων, (*Διηγήματα δια παιδιά 7-9 ετών*), υπό Αικατερίνης Λασκαρίδου, *Εν Αθήναις, εκ του Τυπογραφείου Ανδρέου Κορομηλά, 1884.*

Η ΤΕΡΨΙΣ
ΤΩΝ ΠΑΙΔΩΝ

ΔΙΗΓΗΜΑΤΑ

(ΔΙΑ ΠΑΙΔΙΑ 7-9 ΕΤΩΝ)

ΥΠΟ

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗΣ ΔΑΣΚΑΡΙΑΟΥ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΕΚ ΤΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ ΑΝΔΡΕΟΥ ΚΟΡΟΜΗΛΑ

1884

Παραθέτουμε το εξώφυλλο του βιβλίου, όπως αυτό διασώζεται.

Το βιβλίο εκδόθηκε το 1884 στο τυπογραφείο Ανδρέα Κορομηλά και απευθύνεται σε παιδιά ηλικίας 7-9 ετών. Αποτελείται από 127 σελίδες και έχει 40 μικρά κείμενα τα οποία αναφέρονται σε διάφορα θέματα που είναι κοντά στα άμεσα ενδιαφέροντα των παιδιών αυτής της ηλικίας.

Οι τίτλοι των κειμένων είναι οι εξής: *Τι είμαι, Η ανάγνωση, Το σήμαντρον, (ποίημα), Η πατρική οικία, Ο παρήκοος τιμωρείται, Το σχολείον, Αγάπα τα αδέρφια σου, Η Ευφροσύνη, Η πρωΐα (ποίημα), Οι μικροί στρατιώται, Ο πίθηκος, Αι καλαί φίλοι, Το φρόνιμον παιδίον (ποίημα), Η προσευχή, Το πτηνόν, Τα πουλάκια (ποίημα), Ο Θεός σοφώς διέταξε τα πάντα, Η απόφασις των ποντικών, Η Άνοιξις, Ο μόνος ποιητής (ποίημα), Ο άρτος, Η περιέργεια, Το θέρος, Καλοκαιρία (ποίημα), Το ασυλόγιστον παιδίον, Αι κούκλαι, Το φθινόπωρον, Η ώρα του σχολείου (ποίημα), Η μάχαιρα, Ο πιστός κύων, Ο Χειμών, Αι ώραι του έτους, Η ανόητος κόρη, Ο γενναίος παις, Τα Χριστούγεννα.*

Το περιεχόμενο των κειμένων του βιβλίου είναι ηθικοπλαστικό με άμεσες και έμμεσες υποδείξεις για τη συμπεριφορά των μικρών παιδιών και αντλείται από τα βιώματά τους και από το στενό οικογενειακό και κοινωνικό περιβάλλον τους.

1

Τί εἶμαι.

Εἶμαι ἄνθρωπος. Ἄλλ' εἶμαι ἀκόμη μικρὸς ἄνθρωπος. Καὶ ἡ ἡλικία μου εἶναι εἰσέτι μικρά. Διὰ τοῦτο μὲ ὀνομάζουσι παιδίον. Τὸ παιδίον πρέπει νὰ ἦναι εὐτακτον. Ὁ Θεὸς ἀγαπᾷ τὸ εὐτακτον παιδίον. Ὅλίγα πράγματα γνωρίζω· γνωρίζω ὅμως πῶς δύναμαι νὰ ἦμαι εὐτακτον. Ὅταν μεγαλώσω θὰ γείνω χρήσιμος ἄνθρωπος. Διὰ τοῦτο πρέπει ν' ἀγαπᾷ περισσότερο ἀκόμη τοὺς γονεῖς

1

Παραθέτουμε την πρώτη σελίδα του κειμένου από το βιβλίο και σημειώνουμε ότι το κείμενο διασώζεται και σε ηλεκτρονική μορφή.

Το βιβλίο σώζεται και υπάρχει σε κεντρικές βιβλιοθήκες των Αθηνών.

Εικόνες του παιδικού βίου, (Διηγήματα δια παιδιά 8-10 ετών), υπό Αικατερίνης Λασκαρίδου, Εν Αθήναις, εκ του Τυπογραφείου Ανδρέου Κορομηλά, 1884.

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΟΥ ΠΡΟΣ ΔΙΔΑΣΙΝ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΓΡΑΜΜΑΤΩΝ ΣΥΛΛΟΓΟΥ
ΑΡΧΙΘΕΣΜΟΣ 6

ΕΙΚΟΝΕΣ ΤΟΥ ΠΑΙΔΙΚΟΥ ΒΙΟΥ

ΔΙΗΓΗΜΑΤΑ

(ΔΙΑ ΠΑΙΔΙΑ 8—10 ΕΤΩΝ)

ΥΠΟ

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗΣ ΛΑΣΚΑΡΙΔΟΥ

ΕΚΔΟΣΙΣ ΤΡΙΤΗΣ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΕΚ ΤΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ ΑΝΔΡΕΟΥ ΚΟΡΟΜΗΛΑ

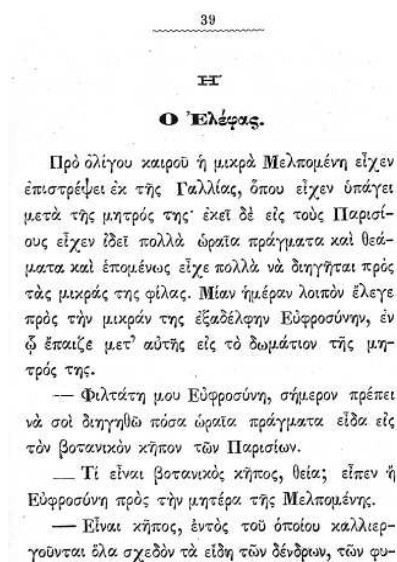
1885

Παραθέτουμε το εξώφυλλο του βιβλίου, όπως αυτό διασώζεται και στην περίπτωση αυτή με λογότυπο του Συλλόγου προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων ο οποίος παρέλαβε το βιβλίο, το εκτύπωσε και το μοίρασε στα σχολεία της Μακεδονίας και των άλλων περιοχών του υπόδουλου Ελληνισμού.

Το βιβλίο εκδόθηκε στην Αθήνα το 1885 από το τυπογραφείο Ανδρέα Κορομηλά, αποτελείται από 126 σελίδες και περιλαμβάνει 20 μικρά κείμενα τα οποία αναφέρονται σε διάφορα θέματα για παιδιά ηλικίας 8-10 ετών.

Οι τίτλοι των κειμένων είναι οι εξής: *Ο ανεμόμυλος, Η ανεμώνη, Ο χάρτης της Ελλάδος, Το παιδίον και ο κύνθαρος, Το χρυσούν περιδέραιον, Η μικρά κυανή χρυσάλις, Ο Παρμεντιέρος και τα γεώμηλα, Ο ελέφας, Το ουράνιον τόξον, Το λουτρόν της κούκλας, Το πρόγευμα, Η αδελφική αγάπη, Το πρόβατον του Ιωάννου, Το βαμβάκιον, Οι μύρμηγκες, Το ωρολόγιον, Ο παλαιοπώλης, Η Γεωγραφία, Το ψαλίδιον, Η ημέρα των Χριστουγέννων.*

Τα αναγνώσματα του βιβλίου εκτός από τη γλωσσική καλλιέργεια των μαθητών την οποία επιδιώκουν με τη χρήση διαφόρων εκφραστικών τύπων στοχεύουν και στην απόκτηση γνώσεων από αυτούς αναλύοντας τα διάφορα θέματα σε μεγάλη έκταση.

Παραθέτουμε τη σελίδα 39 του κειμένου από το βιβλίο στην οποία φαίνεται η ανάπτυξη του περιεχομένου μιας ενότητας, με τα θέματα, τις εκφράσεις και τα ονόματα τα οποία αγαπούσε να γράφει ως ήρωες και ηρωίδες στα παιδικά αναγνώσματα. Από τη μελέτη όλων των κειμένων διαπιστώνεται ότι στις σελίδες των παιδικών βιβλίων της αναφέρονται τα ονόματα και των τριών θυγατέρων της. Στο συγκεκριμένο κείμενο αναφέρεται το όνομα της πρωτότοκος θυγατέρας της Μελοπομένης.

Το βιβλίο σώζεται και υπάρχει σε κεντρικές βιβλιοθήκες των Αθηνών και σε ηλεκτρονική μορφή σε ορισμένες πανεπιστημιακές βιβλιοθήκες.

Τα παιδαγωγικά βιβλία της Αικ. Λασκαρίδου μετά από πολύχρονη και κοπιαστική αναζήτηση ανευρέθησαν από την ερευνήτρια σε διαφορες βιβλιοθήκες και σε ιδιωτικά και συλλογικά αρχεία και στη συνέχεια αποκτήθηκαν και μελετήθηκαν.

Αυτά τα βιβλία και οι μελέτες της είναι:

1. Πως πρέπει να διασκεδάζουν τα παιδιά, (υπό της κυρίας Αικατερίνης Λασκαρίδου, Διευθυντριάς του Ελληνικού Παρθεναγωγείου, Εν Αθήναις, εκ του Τυπογραφείου «Κορίννης», 1883.

2. Ολίγα τινά περί Φρειδερίκου Φροέμπελ, κατά την εορτήν της εκατονταετηρίδος των γενεθλίων αυτού τη 9/21 Απριλίου 1882, υπό Αικατερίνης Λασκαρίδου, Αθήνησιν, εκ του τυπογραφείου Θρ. Παπαλεξανδρή και Αλ. Παπαγεωργίου, (οδός Οφθαλμιατρείου, Οικία Δεληγιάννη), 1885.

3. Πραγματεία περί του Φροβελιανού συστήματος, υπό Αικατερίνης Λασκαρίδου, Απόσπασμα εκ του Η' και Θ' τόμου του περιοδικού Παρνασσού, Αθήνησιν, εκ του τυπογραφείου Θρ. Παπαλεξανδρή και Αλ. Παπαγεωργίου, (οδός Οφθαλμιατρείου, Οικία Δεληγιάννη), 1885.

4. Ρυθμικά παίγνια κατά την Φροβελιανήν μέθοδον δια τας οικογενείας, δια τους νηπιακούς κήπους και δια τα μαθήματα της Γυμναστικής, υπό Αικατ. Λασκαρίδου, Ποίησις και Μουσική Αλεξ. Κατακουζηνού, Μέρος Α', και μέρος Β', Άσματα και Παίγνια νηπίων, Α' τεύχος, Εν Αθήναις εκ του Τυπογραφείου των καταστημάτων Ανέστη Κωνσταντινίδου, 1887.

5. Νηπιακός κήπος και πρότυπον του διδασκαλείου των νηπιαγωγών, Αικατερίνης Λασκαρίδου, τύποις Πάλλη και Κοτζιά, Αθήναι 1911.

6. Υπόμνημα Αικατερίνης Λασκαρίδου επί των εκπαιδευτικών νομοσχεδίων, εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου εφημερίδος «Αθήναι», 1914.

Στη συνέχεια γίνεται περιληπτική παρουσίαση του περιεχομένου των παιδαγωγικών βιβλίων και μελετών της Αικ. Λασκαρίδου.

Πως πρέπει να διασκεδάζουν τα παιδιά, (υπό της κυρίας Αικατερίνης Λασκαρίδου, Διευθύντριας του Ελληνικού Παρθεναγωγείου, Εν Αθήναις, εκ του Τυπογραφείου «Κορίννης», 1883.

Παραθέτουμε το εξώφυλλο του βιβλίου, όπως αυτό διασώζεται.

Το μικρό αυτό βιβλίο της Αικατερίνης Λασκαρίδου το οποίο υπογράφει με την ιδιότητα της Διευθύντριας του Ελληνικού Παρθεναγωγείου αποτελείται από 20 σελίδες και εκδόθηκε το 1883 από το τυπογραφείο «Κορίννης».

Για τη διάδοση των ιδεών που περιέχονται στο βιβλίο το περιεχόμενό του δημοσιεύθηκε ξανά τον Ιούλιο του 1896, μετά από 13 χρόνια, στο εβδομαδιαίο έντυπο «Εφημερίς των Κυριών» σε τρεις συνέχειες.

Στις πρώτες ενότητες του βιβλίου η συγγραφέας τονίζει τις συνέπειες τις οποίες υφίστανται τα παιδιά από τη συμμετοχή τους στις διασκεδάσεις των ενηλίκων. Υποστηρίζει την άποψη ότι τα παιδιά πρέπει να διασκεδάζουν περισσότερο ακόμη και από τους μεγάλους αφού σύμφωνα με τα νεότερα παιδαγωγικά συστήματα και ιδιαίτερα με το φροβελιανό η διδασκαλία των παιδιών της πρώτης παιδικής ηλικίας βασίζεται στην ευχαρίστηση και περισσότερο γίνεται με το παιχνίδι και τις ευχάριστες δραστηριότητες.²³⁷

Στη συνέχεια επισημαίνει τις δυσάρεστες συνέπειες τις οποίες έχουν οι κοσμικές γιορτές για τα παιδιά.²³⁸

²³⁷ Εφημερίς των Κυριών, Αριθ. 451/7 Ιουλίου 1896, (Α'), σελ. 4.

²³⁸ Εφημερίς των Κυριών, Αριθ. 452/14 Ιουλίου 1896, (Β'), σελ. 4-5.

Αναπτύσσοντας τις απόψεις της γράφει για το πώς είναι, αισθάνονται και αντιμετωπίζουν τα παιδιά τις διασκεδάσεις που είχαν αυτή την ανατροφή σε σχέση με τις διασκεδάσεις όταν ήταν παιδιά.

Τέλος καταλήγει με την παραίνεση ότι καθήκον μας είναι να παραστήσουμε στα παιδιά τις ευχαριστίσεις και ανέσεις ως συνέπεια και αμοιβή της δράσης και της εργασίας τους²³⁹.

ΠΩΣ ΠΡΕΠΕΙ
ΝΑ ΔΙΑΣΚΕΔΑΖΩΣΙ ΤΑ ΠΑΙΔΙΑ

Πόσον παράδοτον ήθελε φανή τοῖς πᾶσι, πόσον ἄστοπον καὶ γελοῖον τὸ νὰ εἰσάξωμεν τὰ παιδιὰ, καὶ πάσαις ἡλικίας παιδιὰ, εἰς τὰς παραδόσεις τοῦ Πανεπιστημίου, εἰς τὰς ποικίλας ἐργασίας τῶν ἐνηλίκων, εἰς τὰ γραμματιστήρια, εἰς τὰς λέσχας καὶ εἰς ἄλλα παρόμοια! Πόσον γελοῖον ἂν μᾶς ἐφαίνετο, εἴαν τὰ μικρὰ μας ἐφόρουσαν ἱερατισμοὺς τῶν μεγάλων, φορέματα συρόμενα κατὰ γῆς, ἐπιποδῶτα μακροῦς, πῆλους κολινοθρικούς κτλ! Πόσον δὲ ἤθελομεν ἀνησυχῆσαι, εἴαν ἐδιδέσκωμεν τὰ παιδιὰ μας παρακαθήμενα εἰς τράπεζαν παρασκευασθέντων διὰ μεγάλους, τρώγοντα καὶ πίνοντα τὰς μερίδας τῶν δι' ἑαυτοὺς ἐρροσθέντων ἐδουμάτων καὶ ποσῶν! Πόσον τέλος ἤθελομεν ἀγανακτῆσαι καὶ παραγῆθαι, εἴαν ἐβλέπωμεν τὰ παιδιὰ μας παίζοντα χαρτοπαίγνια ἐπὶ γρήματι, μεθύνοντα κ.τ.λ. κ.τ.λ. Διὰ τί καὶ μόνον ἡ ἀπαρτήσεως τῶν τοιοῦτων φαίνεται εἶναι ἄστοπος, καὶ διὰ τί εἰς αὐτὰς ἔτοιμοι νὰ θεωρήσωμεν παραλογίζεσθαι πάντα νομίζοντα καὶ πρὸς στιγμὴν ἀλόγη. Ὅτι εἶναι ἄστογον νὰ ἐπιτραπῇ εἰς τὰ παιδιὰ καὶ ἂν μόνον τῶν ἀνωτέρων; Ἡ ἀπάντησις εἶναι εὐκόλος, διότι ἡ εἰς πάντων τοῦτων ἔφοδος διὰ τὰ παιδιὰ βλάπτει καταφανῶς, εἶναι ψευδολογία.

Παραθέτουμε την πρώτη σελίδα του κειμένου από το βιβλίο στην οποία αρχίζει την ανάπτυξη του θέματος για το παιχνίδι των παιδιών.

Το βιβλίο σώζεται και υπάρχει σε κεντρικές βιβλιοθήκες των Αθηνών και σε ηλεκτρονική μορφή σε ορισμένες πανεπιστημιακές βιβλιοθήκες.

Ολίγα τινά περί Φρειδερίκου Φροέμπελ, κατά την εορτήν της εκατονταετηρίδος των γενεθλίων αυτού τη 9/21 Απριλίου 1882, υπό Αικατερίνης Λασκαρίδου, Αθήνησιν, εκ του τυπογραφείου Θρ. Παπαλεξανδρή και Αλ. Παπαγεωργίου, (οδός Οφθαλμιατρείου, Οικία Δεληγιάννη), 1885.

²³⁹ Εφημερίς των Κυριών, Αριθ. 453/21 Ιουλίου 1896, (Γ'), σελ. 4-5.

Παραθέτουμε το εξώφυλλο του βιβλίου το οποίο σε ορισμένες εκδόσεις δεν είναι αυτοτελές βιβλίο, αλλά έχει εκδοθεί μαζί με άλλο.

Το βιβλίο αυτό αποτελείται από 20 σελίδες και περιλαμβάνει την ομιλία της Αικατερίνης Λασκαρίδου που έγινε στις 9/21 Απριλίου 1882 κατά την εορτή της εκατονταετηρίδας των γενεθλίων του Φρ. Φροέμπελ.

Σ' αυτήν αναφέρεται στα παιδικά χρόνια που έζησε ο Φροέμπελ, στη ζωή κοντά στο θείο του όταν έμεινε ορφανός από τη μητέρα του, στις εργασίες τις οποίες έκανε για να ζήσει και στις σπουδές που πραγματοποίησε.

Αναφερόμενη στις σπουδές του περιγράφει την ανάληψη διδασκαλικού έργου στη Φρανκφούρτη, στη φοίτηση στο εκπαιδευτήριο του Πεσταλότση, στις σπουδές του στο πανεπιστήμιο της Γοτίγγης και στην ανώτερη σχολή του Βερολίνου.

Συνεχίζοντας την παρουσίαση του Φροέμπελ αναφέρεται στην παιδαγωγική του δράση και τις ιδέες που εφάρμοσε στο νηπιακό κήπο και στο ότι το όλο έργο του δεν αναγνωρίστηκε από τους συγχρόνους του.

ΘΑΙΓΑ ΤΙΝΑ
ΠΕΡΙ ΦΡΕΙΔΕΡΙΚΟΥ ΦΡΟΕΒΕΛ
ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΡΘΗΝ
ΤΗΣ ΕΚΑΤΟΝΤΑΕΤΗΡΙΑΣ ΤΩΝ ΓΕΝΕΘΑΙΩΝ ΑΥΤΟΥ
9/21 ΑΠΡΗΛΙΟΥ 1882.

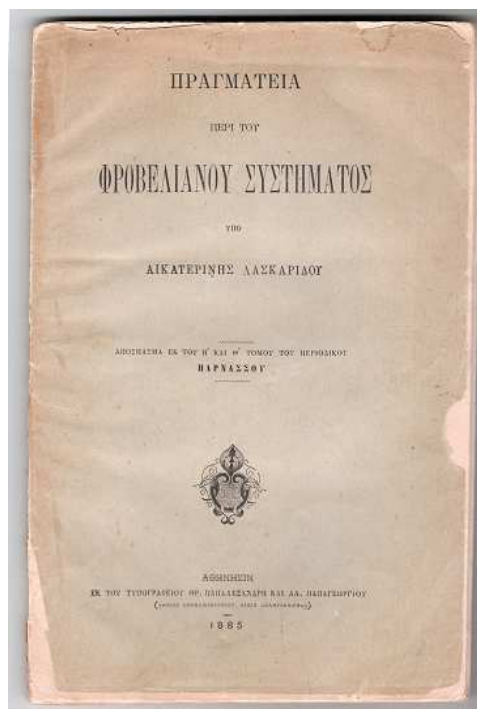
Ἀρκετοὶ αὐτοὶ δὲ ἄλλοι Φρεϊδερίκος Φροΐβελ, κατὰ μὲν ἰσχυρὰν παλαιὰν διασημότητα, ὑπὸ πάντων παραγορευθείς καὶ ὑπὸ πλείοντων κατακαλεωμένοι καὶ ἄλλοι, ἀπὸ οὐραίου καὶ ἐκείνου τῆς τῆς ἀλλοδαπῆς μαθηματικῆς, ὅτε ἐπεὶ ἔτι κατὰ τὴν 1852 ἐπισημαίνεται θάνατον αὐτοῦ, αἱ προσεβόλαι τοῦ ἐπιτημόνα, αἱ ἐνέργειαι καὶ αἱ ἰδέαι τοῦ ἰκοινοποιήσαντα, αἱ ἀρχαὶ τῶν ἀπογορευθέντων καὶ ἀποδόσεων. Καὶ τοῦτο παρὰ τὸν ὅτι ἐξέκοτο καὶ τὸ ἴδιον καὶ αὐτὸ αἰ ἐξελόμενον τῶν ἰδεῶν του. Εἰδικῶς δὲ πληροῦται συγκρίσεις πρὸς ἡ ἀναλογηζόμενος, εἰς πᾶσαν, ἡδὴ, πρὸ πάντων ἀρχαίως ἐπὶ μετὰ τὸν θάνατον τοῦ ἰσχυροῦ καὶ μαθητῶν τούτου ἀρχῆς, πονηρῶς καὶ ἰσοπεπτικῶς τῶν γενεθλαίων αὐτοῦ, αἱ μόνον ἀπὸ ἑαυτοῦ τῶν Γερμανίας, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἑλλῶν καὶ πολυπληθῆς χώρας εἰς ἃς κατὰ τὸ χρονικὸν αὐτοῦ ἔδωκεται, καὶ ὅμοι κατὰ τὴν τελευταίαν δικαιοσύνην, εἰς τὴν ἴδιαν αἰ Φροβελικῶν νομοκλήσιον. Ἐπισημαίνεται ἐν ταύταις πανηγυρικῶν ἢ ἀπὸ τῶν ἄλλων ἐν ἀπὸ τῶν αὐτῶν κεντρικῶν Φροβελικῶν αὐτῶν καὶ τῶν προτέρων αὐτοῦ, τῆς προσηλυτικῆς καὶ εἰδικῆς αἰδέσεως Ἐ. V. Marten-Hallen, τῆς λογικῆς καὶ τῆς πλείοντος ἐπὶ τῆς δικαιοσύνης τῶν ἀρχῶν καὶ Φροβελικῶν ἀποδείξεων αὐτοῦ.

Ἀλλὰ καὶ ἡ ἀποδοτικὴ τοῦ ἰσχυροῦ Ἐλλοινοῦ Περὶ μαθηματικῶν, εἰς ἃ ἀπὸ τῆς ἀρχῆς, ἀπὸ τῆς ἐκ Γερμανίας ἐπιπέδου μου, εἰς τὴν ἐκ Φροβελικῶν αἰδέσεως, ἀναρτῶνται ἐπιπέδου ἐκ ἀποδοτικῆς εἰς τὴν πολυπληθῆ νῦν ἀποδοτικῆς καὶ μεγάλου αὐτοῦ ἀρχῆς, καὶ ἐπιπέδου καὶ ἐπιπέδου καὶ ἀποδοτικῆς τῶν ἄλλων εἰς τὴν ἀποδοτικῆς τῆς γενεθλαίων ἀρχῆς, ἐπιπέδου τῶν ἀποδοτικῶν αὐτοῦ ἰσχυροῦ, χωρὶς τῆς ἀποδοτικῆς τῶν ἀπὸ τῶν Φροβελικῶν ἰδῶν ἀποδοτικῶν αὐτοῦ τῶν ἀποδοτικῶν καὶ τῆς ἀποδοτικῆς ἐν γένει, καὶ ἰδίως λογικῆς αὐτοῦ, ἀποδοτικῆς αὐτοῦ ἐπιπέδου τῶν ἀποδοτικῶν Φροβελικῶν ἀποδοτικῶν ἀρχῆς αὐτοῦ τῶν ἀποδοτικῶν.

Παραθέτουμε την πρώτη σελίδα του κειμένου από το βιβλίο στο οποίο εμπεριέχεται ο λόγος τον οποίο εκφώνησε η Αικ. Λασκαρίδου στις 9 Απριλίου 1882 για τα 100 χρόνια από τη γέννηση του Φροεβελ.

Το βιβλίο σώζεται και υπάρχει σε κεντρικές βιβλιοθήκες των Αθηνών και σε ηλεκτρονική μορφή σε ορισμένες πανεπιστημιακές βιβλιοθήκες.

Πραγματεία περί του Φροβελιανού συστήματος, υπό Αικατερίνης Λασκαρίδου, Απόσπασμα εκ του Η' και Θ' τόμου του περιοδικού Παρνασσού, Αθήνησιν, εκ του τυπογραφείου Θρ. Παπαλεξανδρή και Αλ. Παπαγεωργίου, (οδός Οφθαλμιατρείου, Οικία Δεληγιάνη), 1885.

Παραθέτουμε το εξώφυλλο του βιβλίου όπως διασώζεται και βρίσκεται στην προσωπική βιβλιοθήκη της ερευνήτριας.

Το βιβλίο με τον τίτλο αυτό είναι συγκέντρωση και παρουσίαση των δημοσιευμάτων που έγιναν στους τόμους Η΄ και Θ΄ του περιοδικού Παρνασσός και έχει έκταση 86 σελίδων²⁴⁰.

Οι δημοσιεύσεις στο περιοδικό Παρνασσός ήταν οι ομιλίες της Αικατερίνης Λασκαρίδου που έγιναν στο φιλολογικό Σύλλογο Παρνασσός για την παρουσίαση και διάδοση του φροβελιανού συστήματος στην Ελλάδα. Η μία ομιλία έγινε στις 30 Νοεμβρίου 1884 και η άλλη έγινε στις 5 Δεκεμβρίου 1884 κατά την οποία έγινε και επίδειξη των φροβελιανών δώρων.

Στην αναλυτική παρουσίαση της πρώτης ομιλίας η Αικατερίνη Λασκαρίδου επισημαίνει τα οφέλη του νηπιακού κήπου από τη φοίτηση των νηπίων σ' αυτόν, αφού καλλιεργεί τις διάφορες ορμές του όπως: της κίνησης με τις σωματικές ασκήσεις της γυμναστικής και των κινητικών παιχνιδιών, της καλλιέργεια της γης με τις εργασίες στον κήπο, της παραγωγής και δημιουργίας με τις ασκήσεις και εργασίες πάνω στα φροβελιανά δώρα, των ρυθμικών τεχνών με τα άσματα, τα ρυθμικά παιχνίδια, τα παραμύθια και τις μικρές παραστάσεις, της γνώσης με την πραγματογνωσία, την παρατήρηση, την έρευνα των φυσικών προϊόντων και των φυτών και ζώων του κήπου, της κοινωνικότητας με την αρμονική συμβίωση τόσων παιδιών και τέλος της θρησκευτικότητας με τα άσματα, τις ηθικές διηγήσεις και με την εκπλήρωση μικρών καθηκόντων προς τους γύρω του.

Στη δεύτερη ομιλία της η Αικατερίνη Λασκαρίδου παρουσιάζει το υλικό το οποίο χρησιμοποιεί στο νηπιακό κήπο ο Φροέμπελ. Το υλικό αυτό το οποίο ονομάζει δώρα αποτελείται από ολόκληρη σειρά παιδαγωγικών παιχνιδιών, ασκήσεων και εργασιών. Η πρώτη σειρά των δώρων αποτελείται από τα στερεά σώματα, σφαίρες, κύβους και πλίνθους. Η δεύτερη σειρά αποτελείται από δώρα που μεταφέρουν το παιδί από τα στερεά στις επιφάνειες με τις πληνθίδες. Στη συνέχεια η σειρά συμπληρώνεται από τους σχίδακες που αποτελεί τη μετάβαση από τις επιφάνειες στις γραμμές, τις οποίες απεικονίζουν τα ξυλαράκια διαφόρων μεγεθών και οι δακτύλιοι. Τέλος η σειρά ολοκληρώνεται με τα υλικά που οδηγούν το νήπιο από τις γραμμές στο σημείο, το οποί

²⁴⁰ **Αικατερίνη Λασκαρίδου**, (1884), *Περί του Φροβελιανού συστήματος*, Παρνασσός, Τόμος Η΄, σελ. 812-834 και τόμος Θ΄ (1885), σελ. 51-64, 113-124, 214-227 και 301-322, Έν Αθήναις

αντιπροσωπεύουν τα διάφορα αντικείμενα της φύσης όπως, όσπρια, σπόροι, κοχύλια, χαλίκια κ.α.

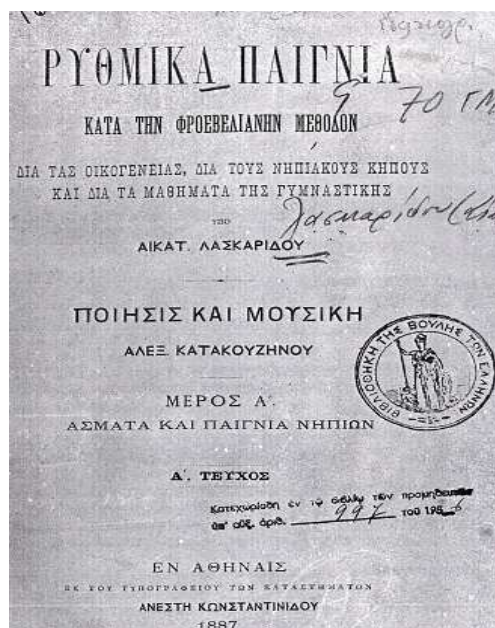
Τη χρήση και την παιδαγωγική αξία όλων αυτών των φροβελιανών δώρων παρουσιάζει στο βιβλίο αυτό η Αικατερίνη Λασκαρίδου και τελειώνει με την ευχή να προστεθεί και η χώρα μας μεταξύ των πολιτισμένων χωρών που έχουν διαδώσει τις φροβελιανές αρχές.

Παραθέτουμε την πρώτη σελίδα του κειμένου από το βιβλίο στο οποίο φαίνεται η ανάπτυξη του περιεχομένου του. Όπως σημειώνεται στην υποσημείωση του βιβλίου η θεωρία αυτή αναπτύχθηκε στην αίθουσα του φιλολογικού συλλόγου Παρνασσός την 30^η Νοεμβρίου του 1884.

Το βιβλίο σώζεται στην προσωπική βιβλιοθήκη της ερευνήτριας, σε κεντρικές βιβλιοθήκες των Αθηνών και σε ηλεκτρονική μορφή σε ορισμένες πανεπιστημιακές βιβλιοθήκες.

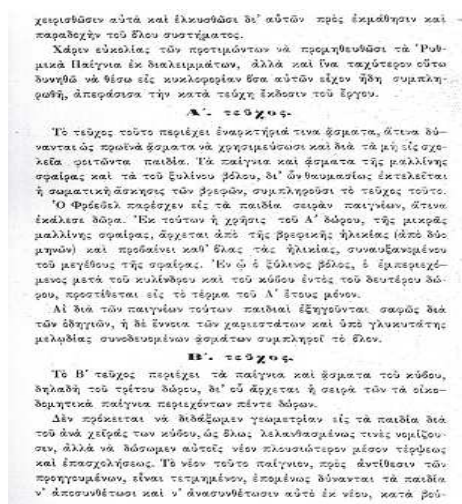
Ρυθμικά παίγνια κατά την Φροβελιανήν μέθοδον δια τας οικογενείας, δια τους νηπιακούς κήπους και δια τα μαθήματα της Γυμναστικής, υπό Αικατ. Λασκαρίδου, Ποίησις και Μουσική Αλεξ. Κατακουζηνού, Μέρος Α', και μέρος Β', Άσματα και Παίγνια νηπίων, Α' τεύχος, Εν Αθήναις εκ του Τυπογραφείου των καταστημάτων Ανέστη Κωνσταντινίδου, 1887.

Παραθέτουμε το εξώφυλλο του βιβλίου για το Α' τεύχος του σε φωτοτυπημένη μορφή. Ίδια μορφή είχαν και τα άλλα τεύχη του βιβλίου.

Στο βιβλίο αυτό περιέχονται ρυθμικά παιχνίδια για τις οικογένειες, τους νηπιακούς κήπους και τα μαθήματα της Γυμναστικής σύμφωνα με τη Φροβελιανή μέθοδο. Το ίδιο βιβλίο εξέδωσε το 1935 η κόρη της Ειρήνη από το τυπογραφείο της «Εστίας».

Το Α' μέρος περιλαμβάνει 6 τεύχη που το καθένα έχει το παρακάτω περιεχόμενο.

Παραθέτουμε ενδεικτικά μια σελίδα του κειμένου από το βιβλίο στο οποίο φαίνονται τα περιεχόμενα και η ανάλυσή τους.

Το α' τεύχος περιλαμβάνει τα εναρκτήρια άσματα (πρωϊνά) για παιδιά που ακόμη δε φοιτούν σε σχολεία. Τα δώρα είναι η μικρή μάλλινη σφαίρα που αρχίζει από τη βρεφική ηλικία (δύο μηνών) και υπάρχει σ' όλες τις ηλικίες όπου μεγαλώνει το μέγεθος της σφαίρας. Το δεύτερο δώρο είναι ο ξύλινος βόλος με τον κύλινδρο και τον κύβο που δίνεται μόλις το παιδί κλείνει το πρώτο έτος της ηλικίας του. Μ' αυτά τα δώρα θαυμάσια εκτελείται η σωματική άσκηση των βρεφών.

Το β' τεύχος περιέχει τα παίγνια των ασμάτων του κύβου. Το παιχνίδι αυτό σε αντίθεση με τα άλλα δύο είναι κομματιασμένο. Για να μπορούν τα παιδιά ελεύθερα να το αποσυνθέτουν και να το ανασυνθέτουν. Σκοπός των δώρων αυτών είναι η γυμναστική και των δύο χεριών και ιδιαίτερα των δακτύλων. Όλα τα παίγνια συνοδεύονται από ευχάριστα άσματα που εξηγούν σχήματα και εικόνες.

Το γ' τεύχος περιλαμβάνει γυμναστικές κινήσεις των νηπίων και των παιδιών μέχρι 10 ετών. Προκαλείται το πνευματικό ενδιαφέρον των παιδιών, παρουσιάζοντας μια παιδική υπόθεση ή μια απλή δράση από την καθημερινή ζωή. Η άσκηση αυτή έχει διάρκεια μέχρι μισή ώρα, ποτέ παραπάνω. Στα νηπιαγωγεία με την παλιά μέθοδο υπήρχε κανόνας που έλεγε ότι όσα από τα νήπια κουραστούν και αποκοιμηθούν να μη τα ξυπνήσουν. Γι' αυτό το λόγο είχαν και μικρές κλίνες. Αυτά τα προφυλακτικά μέτρα είναι περιττά για τους φροβελιανούς νηπιακούς κήπους διότι τα μικρά παίζουν ευχάριστα χωρίς να κουραστούν και να νυστάζουν όλη την ημέρα, εκτός και αν είναι αδιάθετα. Επειδή είναι καλό για τη σωματική και πνευματική ανάπτυξη των νηπίων, μέχρι τεσσάρων ετών αυτά να κοιμούνται για κάποια ώρα μέσα στη μέρα, τα νήπια αυτής της ηλικίας φοιτούν στους νηπιακούς κήπους μέχρι το μεσημέρι.

ΡΥΘΜΙΚΑ ΠΑΙΓΝΙΑ

ΔΙ' ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ ΚΑΙ ΝΗΠΙΑΓΩΓΕΙΑ

ΥΠΟ

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗΣ ΛΑΣΚΑΡΙΔΟΥ

ΠΟΙΗΣΙΣ ΚΑΙ ΜΟΥΣΙΚΗ

ΚΑΤΑ ΤΟ ΠΛΕΙΣΤΟΝ

ΥΠΟ

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΚΑΤΑΚΟΥΖΗΤΟΥ

ΜΕΡΟΣ Α'

ΤΕΥΧΟΣ Α' ΚΑΙ Β'

ΤΡΙΤΗ ΕΚΔΟΣΙΣ ΤΡΟΠΟΠΟΙΗΜΕΝΗ

Τυπογραφία Καρβούνη
175, 4-5, Πλάτ. 694, Αθήναι 1935

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΝ "ΕΣΤΙΑ"

1935

Εδώ παρουσιάζεται το εξώφυλλο του βιβλίου με τη μορφή που πήρε κατά την επανέκδοσή του από την κόρη της Αικ. Λασκαρίδου, την Ειρήνη, το έτος 1935.

Το δ' τεύχος είναι η αφιετηρία για τα ορχηστικά και μιμητικά παιγνίδια. Στα ορχηστικά επικρατεί ο χορός με διάφορα σχήματα και συμπλέγματα που ρυθμίζονται πάντοτε από τα άσματα. Τα θέματα είναι ζωηρά, φαιδρά και ταυτίζονται με το χορό. Τα μιμητικά παιγνίδια είναι παράσταση δράσης με κίνηση, από την καθημερινή ζωή ή τα διάφορα φυσικά φαινόμενα. Συνοδεύονται από άσματα και σχήματα. Επίσης γίνεται συνδυασμός των ορχηστικών και μιμητικών παιγνίων οπότε ο χορός γίνεται πιο καλλιτεχνικός γεμάτος χάρη και ενδιαφέρον παρουσιάζοντας ποικιλίες υποθέσεων με πολλά και διάφορα σχήματα π.χ. τα πουλάκια, οι κύκλοι, κλπ.. Το δ' τεύχος συμπληρώνεται με εσπερινά άσματα.

Το ε' τεύχος αποτελείται από σπουδαιότερες και δυσκολότερες σειρές παιγνίων και ασκήσεων για το μάθημα της γυμναστικής και του χορού των μεγαλύτερων παιδιών (από 8 έως 12 ετών) και των εφήβων. Ανάλογα με την ηλικία των παιδιών είναι

και ο βαθμός πολυπλοκότητας και δυσκολίας. Όργανα γυμναστικής (κοντάρια, αλτήρες, κορίνες).

4

Ὡς τὰ παιδάκια, ποῦ περνοῦν τὴν ἡμέραν τιν μετ' τὸ τραγοῦδι, ἔτσι καὶ τὰ παιδάκια, εἴτε μετ' φλυαρίαν, εἴτε μετ' μελοψῆδιν αισθάνονται τὴν ἀνάγκην νὰ ἐκφράσωσιν τὴν χαρὰν διὰ τὴν ζωὴν, ποῦ πλημμυρίζει τὴν ψυχούλα των. Πόσον ἕμεις δυσάρεστον ἐντύπωσιν μᾶς κάνουν ν' ἀκούωμεν συχνὰ ἀπὸ ἀθηὰ παιδικὰ χεῖλη τραγοῦδι καίμενα καὶ ἐντελῶς ἀνεπαιδαγωγικά, ἔτσι καὶ ἂν δὲν τὰ ἐνοσοῦν· ἀλλ' αὐτὰ ἴκουσι τὸ μικρὸν καὶ αὐτὰ ἐπικυαλιεμένοι σὰν παπαγαλάκι. Ἐντούτοις μετ' πόσῃν περισσοτέρῃν εὐχαρίστησιν θὰ εἴπῃ τὸ παιδάκι ἕνα τραγοῦδι, ποῦ νὰ ἐνεσθῇ καλῶς. Καὶ πόσῃν ἀφέλειαν θὰ τοῦ κάμῃ μετ' τὰς εὐγενεῖς ἐνετυπώσεις καὶ τὰ καλὰ αἰσθήματα ποῦ θὰ τοῦ διατείρῃ.

Τὰ τραγοῦδικὰ τῶν «Ρυθμικῶν Παιγνίων», παρ' ὅλην τὴν φαινομενικὴν ἀφέλειαν καὶ παιδικότητά των, δὲν εἶναι μόνον πολῦτιμα διὰ τὴν γνωστὴν εὐεργετικὴν ἐπίδρασιν τῆς μουσικῆς εἰς τὰ ἴλη τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν σπουδαιότητα ποῦ παρουσιάζουσιν εἰς τὴν γενικὴν μέρφωσιν τῶν παιδίων καὶ πρὸ πάντων εἰς τὴν ἠθικὴν διάπλασίν των. Τὸ παιδάκι ἐκείνο ποῦ συνειθίσθη νὰ τραγοῦδῃ τὸ πρωτὸν μετ' ἀγαθότητα καὶ κατόνεξιν κανένα ἀπὸ τὰ ἐναρκτήρια λ.χ. τραγοῦδάκια, μετ' τὰ ὅποια ἀρχίζει τὸ βιβλίον μας, ἔχει μόνον θὰ περῶσθ τὴν ἡμέραν του μετ' τὴν ἀμεριμνησίαν ἐκείνην καὶ τὴν χαρὰν ποῦ τρέφει τὸ παιδί, δασ καὶ τὸ γάλα, ἀλλὰ καὶ δισαν μεγαλώσῃ, αὐτὴ ἢ ἀνάμνησις θὰ τοῦ χρησιμεύσῃ σὰν ἕνα στήριγμα εἰς τὸν βίον καὶ σὰν μία βοήθεια ἠθικὴ. Ὅταν ὁ ἀνθρώπος πονεμένος εὐρεθῇ ἐκτεθειμένος εἰς τὴν βλαβερσίαν, ἢ εἰς τὴν κακίαν μιᾶς ψυχρᾶς Κοινωνίας, ἢ ἀνάμνησις καὶ μὲνη τῶν ἱερῶν στιγμῶν, ποῦ μία μανούλα ἢ μία γλυκεία νηπιαγωγός, τοῦ ἐμάνθανε μετ' τέτοια τραγοῦδάκια νὰ χαρῖξῃ τὴν καρδίαν του εἰς τὸ θεῖον, εἰς τοὺς ἀνθρώπους, εἰς τὴν πλάσιν ἑλπὴν καὶ εἰς κάθε τι τὸ ἀγαθόν καὶ ὄρατον, αὐτὴ ἢ ἀνάμνησις θὰ ἐνισχύσῃ τὸν ἀγωνά του καὶ θὰ βαδίξῃ πάντοτε ἔμπροσς εἰς τὸν ὄρεμον τὸν καλόν μετ' τὴν γαλήνην τῆς ψυχῆς, ποῦ δίδει μόνον ἢ ἀναπαυμένης ἀνεξίτητος.

Καλλιθέα - Ἀθηνῶν 2 Ἰανουαρίου 1935

ΕΙΡΗΝΗ ΛΑΣΚΑΡΙΔΟΥ

Παραθέτουμε μια σελίδα από τον πρόλογο του βιβλίου τον οποίο έγραψε η Ειρήνη Λασκαρίδου στην επανέκδοση του 1935.

Το στ' τεύχος συμπληρώνει το όλο έργο. Περιέχει εθνικούς χορούς διασκευασμένους κατάλληλα για τις απαιτήσεις των ρυθμικών χορών. Η Αικατερίνη Λασκαρίδου, όπως η ίδια αναφέρει στο στ' τεύχος, δυσκολεύτηκε πολύ να βρει εθνικούς χορούς και να τους προσαρμόσει. Μετά από έρευνα που έκανε αρκέστηκε σ' αυτούς που ήδη χρησιμοποιούσε. Επικαλέστηκε την επιείκεια αυτών που μελλοντικά θα κρίνουν το έργο της ευχόμενη κάποια στιγμή και γρήγορα οι χοροί αυτοί να εισαχθούν στα σχολεία.

Το Β' μέρος περιλαμβάνει τα Φροβελιανά δώρα και μέσα τα οποία δίνουν τη δυνατότητα στα παιδιά παρατηρούν τις πολλές ιδιότητές τους. Ο κύβος είναι αντίθετος από τη σφαίρα και το βόλο. Ο κύλινδρος είναι κάτι μεταξύ κύβου και βόλου. Για τα δώρα αυτά υπάρχουν στίχοι μελοποιημένοι.

Επίσης τα δώρα αυτά δείχνουν τις μεταβολές των σχημάτων, την περιστροφική κίνηση των δώρων και την κινητικότητα τους δοσμένα μέσα όλα αυτά από τα τραγούδια.

Νηπιακός κήπος και πρότυπον του διδασκαλείου των νηπιαγωγών, Αικατερίνης Λασκαρίδου, τύποις Πάλλη και Κοτζιά, Αθήναι 1911.

ΝΗΠΙΑΚΟΣ ΚΗΠΟΣ
ΚΑΙ
ΠΡΟΤΥΠΟΝ
ΤΟΥ ΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΟΥ ΤΩΝ ΝΗΠΙΑΓΩΓΩΝ

Παρουσιάζεται το εξώφυλλο του μικρού αυτού ενημερωτικού τεύχους για τη λειτουργία του πρότυπου νηπιακού κήπου του διδασκαλείου με τη μορφή βιβλίου.

Στο μικρό αυτό σύγγραμμα της Αικατερίνης Λασκαρίδου, το οποίο βρίσκεται σε φωτοτυπημένη μορφή στην προσωπική βιβλιοθήκη της ερευνήτριας, αποτελείται από 7 σελίδες και φέρει ημερομηνία έκδοσης 18 Αυγούστου 1911, παρουσιάζεται η παιδαγωγική εργασία η οποία διεξάγεται στο νηπιακό κήπο για τα νήπια ηλικίας 3-6 ετών και η ωφέλεια που προκύπτει από την εκεί φοίτησή τους.

Αφού στη συνέχεια αναλύεται η παιδαγωγική εργασία στο πρότυπο του διδασκαλείου με την εποπτική διδασκαλία, τη διδασκαλία της γλώσσας, τις καλλιτεχνικές εργασίες και τις σωματικές ασκήσεις, διατυπώνονται προτάσεις για την επίσπευση της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης όπως αυτές: «*Ανάγκη πάσα να ιδρυθώσι πολλά νηπιαγωγεία (ανά εν τουλάχιστον εις παν τμήμα των πόλεων), ταυτοχρόνως δε να εισαχθεί το φροβελιανόν σύστημα εις την α' τάξιν όλων των δημοτικών σχολείων κατ' αρχάς, ώστε*

να συνεχίζεται εν αυτή η εν τω νηπιαγωγείω αρξαμένη προπαίδεια του παιδός, εΐτα δε βαθμηδόν εις τας λοιπάς τάξεις αναλόγως της προόδου των παιδιών».

Τέλος ανακοινώνεται ότι «...Το Συμβούλιον του Εκπαιδευτικού Τμήματος (της Ένωσης των Ελληνίδων) προσθέτει από 1^{ης} Σεπτεμβρίου ε.ε. και τρίτην τάξιν εις το εν τω Διδασκαλείω των Νηπιαγωγών (οδός Κηφισίας 9) πρότυπον αυτού».

Κλείνοντας το σύντομο αυτό κείμενο παρακαλεί τους ενδιαφερόμενους να παρακολουθήσουν «τα αγαθοποιά και θαυμάσια όντως αποτελέσματα» της συνέχειας του φροβελιανού συστήματος στην βαθμιαία ανάπτυξη και εκπαίδευση των παιδιών με την επίσκεψή τους τακτικά στις τάξεις του προτύπου νηπιαγωγείου. Εύχεται δε να γίνει γρήγορα αυτό το πρότυπο υπόδειγμα και να το μιμηθούν όλα τα αντίστοιχα σχολεία της πατρίδας μας.

ΝΗΠΙΑΚΟΣ ΚΗΠΟΣ ΚΑΙ ΠΡΟΤΥΠΟΝ ΤΟΥ ΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΟΥ ΤΩΝ ΝΗΠΙΑΓΩΓΩΝ

ΟΔΟΣ ΚΗΦΙΣΣΙΑΣ 9

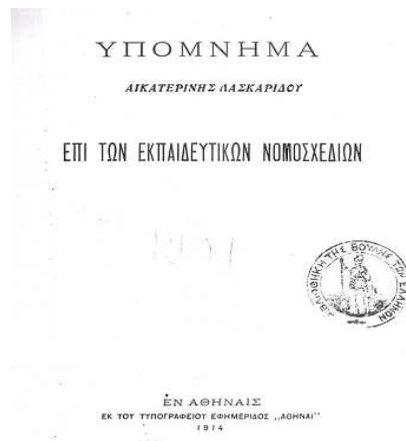
Ὁ Νηπιακός Κήπος καὶ τὸ Πρότυπον τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Τμήματος τῆς Ἐνώσεως τῶν Ἑλληνίδων λειτουργοῦσι μὲν ἀπὸ τοῦ 1898, ἐπισημῶς δὲ ἀνεγνωρίσθησαν ὑπὸ τοῦ Ὑπουργείου ἀπὸ τοῦ 1904 μετὰ τοῦ Διδασκαλείου τῶν Νηπιαγωγῶν ὡς Πρότυπα αὐτοῦ.

Καὶ εἰς μὲν τὸν Νηπιακὸν Κήπον φοιτοῦσι Νήπια 3—6 ἐτῶν, αἵνα παίζοντα κατὰ τὸ Φροβελιανὸν Σύστημα, ἐπὶ τριετίαν δι' ᾧσμάτων καὶ παιγνίων, ἀνευ κόπου, ἀλλ' ἐλεύθερα, μὲ χαρὰν καὶ εὐθυμίαν, ἀποκτιῶσιν ὅλας τὰς ἀναγκαίας διὰ τὸν μετέπειτα Σχολικὸν βίον τῶν σπουδαιοτάτας ἔξεις.

Διὰ τῶν παιγνίων τοῦ Φροβελιανοῦ Συστήματος τίθενται τὰ θεμέλια, αἱ θετικαὶ βάσεις, ὅλων τῶν ἐντυπώσεων, τῶν παρατηρήσεων, τῶν ἀντιλήψεων, τῶν γνώσεων, ὡς καὶ ὅλων τῶν ἐργασιῶν καὶ χειροτεχνιῶν, καὶ ἐν γένει ἡ βάσις ὀλοκλήρου τῆς ἀγωγῆς καὶ τῆς ἐκπαιδεύσεως τοῦ παιδὸς ἀνθρώπου. Καθότι διὰ τῆς τέχνης τῶν παιγνίων, ἀπ' αὐτῆς τῆς Νηπιακῆς ἡλικίας, συμφώνως πρὸς τοὺς νόμους τῆς φύσεως ἐπιτελεῖται ἡ βαθμιαία ἀφύπνισις ὅλων τῶν τοῦ παιδὸς ἐμφύτων ὁρμῶν, τῶν σωματικῶν καὶ πνευματικῶν δυνάμεων αὐτοῦ καὶ αὐτῆς τῆς αὐτενεργοῦ δράσεώς του, εἶναι δὲ αὕτη ἡ ἀπαραίτητος προπαίδεια πάσης ἀγωγῆς καὶ ἐκπαιδεύσεως, ἀνευ τῆς ὁποίας πολλαὶ τοῦ

Παραθέτουμε ενδεικτικά την πρώτη σελίδα του το βιβλίου στο οποίο γίνεται παρουσίαση και διάδοση των Φροβελιανών παιχνιδιών.

Υπόμνημα Αικατερίνης Λασκαρίδου επί των εκπαιδευτικών νομοσχεδίων, εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου εφημερίδος «Αθήναι», 1914.

Στο υπόμνημα αυτό το οποίο ανευρέθη από την ερευνήτρια στη βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων και φέρει ημερομηνία έκδοσης 8 Μαρτίου 1914, παρουσιάζονται οι απόψεις και οι προτάσεις της Αικατερίνης Λασκαρίδου *«επί των αποβληθέντων εις την Βουλήν νομοσχεδίων»*.

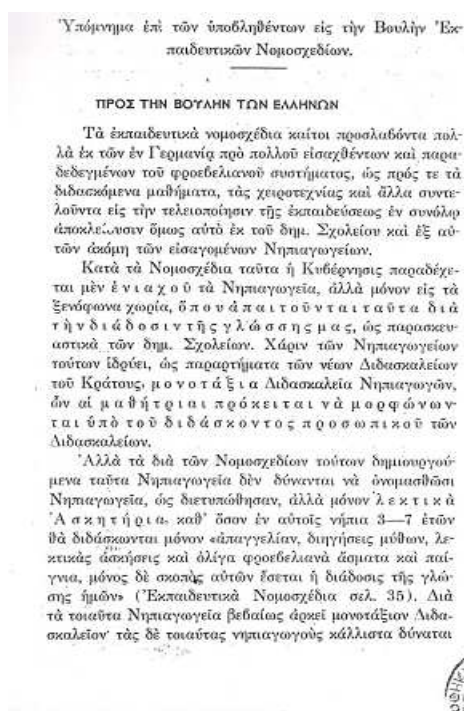
Η Αικατερίνη Λασκαρίδου επικρίνει στο υπόμνημα αυτό την ίδρυση των νηπιαγωγείων που προβλέπονται στο νομοσχέδιο διότι θεωρεί ότι αυτά *«δεν δύνανται να ονομασθώσι νηπιαγωγεία ως διευτύθησαν, αλλά μόνον λεκτικά ασκητήρια, καθόσον εν αυτοίς νήπια 3-7 ετών θα διδάσκονται μόνον «απαγγελίαν, διηγήσεις μύθων, λεκτικώς ασκήσεις...»*.

Πιστεύει ότι τα νεοϊδρυόμενα με το νομοσχέδιο νηπιαγωγεία στα ξενόφωνα χωριά της βορείου Ελλάδας για τη διάδοση της γλώσσας μας, ως προπαρασκευαστικά των δημοτικών σχολείων αποτελούν στρέβλωση και βεβήλωση του φροβελιανού συστήματος και δεν επιτρέπεται να περιληφθούν σε μεταρρυθμιστικά νομοσχέδια πολιτισμένου κράτους.

Επικρίνει τα νηπιαγωγεία που ιδρύονται διότι δεν τα θεωρεί ικανά να εξυπηρετήσουν το σκοπό και την ανάγκη της *«ταχείας εξελληνίσεως των ξενοφώνων χωρίων μας»*, υποστηρίζοντας ότι τα παιδιά των ξενοφώνων χωριών δεν πρέπει να διδαχθούν μόνο την ελληνική γλώσσα αλλά θα πρέπει στο σύνολό τους να εξελληνισθούν και να γίνουν γνήσια ελληνόπουλα. Η επιτυχία αυτού του σκοπού θα μπορούσε να επιτευχθεί καλύτερα και ταχύτερα *«μόνον δια τελείων νηπιαγωγών και του πλήρους φροβελιανού νηπιαγωγείου»*, παρά *«δια των ατελέστατα μορφωθείσών μαθητριών των ονομαστικώς μόνον Διδασκαλείων των νηπιαγωγών»*.

Στο υπόμνημά της διατυπώνει αρκετές παρατηρήσεις για το πρόγραμμα των «ιδρυσομένων στρεβλωμένων τούτων νηπιαγωγείων δηλ. μάλλον λεκτικών ασκητηρίων», όπως τα αποκαλεί και επισημαίνει ότι αυτό είναι «πρωτότατον, ανιαρόν και όλως αντιπαιδαγωγικόν, ουδόλως συντελεί εις την αφύπνισιν των εν τω παιδί εμφύτων ορμών και τάσεων, ούτε σωματικώς, ούτε πνευματικώς αναπτύσσουν αυτό...».

Κλείνοντας το υπόμνημά της κάνει προτάσεις για την οργάνωση και λειτουργία των νέων διδασκαλείων ώστε να προετοιμάζουν κατάλληλα τις μέλλουσες νηπιαγωγούς.

Παραθέτουμε την πρώτη σελίδα από το υπόμνημα το οποίο απέστειλε η αικ Λασκαρίδου και εξέθετε τις απόψεις για τα νομοσχέδια τα οποία είχαν υποβληθεί στη Βουλή.

4.10.2. Τα παιδαγωγικά άρθρα και οι μελέτες της

Εκτός από τα παιδικά και παιδαγωγικά βιβλία η Αικ. Λασκαρίδου έγραψε και μια σειρά από άρθρα τα οποία δημοσιεύτηκαν στις στήλες της «*Εφημερίδας των Κυριών*» και στις σελίδες των περιοδικών «*Εστία*» και «*Παρνασσός*».

Στο περιοδικό του συλλόγου *Παρνασσός* το οποίο εκδίδονταν στην Αθήνα δημοσιεύθηκε μια σειρά άρθρων της με τίτλο «*Περί του Φροβελιανού συστήματος*». Στη σειρά αυτή των 6 άρθρων, τα οποία διασώζονται, εμπεριέχεται και αναλύεται διεξοδικά η φιλοσοφία του Φροέβελ. Η έκταση των άρθρων είναι περίπου 20 σελίδες το κάθε ένα και αναφέρονται κυρίως στη ζωή και το έργο του τιμώμενου παιδαγωγού, στα δώρα του συστήματός του και στην ανάλυσή τους σχετικά με τη μόρφωση των παιδιών.

Επίσης στην «*Εφημερίδα των Κυριών*» εντοπίστηκαν 18 συνολικά άρθρα τα οποία αναφέρονται τόσο στη ζωή και το έργο του Φροεβελ, όσο και σε συμβουλές προς τις νηπιαγωγούς απόφοιτες του Διδασκαλείου των νηπιαγωγών.

Τα άρθρα αυτά είναι τα εξής:

- Περί Φροβελιανών νηπιακών κήπων, *Παρνασσός*, τόμος Δ/1880', σελ. 946-965
- Λόγος στο εκπαιδευτικόν συνέδριον. *Εφημερίς των Κυριών* 787 έτος 17 σελ.2
- Παίγνιον και εργασία Α'. *Εφημερίς των Κυριών* 461 έτος I σελ.4
- Παίγνιον και εργασία Β'. *Εφημερίς των Κυριών* 462 έτος I σελ.4
- Παίγνιον και εργασία Γ'. *Εφημερίς των Κυριών* 463 έτος I σελ.4
- Παίγνιον και εργασία Ε'. *Εφημερίς των Κυριών* 467 έτος I σελ.6
- Παίγνιον και εργασία Ζ'. *Εφημερίς των Κυριών* 467 έτος I σελ.6
- Παίγνιον και εργασία Στ'. *Εφημερίς των Κυριών* 473 έτος I σελ.6
- Παίγνιον και εργασία Η'. *Εφημερίς των Κυριών* 475 έτος I σελ.4
- Πώς πρέπει να παίζουν τα παιδιά Α'. *Εφημερίς των Κυριών* 451 έτος I σελ.4
- Πώς πρέπει να παίζουν τα παιδιά Β'. *Εφημερίς των Κυριών* 452 έτος I σελ.4

- Πώς πρέπει να παίζουν τα παιδιά Β'. Εφημερίς των Κυριών 453 έτος Ι σελ.4
- Παιδαγωγικά μελέται Α'. Εφημερίς των Κυριών 443 έτος Ι σελ.4
- Παιδαγωγικά μελέται Β'. Εφημερίς των Κυριών 444 έτος Ι σελ.5
- Παιδαγωγικά μελέται Γ'. Εφημερίς των Κυριών 445 έτος Ι σελ.4
- Παιδαγωγικά μελέται Ε'. Εφημερίς των Κυριών 447 έτος Ι σελ.4
- Παιδαγωγικά μελέται Ζ'. Εφημερίς των Κυριών 449 έτος Ι σελ.4
- Παιδαγωγικά μελέται Στ'. Εφημερίς των Κυριών 448 έτος Ι σελ.4

1. Περί Φροβελιανών νηπιακών κήπων, *Αικατερίνη Λασκαρίδου, Παρνασσός σύγγραμμα περιοδικόν κατά μήνα εκδιδόμενον, τόμος Δ', σελ. 946-965, Εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου Παρνασσού, 1880.*

2. Ο λόγος της Αικατερίνης Λασκαρίδου στο 1^ο εκπαιδευτικό συνέδριο (1904), «Εφημερίς των κυριών», Αριθ. Φύλου 787/4 Απριλίου, σελ. 2-3 και στα Πρακτικά, *Πρώτον Ελληνικόν Εκπαιδευτικόν Συνέδριον, εν Αθήναις, 31 Μαρτίου-4 Απριλίου 1904, συγκληθέν υπό του Συλλόγου προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων, του Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσού και του Συλλόγου προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, μετά σχολικής εκθέσεως επιβοηθούσης τον σκοπόν αυτού. Εργασίαι της διευθυνούσης επιτροπής, Πρακτικά των συνεδριάσεων-σχολική έκθεσις, Εν Αθήναις, εκ του Γραφείου της Διευθυνούσης Επιτροπής, οδός Ακαδημίας 42, 1904, σελ. 176-180*

3. Παίγνιον και Εργασία, «Εφημερίς των κυριών», Δημοσιεύθηκε σε συνέχειες στα φύλλα 461/20-10-1896, 462/27-10-1896, 463/3-11-1896, 467/1-12-1896, 474/26 11-1897 και 475/3-02-1897.

4. Πώς πρέπει να παίζουν τα παιδιά, «Εφημερίς των Κυριών», Δημοσιεύθηκε σε τρεις συνέχειες στα φύλλα 451, 452 και 453 και στη συνέχεια όλο τα δημοσιεύματα εκδόθηκαν σε βιβλίο για το περιεχόμενο του οποίου έγινε αναφορά στην προηγούμενη ενότητα με τα βιβλία της Αικ. Λασκαρίδου.

5. Παιδαγωγικά μελέται, «Εφημερίς των κυριών», Δημοσιεύθηκε σε επτά (7) συνέχειες στα φύλλα 443/12 Μαΐου 1896, 444/19 Μαΐου 1896, 445/26 Μαΐου 1896, 446/2 Ιουνίου 1896, 447/9 Ιουνίου 1896, 448/16 Ιουνίου 1896, 449/16 Ιουνίου 1896.

6. Ιερότης της εντολής της διδασκάλου, *Αικατερίνη Λασκαρίδου, (1886), Εστία, Ιούλιος-Δεκέμβριος 1886, τόμος 22^{ος}, Αθήνησι, Γ. Κασδόγλης, εκδότης και Διευθυντής, σελ. 678-680.*

Στη συνέχεια κάνουμε μια περιληπτική παρουσίαση του περιεχομένου των άρθρων τα οποία έγραψε και δημοσίευσε η Αικ. Λασκαρίδου για να προβάλει τις θέσεις της για το Φροβελιανό σύστημα και

Περί Φροβελιανών νηπιακών κήπων, *Αικατερίνη Λασκαρίδου, Παρνασσός, σύγγραμμα περιοδικόν κατά μήνα εκδιδόμενον, τόμος Δ΄, σελ. 946-965, Εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου Παρνασσού, 1880.*

Πρόκειται για άρθρο το οποίο δημοσιεύθηκε στον τόμο Δ΄ (Δεκέμβριος του 1880) του περιοδικού Παρνασσός στις σελ. 946-949.

Στο δημοσίευμα αυτό γίνεται αναφορά στην εξάπλωση του φροβελιανού συστήματος στη Γερμανία, στις αντιδράσεις οι οποίες παρατηρήθηκαν κατά την πρώτη εφαρμογή του και στη σημασία που έχει το νέο σύστημα για τη διαπαιδαγώγηση του νηπίου.

Σε άλλες παραγράφους του άρθρου παρουσιάζεται η συνάντηση με τη μαθήτριά του Φροέμπελ κόμησσα Berta Von Marenholtz Bülow από την οποία διδάχθηκε το φροβελιανό σύστημα και καταλήγει με την εφαρμογή του νέου συστήματος στην Ελλάδα.

Στις επόμενες σελίδες μέχρι τη σελίδα 965 παρατίθεται η βιογραφία του Φρ. Φροέμπελ και η εισαγωγή στον οδηγό των φροβελιανών νηπιακών κήπων η οποία είχε συνταχθεί από την κόμησσα Bertha Von Marenholtz Bülow σε σχετικό σύγγραμμά της.

Ο λόγος της Αικατερίνης Λασκαρίδου στο 1^ο εκπαιδευτικό συνέδριο (1904), «*Εφημερίς των κυριών*», Αριθ. Φύλου 787/4 Απριλίου, σελ. 2-3 και στα Πρακτικά, *Πρώτον Ελληνικόν Εκπαιδευτικόν Συνέδριον, εν Αθήναις, 31 Μαρτίου-4 Απριλίου 1904, συγκληθέν υπό του Συλλόγου προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων, του Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσού και του Συλλόγου προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, μετά σχολικής εκθέσεως επιβοηθούσης τον σκοπόν αυτού. Εργασίαι της διευθυνούσης επιτροπής, Πρακτικά των συνεδριάσεων-σχολική έκθεσις, Εν Αθήναις, εκ του Γραφείου της Διευθυνούσης Επιτροπής, οδός Ακαδημίας 42, 1904, σελ. 176-180*

Στον εισαγωγικό αυτό λόγο τον οποίο εκφώνησε στα μέλη του τμήματος Γυναικείας Αγωγής του 1^{ου} εκπαιδευτικού συνεδρίου, το οποίο πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα το 1904, αναφέρθηκε στο θέμα το οποίο ανέθεσε το εκπαιδευτικό συνέδριο

στο τμήμα για μελέτη. Το θέμα της μελέτης ήταν η μεταρρύθμιση του προγράμματος των Παρθεναγωγείων, ώστε αυτά να παρέχουν αγωγή σύμφωνη με τον προορισμό της γυναίκας στην οικογένεια και στην κοινωνία.

Εκφράζοντας τις παιδαγωγικές της απόψεις ανέπτυξε τις αρχές και τα συστήματα σύμφωνα με τα οποία πίστευε ότι έπρεπε να γίνει η μεταρρύθμιση.

Εξέτασε την Ελληνίδα γυναίκα από τρεις πλευρές: *ως άνθρωπο, ως γυναίκα και ως Ελληνίδα* και σύμφωνα με τις τρεις αυτές διαστάσεις προσδιόρισε και την αγωγή η οποία πρέπει να της δοθεί.

Ως *άνθρωπος* η γυναίκα πρέπει να λάβει αγωγή που να βασίζεται στην αρμονική ανάπτυξη όλων των δυνάμεων του, πνευματικών, σωματικών, ψυχικών. Ως *γυναίκα* θα πρέπει μέσα από την, αγωγή να προετοιμάζεται για τις οικιακές εργασίες και την περίθαλψη και ανατροφή των τέκνων και τέλος ως *Ελληνίδα* να οδηγείται στην αγάπη της Πατρίδας με διάφορα μέσα όπως με τη φύση, την ιστορία των προγόνων και την επίσκεψη των μουσείων και των μνημείων.

Τελειώνοντας το λόγο της ευχήθηκε α) να πολλαπλασιαστούν και να διαδοθούν τα λαϊκά νηπιαγωγεία «*ώστε έκαστος δήμος της πατρίδος ημών να έχει τοιαύτα ανάλογα προς τον αριθμόν των οικογενειών αυτού*», β) να διαδοθούν στην υπόδουλη Ελλάδα και στην Ανατολή και γ) να εισαχθεί στα δημοτικά σχολεία το σύστημα της Εργασίας για να μορφωθούν αληθινές μητέρες του λαού.

Παίγνιον και Εργασία, «*Εφημερίς των κυριών*», Δημοσιεύθηκε σε συνέχειες στα φύλλα 461/20-10-1896, 462/27-10-1896, 463/3-11-1896, 467/1-12-1896, 474/26 11-1897 και 475/3-02-1897.

Στην ανάπτυξη του άρθρου αυτού παρουσιάζει τις απόψεις της για το παιχνίδι τονίζοντας ότι το παιχνίδι και η εργασία πρέπει να είναι προετοιμασμένα και να οδηγούν το παιδί ανεπαίσθητα στο σκοπό που οφείλει να φτάσει. Υποστηρίζει ότι όπως στη φύση τα πάντα κινούνται και δρουν έτσι και στον πνευματικό κόσμο με το παιχνίδι αναπτύσσονται οι δυνάμεις του παιδιού.

Το παιχνίδι θεωρήθηκε από τον Πλάτωνα και τους άλλους φιλοσόφους σπουδαίο παιδαγωγικό μέσο, αλλά ο Φροέμπελ παρατήρησε ότι με την ελεύθερη ενέργεια του παιδιού εκδηλώνονται όλες οι ανθρώπινες ορμές του.

Ο νηπιακός κήπος οφείλει να είναι ο τόπος στον οποίο υποβοηθείται η εξέγερση του παιδιού προς την πνευματική ζωή αφού γνωρίσουμε τη φύση του²⁴¹.

Στην εξέλιξη του παιδιού μετά την ικανοποίηση των φυσιολογικών αναγκών του αναπτύσσονται σταδιακά οι πνευματικές ανάγκες οι οποίες χρησιμεύουν ως βάσεις για τη μόρφωση και τελειοποίησή του. Επειδή το παιχνίδι και η ελεύθερη εκδήλωση των ορμών και τάσεων του παιδιού για την ανάπτυξή του είναι χρέος των γονέων και των παιδαγωγών να καθοδηγούν τα παιχνίδια του ώστε να τα καταστήσουν πραγματικό μέσο διαπαιδαγώγησης και μόρφωσής του²⁴².

Στα παιδιά επειδή η ανάγκη της κίνησης εκδηλώνεται μετά την ανάγκη της τροφής και επιδιώκει τη σωματική τους ανάπτυξη θα πρέπει η αγωγή να τελειοποιεί στο νηπιακό κήπο με τις σωματικές ασκήσεις και τα παιχνίδια το σκοπό αυτό.

Αλλά και το παιχνίδι με τα χρώματα και την άμμο που αναφέρεται στην ορμή του ανθρώπου για καλλιέργεια της γης αποτελεί την αρχή για παρατήρηση και έρευνα της φύσης²⁴³.

Στη συνέχεια αναφέρει ότι ο Φροέμπελ δίνει μεγάλη σημασία στον κήπο διότι σε αυτόν το νήπιο αποκτά σωματικές και πνευματικές δυνάμεις, εκδηλώνεται πρόωρα η αγάπη του προς τη γεωργία και τη συνετή χρήση των προϊόντων της φύσης και του παρέχει στερεά ασφαλή τα θεμέλια στη μετέπειτα εκπαίδευσή του²⁴⁴.

Ο Φροέμπελ, υποστηρίζει η Αικατερίνη Λασκαρίδου, ότι αποδίδει την ορμή προς οικισμό και την ανάγκη για ανεξαρτησία και ατομική ιδιοκτησία στο ότι τα παιδιά παίζοντας ετοιμάζουν στα παιχνίδια τους ειδικούς χώρους για τη φανταστική οικογένειά τους με το σπίτι, την αυλή, τον κήπο και τους άλλους χώρους. Ο νηπιακός κήπος υποστηρίζει, ότι υποθάλλει αυτή την ορμή των παιδιών δίνοντάς τους πολλές αφορμές να οικοδομήσουν με τα διάφορα υλικά και να κατασκευάσουν οικήματα και σκεύη, αλλά και να ράψουν ή να κεντήσουν υφάσματα²⁴⁵.

Στα παιχνίδια τα παιδιά τηρούν ορισμένους κανόνες. Το ίδιο συμβαίνει στις δραστηριότητες και κατασκευές όπου ισχύει ο νόμος των αντιθέσεων και επιδίδονται σε διάφορους συνδυασμούς χωρίς να τους έχουν διδαχθεί²⁴⁶.

²⁴¹ Εφημερίς των Κυριών, Αριθ. 461/20 Οκτωβρίου 1896, σελ. 4.

²⁴² Εφημερίς των Κυριών, Αριθ. 462/27 Οκτωβρίου 1896, σελ. 4-5.

²⁴³ Εφημερίς των Κυριών, Αριθ. 463/3 Νοεμβρίου 1896, σελ. 3-4.

²⁴⁴ Εφημερίς των Κυριών, Αριθ. 467/1 Δεκεμβρίου 1896, σελ. 6-7.

²⁴⁵ Εφημερίς των Κυριών, Αριθ. 474/26 Ιανουαρίου 1897, σελ. 6-7.

²⁴⁶ Εφημερίς των Κυριών, Αριθ. 475/3 Φεβρουαρίου 1897, σελ. 7-8.

Παιδαγωγικά μελέται, «Εφημερίς των κυριών», Δημοσιεύθηκε σε εφτά (7) συνέχειες στα φύλλα 443/12 Μαΐου 1896, 444/19 Μαΐου 1896, 445/26 Μαΐου 1896, 446/2 Ιουνίου 1896, 447/9 Ιουνίου 1896, 448/16 Ιουνίου 1896, 449/16 Ιουνίου 1896.

Τα θέματα τα οποία αναπτύσσονται στο άρθρο αυτό είναι διάφορα.

Αρχικά γίνεται αναφορά στο παιδί που έχει υγεία που πάντα παίζει και με το παιχνίδι αναπτύσσεται. Το παιδί αυτό μπορούμε να το παρακολουθήσουμε κατά τη διάρκεια του παιχνιδιού για να καταλάβουμε την ανάπτυξή του και να βρούμε στη συνέχεια το κατάλληλο σύστημα αγωγής του.

Τα παιδαγωγικά συστήματα που έχουν ισχύσει μέχρι σήμερα, υποστηρίζει η Αικατερίνη Λασκαρίδου, ότι έχουν παραβιάσει τη σταδιακή σωματική και ψυχική ανάπτυξη του παιδιού και ερχόμενα σε αντίθεση με την παιδική του φύση το ανεβάζουν πρόωρα στη ζωή των ενηλίκων. Αντίθετα αν κατεβάσουμε τους εαυτούς μας όσο το δυνατόν στο επίπεδο του αιδιού και συμμετέχουμε στα παιχνίδια του θα πεισθούμε ότι αυτό είναι μόνο ασφαλές μέσο για να ερευνήσουμε και κατανοήσουμε τη σταδιακή διάπλαση και τελειοποίηση όλων των δυνάμεών τους.

Οι παιδαγωγικές ιδέες του Σωκράτη, του Πλάτωνα και όλων των άλλων μεγάλων ανδρών της αρχαιότητας, αφού έμειναν για πολλούς αιώνες στο σκοτάδι, λόγω των προλήψεων και της αμάθειας του μεσαίωνα, εμφανίσθηκαν και πάλι αναλλοίωτες στα νεότερα χρόνια από έξοχους άνδρες όπως ο Ρουσσώ, ο Πεσταλότσι και ο Φροέμπελ. Γι' αυτό η Φροβελιανή μέθοδος και όλα τα νεότερα παιδαγωγικά συστήματα είναι μια διασκευή και προσαρμογή στα σημερινά ήθη και έθιμά μας των ιδεών που διατυπώθηκαν πριν από 2300 χρόνια²⁴⁷.

Το άρθρο συνεχίζει με δημοσίευση περικοπών από τα έργα του Πλάτωνα για να στηρίξει τα σχετικά με το σκοπό των ρυθμικών παιγνίων. Παρουσιάζει περικοπές από τα έργα του Πλάτωνα για να στηρίξει την παιδαγωγική επίδραση του παιχνιδιού στην ανάπτυξή του και την αύξηση της εφευρετικής και δημιουργικής του δύναμης. Ακόμη κάνοντας αναφορά στην ίδρυση των νηπιακών κήπων του Φροέμπελ αναγνωρίζει ότι αυτή την ιδέα πρώτος την είχε ο Πλάτωνας και ότι οι ιδέες τους συμπίπτουν και σε άλλα θέματα όπως στην άσκηση και των δύο χεριών μέσα από το παιχνίδι και τη διαδοχική χρήση τους.

Σχετικά με την πρόωρη εκπαίδευση των παιδιών αναφέρει ότι η νεότερη παιδαγωγική από την εποχή του Ρουσσώ και μετά τη θεωρεί «*παρά φύσιν και επομένως ε-*

²⁴⁷ Εφημερίς των Κυριών, Αριθ. 443/12 Μαΐου 1896, σελ. 3

πιβλαβή». Την ίδια όμως άποψη είχε διατυπώσει και ο Πλάτωνας ο οποίος θεωρούσε την πρόωρη εκπαίδευση «ως παρανόμου γινομένης».

Σχετικά με τη γυμναστική και την όρχηση οι νεότεροι παιδαγωγοί πιστεύουν τα ίδια με τους αρχαίους και ότι ο Πλάτων θεώρησε αναπόφευκτη την ένωση της γυμναστικής με τη Μουσική για τη σωματική διάπλαση αλλά και της 'όλης αυτών κοσμιότητας και σωφροσύνης»²⁴⁸.

Παρουσιάζει ακόμη ότι οι παιδαγωγικές αρχές των αρχαίων παιδαγωγών για πολλούς αιώνες έμειναν θαμμένες μέσα στα χειρόγραφα που διασώθηκαν στα κελιά των μοναστηριών.

Όταν άρχισε η μελέτη των χειρογράφων έγινε μονομερής εφαρμογή τους στην εκπαίδευση με υπερτίμηση των γραμμάτων μια τάση που είχε διάρκεια μέχρι την εποχή του Ρουσσώ. Συνέχεια αυτής της τάσης ήταν να κάθονται τα παιδιά κάθε ηλικίας στα σχολεία για πολλές ώρες χωρίς διαλείμματα, σε χαμηλά θρανία, χωρίς τραπέζια και να γράφουν σκυμμένα στους πίνακές τους που στήριζαν στα γόνατα. Τα δε κορίτσια στην ίδια επιβλαβή στάση του σώματος για πολλές ώρες έραβαν ή έπλεκαν. Θεωρούνταν δε καλός μαθητής αυτός που αγόγγυστα υφίστατο αυτό το μαρτύριο και συμπλήρωνε πιο τέλεια τη νάρκωση όλων των φυσικών του τάσεων.

Πετυχημένη εκπαίδευση ήταν η πρόωμη αποθήκευση στα νεαρά κεφάλια όσο το δυνατόν περισσότερων γραμμάτων και θεωρούνταν κατόρθωμα όταν τα παιδιά προβιβάζονταν πρόωρα στις μεγάλες τάξεις και έφθαναν έτσι γρήγορα στο τέρμα της σχολικής εκπαίδευσης.

Ο Ρουσσώ αντίθετα έφθασε σε αντίθετη υπερβολή ζητώντας να παραμένει ο Αιμίλιός του στην εξοχή, να παίζει παιχνίδια, να κάνει ασκήσεις στο ύπαιθρο, να μελετά τη φύση και να αρχίζει τη διαδικασία της ανάγνωσης μόνο κατά το 15^ο έτος της ηλικίας του.

Το λάθος του Ρουσσώ ήταν ότι ενώ κατέκρινε τους συγχρόνους του για την παντελή παραμέληση της νηπιακής ηλικίας δεν αναφέρεται καθόλου για το θέμα αυτό στις μητέρες οι οποίες μαντεύουν σωστά τα κίνητρα της παιδικής φύσης αν και δε γνωρίζουν τις αρχές του πλατωνικού και φροεβελιανού συστήματος αγωγής.

Με τις ιδέες του Φροέβελ οι μητέρες καθοδηγούνται στην πρώτη πορεία της πνευματικής αγωγής των βρεφών και των νηπίων συνδέοντας αυτήν με τη σωματική τους άσκηση που επιτυγχάνεται μόνο με το παιχνίδι. Γι' αυτό ο Φροέβελ συγκέντρω-

²⁴⁸ Εφημερίς των Κυριών, Αριθ. 444/19 Μαΐου 1896, σελ. 5.

σε τα περισσότερα από τα παιχνίδια που υπήρξαν κατά καιρούς και τα χρησιμοποίησε για ορισμένο σκοπό, αφού τα προσαρμοσε στη νηπιακή ηλικία και τα συνέδεσε με το άσμα και το χορό και τα έκανε ρυθμικά.

Στη συνέχεια του άρθρου υποστηρίζει ότι το παιδί μέχρι την ηλικία των 7 ετών πρέπει να ασχολείται με παιχνίδι, με ελαφρές μόνο εργασίες και όχι με μαθήματα. Από την ηλικία των 7 ετών και μετά τα παιχνίδια να είναι πιο σημαντικά, οι εργασίες να γίνονται σταδιακά δυσκολότερες και τα νέα στοιχεία της ανάγνωσης και της γραφής να παίρνουν το χαρακτήρα του παιχνιδιού και της ευχάριστης ενασχόλησης.

Στη διδασκαλία όλων των μαθημάτων η διαλεκτική ή σωκρατική μέθοδος διδασκαλίας όταν εφαρμόζεται εύστοχα κάνει τη διδασκαλία επαγωγική και πιο αποτελεσματική από κάθε άλλη μέθοδο διότι αντί για την τυπική αποστήθιση των διδασκόμενων το παιδί οδηγείται με τις ερωτήσεις του δασκάλου να βρίσκει από μόνο του τις απαντήσεις.

Τα παιχνίδια της νηπιακής ηλικίας γίνονται στις παραπάνω ηλικίες γυμναστικές και ρυθμικές ασκήσεις και χορός ως καλλιτεχνία. Παρόλα αυτά η μανία της πρώιμης διδασκαλίας διακατέχει τις μητέρες και τους δασκάλους οι οποίοι και τις απλές συζητήσεις με τα παιδιά τις περιβάλλουν με ύφος διδασκαλίας.

Στο τελευταίο τμήμα του άρθρου της η Αικατερίνη Λασκαρίδου επισημαίνει ότι το παιχνίδι είναι ο νόμος του σχολείου και ότι με αυτό τηρούνται η πειθαρχία, η ενότητα στην ενέργεια, η ποικιλία στην εμφάνιση των ικανοτήτων καθώς και η ατομικότητα στην αυτόνομη δράση κάθε παιδιού.

Για την επιτυχία αυτού του σκοπού η μητέρα ή η δασκάλα ενώνουν το άσμα με σημαντικές κινήσεις και σχήματα και στη συνέχεια καλούν τα παιδιά να προσπαθήσουν να τα εφαρμόσουν.

Κατά την εκτέλεση των διαφόρων ασκήσεων και ρυθμικών παιγνίων οι μεν παιδαγωγοί παρατηρούν και μελετούν τις ικανότητες ή αδυναμίες των παιδιών τα δε νήπια ιδιαίτερα τα μεγαλύτερα ή τα πιο έξυπνα παρατηρούν ή διορθώνουν τις λαθεμένες εκτελέσεις.

Από αυτό συνάγεται ότι η σημαντική ηθική ωφέλεια για τη μόρφωση του χαρακτήρα του παιδιού ταυτίζεται με το νόμο του παιχνιδιού. Το παιδί καταλαβαίνει ότι μπορεί να ενεργεί ελεύθερα σαν άτομο, αλλά και ότι αποτελεί με τα υπόλοιπα παιδιά ένα σύνολο το οποίο διαταράσσει και διασπά όταν δεν τηρήσει τους νόμους της τάξης, της πειθαρχίας, της υπακοής, της ακρίβειας κλπ.

Ιερότης της εντολής της διδασκάλου, *Αικατερίνη Λασκαρίδου, (1886), Εστία, Ιούλιος-Δεκέμβριος 1886, τόμος 22^{ος}, Αθήνησι, Γ. Κασδόγλης, εκδότης και Διευθυντής, σελ. 678-680.*

Στο δημοσίευμα αυτό η Αικατερίνη Λασκαρίδου αναπτύσσει τις παιδαγωγικές της απόψεις για τα προσόντα, το έργο και την προσωπικότητα της διδασκάλου. Τη θεωρεί βοηθό και αναπληρωτή της μητέρας στην αγωγή του παιδιού και γι' αυτό πιστεύει ότι πρέπει να είναι και παιδαγωγός με πολλά προσόντα όπως, τη σωματική αριμεία, και υγεία, τις σαφείς γνώσεις, και την αγάπη προς το έργο της, τα παιδιά και το μάθημα που διδάσκει.

Τονίζει ότι πρέπει να έχει το «*δώρημα της μεταδοτικότητας*» και μη περιορίζεται μόνο στην «*εκμάθησιν θεωρητικών κανόνων, ονομάτων, αριθμών, γεγονότων κ.τ.τ.*». αλλά να αποβλέπει στην αληθινή διαπαιδαγώγηση των παιδιών, στην πραγματική μόρφωση του ήθους και του χαρακτήρα τους.

4.11. Διάφορες εκτιμήσεις για το έργο της Αικ. Λασκαρίδου

Η Αικατερίνη Λασκαρίδου με την ειδική μόρφωση που είχε αποκτήσει και με την ενεργητικότητα που τη χαρακτήριζε ανέπτυξε πρωτοφανή δράση για την εποχή εκείνη, η οποία περιλάμβανε πολλούς τομείς. Ειδικότερα όμως η δραστηριότητά της εστιάστηκε στον παιδαγωγικό, το φιλανθρωπικό και τον εθνικό τομέα.

Αρκετοί σύγχρονοί της αλλά και μεταγενέστεροι πνευματικοί άνθρωποι αναφέρθηκαν στη συμβολή της Αικ. Λασκαρίδου και ειδικότερα στην εισαγωγή του Φροβελιανού συστήματος στην Ελλάδα. Μεταξύ των πνευματικών ανθρώπων που εξέφρασαν απόψεις για το έργο της Αικ. Λασκαρίδου είναι και ο καθηγητής της Παιδαγωγικής του Πανεπιστημίου Αθηνών Νικόλαος Εξαρχόπουλος ο οποίος προλογίζοντας το βιβλίο της Ειρήνης Λασκαρίδου το οποίο εξεδόθη το 1933 γράφει τα εξής: *«Η ερίτιμος Κυρία Ειρήνη Λασκαρίδου, βαθεία γνώστης του συστήματος του μεγάλου τούτου παιδαγωγού, ήτις εκληρονόμησε τον προς αυτόν θαυμασμόν από της υπερόχου αυτής μητρός, της πρώτης εισαγαούσης εις την χώραν ημών του θεσμού των φροβελιανών παιδικών κήπων...»*²⁴⁹.

Μια πιο απόλυτη εκτίμηση παρουσιάζεται πολύ αργότερα, το 1975, σε σύγγραμμα που διδασκόταν στις σχολές Νηπιαγωγών για την συμβολή της Φροβελιανής μεθόδου στην ανάπτυξη της προσχολικής αγωγής στη χώρα μας. Σύμφωνα με αυτή την άποψη την οποία υποστήριξε η καθηγήτρια της Σχολής Νηπιαγωγών Αικ. Κοσμά *«η πρώτη λοιπόν μέθοδος που εφαρμόστηκε στην Ελλάδα για την εκπαίδευση των νηπίων είναι φραιμπελιανή και διαδόθηκε στη χώρα μας από τις σπουδάστριες του Διδασκαλείου Νηπιαγωγών»*²⁵⁰.

Αυτό που έχει διαπιστωθεί από τα δεδομένα της παρούσας έρευνας, αλλά και έχει γίνει γνωστό από τις εργασίες άλλων προγενέστερων μελετητών, είναι ότι η πρώτη μέθοδος η οποία εφαρμόστηκε στην εκπαίδευση, προσχολική, δημοτική και μέση ολόκληρο σχεδόν το 19^ο αιώνα, μέχρι το 1880, ήταν η αλληλοδιδασκτική μέθοδος. Εκείνο όμως που διαπιστώνουμε από όλες τις αναφορές των παλαιότερων αλλά και των σύγχρονων μελετητών είναι ότι η συμβολή της Αικ. Λασκαρίδου στη διάδοση και την εξάπλωση της φραιμπελιανής μεθόδου από τις απόφοιτες του Διδασκαλείου

²⁴⁹ Νικ. Εξαρχόπουλος, *Πρόλογος στο Ειρ. Λασκαρίδου*, (1933), *Πώς να μορφώσωμεν...ό.π.*, σελ. 5.

²⁵⁰ Αικ. Κοσμά, (1975), *Ιστορία Προσχολικής Αγωγής*, Θεσσαλονίκη, σελ. 166. Η άποψη αυτή δεν ανταποκρίνεται στα ιστορικά δεδομένα διότι πριν τη διάδοση της φροβελιανής μεθόδου είχε εφαρμοστεί για πολλά χρόνια η αλληλοδιδασκτική μέθοδος στα νηπιαγωγεία της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, είτε στα άλλα νηπιαγωγεία.

της ήταν ένα γεγονός, αλλά δεν ήταν η πρώτη μέθοδος που εφαρμόστηκε για την εκπαίδευση των νηπίων.

Ένας άλλος μελετητής της ιστορίας της προσχολικής αγωγής στη χώρα μας ο Ηλ. Ξηροτύρης εκτιμώντας το έργο της Αικ. Λασκαρίδου γράφει στο σύγγραμμά του ότι «*Η οργάνωση των πρώτων νηπιαγωγείων στην Ελλάδα είναι εξ ολοκλήρου αντιγραφή του συστήματος του Froebel. Αυτό είχε σπουδάσει η Λασκαρίδου κι' αυτό μεταφύτευσε στην Ελλάδα. Τούτο όμως δεν οφείλεται στο ότι δε γνώριζε και άλλα συστήματα, ιδίως δε το σύστημα της Μοντεσσόρι, αλλά κυρίως στο ότι πίστευε απόλυτα στη μέθοδο του Froebel. Γι' αυτό και κατηγορεί τη μέθοδο Μοντεσσόρι. Για τον ίδιο λόγο δε βρίσκει κανένα μειονέκτημα στην οργάνωση των νηπιαγωγείων με το σύστημα του Froebel.*

Άσχετα όμως με τη μέθοδο οργάνωσης των πρώτων νηπιαγωγείων στην Ελλάδα, στην Αικ. Λασκαρίδου ανήκει η τιμή της εισαγωγής του θεσμού των προσχολικών ιδρυμάτων στη χώρα μας»²⁵¹.

Για τις προσπάθειες της Αικ. Λασκαρίδου να εισαγάγει το Φροβελιανό σύστημα στην Ελλάδα γράφει την ίδια εποχή που έδρασε η Αικ. Λασκαρίδου ο Γερμανός Karl Krumpacher τα εξής: «*...προσπαθεί με το λόγο και τη γραφή να επιβάλει στην Ελλάδα τη διάδοση του συστήματος αγωγής. Σε μια σειρά από διαλέξεις που έκανε στον «Παρνασσό», εν μέρει για μελλοντικούς νηπιαγωγούς εν μέρει για ένα ευρύτερο κοινό, ανέλυσε το περιεχόμενο του συστήματος αυτού.*

Εκτός αυτού εξέθεσε τις βασικές αρχές του Φραιίμπελ σε μια σειρά από δημοσιεύματα και τις εφάρμοσε πρακτικά με την ελληνική διασκευή διδακτικών βιβλίων του Γερμανού παιδαγωγού»²⁵².

Στην ίδια κατεύθυνση της θετικής παρουσίασης και αναγνώρισης της δράσης και των αποτελεσμάτων του έργου της Αικ. Λασκαρίδου βρίσκεται και η παρουσίαση την οποία κάνει η Ειρήνη Λασκαρίδου μέσα από τις σελίδες του βιβλίου της στο οποίο υποστηρίζει ότι: «*Όταν επανήλθεν εις τας Αθήνας η Αικ. Λασκαρίδου, έθεσεν ως σκοπόν του βίου της την εισαγωγήν του νέου συστήματος εις τα σχολεία της Ελλάδος. Και το κατόρθωσεν αφού εδαπάνησε δια τον σκοπόν της σημαντικήν περιουσίαν και εμόχθησε μέχρι τελευταίας της πνοής με την ιεράν συναίσθησιν, ότι παρείχε πραγματικήν εκδούλευσιν, εις την προσφιλεστάτην πατρίδα της.*

²⁵¹ Ηλ. Ξηροτύρης, (χ.χ.) *Το σύγχρονο νηπιαγωγείο και ό.π.* σελ. 296, βλ. επίσης **Τότα Κυριαζοπούλου-Βαληνάκη**, (1964), *Προσχολική αγωγή*, τόμος Α, σελ. 147.

²⁵² Πολ. Ενεπεκίδη, (1994), *Η Ελλάδα, τα νησιά και η Μικρά Ασία του Καρόλου Κρουμπάχερ*, εκδ. Ωκεανίδα, σελ. 54.

Η Αικ. Λασκαρίδου κατόρθωσε να εισαγάγη το φροεβελιανόν σύστημα (το οποίο έυρε δυστυχώς πολλές εσφαλμένες απομιμήσεις), όχι ως πραγματικώς το εθεώρει, ήτοι εκπολιτιστικήν και φιλοσοφικήν αρχήν βαθείαν και αληθή, αλλά στηριζομένη πότε εις τας ανθρωπιστικάς αντιλήψεις και πότε εις εθνικάς περιστάσεις»²⁵³.

Για το έργο το οποίο συντελέστηκε στην προσχολική αγωγή στη χώρα μας κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα αναφέρθηκε εκτός από τους άλλους και η ίδια η Αικ. Λασκαρίδου είτε στις δημόσιες ομιλίες της, είτε στα συγγράμματά της.

Όπως η ίδια αναφέρει μετά τα πνευματικά και υλικά εφόδια που πήρε από τη δεκαετή παραμονή της στη Δρέσδη, δίδαξε δωρεάν στο Παρθεναγωγείο της τη νέα μέθοδο, στις μαθήτριές της που ανέρχονταν κάθε χρόνο σε 150-160 και τις εκπαίδευσε ως νηπιαγωγούς, για τέσσερα χρόνια, από το 1880 μέχρι το 1885. Τα πτυχία που τους έδωσε α' και β' τάξεως δεν αναγνωρίζονταν όμως από το κράτος και αυτό το είχε επισημάνει

Για τη δράση της αυτή στο «*Ελληνικό Παρθεναγωγείο*» γράφει ότι: «*Επί τέσσερα όλα έτη μετά την εκ Δρέσδης επάνοδόν μου, δωρεάν παρέσχον άπαντα τα προς Φροβελιανάς εργασίας απαιτούμενα υλικά εις όλας τα μαθητριάς μου ανερχομένας εις 150-160, διότι οι γονείς μη γνωρίζοντες τον σκοπόν των εργασιών τούτων δεν επεθύμουν να καταβάλλωσιν τας προς αυτάς απαιτούμενας δαπάνας.*

Από του πέμπτου όμως έτους, ιδόντες τα άριστα αποτελέσματα της παιδαγωγικής ταύτης δράσεως, οίκοθεν ανεδέχθησαν την προμήθειαν πάντων των απαιτουμένων υλικών»²⁵⁴.

Επίσης κατά την 100ή επέτειο των γενεθλίων του Φροέμπελ που τιμήθηκε και στην Ελλάδα το 1882 η Αικ. Λασκαρίδου μίλησε και τόνισε ότι η Διεύθυνση του Ελληνικού Παρθεναγωγείου στο οποίο έχει εισαχθή εδώ και τρία χρόνια το Φροβελιανό σύστημα θεωρεί ότι ανήκει στην πολυμελή τώρα οικογένεια του Φροέβελ.

Με την ιδιότητά της αυτή ως μέλος της οικογένειας Φροέβελ τόνισε ότι δε θέλει να βρίσκεται έξω από τη συμμετοχή στη γενική χαρά που υπάρχει σήμερα και γι' αυτό «*...εορτάζει την χαρμόσυνον ταύτην εορτήν, χαιρετίζει μετ' αγαλλιάσεως την δια των Φροβελιανών ιδεών αναγέννησιν ταύτην των γραμμάτων και της παιδαγωγίας εν γένει και ιδίως λογίζεται ευτυχής διότι η μέχρι τούδε επιτυχία του εισαχθέντος Φροβελιανού συστήματος παρέχει αυτή την παρήγορον ελπίδα του ότι τάχιστα θέλει δυνηθεί*

²⁵³ **Ειρ. Λασκαρίδου**, (1933), *Πώς να μορφώσωμεν....ό.π.*, σελ. 37.

²⁵⁴ **Αικ. Λασκαρίδου**, (1885), *Το φροβελιανόν σύστημα εν Ελλάδι*, Εστία, τ. Κ', αρ. 505/1-9-1885, σελ. 609.

να συντελέσει το κατά δύναμιν εις την διάδοσιν των φροβελιανών αρχών εν τη Ανατολή»²⁵⁵.

Από την περικοπή αυτή της ομιλίας της διαπιστώνεται ότι η ίδια αναγνωρίζει πως το Φροβελιανό σύστημα είχε επιτυχία μέχρι τώρα και ότι οι ιδέες του Φροέβελ έχουν φέρει την αναγέννηση των γραμμάτων και της παιδαγωγίας.

Σε άλλη αναφορά την οποία κάνει στο έργο της η ίδια η Αικ. Λασκαρίδου περιγράφει τα αποτελέσματα της εισαγωγής του Φροβελιανού συστήματος και επισημαίνει ότι: «*Εν τω Παρθεναγωγείω μου από πέντε ετών ήδη το τμήμα τούτο λειτουργεί, όσον το δυνατόν ημίν, καθ' όλας τας τάξεις αυτού, ήρχισε δε και ν' αποφέρη ήδη λίαν ενθαρρυντικούς καρπούς, μαρτυρούντας ότι αι Φροβελιαναί αρχαί δεν έχουσι περιορισμένον χαρακτήρα, μη δυνάμενον τελεσφόρως να εφαρμοστή εις άλλην εθνικότητα, αλλ' ότι είναι παγκόσμιοι μάλιστα ως αυταί αι ηθικαί αλήθειαι, ας εκπροσωπούσι*»²⁵⁶.

Σε άρθρο που δημοσίευσε, το 1885, υποστήριξε την άποψη ότι το Φροβελιανό σύστημα λειτουργεί από εξαιτίας σε όλα τα τμήματα και τις τάξεις του Παρθεναγωγείου της, στο μεν νηπιαγωγείο και τα τμήματά του ως μέσο διδασκαλίας και τελειοποίησης, στις δε Ελληνικές τάξεις ως θεωρητική και πρακτική διδασκαλία για τη μόρφωση καλύτερων παιδαγωγών και μητέρων.

Συνεχίζοντας τους συλλογισμούς της για την εκπαιδευτική διαδικασία θέτει το ζήτημα της μονομέρειας στη μόρφωση των παιδιών υποστηρίζοντας ότι αφού η Φροβελιανή μέθοδος έγινε παραδεκτή, ως προς την μέθοδο της διδασκαλίας, αν και η επιτυχία της στην ουσία εξαρτάται από την ανώτερη κατανόηση των υψηλών αληθειών της και την καλύτερη εφαρμογή τους, «...είναι σπουδαιότητα καθυστέρησις, έλλειψις μέλλουσα να καταδείξει εν τω χρόνω τας θλιβεράς αυτής συνεπείας, το ότι παρελείφθησαν τα μέσα της τελειοποίησης της τε καρδίας και της θελήσεως και επομένως κατηρτίσθη ατελές πάλιν και μονομερές το σύστημα της εθνικής ημών αγωγής. Η μονομέρεια αύτη εν τη εκπαιδεύσει καθ' ην πάσα φροντίς και μέριμνα καταβάλλεται υπέρ της ασκήσεως, ουχί όμως πάντοτε και της ορθής τελειοποίησης των διανοητικών μόνων δυνάμεων του παιδός, υπέρ της συσσωρεύσεως πολλών μάλιστα και επιδεικτικών μάλλον γνώσεως, η μονομέρεια αύτη δεν δύναται ειμή να συνεπάγεται την παραμέλησιν και επομένως ατέλειαν των επιλοίπων αυτού ψυχικών δυνάμεων, αίτινες δεν βραδύνουσι να εκδικηθώσι δια την παράβασιν του προς αυτά καθήκοντος και περιβάλ-

²⁵⁵ **Αικ. Λασκαρίδου**, (1885), *Ολίγα τινά περί του Φρειδερίκου Φροέμπελ κατά την εορτήν της εκατονταετηρίδος των γενεθλίων αυτού* (9/21 Απριλίου 1882, σελ. 3-4.

²⁵⁶ **Αικ. Λασκαρίδου**, (1885), *Πραγματεία περί του Φροβελιανού συστήματος*, Αθήνησιν, Εκ του τυπογραφείου Θρ. Παπαλεξανδρή και Αλ. Παπαγεωργίου, σελ. 24.

λωνται το ούτως ατελώς εκπαιδευθέν πλάσμα δια φιλαυτίας, καθιστώσι και αυτό δυστυχές και πηγήν δυστυχίας δια τους περί αυτό και δια την κοινωνίαν ολόκληρον»²⁵⁷.

Οι προσπάθειες της Αικ. Λασκαρίδου για τη γυναικεία εκπαίδευση και πιο ειδικά για την εκπαίδευση στην προσχολική αγωγή άρχισαν με τη λειτουργία του Ελληνικού Παρθεναγωγείου το 1865, διακόπηκαν για λίγο διάστημα και συνεχίστηκαν στο Διδασκαλείο Νηπιαγωγών και στο Εκπαιδευτικό Τμήμα της Ένωσης των Ελληνίδων από το 1897 και μετά.

Το Ελληνικό Παρθεναγωγείο, όπως αναφέρθηκε και σε άλλο τμήμα αυτής της εργασίας λειτούργησε από το 1864 μέχρι το 1887, οπότε διαλύθηκε για οικογενειακούς λόγους της Αικ. Λασκαρίδου. Μετά το κλείσιμο του «Ελληνικού Παρθεναγωγείου» το 1887 ο Αριστοτέλης Κουρτίδης έγραψε στην «Εστία» για τη συμβολή του και την εισαγωγή του Φροβελιανού συστήματος τα εξής: «Από επταετίας μάλιστα, ότε η κ. Λασκαρίδου επανήλθεν εκ της επί εν και ήμισυ έτος περιοδείας αυτής εν τη Εσπερία, όπου μετέβη να ίδη λειτουργούντα τα άριστα των ευρωπαϊκών εκπαιδευτηρίων, εξ ακραιφνούς ζήλου προς το έργον, εις ο είχεν ήδη αφοσιώση τον βίον της, εισήγαγε την Φροβελιανήν μέθοδον, το πρώτον μεν έτος εις το νηπιαγωγείον μόνον, από εξαιτίας δε και εις πάσας τα τάξεις του παρθεναγωγείου»²⁵⁸.

Συνεχίζοντας την παρουσίαση του έργου της Αικ. Λασκαρίδου σε ότι αφορά την εφαρμογή του νέου συστήματος ο Κουρτίδης γράφει αρνητικά σχόλια εστιάζοντας την κριτική του στη παλιά μέθοδο διδασκαλίας και τις βλαβερές συνέπειες που είχε στους μαθητές. Ειδικότερα γράφει ότι: «Απεσκορακίσθη δε πάση δυνάμει ο τετριμμένος και τυπικός τρόπος της διδασκαλίας- ο τόσον εν χρήσει φεύ παρ' ημίν- ο εξομοιάζων τον διδάσκοντα προς κάδον αντλούντα εκ του βάθους ψυχρών και απύχων βιβλίων και τον διδασκόμενον προς χώμα ασυνειδήτως απορροφών παν το επ' αυτού καταχόμενον, και ανικατέστη δια διδασκαλίας ζώσης, προκαλούσης την αυτενέργειαν του πνεύματος και την ελευθέραν σύμπραξιν της αντιλήψεως των παιδων. Την τοιαύτην διδασκαλίαν συνεπλήρουν οι συχνοί περίπατοι, αι επισκέψεις εις βιομηχανικά καταστήματα και μουσεία και τας ενταύθα αρχαιότητας και αι πολυειδείς εκδρομαί εις τα περιχωρα των Αθηνών»²⁵⁹.

²⁵⁷ Αικ. Λασκαρίδου, (1885), *Το Φροβελιανόν σύστημα εν Ελλάδι*, *Εστία*, τόμος 20^{ος}, Ιούλιος-Δεκέμβριος 1885, Αθήνησι, σελ. 608.

²⁵⁸ Α.Π. Κουρτίδης, (1887), *Ελληνικόν Παρθεναγωγείον Αικατερίνης Λασκαρίδου*, στο *Ελ. Φουρνάρκη*, (1887), *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών. Ελληνικοί προβληματισμοί, (1830-1910)*,. Ένα Ανθολόγιο, ΙΑΕΝ-ΓΓΝΓ, Αθήνα, σελ. 336.

²⁵⁹ Α.Π. Κουρτίδης, (1887), *Ελληνικόν Παρθεναγωγείον Αικ. Λασκαρίδου*,.....ό.π. σελ. 337.

Γράφοντας για τα αποτελέσματα της δράσης της Αικ. Λασκαρίδου τονίζει ότι ήταν επόμενο να θριαμβεύσει τελικά «*τοιαύτη θερμοουργός αυταπάρνησις εις εξυπηρέτησιν τοιαύτης ιδέας αφοσιωθείσα*». Αναφέρει δε ότι κατά τα τελευταία χρόνια ο αριθμός των μαθητριών αυξήθηκε σημαντικά, και η αύξηση αυτή αποτελεί «*τρανή*» απόδειξη ότι η κοινωνία αναγνώρισε πια το σύστημα που επικρατεί στο Ελληνικό Παρθεναγωγείο σαν το άριστο για την αγωγή και εκπαίδευση των ελληνοπαίδων.

Εκτός από όλα αυτά που ανέφερε επισημαίνει επίσης ότι άρχισε σιγά-σιγά αν και όχι τόσο φανερά, η μίμηση εκείνη, την οποία φέρνει σωστό και «*ευδοκιμούν, εις τα παρεμφερή ιδρύματα. Τα λοιπά Παρθεναγωγεία, εξ αμίλλης ή εξ ανάγκης, μηδ' αυτού του Αρσακείου εξαιρουμένου, εισήγαγον τα παίγνια των μικρών, την ρυθμικήν γυμναστικήν κλπ*»²⁶⁰.

Παρουσιάζοντας μια εικόνα της προσχολικής αγωγής και για τον έξω του ελεύθερου ελληνικού κράτους ελληνισμό τονίζει την υπεροχή του Φροβελιανού συστήματος και την αναγνώριση του έργου της Αικ. Λασκαρίδου. Για να δείξει πως αντιμετωπίζουν το σύστημα αυτό οι διάφορες κοινότητες γράφει ότι ειδικά στις πόλεις που υπήρχαν και αλλόγλωσσα παρθεναγωγεία και αν μπορούσε να γίνει η σύγκριση του δικού μας διδακτικού συστήματος με εκείνα των ξένων, οι ελληνικές κοινότητες απεφάνθησαν «*διαρρήδην υπέρ της Φροβελιανής μεθόδου*». Από τις δασκάλες, τις οποίες προσκαλούσαν, ζητούσαν να έχουν φροβελιανά πτυχία, και πολλές φορές τις δασκάλες τις οποίες είχαν ανάγκη τις ζητούσαν από την Αικ. Λασκαρίδου.

Επειδή υπήρχε αυτή η εκτίμηση για το συνολικό έργο του Ελληνικού Παρθεναγωγείου, αυτή έδινε ηθική και υλική αμοιβή, και «*ενεψύχωσε πολλές διδασκαλίσσας και κατά το 1885 πολυάριθμοι προσήλθον προς εκμάθησιν της φροβελιανής μεθόδου*»²⁶¹.

Έτσι όπως λειτουργούσε, υποστηρίζει ο Κουρτίδης στο άρθρο του, το σύστημα του Φροέβελ είχε άριστα αποτελέσματα στο «*Ελληνικό Παρθεναγωγείο*», όπως φαίνεται κάθε φορά από την καταπληκτική διαφορά ως προς τη σωματική και πνευματική ανάπτυξη και τη μόρφωση του ήθους των μαθητριών του Ελληνικού Παρθεναγωγείου σε σύγκριση με τις προσερχόμενες από άλλες σχολές. Επειδή υπήρχαν αυτά τα θετικά αποτελέσματα το Φροβελιανό σύστημα είχε μεγάλη απήχηση και αναγνώριση και αυτό συνέβαλε στο να διαδοθεί στην Αλεξάνδρεια, στη Σμύρνη, στη Θεσσαλονί-

²⁶⁰ Α.Π. Κουρτίδης, (1887), *Ελληνικόν Παρθεναγωγείον Αικ. Λασκαρίδου*,.....ό.π. σελ. 338-339.

²⁶¹ Α.Π. Κουρτίδης, (1887), *Ελληνικόν Παρθεναγωγείον Αικ. Λασκαρίδου*,.....ό.π. σελ. 339.

κη, στην Οδησό μέσα στη Ροδοκανάκειο σχολή, στον Πειραιά και σε άλλες πόλεις της Ελλάδος.

Αναφέροντας όλα αυτά τα θετικά για το Φροβελιανό σύστημα ο Κουρτίδης καταλήγει στο συμπέρασμα ότι «*Η τοιαύτη θερμή υποδοχή του Φροβελιανού συστήματος προσήλκυσε πολλούς των πτυχιούχων του Αρσακείου, δια δε των εν τω εξωτερικώ διδασκασών, αίτινες προσήρχοντο μετά δακρύων παρακαλούσαι να διδαχθώσι την μέθον, καθ' όσον, ως έλεγον, δυσκόλως εύρισκον θέσεις άνευ της γνώσεως ταύτης*»²⁶².

4.11.1. Η αναγνώριση του έργου της Λασκαρίδου.

Η Αικ. Λασκαρίδου για την όλη δράση της τιμήθηκε από το κράτος και πέτυχε να αναγνωρισθεί το έργο της. Τιμήθηκε με διάφορα μετάλλια όπως: «... το μετάλλιο του Διεθνούς και Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού (1897), το Χρυσό Σταυρό του Μακεδονικού Αγώνα (1912-1913), το μετάλλιο Ελληνικών βαλκανικών πολέμων (1913), τον Πολεμικό Σταυρό (1912-1913).

Η τιμή στην παιδαγωγό Αικ. Λασκαρίδου έγινε ακόμη και στην επιθανάτια κλίνη της, όπως αναφέρει η Παν. Κυριαζοπούλου-Βαληνάκη, όταν η Βασίλισσα Σοφία πήγε στο σπίτι της στην Καλλιθέα και της προσέφερε εκ μέρους του Βασιλιά Κωνσταντίνου «τον Αργυρούν Σταυρόν του Σωτήρος».

Με την κίνηση αυτή της Βασιλικής οικογένειας επιδείχθηκε η αναγνώριση της Πατρίδας, στο πρόσωπο της Αικ. Λασκαρίδου για την προσφοράς μιας ολόκληρης ζωής. Έδωσε δε τη μεγαλύτερη ικανοποίηση σ' ολόκληρη την κοινωνία της εποχής που «*πρόσμενε ανυπόμονα από καιρό τη δικαίωση του πολύμοχθου και μεγάλοπνοου έργου της*»²⁶³.

Η Αικ. Λασκαρίδου τιμήθηκε και μετά το θάνατό της για την εκπαιδευτική δράση της. Το 6^ο Συνέδριο της Παγκόσμιας Οργάνωσης για την Προσχολική Αγωγή (Ο.Μ.Ε.Ρ.)²⁶⁴ το οποίο συνήλθε στην Αθήνα από 10 μέχρι 16 Σεπτεμβρίου 1956 αποφάσισε να τιμηθεί η Αικ. Λασκαρίδου. Με απόφασή του αφιέρωσε τη Διεθνή ημέρα για τους πρωταγωνιστές της Προσχολικής αγωγής σε ολόκληρο τον κόσμο για το έτος 1957 στην Αικ. Λασκαρίδου. Με βάση αυτή την απόφαση και με πρωτοβουλία

²⁶² **Α.Π. Κουρτίδης**, (1887), *Ελληνικόν Παρθεναγωγείον Αικ. Λασκαρίδου*,.....ό.π. σελ. 339-340.

²⁶³ **Τότα Κυριαζοπούλου-Βαληνάκη**, (1957), *Μια μορφή της ελληνικής Παιδείας. Ένας εορτασμός και μια ομιλία, Σχολείο και Ζωή*, τχ. 7-8/1957, σελ. 365-366.

²⁶⁴ Η Ο.Μ.Ε.Ρ. Παγκόσμια Οργάνωση Προσχολικής Αγωγής είναι η : Organization Mondiale pour l' Education Prescolaire.

της «Εθνικής Επιτροπής Ελλάδος» της Ο.Μ.Ε.Ρ. πραγματοποιήθηκε τιμητική εκδήλωση στις 17 Μαΐου του 1957 στην αίθουσα του Φιλολογικού Συλλόγου «Παρνασσός», η οποία συνέπεσε με τη συμπλήρωση 40 χρόνων από το θάνατό της²⁶⁵.

Η Αικατερίνη Λασκαρίδου πέτυχε να μεταλαμπαδεύσει το πλούσιο περιεχόμενο της ψυχής της στη νεότητα και δίδαξε σε όλους εκείνους που είχαν την τύχη να την πλησιάσουν ότι ο άνθρωπος πρέπει να αγωνίζεται για την εκπλήρωση ενός σκοπού όταν πιστεύει όπως εκείνη σ' αυτόν.

Το έργο της η Λασκαρίδου, που πέθανε το 1916, το στερέωσε στην αγάπη για τον άνθρωπο, το αγάλιασε με τη δυναμική πνοή του Έλληνα που γεννιέται σε ξένο τόπο και γι' αυτό ρίζωσε στην Ελλάδα»²⁶⁶.

Επειδή η δράση της Αικ. Λασκαρίδου ήταν τόσο σημαντική, αλλά και το έργο το οποίο παρουσίασε με την πολύχρονη παρουσία και προσφορά στην κοινωνία και την εκπαίδευση αναγνωρίστηκε από τους συγχρόνους της και τους μεταγενέστερους διατυπώθηκε η εκτίμηση ότι «Μετά το θάνατο της Αικ. Λασκαρίδου καμιά προσωπικότητα δε βρέθηκε να πάρει τη σκυτάλη από το χέρι της και να συνεχίσει την πορεία με τον ίδιο ενθουσιασμό και με την ίδια αφοσίωση που είχε εκείνη»²⁶⁷.

Από όλη την παρουσίαση του έργου της που προηγήθηκε φαίνεται ότι η Αικατερίνη Λασκαρίδου εργάστηκε με συνέπεια σε όλη τη ζωή της για την επιτυχία του στόχου της που ήταν η αναμόρφωση της γυναικείας εκπαίδευσης και η προσφορά στο παιδί.

²⁶⁵ **Τότα Κυριαζοπούλου-Βαληνάκη**, (1957), *Μια μορφή της ελληνικής Παιδείας. Ένας εορτασμός και μια ομιλία, Σχολείο και Ζωή*, τχ. 7-8/1957, σελ. 359.

²⁶⁶ **Αικ. Κοσμά**, (1975), *Ιστορία προσχολικής.....ό.π.*, σελ. 166.

²⁶⁷ **Ηλ. Ξηροτύρης**, (χ.χ.), *Το σύγχρονο νηπιαγωγείο.....ό.π.*, σελ. 297

4.12. Τα εμπόδια που συνάντησε στο έργο της.

Στο τεράστιο και σημαντικό έργο που ανέλαβε η Αικ. Λασκαρίδου για την αναμόρφωση της γυναικείας εκπαίδευσης στην Ελλάδα αντιμετώπισε πολλές δυσκολίες και «προσέκρουσεν εις εμπόδια», συχνά πολύ απογοητευτικά, διότι «η μεγάλη διάνοιά της προέτρεχε της εποχής της», γράφει στο βιβλίο της η κόρη της Ειρήνη.

Για να δείξει η Ειρήνη τις συντηρητικές αντιλήψεις της εποχής γράφει το εξής: «Δια να δώσωμεν δε μιαν αμυδράν ιδέαν πόσας καθυστερημένας αντιλήψεις συνήντα εις το έργον της η Αικ. Λασκαρίδου, αναφέρομεν το ακόλουθον ανέκδοτον.

Κάποτε εις μιαν συνεδρίασιν ανέπτυσε την επιτακτικήν ανάγκην της επί το επί το πρακτικότερον μεταρρυθμίσεως της γυναικείας εκπαιδεύσεως και της χειροτεχνικής μορφώσεως των διδασκαλισσών. Το Συμβούλιον παρηκολούθη με αρκετήν αδιαφορίαν την νέαν αυτήν ενέργειαν της Προέδρου του. Έν όμως μέλος με πολύν ενθουσιασμόν ανέκραξε για να δείξει ότι είναι απολύτως σύμφωνον και είπε: «Βέβαια πρέπει να ξεύρουν τα κορίτσια να κάνουν εργόχειρα, δια να δίδουν δώρα εις τους Συμβούλους των Σχολείων, που θα τους διορίζουν»²⁶⁸.

Η ίδια η Αικ. Λασκαρίδου όταν επέστρεψε από τη Δρέσδη, το 1879, για να εφαρμόσει το νέο παιδαγωγικό σύστημα δήλωνε ότι γνώριζε πως έχει μπροστά της να αντιμετωπίσει δυσκολίες και εμπόδια. Έγραφε δε σε άρθρο της ότι έφθασε εδώ οπλισμένη με μεγάλη υπομονή διότι για να εξασφαλίσει την επιτυχία αυτού που είχε βάλει ως στόχο είχε γνώση «των πολυειδών δυσχερειών, ας βεβαίως ήθελα απαντήσει..»²⁶⁹.

Λίγο αργότερα, το 1885, στις βιογραφικές σημειώσεις τις οποίες έγραψε, είχε σημειώσει ότι: «Αλλ' όπως πανταχού συμβαίνει εις την διάδοσιν των νέων ιδεών, και το έργον μου ικανήν απήντησε κατ' αρχάς αντίπραξιν. Βαθμηδόν όμως τ' άριστα αποτελέσματα της κατά τας αρχάς ταύτας παιδαγωγικής δράσεως, υπερενίκησαν τα προσκόμματα και ήρχισαν να προσελκύωσι τους εις την πρόοδον του Παρθεναγωγείου μου ενδιαφερομένους»²⁷⁰.

Αναφερόμενη σε παρόμοιες δυσκολίες που συνάντησε το Φροβελιανό σύστημα στη Γερμανία γράφει ότι το Φροβελιανό σύστημα, όπως και κάθε νέο σύστημα, δημιούργησε στη Γερμανία «πολυειδείς αντιζηλίεις και αντιπράξεις». Δημιουργήθηκαν δε

²⁶⁸ **Ειρ. Λασκαρίδου**, (1933), *Πώς να μορφώσωμεν ανθρώπους.....*ό.π., σελ. 43.

²⁶⁹ **Αικ. Λασκαρίδου**, (1880), *Περί Φροβελιανών νηπιακών κήπων*, Δελτίον της Εστίας, τόμος 10^{ος}, Αριθ. 207, 14 Δεκεμβρίου 1880, Αθήνησι, σελ. 2.,

²⁷⁰ **Αικ. Λασκαρίδου**, (1885), *Βιογραφικά σημειώσεις*, σελ.3.

σε ορισμένες περιπτώσεις αντιδράσεις διότι σε κάποια νηπιαγωγεία είχαν εισαχθεί ορισμένες Φροβελιανές ασκήσεις και εργασίες, οι οποίες δεν εκτελούνταν καθόλου και τα νηπιαγωγεία ενώ ονομάστηκαν μεν νηπιακοί κήποι, σε τίποτε μέχρι σήμερα δε βοήθησαν παρά μόνο στο να στρεβλώσουν την αγωγή των νηπίων τα οποία προσέρχονταν σ' αυτά και να ζημιώσουν ακόμη περισσότερο το Φροβελιανό σύστημα.

Κλείνοντας το άρθρο της καταλήγει στο ότι *«ως πάσα αλήθεια και παν δια την ανθρωπότητα ωφέλιμον και αυτή η εν τω Φροβελιανώ συστήματι αλήθεια θέλει θριαμβεύσει. Ήδη δε επήλθε το πλήρωμα του χρόνου και κατέστη επαισθητή η ανάγκη μεταρρυθμίσεως των Παιδαγωγικών Συστημάτων»*²⁷¹.

Για τις δυσκολίες και τα εμπόδια που συνάντησε στο έργο της αναφέρεται σε ένα άρθρο το οποίο έγραψε για να παρουσιάσει τη δράση της και η εφημερίδα «Ατλαντίς» λίγο μετά το θάνατό της. Ανάμεσα στα άλλα έγραψε και τα εξής: *«Ο αγών όν ανελάμβανεν ήτο μέγας και δυσχερής, καθ' ους χρόνους οι μεν περί την εκπαίδευσιν των θηλέων και των ελληνοπαίδων ενέμενον εις το παλαιόν καθεστώς, άλλοι δε παραπαίοντες εκ των εξ Ευρώπης φεμινιστικών ρημάτων απειρώντο να εκτροχιάσωσι ταύτα από της ευθείας οδού»*²⁷².

Για τις αντιδράσεις που παρατηρήθηκαν όταν έγινε η εισαγωγή της νέας μεθόδου στο Ελληνικό Παρθεναγωγείο πληροφορίες μας δίνει εκτός από την ίδια την Αικ. Λασκαρίδου και ο Αρ. Κουρτίδης ο οποίος σε δημοσίευσμά του γράφει: *«Ότε η κυρία Λασκαρίδου, επανακάμψασα εκ Δρέσδης εισήγαγε την Φροβελιανήν μέθοδον, μετά την περιέργειαν ην εξάπτει παν το καινοφανές και τον καταναγκαστικόν σεβασμόν ον επέβαλε το όνομα του μεγάλου ιδρυτού της μεθόδου ταύτης, του ψυχολόγου της παιδικής ηλικίας, ως προσωνυμεί τον Φροέβελ ο Φίχτε, ήρξαντο αι ευχερείς επικρίσεις:*

-Πως; Έλεγον εν χορώ, άρρενες και θήλεις σοφοί μετά του θάρρους το οποίον έχομεν ημείς οι Έλληνες ν' αποφαινόμεθα περί πάντων, Πως; Κατήργησε την ανάγνωσιν εκ των μικρών τάξεων; ηλλάτωσε τας ώρας διδασκαλίας και δίδει παιχνιδάκια εις τα παιδιά από το πρωϊ έως το εσπέρας; που ηκούσθη αυτό; δι' όνομα του Θεού; Μέθοδος του Φροέβελ! Δεν ηζεύρομεν πως τον θεωρούν τον κύριον αυτόν εις την πατρίδα του, αλλ' εδώ μας φαίνεται απλούστατα ανόητος. Ακούτ' εκεί να μην κάθηνται τα παιδάκια, χαριτωμένα παιδάκια τεσσάρων πέντε χρόνων, σκυμμένα επάνω σ' το βιβλιάρaki των, να μη μανθάνουν να συλλαβίζουν, να μη μανθάνουν να λέγουν με την αγγελικήν φωνήν

²⁷¹ **Αικ. Λασκαρίδου**, (1880), *Περί Φροβελιανών νηπιακών κήπων*, Δελτίον της Εστίας, τόμος 10^{ος}, Αριθ. 207, 14 Δεκεμβρίου 1880, Αθήνησι, σελ. 1,

²⁷² **Ατλαντίς**, Αρ. 10, Οκτώβριος 1916.

των πλαξ, φραξ, κραξ; Αλλά να καθηνται να παίζουν με χαρτιά και με βόλους, με χρώματα και με ζύλα ως να στέλνουν οι γονείς τα παιδιά των εκεί να παίζουν και όχι να μανθάνουν γράμματα.

Αλλ' η σπατάλη του χρόνου εθεωρείτο δετερεύουσα προ της σπατάλης του χρήματος δια την αγοράν των απαιτουμένων δια τας φροβελιανάς εργασίας υλικών.

Κακή και ψυχρά η μέθοδος του Φροέβελ, ας μην εστοίχιζε καν τόσον!

Πολύ οδυνηρά φαίνοντο τα παιχνίδια, αφ' ου φαίνοντο περιττά και εδυστρόπουν οι γονείς, ηρνούντο να παράσχωσι τα υλικά εκείνα, εκνευρίζοντες πάσαν εργασίαν, εμβάλλοντες την αποθάρρυνσιν εκεί όπου όφειλαν να παράσχωσι θερμήν ενθάρρυνσιν και υποστήριξιν»²⁷³.

Η μέθοδος Φροέβελ, γράφει σε άλλο σημείο της παρουσιάσής του ο Κουρτίδης, ότι «αποτελεί συμφυές τι και αχώριστον του «Ελληνικού Παρθεναγωγείου» και χρησίμευσε σαν αφορμή για συστηματική αντίδραση κατά του άριστου αυτού εκπαιδευτήριου, «του αξίου να τιμήση, ου μόνον της Ελλάδος, αλλά και πάσης της Εσπερίας πρωτεύουσας»²⁷⁴.

Ο Γρ. Ξενόπουλος, σε ένα άρθρο του στο οποίο παρουσιάζει τη δράση της Αικ. Λασκαρίδου σημειώνει ότι η «κ Λασκαρίδου, εισάγουσα το νεοφανές τούτο σύστημα εις τόπον κατ' εξοχήν μισόκαινον, οίος ο δικός μας» είχε να παλέψει εναντίον πολλών προλήψεων. Αναφέρει ότι, όσοι δεν έβλεπαν με καλό μάτι την ακμή του «Ελληνικού Παρθεναγωγείου», «οι αντίζηλοι», όπως τους αποκαλεί βρήκαν πρόσφορο έδαφος «για να σπείρουν ζιζάνια και να παρεμποδίσουν την εισαγωγήν των νέων Θεών».

Όμως παρόλα αυτά τα εμπόδια και τις δυσκολίες η Αικ. Λασκαρίδου δεν αποθαρρύνθηκε και δε δείλιασε από την αντίδραση. Αντίθετα, αντλώντας νέες δυνάμεις από τον εαυτό της, εργάσθηκε πιο έντονα και ύστερα από λίγο η Φροβελιανή μέθοδος από το Νηπιαγωγείο επεκτάθηκε και σε άλλες τάξεις του Παρθεναγωγείου της.

Μάλιστα δε αναφέρει ότι «όταν οι γονείς στενοκέφαλοι υπό στενοκεφάλων παραπειθόμενοι, ηρνήθησαν να καταβάλλουν τα έξοδα των νηπιακών δώρων, η Κα Λασκαρίδου τα κατέβαλεν εξ ιδίων της. Χιλιάδες εδαπάνησε δια την επικράτησιν της ιδέας της και την επιδίωξε δι' όλων των δυνατών μέσων»²⁷⁵.

Εκτός όμως από τα πολλαπλά εμπόδια εναντίον των οποίων είχε να παλέψει η Αικ. Λασκαρίδου, ήταν και οι βαθειά ριζωμένες προλήψεις στην κοινωνία αλλά και η

²⁷³ Α.Π. Κουρτίδης, (1887), *Ελληνικόν Παρθεναγωγείον*.....ό.π., σελ. 337-338.

²⁷⁴ Α.Π. Κουρτίδης, (1887), *Ελληνικόν Παρθεναγωγείον*.....ό.π., σελ. 337.

²⁷⁵ Γρ. Ξενόπουλος, (1900), *Γυναικεία πορτραίτα*.....ό.π., σελ. 238.

αντίθεση και δυσφήμιση του Φροβελιανού συστήματος από όλους εκείνους τους ενδιαφερόμενους που είχαν συμφέρον να μη προχωρήσει μια τέτοια καινοτομία. Επίσης μεγάλο εμπόδιο και σχεδόν αζεπέραστο για την εισαγωγή του νέου αυτού συστήματος, ήταν η ολοσχερής έλλειψη ειδικών διδασκαλισσών της φροβελιανής μεθόδου στη χώρα μας.

Επίσης ένα άλλο εμπόδιο που παρουσιάστηκε εκτός από τις αντιδράσεις των γονέων να πληρώσουν τα υλικά για τις εργασίες των παιδιών τους, γεγονός το οποίο έκανε την Αικ. Λασκαρίδου να αποφασίσει στη συνέχεια από το 1880 και μετά για μερικά χρόνια να διδάσκει δωρεάν στις απόφοιτες δασκάλες του Αρσακείου την Φροβελιανή μέθοδο και να απονέμει Φροβελιανά πτυχία α΄ και β΄ τάξης. Αλλά τα εμπόδια, παρά τη μεγάλη αυτή οικονομική θυσία, δεν έλλειψαν και πάλι, διότι ενώ χορηγούσε τα πτυχία αυτά δεν αναγνωρίζονταν από την Κυβέρνηση, η δε διάδοση της Φροβελιανής μεθόδου προχωρούσε πολύ αργά ²⁷⁶.

Παρόλα όμως τα εμπόδια που παρουσιάστηκαν η Αικ. Λασκαρίδου με την κοσμοπολίτικη ανατροφή της, τις οικογενειακές της παραδόσεις και την παιδαγωγική της ιδιοφυία παρορμήθηκε να ασχοληθεί με πραγματική αυτοθυσία για την επιτυχία ενός στόχου, ενός ιδανικού που ήταν η αναμόρφωση της γυναικείας εκπαίδευσης στην Ελλάδα ²⁷⁷. Αφού για πολλά χρόνια αγωνίσθηκε με θέληση, με ακατάβλητη επιμονή και με «την τόλμην της αποφασιστικότητας η οποία την εχαρακτηρίζεν εις όλην της την ζωήν» ²⁷⁸ στο τέλος νίκησε και παρέμεινε με το έργο της η πνευματική μητέρα δύο και τριών γενεών Ελληνίδων ²⁷⁹.

²⁷⁶ Α.Π. Κουρτίδης, (1887), *Ελληνικόν Παρθεναγωγείον*.....ό.π., σελ. 339.

²⁷⁷ Ειρ. Λασκαρίδου, (χ.χ.), *Συντομωτάτη βιογραφία*.....ό.π., σελ. 1.

²⁷⁸ Καλ. Παρρέν, (1916), *Αικατερίνη Λασκαρίδου*, *Εφημερίς των Κυριών*, αριθ. Φ. 1082, 1-15 Απριλ. 1916, σελ. 3059.

²⁷⁹ Ξενόπουλος Γρ., (1900), *Γυναικεία πορτραίτα*, *Το περιοδικόν μας*,ό.π. σελ. 238.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Από τη διερεύνηση του θέματος και την ανάλυση των στοιχείων που συγκεντρώθηκαν διαπιστώνονται τα παρακάτω συμπεράσματα:

Η κατάσταση της γυναικείας εκπαίδευσης στην Ελλάδα.

Η γυναικεία εκπαίδευση στην Ελλάδα την περίοδο του τέλους του 19^{ου} και της αρχής του 20^{ου} αιώνα συνδέεται άμεσα, όπως αναπτύχθηκε στο αντίστοιχο κεφάλαιο με το κοινωνικό πλαίσιο της εποχής.

Αν και η πρωτοβάθμια εκπαίδευση είχε καθιερωθεί από το 1834 στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος και ήταν υποχρεωτική, η φοίτηση των κοριτσιών στα σχολεία ήταν πολύ μικρή διότι οι στερεότυπες αντιλήψεις γύρω από τη φύση, τις δυνατότητες και τον προορισμό της γυναίκας δεν ήταν εύκολο να ξεπεραστούν.

Στην ελληνική κοινωνία της περιόδου εκείνης τα δυο φύλλα είχαν προδιαγεγραμμένους ρόλους οι οποίοι κινούνταν μέσα στα αυστηρά πλαίσια τα οποία είχαν διαμορφωθεί με την πάροδο των αιώνων και καθόριζαν τους ρόλους και τα δικαιώματά τους.

Αποτέλεσμα αυτών των αντιλήψεων ήταν η γυναίκα και ο άνδρας να έχουν διαφορετικούς πόλους δράσης. Ο άνδρας είχε χώρο δράσης το δημόσιο, ενώ η γυναίκα είχε το δικό της βασίλειο δράσης, τον οίκο. Γι' αυτό το βασίλειο σύμφωνα με τις ισχύουσες κοινωνικές αντιλήψεις δεν ήταν απαραίτητο εφόδιο η εκπαίδευση, διότι η γυναίκα δεν προοριζόταν να εργαστεί.

Ο προορισμός της γυναίκας ήταν ο γάμος και ανάλογα με την κοινωνική και οικονομική κατάσταση της οικογένειας η φροντίδα του παιδιού και του συζύγου.

Η γυναικεία μόρφωση στον αγροτικό πληθυσμό δε θεωρούνταν απαραίτητη με αποτέλεσμα να παρατηρείται προς το τέλος του 19^{ου} αιώνα το μεγαλύτερο ποσοστό αναλφαβητισμού αφού μόνο δύο στις 10 γυναίκες είχαν στοιχειώδεις γνώσεις γλώσσας και γραφής. Αντίθετα στις οικογένειες της αστικής τάξης η όποια εκπαίδευση δινόταν μέσα από τα ιδιωτικά παρθεναγωγεία αποσκοπούσε στη μόρφωση της μέλλουσας συζύγου και οικοδέσποινας με την εκμάθηση ξένων γλωσσών, μουσικής, ζωγραφικής, χορού και οικοκυρικών.

Με το νόμο του 1834 για την ίδρυση των δημοτικών σχολείων ενώ η πρωτοβάθμια εκπαίδευση ήταν υποχρεωτική στην πράξη φοιτούσαν μόνο τα αγόρια. Η κατά-

σταση αυτή επιδεινώθηκε ακόμη περισσότερο μετά το 1852 όταν θεσπίστηκε η απαγόρευση της συνδιδασκαλίας αγοριών και κοριτσιών. Με το μέτρο αυτό τα κορίτσια της επαρχίας δεν είχαν τις δυνατότητες να φοιτήσουν σε σχολείο διότι οι δήμοι και οι κοινότητες οι οποίες είχαν την ευθύνη να ιδρύσουν σχολεία δε μπορούσαν να συντηρήσουν ξεχωριστά σχολεία για αγόρια και κορίτσια επειδή έλλειπαν οι αναγκαίοι οικονομικοί πόροι.

Με το προβάδισμα που έδιναν για ίδρυση σχολείων για τα αγόρια τα κορίτσια έμεναν χωρίς τις στοιχειώδεις γνώσεις που παρέχονταν στο δημοτικό σχολείο.

Λόγω αυτής της κατάστασης που επικρατούσε σχετικά με τη γυναικεία μόρφωση μέχρι τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, η εκπαίδευση των κοριτσιών ήταν έργο της ιδιωτικής πρωτοβουλίας.

Σε ότι αφορά τη μέση εκπαίδευση των κοριτσιών, όπως διαπιστώθηκε από την παρούσα έρευνα, αυτή είχε αφηθεί στην ιδιωτική πρωτοβουλία. Τα κορίτσια, όσα από αυτά δεν μορφώνονταν στο σπίτι με ιδιαίτερα μαθήματα, εκπαιδεύονταν σε ιδιωτικά παρθεναγωγεία στα οποία οι γονείς πλήρωναν ακριβά δίδακτρα με αποτέλεσμα να φοιτούν σ' αυτά μόνο τα κορίτσια της μέσης και ανώτερης κοινωνικής τάξης.

Αντίθετα για τις μαθήτριες οι οποίες προέρχονταν από ασθενέστερες οικονομικο-κοινωνικές τάξεις η πρόσβαση στα Παρθεναγωγεία δεν ήταν εφικτή. Μπορούσε να γίνει μόνο με τη βοήθεια διαφόρων υποτροφιών οι οποίες προσφέρονταν είτε από ευεργέτες, είτε από συλλογικούς φορείς.

Οι διάφορες προκαταλήψεις απέναντι στη γυναικεία μόρφωση ότι π.χ. τους ήταν άχρηστη, ή επικίνδυνη για την υγεία τους, ή ακόμη ότι θα καταλύονταν η ηθική, κυριαρχούσαν προς το τέλος του 19^{ου} αιώνα και έδιναν το πρόσχημα στους ιθύνοντες να αρνηθούν στις γυναίκες την ανώτατη εκπαίδευση.

Για πρώτη φορά γράφτηκε στη Φιλοσοφική Σχολή Αθηνών φοιτήτρια το 1890 και μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα ο αριθμός των φοιτητριών κινούνταν σε διψήφια το πολύ νούμερα.

Η μικρή συμμετοχή των κοριτσιών στην ανώτατη μόρφωση την περίοδο εκείνη οφείλεται σε πολλούς λόγους μεταξύ των οποίων κυρίαρχοι είναι το ότι ένα πολύ μικρό ποσοστό γυναικών είχε πρόσβαση στην εκπαίδευση και η αρνητική υποδοχή των φοιτητριών από τους άρρενες συμφοιτητές τους οι οποίοι εκδήλωναν ανοιχτά τη δυσφορία τους για την παρουσία γυναικών στον πανεπιστημιακό χώρο.

Η γυναικεία εκπαίδευση δεν είχε συγκεντρώσει το ενδιαφέρον της Πολιτείας μέχρι τις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Η ανάγκη για εκπαίδευση των γυναικών δημιουργήθηκε

όταν επρόκειτο να στελεχωθούν διάφοροι τομείς της παραγωγικής δραστηριότητας της χώρας με άτομα που θα έχουν στοιχειώδεις γνώσεις και θα αμείβονται με χαμηλά ποσά. Την περίοδο εκείνη ιδρύθηκαν τα πρώτα Ελληνικά Σχολεία και Γυμνάσια Θηλέων.

Για την εκπαίδευση και εξειδίκευση των γυναικών ως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα πολύ λίγες δυνατότητες προσφέρονταν. Η μοναδική διέξοδος σχεδόν ήταν το επάγγελμα της δασκάλας για τις μορφωμένες γυναίκες, ενώ οι ανειδίκευτες εργαζόμενες ασκούσαν συνήθως το επάγγελμα της υπηρέτριας ή της εργάτριας.

Μέσα σ' αυτά τα κοινωνικά πλαίσια η κατάσταση της γυναικείας εκπαίδευσης σε όλη τη διάρκεια του 19^{ου} μέχρι τις αρχές του 20^{ου} αιώνα παρέμενε σε πολύ χαμηλά ποσοστά και περιοριζόταν στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση.

Από όσα αναφέρθηκαν μέχρι τώρα είναι προφανές ότι η εκπαίδευση των νηπιαγωγών, όπως άλλωστε και γενικότερα η διάδοση της προσχολικής αγωγής, συνδέθηκε άμεσα με τη γυναικεία εκπαίδευση στην Ελλάδα. Οι εξελίξεις στην προσχολική αγωγή ακολούθησαν την ανάπτυξη της εκπαίδευσης των θηλέων, σε μια εποχή που η εκπαίδευση των κοριτσιών γενικότερα ακολούθησε βραδεία και επίπονη πορεία.

Από την άλλη και σύμφωνα με το παράδειγμα των ευρωπαϊκών λαών, αναγνωρίστηκε και στην Ελλάδα η σημασία και η κοινωνική θέση της εργαζόμενης γενικά και της διανοούμενης ειδικότερα γυναίκας. Όλα αυτά εξηγούν την αργοπορία της καθιέρωσης της γυναικείας εκπαίδευσης και τους βραδείς ρυθμούς ανάπτυξής της στη χώρα. Μοιραία συνέπεια υπήρξε η καθυστέρηση στη συστηματική εκπαίδευση των υποψήφιων εκπαιδευτριών της προσχολικής ηλικίας.

Η κατάσταση της Προσχολικής Αγωγής στην Ελλάδα.

Η προσχολική αγωγή στην Ελλάδα άρχισε από κάποιες μεμονωμένες πρωτοβουλίες ιδιωτών με την έναρξη συγκρότησης του νεοελληνικού κράτους κατά την 3^η δεκαετία του 19^{ου} αιώνα.

Τα πρώτα ιδρύματα για την αγωγή των παιδιών προσχολικής ηλικίας ιδρύθηκαν στη χώρα μας σύμφωνα με τις ιδέες των πρωτοπόρων της προσχολικής αγωγής και ήταν λιγοστά διότι η λειτουργία τους ενδιέφερε μόνο μικρό μέρος του πληθυσμού που κατοικούσε σε μεγάλες πόλεις.

Τα πρώτα ιδρύματα για νήπια στην Ελλάδα δημιουργούνται από δύο παράλληλα, ανταγωνιστικά δίκτυα, το ένα ανεπίσημο, το άλλο επίσημο. Το πρώτο συνδέεται με

τη δράση των προτεσταντών ιεραποστόλων, των Αμερικανών μισιονάριων. Η δράση τους εντάσσεται σε ένα γενικότερο κλίμα θρησκευτικών ανακατατάξεων ανά τον κόσμο και τη διεύρυνση του μωαμεθανισμού σε πολλές περιοχές, ιδιαίτερα την Ασία και την Αφρική. Εξίσου δραστήριες είναι και ορισμένες προτεσταντικές οργανώσεις, αγγλοσαξονικές κατά κύριο λόγο, οι οποίες επιχειρούν να διαδώσουν το λόγο του Ιησού ή να «επαναφέρουν στο σωστό δρόμο» «έκπτωτους» χριστιανούς όπως οι Ορθόδοξοι της οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Τα πράγματα αλλάζουν μετά τη σύσταση της νεοελληνικού Κράτους. Εκκλησία και μεγάλο κομμάτι της «κοινής γνώμης», αντιδρούν έντονα γιατί θεωρούν την όλη δραστηριότητα ως προπαγάνδα των Δυτικών. Έτσι, με δύο εξαιρέσεις, οι μισιονάριοι αφήνουν το ελληνικό Βασίλειο και εγκαθίστανται στις μεγάλες πόλεις της οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Στο διάστημα της σχετικά σύντομης παρουσίας τους στο ελληνικό Βασίλειο οι μισιονάριοι αναπτύσσουν έντονη εκπαιδευτική δραστηριότητα. Ένας από τους πολλούς έλξης των ιεραποστόλων είναι οι Κυκλάδες, ιδιαίτερα η Σύρος. Μέχρι το 1870, η πρωτεύουσά της, η Ερμούπολη, είναι σημαντικό ναυτιλιακό και εμπορικό κέντρο και γνωρίζει ιδιαίτερη πληθυσμιακή και οικονομική ανάπτυξη. Την ίδια στιγμή, αξιόλογο ποσοστό των κατοίκων των Κυκλάδων, ιδιαίτερα της Σύρου, είναι καθολικοί.

Το 1828 και το 1829 ο J. Brewer, σε συνεργασία με το δήμο Ερμούπολης, ιδρύουν αλληλοδιδασκτικό σχολείο για αγόρια και κορίτσια αντίστοιχα. Διευθυντής αναλαμβάνει ο προτεστάντης Γερμανός γιατρός Ch. L. Korck μέλος της Church of England Missionary Society, ο οποίος το 1834 διορίζεται διευθυντής του Διδασκαλείου, θέση στην οποία παραμένει μέχρι το 1836. Τον Korck διαδέχεται ο Ελβετός ιεραπόστολος Friedrich Hildner ο οποίος το 1830 ιδρύει σχολείο, το Φιλελληνικόν Παιδαγωγείον ή Φιλλελληνικόν εκπαιδευτικόν κατάστημα το οποίο γνωρίζει μεγάλη ανάπτυξη.

Σημαντικότερη ως προς τα αποτελέσματά της είναι η δράση του ζεύγους John και Francis Hill το οποίο εγκαθίσταται το 1831 στην Αθήνα. Λίγες μέρες αργότερα ανοίγουν δύο σχολεία στην Ακρόπολη, ένα για αγόρια και ένα για κορίτσια τα οποία απευθυνόταν κυρίως σε παιδιά εύπορων οικογενειών.

Το δεύτερο δίκτυο, το επίσημο, οφείλει την ύπαρξή του σε μεγάλο βαθμό στην αντιπαλότητά του στο πρώτο και είναι έντονα επηρεασμένο από το γαλλικό σχολείο και γενικότερα τις εξελίξεις στη Γαλλία. Δημιουργήθηκε το δίκτυο αυτό με τη συμπαράσταση επιφανών δημόσιων προσώπων, θρησκευτικών και πολιτικών, ανάμεσα

τους και η βασίλισσα Αμαλία Ήταν το δίκτυο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας η οποία συγκροτήθηκε το 1836, μετά από εισήγηση του Ιωάννη Κοκκώνη ο οποίος ήταν συνεργάτης του Καποδίστρια, είχε σπουδάσει στη Γαλλία και διετέλεσε διευθυντής του πρώτου Διδασκαλείου και Γενικός Επιθεωρητής των Δημοτικών Σχολείων, Ανομολόγητος σκοπός της είναι η ανάσχεση της δραστηριότητας των σχολείων των μισιονάριων, των Hill κατά πρώτο λόγο. Τελικά, στρέφεται αποκλειστικά στην εκπαίδευση των κοριτσιών. Τέσσερα χρόνια μετά την ίδρυσή της, το 1840, δημιουργεί νηπιαγωγείο.

Επειδή σε όλη σχεδόν τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα δεν υπήρχε σχολή για την κατάρτιση των νηπιαγωγών οι οποίες θα αναλάμβαναν τη λειτουργία των προσχολικών ιδρυμάτων κυκλοφόρησαν διάφορα εγχειρίδια για να βοηθήσουν τις δασκάλες οι οποίες αναλάμβαναν την εκπαίδευση των νηπίων.

Τα εγχειρίδια αυτά περιείχαν μεθοδολογικές οδηγίες για την άσκηση της διδασκαλίας στα νηπιαγωγεία της εποχής.

Είχαν γραφεί με βάση ξένα πρότυπα και αποτελούσαν αυτούσια μετάφραση του περιεχομένου τους ή διασκευή και προσαρμογή στα ελληνικά δεδομένα.

Τα εγχειρίδια αυτά ως μεθοδολογικά βοηθήματα τα οποία κυκλοφόρησαν από την περίοδο 1859-1877 παρουσιάζουν το πρόγραμμα, τα μαθήματα και τις δραστηριότητες του νηπιαγωγείου και υποδεικνύουν στις νηπιαγωγούς την εφαρμογή του γαλλικού αλληλοδιδασκτικού συστήματος.

Η αλληλοδιδασκτική μέθοδος ήταν αυτή που κυριάρχησε σε όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα και καταργήθηκε μετά το 1880 όταν αντικαταστάθηκε από τη φροβελιανή μέθοδο διδασκαλίας.

Τα εγχειρίδια τα οποία κυκλοφόρησαν ήταν: το εγχειρίδιο των Hill, το εγχειρίδιο του Ιωάννη Κοκκώνη και το εγχειρίδιο της Ιφ. Δημητριάδου.

Μετά το 1880 άρχισε σιγά-σιγά να διαδίδεται με τα δημοσιεύματα της Αικ. Λασκαρίδου η Φροβελιανή μέθοδος διδασκαλίας στα νηπιαγωγεία, η οποία κυριάρχησε για μεγάλο χρονικό διάστημα αφού η εκπαίδευση των νηπιαγωγών στη χώρα μας άρχισε να γίνεται από το 1897 στο Διδασκαλείο Νηπιαγωγών και Παιδονόμων το οποίο είχε ιδρυθεί από την Ένωση Ελληνίδων με τις ενέργειες και δραστηριότητες της.

Τα νηπιαγωγεία από το 1830 και μετά στη χώρα μας ιδρύθηκαν με τις πρωτοβουλίες των ιεραποστόλων και της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας. Ήταν σχολεία τα οποία προετοίμαζαν το παιδί για το δημοτικό και ακολουθούσαν ως το 1880 το γαλλικό

πρότυπο εφαρμόζοντας το αλληλοδιδασκτικό σύστημα στην οργάνωση και τη μέθοδο διδασκαλίας.

Μέχρι το 1895 δεν ήταν θεσμοθετημένη η προσχολική αγωγή και τα διάφορα νηπιαγωγεία που λειτουργούσαν δεν αναγνωρίζονταν από το κράτος.

Το 1895 με το νόμο ΒΤΜΘ΄ θεσπίστηκε ο θεσμός των Νηπιαγωγείων και δόθηκε η άδεια στους ιδιώτες να ιδρύουν νηπιαγωγεία.

Από τη χρονολογία εκείνη και μετά άρχισε σιγά-σιγά να αναπτύσσεται και να οργανώνεται συστηματικά η Προσχολική Αγωγή στη χώρα μας

Οι λόγοι για τους οποίους δεν αναπτύχθηκε η προσχολική αγωγή κατά το 19^ο και το πρώτο μισό του 20^ο αιώνα, ήταν διότι το νηπιαγωγείο απευθυνόταν στους εύπορους κατοίκους των μεγάλων αστικών κέντρων, διότι τα προσχολικά ιδρύματα είχαν ιδιωτικό χαρακτήρα, διότι η φοίτηση των νηπίων απαιτούσε την καταβολή υψηλών διδάκτρων, διότι δεν υπήρχαν αρκετές καταρτισμένες νηπιαγωγοί οι οποίες θα αναλάμβαναν τη λειτουργία των νηπιαγωγείων.

Για τους λόγους αυτούς ο εντοπισμός λειτουργίας κάποιου νηπιαγωγείου στην πρωτεύουσα και τις επαρχίες αποτελούσε αξιοσημείωτο γεγονός και ένδειξη εκπαιδευτικής προόδου για τον τόπο. Πρέπει επίσης να γίνει κατανοητό ότι ο θεσμός δεν γενικεύτηκε κατά τον 19ο αιώνα στους ελληνικούς πληθυσμούς, ακόμη και εκεί όπου ο ρόλος του στη διατήρηση της ελληνικότητας υπήρξε αναγνωρισμένος.

Οι λόγοι της μικρής εξάπλωσης του θεσμού οφείλονται επίσης εκτός από τις αιτίες που εκτέθηκαν και το ότι το νηπιαγωγείο είχε μικρότερη εκτίμηση από τους αρμόδιους φορείς σε σύγκριση με τις άλλες βαθμίδες της εκπαίδευσης.

Οι ενέργειες και δραστηριότητες της Αικ. Λασκαρίδου.

Στο δεύτερο μισό του 19^{ου} και τα πρώτα χρόνια του 20^{ου} αιώνα η Προσχολική Αγωγή αναπτύχθηκε με τις δραστηριότητες της ιδιωτικής πρωτοβουλίας.

Μεταξύ των σημαντικότερων προσώπων τα οποία έδρασαν κατά την περίοδο εκείνη στο χώρο της Προσχολικής Αγωγής ήταν η Αικατερίνη Λασκαρίδου η οποία έπαιξε πρωταγωνιστικό ρόλο.

Αρχικά ίδρυσε το «*Ελληνικό Παρθεναγωγείο*» στο οποίο εκπαίδευσε από το 1879 μέχρι το 1886 τις πρώτες 36 νηπιαγωγούς.

Εφάρμοσε από το 1879, όταν επέστρεψε από τη Δρέσδη, στο Παρθεναγωγείο αυτό τη Φροβελιανή μέθοδο αρχίζοντας την προσπάθεια ανύψωσης της πνευματικής και

κοινωνικής ζωής στην Ελλάδα με ιδιαίτερο βάρος στην εκπαίδευση των νηπιαγωγών και τη λειτουργία των νηπιαγωγείων.

Άλλος χώρος δράσης της Αικ. Λασκαρίδου ήταν το Εκπαιδευτικό Τμήμα της Ένωσης των Ελληνίδων στο οποίο δραστηριοποιήθηκε από το 1897 μέχρι το τέλος της ζωής της το 1916.

Η πρώτη δράση την οποία ανέλαβε στην Ένωση των Ελληνίδων ήταν η προσφορά βοήθειας στις πρόσφυγες γυναίκες από την Κρήτη, τη Θεσσαλία και άλλες περιοχές μετά την έναρξη του Ελληνοτουρκικού πολέμου το 1897.

Με την ιδιότητα της Εφόρου του Τμήματος Παροχής Εργασίας ίδρυσε και διατήρησε για ένα έτος δύο εργαστήρια απόρων γυναικών στις μεγάλες αίθουσες των δημοτικών θεάτρων Αθηνών και Πειραιά στα οποία τους προσφέρονταν εργασία για να εξασφαλίσουν τη συντήρησή τους.

Στην εφορεία παροχής εργασίας παράλληλα με την προσφορά εργασίας, από την οποία αποκόμισαν οι πρόσφυγες γυναίκες ένα εισόδημα για τη διαβίωσή τους, έλαβαν με την καθοδήγηση της Αικ. Λασκαρίδου και το μέτρο της φύλαξης των μικρών και ανήλικων παιδιών τους ιδρύοντας δυο νηπιακά άσυλα στα οποία διημέρευαν τα νήπια των εργαζομένων γυναικών, απασχολούμενα με διάφορες δραστηριότητες σύμφωνα με το Φροβελιανό σύστημα.

Η σημαντικότερη όμως δράση της Αικ. Λασκαρίδου αναπτύχθηκε στο Εκπαιδευτικό Τμήμα της Ένωσης των Ελληνίδων του οποίου αναδείχθηκε Πρόεδρος από τη συγκρότησή του το 1897.

Στο εκπαιδευτικό τμήμα με την ενεργητικότητα και την «ακάματο» δράση της ιδρύθηκαν στην Αθήνα δύο λαϊκά νηπιαγωγεία, το διδασκαλείο νηπιαγωγών και παιδονόμων και δύο νηπιακοί κήποι και στον Πειραιά ιδρύθηκαν ένα λαϊκό νηπιαγωγείο και ένας νηπιακός κήπος.

Το Διδασκαλείο των Νηπιαγωγών ήταν, σύμφωνα με την εκτίμηση της Ένωσης των Ελληνίδων, το καύχημα και το κατόρθωμα του Εκπαιδευτικού της Τμήματος, λόγω των πολλών δυσκολιών που αντιμετώπισε στην ίδρυση και λειτουργία του. Άρχισε τη λειτουργία του στην Αθήνα, όπου στεγάστηκε σε διάφορα οικήματα και περιοχές, στην αρχή ως διτάξιο και στη συνέχεια ως τριτάξιο και από το 1929 ως τετρατάξιο.

Η συμβολή της Αικ. Λασκαρίδου στην ίδρυση, λειτουργία και ανάπτυξη του Διδασκαλείου των Νηπιαγωγών ήταν καθοριστική διότι χάρις σ' αυτήν μπόρεσε το Διδασκαλείο να διατηρηθεί ως το μοναδικό ίδρυμα εκπαίδευσης των Νηπιαγωγών από

το 1897 μέχρι το 1916 που πέθανε, αλλά και στη συνέχεια μέχρι το 1959 με εξαίρεση ορισμένα χρονικά διαστήματα κατά τα οποία το κράτος οργάνωσε και λειτούργησε Διδασκαλεία σε διάφορες πόλεις της Ελλάδας.

Οι αγώνες και οι προσπάθειες της Αικ. Λασκαρίδου εστιάσθηκαν στην καθιέρωση του Φροβελιανού συστήματος αγωγής των νηπίων στην Ελλάδα.

Στην κατεύθυνση αυτή δραστηριοποιήθηκε και ίδρυσε από το 1897 μέχρι το 1911 Λαϊκά νηπιαγωγεία, δυο στην Αθήνα, ένα στον Πειραιά, ένα στη συνοικία Μακρυγιάννη, ένα στον Άγιο Νικόλαο Πευκακίων και ένα πρότυπο Λαϊκό νηπιαγωγείο στον Πειραιά με την οικονομική στήριξη από το κληροδότημα του Β. Μελά.

Ο αγώνας της για την ίδρυση λαϊκών νηπιαγωγείων δε σταμάτησε και γι' αυτό έστειλε υπομνήματα και αιτήσεις προς την Κυβέρνηση με στόχο την ίδρυση ενός τουλάχιστον λαϊκού νηπιαγωγείου σε κάθε δήμο.

Σημαντική ήταν επίσης η συμβολή της Αικ. Λασκαρίδου και στην αναγνώριση του Διδασκαλείου των Νηπιαγωγών ως ισότιμου με τα άλλα Διδασκαλείου του κράτους.

Με τις ειδικές σπουδές της και τη δράση της ήταν το άτομο που συνέβαλε καθοριστικά στην εισαγωγή της Φροβελιανής μεθόδου και την εξάπλωσή της σε όλη την ελεύθερη Ελλάδα αλλά και στον υπόδουλο ελληνισμό.

Συνέβαλε στην εισαγωγή και εξάπλωση του Φροβελιανού συστήματος με τη δημοσίευση άρθρων, βιβλίων και περιοδικών και με τη διεξαγωγή ομιλιών και τέλος με την αποστολή νηπιαγωγών αποφοίτων του Διδασκαλείου σε όλες τις περιοχές της ελεύθερης Ελλάδας και του υπόδουλου ελληνισμού αλλά και του ελληνισμού που βρισκόταν στην Κύπρο, στην Αίγυπτο, στην Οδησό και αλλού.

Η δραστηριότητα της Αικ. Λασκαρίδου από ότι διαπιστώθηκε ήταν πολύπλευρη και πολύχρονη, μέσα από διάφορους θεσμούς.

Συμμετείχε στο Α' Εκπαιδευτικό Συνέδριο του 1904 στο οποίο ανέπτυξε τις απόψεις της για την εκπαίδευση στο νηπιαγωγείο.

Συμμετείχε στη διοργάνωση εσπερινών μαθημάτων για τη διάδοση της χειροτεχνίας σε δασκάλες.

Προώθησε την εισαγωγή της Γυμναστικής για τα κορίτσια πρώτα μέσα από το Ελληνικό Παρθεναγωγείο και στη συνέχεια με την ίδρυση της Γυμναστικής Σχολής Θηλέων.

Συνεργάστηκε με πολλούς φορείς, αλλά ιδιαίτερη συνεργασία ανέπτυξε με το σύλλογο προς διάδοση των Ελληνικών Γραμμάτων, ο οποίος είχε αναλάβει την αποστολή υποτρόφων στο Διδασκαλείο νηπιαγωγών και το χρηματοδοτούσε κάθε χρόνο.

Έγραψε 3 παιδικά και 4 παιδαγωγικά βιβλία καθώς και δυο βιβλία με εκπαιδευτικό περιεχόμενο, ένα για τον πρότυπο του διδασκαλείου και ένα για τα εκπαιδευτικά νομοσχέδια του 1913. Εκτός βέβαια από τα βιβλία που αναφέρθηκαν έγραψε και 6 παιδαγωγικές μελέτες τις οποίες δημοσίευσε σε συνέχειες σε διάφορα έντυπα, περιοδικά και εφημερίδες της εποχής.

Εκτιμώντας τη συνεισφορά της Αικ. Λασκαρίδου διαπιστώνουμε ότι στο τεράστιο και σημαντικό έργο που ανέλαβε για την αναμόρφωση της γυναικείας εκπαίδευσης αντιμετώπισε πολλές δυσκολίες και εμπόδια, αλλά τελικά με την υπομονή που έδειξε και με τη δραστηριότητες που ανέπτυξε παρόλα αυτά τα εμπόδια νίκησε και άφησε το έργο που γνωρίσαμε για την προσχολική αγωγή.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ

- Αβδελά Έφη, Ψαρά Αγγέλικα**, (1985), *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, Μια ανθολογία*, Αθήνα.
- Αγγέλου Ά.**, «*Η εκπαίδευση*» στην Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμ. ΙΑ.
- Αινιάν Δ.**, (1852), «*Προς το Συμβούλιον της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας*», Βιβλιοθήκη του Λαού, Αθήνα.
- Αμπελάς Τιμ.**, (1874), *Ιστορία της νήσου Σύρου*, Ερμούπολις.
- Ανδρέου Α.**, *Η ιδιωτική εκπαίδευση στην Ελλάδα, Ιστορική επισκόπηση-Ζητήματα εργασίας*
- Ανδρέου Απ., Παπακωνσταντίνου Γ.**, (1990), *Οργάνωση και διοίκηση του εκπαιδευτικού συστήματος-Θεωρητική προσέγγιση και Ιστορική επισκόπηση*, Εξάντας, Αθήνα.
- Ανθογαλίδου-Βασιλακάκη Θ.**, (1980), *Η οργάνωση της γενικής και επαγγελματικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα πριν και μετά τη μεταρρύθμιση του 1976*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα.
- Αντωνίου Δ.**, (1987-1989) *Τα προγράμματα της Μέσης εκπαίδευσης (1833-1929)*, ΙΑΕΝ-ΓΓΝΓ, τ. Α΄, Β΄, Γ΄, Αθήνα.
- Αντωνίου Δ.**, (1992), *Οι απαρχές του εκπαιδευτικού σχεδιασμού στο νεοελληνικό κράτος: Το σχέδιο της επιτροπής του 1833*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα, 1992.
- Αντωνίου Χρ.**, (2002), *Η Εκπαίδευση των Ελλήνων δασκάλων (1828-2000)*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.
- Ανώτατον Εκπαιδευτικόν Συμβούλιον** (1931), *Πρακτικά συνεδριάσεων 5-24 Οκτωβρίου 1931*, Αθήνα.
- Αριές Φ.**, (1990), *Αιώνες παιδικής ηλικίας*, Γλάρος, Αθήνα.
- Αριστοκλέους Ι.**, (1876), *Κήπος παιδικός. Νηπιαγωγική*, Εν Κων/πόλει, τύποις Βουτυρά και Σας.
- Αρχείο Σοφίας Λασκαρίδου**, *ΕΛΙΑ, φάκελοι Αικατερίνης και Ειρήνης Λασκαρίδου*.
- Ασδραχάς Σ.**, (1995), *Ιστορικά Απεικασματα*, Θεμέλιο, Αθήνα.
- Ατζίνα Λ.**, (1999), "Ο εισαγωγικός λόγος για την ψυχανάλυση στην Ελλάδα: Παιδαγωγοί και προοδευτικοί εκπαιδευτικοί", περιοδικό Δοκιμές, τχ. 8, Φθινόπωρο, σ. 157-176.
- Ατλαντίς**, (1916), *Το έργον της Αικατερίνης Λασκαρίδου*, Αριθ. Φ. 10, Οκτώβριος 1916, σελ. 20-22.

- Βαϊκούση Ε.**, (1986), «Χρηστοθήθειες και διαμόρφωση της συμπεριφοράς των νέων στην ελληνική κοινωνία (18ος-19ος αί.)», στο *Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, ΙΑΕΝ-ΓΓΝΓ, Αθήνα, τόμος Α', σ. 287-299.
- Βακαλόπουλος Απ.**, (1973), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. Β', Θεσσαλονίκη 1964 και τ. Δ', Θεσσαλονίκη.
- Βακαλόπουλος Απ.**, (1998), *Νέα Ελληνική ιστορία (1204-1985)*, 3η εκδ., Βανιάς, Θεσσαλονίκη.
- Βαλέττας Ι. Ν.**, (1841), *Ομιλία εις την Γ' ετήσιον εξέτασιν του εν Ερμούπολει Ανωτέρου Σχολείου Κορασίων την 20 Ιουλίου 1841*, Ερμούπολη.
- Βαληνάκη Π.**, (1963), *Προσχολική Αγωγή*, τόμοι 2, Αθήναι.
- Βάλτερ, Ζ.**, (1970), *Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο*, μετ. Κ. Παναγιώτου, έκδ. Ωκεανός, Αθήναι.
- Βάμβας Ν.**, (1834), *Αυτοσχέδιος ομιλία ...εις την έναρξιν του σχολείου των ευγενών κορασίων*, Ερμούπολη.
- Βέικος, Θ.**, (1993), *Εθνικισμός και εθνική ταυτότητα*, [χ.ε.], Αθήνα.
- Βενθύλος Γ.**, (1853), *Θεσμολόγιον της Δημοτικής Εκπαιδεύσεως*, εν Αθήναις.
- Βενθύλος Γ.**, (1884-1898), *Θεσμολόγιον της Δημοτικής Εκπαιδεύσεως*, τ. 1-4, Τυπογραφείον Βλαστού, Εν Αθήναις.
- Βεργίδης Δ.** (1982), «*Η παρέμβαση των Διεθνών Οργανώσεων στην Ελληνική Εκπαιδευτική Πολιτική*» στο *Κριτική της Εκπαιδευτικής Πολιτικής (1974-1981)*, Κέντρο Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα, σ. 7-38.
- Βεργόπουλος Κ.**, (1978), *Κράτος και οικονομική πολιτική στον 19ο αιώνα*, εκδ. Εξάντας.
- Βερέμης Θ.**, (1997), *Από το εθνικό κράτος στο έθνος δίχως κράτος. Το πείραμα της Οργάνωσης Κωνσταντινούπολης* στο συλλ. έργο *Εθνική Ταυτότητα και Εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα*, ΜΙΕΤ, Αθήνα.
- Βερέμης, Θ.**, (1983), *Οι επεμβάσεις του στρατού στην ελληνική πολιτική 1916-1936*, Οδυσσέας, Αθήνα.
- Βηλαράς, Ψαλλίδας, Χριστόπουλος κ.ά.** (1981), *Η δημοτικιστική αντίθεση στην κοραϊκή «μέση οδό»*, εισαγωγή-επιμ. Εμμ. Ι. Μοσχονάς, Οδυσσέας, Αθήνα.
- Βιτάλης Φιλ.**, (1985), *Τα κατά την σύστασιν τω 1889 του πρώτου εν Πρεβέζη νηπιαγωγείου*, Ηπειρωτικό Ημερολόγιο, σελ. 135-143.
- Βλαχογιάννη Ι.** (επιμ.). *Αρχεία της νεωτέρας Ελληνικής Ιστορίας*, Χιακόν Αρχείον, τόμ. Δ'.
- Βοσκός Αν., Παπακωνσταντίνου Θ.**, (1992), *Από τη Μετάφραση στο Πρωτότυπο*, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα.

- Βούρη Γλυκ.-Σοφ.**, (1988), *Η ελληνική εκπαίδευση στο Σαντζάκι Μοναστηρίου 1870-1904. Η εθνική διάσταση*, Ιωάννινα.
- Βούρη Σ.** (1992), *Εκπαίδευση και Εθνικισμός στα Βαλκάνια. Η περίπτωση της Βορειοδυτικής Μακεδονίας 1870-1904*, Παρασκήνιο, Αθήνα.
- Βουρνάς Τ.**, *Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας Από την Επανάσταση του 1821 ως το κίνημα του Γουδί (1909)*, Τολίδη, Αθήνα 1974.
- Βώρος, Φ. Κ.**, (1982), «Η ιστορία που δε διδάσκεται», *Νέα Παιδεία*, τευχ. 20.
- Γαβαλά Λ.**, (1976), *Το Ελληνικό Νηπιαγωγείο. Πρώτο σχολείο της ζωής*, εκδ. Δίπτυχο, Αθήνα.
- Γάτος, Γ.** (επιμ.), (2003), *Το μέγα πάθος του εκπαιδευτικού δημοτικισμού /41 γράμματα του Γληνού στο Δελμούζο*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.
- Γεδεών Μ.**, (1976), *Η πνευματική κινήσις τον γένους κατά τον ΙΗ' και ΙΘ' αιώνα* (εκδ. φροντίδα Α. Αγγέλου-Φ. Ηλιού), «Ερμής», Αθήνα.
- Γελαδάκη Σ.**, «Αθήνα και σχολική εκπαίδευση (1833-1900). Ανιχνεύσεις στον αθηναϊκό εκπαιδευτικό ιστό».
- Γενικά Αρχεία του Κράτους (ΓΑΚ)**, *Οθωνικό αρχείο*, Υπ. Εσωτερικών, φ. 40 Ad N. 17013.
- Γενική Συνεδρίασις της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας εν Αθήναις**, 1839.
- Γεράσης Γ.**, (1989), *Η νεοελληνική ταυτότητα και οι μυθικοί μετασχηματισμοί της*, εκδ. Ροές.
- Γιαννάκης Θ. Β.**, (1981), *Η Φυσική αγωγή από 394 μ.χ.*, Αθήνα.
- Γιαννικόπουλος Α.**, (1991), *Η προσχολική μας αγωγή στο 19^ο αιώνα*, *Νέα Παιδεία*, τχ. 59/1991, σελ. 27-41 και τχ. 60/1991, σε. 61-78.
- Γιαννικόπουλος Β. Αν.**, (2003), *Η Εκπαίδευση στην κλασική και προκλασική Αρχαιότητα*, Γρηγόρη, Αθήνα.
- Γληνός Δ. Α.**, (1978), *Εκλεκτές σελίδες*, τόμος Α', Στοχαστής, Αθήνα.
- Γληνός Δ.**, *Άπαντα, τόμ. Α' 1898-1910*, εισαγ., Ηλιού Φ., εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1983, σελ. ιε'.
- Γληνός, Δ. Α.**, (1925), *Ένας άταφος νεκρός. Μελέτες για το εκπαιδευτικό μας σύστημα*, εκδόσεις Α. Ι. Ράλλη, Αθήνα.
- Δαράκη Π.**, (1995), *Το προσχολικό παιδί και οι ανάγκες του*, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα.
- Δαράκη Π., Χατζηκωνσταντίνου Φρ.**, (1981), *Παιδικοί σταθμοί και νηπιαγωγεία*, εκδ. Δίπτυχο, Αθήνα.

- Δάρβαρης Δ. Ν.**, (1988), «Παρατηρήσεις τίνες και σημειώσεις περί τής διδακτικής μεθόδου και τής διορθώσεως των Σχολείων», Ερμής ο Λόγιος, τόμ. Λ (1811), Ε.Λ.Ι.Α, (φωτ. ανατ., Αθήνα.
- Δασκαλάκη Απ.**, (1968), *Κείμενα-Πηγαί της Ιστορίας της Ελληνικής Επανάστασεως, σειρά τρίτη: Τα περί Παιδείας, τ. Α'*, Αθήνα, σ. 258-263 και 279-286.
- Δασκαλάκης Απ.**, (1965), *Ο Αδαμάντιος Κοραΐς και η ελευθερία των Ελλήνων*, χ.έ., Αθήνα.
- Δασκαλάκης Χ. Ε.**, (1934), «*Αφιξίς του Όθωνος. Αντιβασιλεία*», Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαιδεία, Πυρσός, τόμ. Γ' (Ελλάς), Αθήνα.
- Δελμούζος Α.**, (1950), *Το κρυφό σχολειό (1908-1911)*, Γαλλικό Ινστιτούτο, Αθήνα,.
- Δεμερτζής Ν.**, (1994), *Ο εθνικισμός ως ιδεολογία, στο: Έθνος- Κράτος- Εθνικισμός*, επισημονικό συμπόσιο Εταιρίας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 21-24 Ιανουαρίου 1994, [χ.ε.].
- Δερβίσης Σ.**, (1985), *Ιστορία Νεοελληνικής Εκπαίδευσης και Σύγχρονο Εκπαιδευτικό Σύστημα*, Θεσσαλονίκη.
- Δερτιλής Γ.**, (1977), *Η αυτονομία της πολιτικής από τις κοινωνικές αντιθέσεις στη Ελλάδα του 19ου αιώνα, στο Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, επιμ. Κοντογιώργης Γ. Δ., εκδ. Εξάντας.
- Δερτιλής Γ. Β.**, (1977), *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση 1880-1909*, Εξάντας, Αθήνα.
- Δημαράς Α.**, (1970), «*Τα εκπαιδευτικά κατά τον Αγώνα*», Νέα Εστία, Αφιέρωμα στο Εικοσιένα, Χριστούγεννα 1970, τχ. 1043.
- Δημαράς Α.**, (1974), «*Νεόφυτος Νικητόπουλος (1795-1846). Για ένα αλλοιώτικο Ελληνικό σχολείο*», Ο Εραμιστής, τ. ΙΑ'.
- Δημαράς Α.**, (1973), *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, τ. 1, Εστία, Αθήνα,.
- Δημαράς Α.**, (1977), «*Εκπαίδευση*», Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. ΙΓ', Αθήνα.
- Δημαράς Α.**, (1998), *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, τ. 2, Ερμής,.
- Δημαράς Α.**, (2000), «*Οι κυβερνήσεις Τρικούπη και τα εκπαιδευτικά*», *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του. Πολιτικές επιδιώξεις και κοινωνικές συνθήκες*, Αρώνη-Τσίγλη Καίτη-Τρίχα Λύντια (επιμ.), Παπαζήση, Αθήνα.
- Δημαράς Αλ.**, (1978), «*Ξένες επιδράσεις στη διαμόρφωση του εκπαιδευτικού συστήματος*», Δελτίο της Εταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, τχ. 2, Αθήνα.
- Δημαράς Κ. Θ.**, (1964), *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Ίκαρος, Αθήνα.

- Δημαράς Κ. Θ.**, (1977), *Νεοελληνικός διαφωτισμός*, Ερμής, Αθήνα.
- Δημαράς Κ. Θ.**, (1982), *Ελληνικός Ρομαντισμός*, Ερμής, Αθήνα.
- Δημαράς Κ. Θ.**, (1989), *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Ερμής, Αθήνα.
- Δημαράς Κ. Θ.**, (1996), *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος*, ΜΙΕΤ, Αθήνα.
- Δημαράς Κ.Θ.**, (1985), *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Από τις πρώτες ρίζες ως την εποχή μας*, «Ίκαρος», Αθήνα
- Διακογιάννης Π.**, (χ.χ), *Η παιδεία στη Σάμο. Από την Τουρκοκρατία μέχρι σήμερα*, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήνα.
- Διαμαντόπουλος Α. Θ.**, (1878), *Περί παιδαγωγίας*, Αττικόν Ημερολόγιον, τχ, 12/ 1878.
- Διαμαντούρος Ι.**, (1983), «*Ελληνισμός και Ελληνικότητα*», στο *Ελληνισμός Ελληνικότητα Ιδεολογικοί και Βιωματικοί άξονες της Νεοελληνικής Κοινωνίας*, επιμ. Δ. Γ. Τσαούσης, Εστία, Αθήνα.
- Διαμαντούρος Ν.**, (1984), *Η εγκαθίδρυση του κοινοβουλευτισμού στην Ελλάδα και η λειτουργία του κατά τον 19ο αιώνα*, στο Δ. Γ. Τσαούση, *Όψεις της ελληνικής κοινωνίας του 19ου αιώνα*, εκδ. «Εστία» Ι. Δ. Κολλάρου, Αθήνα.
- Διαμαντούρος Ν.**, (2002), *Οι απαρχές της συγκρότησης σύγχρονου κράτους στην Ελλάδα, 1821-1828*, μετάφρ. Κουρεμένος Κ., εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα.
- Δούκα-Καραγιαννοπούλου Ελισ.**, (1967), *Ελληνίδες παιδαγωγοί*, λήμμα στη (Μ.Π.Ε.) Μεγάλη Παιδαγωγική εγκυκλοπαίδεια, εκδ. Ελληνικά Γράμματα-herder, τόμος 2^{ος}.
- Δραγούμης Ν.**, (1973), *Ιστορικοί αναμνήσεις*, επιμ. Α. Αγγέλου, Ερμής, Αθήνα.
- Δρακάκη Π.**, (1981), **Χατζηκωνσταντίνου Φ.**, *Παιδικοί σταθμοί και νηπιαγωγεία*. Αθήνα, Δίπτυχο.
- Εγκύκλιος** του υπουργού Σ. Βλάχου, αρ. 4077 «*Περί αποχωρίσεως των αρρένων από τα κοράσια εις τα δημοτικά σχολεία*»,
- Εγχειρίδιον** διδασκαλίας προς χρήσιν των *Νηπιακών Σχολείων* (εις τμήματα δύο). Όπως διδάσκηται εν τοις σχολείοις των κ.κ. Χίλλ, εν Αθήναις, 1859.
- Εγχειρίδιον** εις χρήσιν των *Νηπιακών σχολείων*, εν Σμύρνη εκ της τυπογραφίας Γ. Γριφίτου, 1841.
- Εγχειρίδιον** περί *Δημοτικής Εκπαιδεύσεως ή Οδηγός* περί μεθόδων διδακτικών, συνδιδακτικής και μικτής, και περί *Νηπιακών σχολείων*, υπό **Ι. Π. Κοκκώνη**, Μέρος Πρώτον: *Εν ω και περί του νυν οργανισμού των εν Γαλλία και Αγγλία Δημοτικών σχολείων Μέρος δεύτερον: Περί Παιδαγωγίας και Νηπιακών σχολείων*, εν Αθήναις 1863.

- Έκδοσις Παιδαγωγικών Ακαδημιών**, (1969), *Ο Παιδαγωγός, Διασχολική έκδοσις Παιδαγωγικών Ακαδημιών*, το κεφάλαιο *Σχολή Νηπιαγωγών Καλλιθέας* (60-73), Λευκωσία, Κύπρος.
- Εκθέσεις των κατά το 1883 προς επιθεώρησιν των Δημοτικών σχολείων αποσταλέντων εκτάκτων επιθεωρητών**, Αθήναι 1885.
- Ενεπεκίδης Π.**, (1994), *Η Ελλάδα, τα νησιά και η Μικρά Ασία του Καρόλου Κρουμπάχερ*, Ωκεανίδα, Αθήνα.
- Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά** (1966), *Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση. Συζητήσεις, Κρίσεις, απόψεις 1955-1965*.
- Ένωσις Ελληνίδων**, *Λογοδοσία του Εκπαιδευτικού Τμήματος 1901 και 1902*, Εν Αθήναις, εκ του Τυπογραφείου Παρασκευά Λεώνη, 1903.
- Εξαρχόπουλος Ν.**, (1957), *Προς αναμόρφωσιν της Ελληνικής Εκπαιδύσεως*. Μελέτη ανακοινωθείσα εις την Ακαδημίαν Αθηνών τη 14 Απριλίου 1945 και υιοθετείσα υπ' αυτής, Γραφείον Δημοσιευμάτων της Ακαδημίας Αθηνών, εν Αθήναις.
- Εστία**, (1885), τόμος 20^{ος}, Αθήνησι, τυπ. Ανέστη Κωνσταντινίδη, και τόμος 26^{ος}/1888.
- Ευαγγελίδης Γρ.**, (1973), *Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας, τ. Α'-Β'*, Αθήναι 1936 (απαραίτητο συμπλήρωμα: Κ.Θ. Λάμπας, Ευρετήριο, Αθήναι).
- Ευαγγελόπουλος Σπ.**, (1998), *Ελληνική Εκπαίδευση, τ. Ι*, Ελληνικά γράμματα, Αθήνα,.
- Ευριδίκη**, *το Δίκτυο Πληροφόρησης για την Εκπαίδευση στην Ευρωπαϊκή Ένωση (1994), Προσχολική και πρωτοβάθμια εκπαίδευση στην Ευρωπαϊκή Ένωση*.
- Εφημερίδα Σάμος**, φ. 1279/1888.
- Εφημερίς της Κυβερνήσεως (ΕτΚ)**, αρ. 36, 1834.
- Εφημερίς των Κυριών**, Αριθ. 443/12 Μαΐου 1896, σελ. 3
- Εφημερίς των Κυριών**, Αριθ. 444/19 Μαΐου 1896, σελ. 5.
- Εφημερίς των Κυριών**, Αριθ. 451/7 Ιουλίου 1896, (Α'), σελ. 4.
- Εφημερίς των Κυριών**, Αριθ. 452/14 Ιουλίου 1896, (Β'), σελ. 4-5.
- Εφημερίς των Κυριών**, Αριθ. 453/21 Ιουλίου 1896, (Γ'), σελ. 4-5.
- Εφημερίς των Κυριών**, Αριθ. 461/20 Οκτωβρίου 1896, σελ. 4.
- Εφημερίς των Κυριών**, Αριθ. 462/27 Οκτωβρίου 1896, σελ. 4-5.
- Εφημερίς των Κυριών**, Αριθ. 463/3 Νοεμβρίου 1896, σελ. 3-4.
- Εφημερίς των Κυριών**, Αριθ. 467/1 Δεκεμβρίου 1896, σελ. 6-7.
- Εφημερίς των Κυριών**, Αριθ. 474/26 Ιανουαρίου 1897, σελ. 6-7.
- Εφημερίς των Κυριών**, Αριθ. 475/3 Φεβρουαρίου 1897, σελ. 7-8.
- Ζάιντλ Β.**, *Βαυαροί στην Ελλάδα*, Ευρωεκδοτική, Αθήνα 1981.

- Ζακυνθινός Δ. Α.**, (1965), *Η πολιτική ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος*, εν Αθήναις.
- Ζαμπέλιος, Σ.** (1852), *Άσματα Δημοτικά της Ελλάδος. Εκδοθέντα μετά μελέτης Ιστορικής Περί Μεσαιωνικού Ελληνισμού*, Τυπογραφείον Ερμής Α. Τερζάκη και Θ. Ρωμαίου, Κέρκυρα.
- Ζαμπέτα, Ε.**, (1998), *Αγωγή και εκπαίδευση της πρώιμης παιδικής ηλικίας στην Ευρώπη*, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα.
- Ζιώγου-Καραστεργίου Σιδ.**, (1986), *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, 2, Αθήνα.
- Ζομπανάκης Γ.** (1956), *Η εν Ελλάδι κατάσταση από απόψεως...ό.π. σελ. 52.*
- Ζωντανός Π.**, (1836), *Περί ανατροφής των κορασιών και της δημοσίου εκπαιδεύσεως των αρρένων*, Ερμούπολη.
- Ηλιού Φ.**, (1983), *Άπαντα Δ. Γληνού, τόμος Β΄*, (εκδοτική Φροντίδα, εισαγωγή, σημειώσεις), εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα,
- Ηλιού, Μ.**, (1986), *"Προσχολική αγωγή και κατάρτιση νηπιαγωγών"*, στο Μ. Ηλιού (επιμέλεια) Παιδαγωγικό Συμπόσιο Προσχολική Αγωγή και κατάρτιση νηπιαγωγών, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος, 23-24 Σεπτεμβρίου 1985, Αθήνα 1986.
- Ηλιού, Μ.**, (1991), *Βήματα εμπρός, βήματα πίσω*, εκδ. Πορεία, Αθήνα.
- Θαβώρη, Α. Ι.**, (1983), *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας*, [χ.ε.], Ιωάννινα.
- Θεοτόκης Γ.Ν.**, (1889), *«Αιτιολογική έκθεσις επί του νομοσχεδίου περί της ιδρύσεως διδασκαλείου των θηλέων»*. *Εκπαιδευτικά Νομοσχέδια υποβληθέντα εις την Βουλήν των Ελλήνων τη 4 Δεκεμβρίου 1889*, Αθήνα.
- Ιατρίδης Γ.**, (1939), *Ιστορία της Παιδαγωγικής*, Αθήνα.
- Ιμβριώτη Ρ.**, *Παιδεία και Κοινωνία (Ελληνικά Εκπαιδευτικά προβλήματα)*, Σύγχρονη εποχή, Αθήνα, 1983.
- Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, ΙΣΤ΄**, Εκδοτική Αθηνών, 2000.
- Ιστορικό Αρχείο Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.**
- Ιωάννου Γ. Αλεξίου**, (1961), *Αστέρες Πολύφωτοι*, Έκδ. Αδελφότητος θεολόγων «Η Ζωή», Αθήναι.
- Καλαφάτη Ελ.**, (1988), *Τα σχολικά κτίρια της Πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης (1821-1929). Από τις προδιαγραφές στον προγραμματισμό*, Εκδ. ΙΑΕΝ – Γεν. Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα.
- Καλλιγά Ε.**, (1990), *Η πρόνοια για το παιδί στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Ίδρυμα ερευνών για το παιδί-Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα.

- Κανάκης Ι.Ν.**, (1995), *Η εσωτερική οργάνωση και λειτουργία του νεοελληνικού δημοτικού σχολείου*, Γρηγόρης, Αθήνα.
- Κανονισμός του εν Αθήναις Ελληνικού Κορασιών Εκπαιδευτηρίου** (Σχολής Σουρμελή), εν Αθήναις 1856.
- Καντζίδης Δ. Σ.**, (2002), *Ο Ιων Ιωαννίδης και η συμβολή του στη μεταρρύθμιση της φυσικής αγωγής*, Διδακτορική Διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, ΤΕΦΑΑ, Θεσσαλονίκη.
- Καρανικόλας Α.Σ.**, (1983), *Το πρώτον ελληνικόν εκπαιδευτικόν συνέδριον και η σημασία του*, στο: *Μνήμη Ευάγγελου Παπανούτσου*, Gutenberg, Αθήνα.
- Καραφύλλης Αθ.**, (2002), *Νεοελληνική Εκπαίδευση: Δύο αιώνες μεταρρυθμιστικών προσπαθειών*, Κριτική, Αθήνα.
- Καρδαμίτση-Αδάμη Μ.**, (1984), *Τα πρώτα Ελληνικά Νηπιαγωγεία*, Τεχνικά Χρονικά, τόμος 4, τχ. 3/1984, σελ. 175-208.
- Καταρτζής Δ.**, (1970), *Τα ευρισκόμενα*, (εκδ. Κ.Θ. Δημαράς), Ερμής, Αθήνα.
- Καταστατικόν και Γενικός Διοργανισμός του Νηπιακού Επιμελητηρίου Μελά**, Εν Αθήναις εκ του τυπογραφείου των καταστημάτων Σπυρίδωνος Κουσουλίνου, 1895.
- Κάτσικας Χ., Θεριανός Κ.**, (2004), *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης, Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους μέχρι το 2004*, Σαββάλας, Αθήνα..
- Κεχαγιά Κ. Α.**, (1880), *Παιδαγωγικά μελέται ήτοι Λόγοι εκφωνηθέντες εν τω Ζαπείω*, Κωνσταντινούπολις.
- Κεχαγιά Καλ.**, (1880), «*Εγκόλπιον παιδαγωγικόν ή συμβουλαί τινές προς τας αποφοιτώσας Ζαπίδας*», *Παιδαγωγικά μελέται ήτοι λόγοι εκφωνηθέντες εν τω Ζαπείω κατά την διανομήν των βραβείων*, Κωνσταντινούπολη.
- Κιτρομηλίδη Π.**, (1980), *Ιώσηπος Μοισιόδαξ. Οι συντεταγμένες της βαλκανικής σκέψης τον 18ο αιώνα*, ΜΙΚΤ, Αθήνα.
- Κιτρομηλίδης Π.**, (1990), *Η Γαλλική Επανάσταση και η Νοτιοανατολική Ευρώπη*, Διάττων, Αθήνα.
- Κιτρομηλίδης Π.**, (1983), «*Το ελληνικό κράτος ως εθνικό κέντρο*» στο *Ελληνισμός και Ελληνικότητα Ιδεολογικοί και Βιοματικοί άξονες της Νεοελληνικής Κοινωνίας του 19ου αιώνα* επιμ. Δ. Γ. Τσαούσης, Εστία, Αθήνα.
- Κιτρομηλίδης Π.**, (1996), *Νεοελληνικός Διαφωτισμός, Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, εκδ., Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, μτφρ., Νικολούδη Στ., Αθήνα.
- Κιτρομηλίδης Π.**, (1997), «*Νοερές κοινότητες και απαρχές του εθνικού ζητήματος στα Βαλκάνια*» στο *Εθνική Ταυτότητα και Εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα*, ΜΙΕΤ, Α-

θήνα.

- Κιτρομηλίδης, Π.** (1984), *«Ιδεολογικά ρεύματα και πολιτικά αιτήματα: Προοπτικές από τον ελληνικό 19ο αιώνα»* στο συλλ. έργο *Όψεις της ελληνικής κοινωνίας του 19ου αιώνα*, επιμ. Δ. Γ., Τσαούσης, Εστία, Αθήνα.
- Κιτσαράς, Γ. Δ.**, (1998), *Προγράμματα προσχολικής αγωγής- διαχρονική και συγχρονική διερεύνηση (Συγκριτική Ανάλυση)*, Ρέθυμνο.
- Κιτσαράς, Γ.**, (1988), *Εισαγωγή στην Προσχολική Παιδαγωγική*, Αθήνα.
- Κόκκοτας Π.**, (1978), *Ο ρόλος της παιδείας στην οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδος*, Τούντας, Αθήνα.
- Κομένιος Άμ.**, (1912), *Μεγάλη Διδακτική*, μετ. Δημητρίου Ίωαννίδου-Όλυμπίου, εκδ. Ν. Μαντζαβελάκη, Αθήναι.
- Κονδύλη Μ.**, (1997), *«Προβλήματα της γλωσσικής διδασκαλίας στο Νηπιαγωγείο: Οι περιορισμοί του αναλυτικού προγράμματος»*, στο Χρυσοφίδης, Κ. Καλδρυμίδου Μ., (επιμέλεια), *Αναλυτικά Προγράμματα Προσχολικής Αγωγής, Πρακτικά 1ου Συνεδρίου Προσχολικής Αγωγής*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα, τόμος Β΄.
- Κονδύλης Π.**, (1993), *Ο ευρωπαϊκός Διαφωτισμός, τ. β΄*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα.
- Κονιδάρης Γ.**, (1970), *Εκκλησιαστική Ιστορία της Ελλάδος, χ.έ.*, Εν Αθήναις.
- Κοντιάδη Ελ. Ι.**, (1978), *«Γερμανικές επιδράσεις στην ελληνική παιδεία. Ένα κεφάλαιο: Κωνσταντίνος Ασώπιος»*, π. Εραμιστής, τόμ. 15, 1978-1979.
- Κοντογιάννης Π. Μ.**, (1919), *Η ελληνικότητα των νομών Προύσσης και Σμύρνης*, εκδ. Ν. Σιδέρη, εν Αθήναις.
- Κοντογιώργης Γ. Δ.**, (1977), *Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, εκδ. Εξάντας.
- Κοραής Α.**, (1986), *Προλεγόμενα στους Αρχαίους Έλληνες Συγγραφείς*, τόμ. Α΄ (πρόλογος Κ. Θ. Δημαρά), Β΄ (πρόλογος Εμμ. Ν. Φραγκίσκος), Γ΄ (πρόλογος Λουκία Δρούλια) Δ΄, ΜΙΕΤ, Αθήνα.
- Κορδάτος Γ.**, (1973), *Ιστορία του γλωσσικού μας ζητήματος*, 5η εκδ., Μπουκουμάνη, Αθήνα.
- Κοσμά Αικ.**, (1969), *Καθολική οπτικοακουστική μέθοδος ξένων γλωσσών εις τα Δημοτικά σχολεία*, Θεσσαλονίκη.
- Κοσμά Αικ.**, (1971), *Προσαρμογή του νηπίου στο Νηπιαγωγείο*, Θεσσαλονίκη.
- Κοσμά Αικ.**, (1975), *Ιστορία Προσχολικής Αγωγής*, Θεσσαλονίκη.
- Κούκκου Ε.**, (1972), *Ο Καποδίστριας και ή Παιδεία (1827-1832). Β' Τα Εκπαιδευτικά Ι-δρύματα της Αιγίνης*, Αθήναι.

- Κουρνιας Κ. Ι.**, (1973), *Αι εκπαιδευτικά Μεταρρυθμίσεις*, Αθήναι.
- Κουρτιδης Α. Π.**, (1887), «*Ελληνικόν Παρθεναγωγείον Αικατερίνης Λασκαρίδου*», περ. Εστία, τ. ΚΔ', αρ. 606, 9 Αυγούστου 1887.
- Κουρτιδης, (Α.Π. 1887)**, *Ελληνικόν Παρθεναγωγείον Αικατερίνης Λασκαρίδου*, στο **Ελ. Φουρναράκη**, (1887), *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών. Ελληνικοί προβληματισμοί, (1830-1910)*,. Ένα Ανθολόγιο, ΙΑΕΝ-ΓΓΝΓ, Αθήνα.
- Κυπριανός Π.**, (2002), «*Αντιλήψεις για το Ρόλο του Κράτους στην Εκπαίδευση στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*», στο Σ. Μπουζάκης (επιμέλεια), *Επίκαιρα Θέματα Ιστορίας της Εκπαίδευσης. Πρακτικά* του 1ου Επιστημονικού Συνεδρίου Ιστορίας της Εκπαίδευσης, εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα, 105-119.
- Κυπριανός Π.**, (2004), *Συγκριτική ιστορία της ελληνικής εκπαίδευσης*, εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα.
- Κυπριανός Π.-Χουμεριανός Μ.** (2003). «*Γεωργική εκπαίδευση και εκσυγχρονισμός του αγροτικού χώρου στην Ελλάδα, 1895-1914*», Ίστωρ, τχ. 13, Μάρτιος, σ. 69-96.
- Κυριαζή Ν.**, *Η Κοινωνιολογική Έρευνα Κριτική επισκόπηση των μεθόδων και των τεχνικών*, Ελληνικές επιστημονικές εκδόσεις, Αθήνα 1998.
- Κυριαζοπούλου-Βαληνάκη** (1977), *Νηπιαγωγική, τόμος 1 και 2* εκδόσεις Αδελφοί Βλάσση, Αθήνα.
- Κυριαζοπούλου-Βαληνάκη Τότα**, (1957), *Μια μορφή της Ελληνικής Παιδείας. Ένας εορτασμός και μια ομιλία*, Σχολείο και Ζωή, τχ. 7-8/1957, σελ. 360.
- Κωσταδήμα Γερ**, (1978), *Θεωρητική και πρακτική Νηπιαγωγική, (Προσχολική Αγωγή)*, Αυτοέκδοση, Ιωάννινα,
- Κωφός Ευ.**, (1981), *Ο ελληνισμός στην περίοδο 1869-1881, Από το τέλος της κρητικής επανάστασεως στην προσάρτηση της Θεσσαλίας*, ανάτυπο από τον ΙΓ' τόμο της Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους της Εκδοτικής Αθηνών, Εκδοτική Αθηνών.
- Λαμπράκη-Αλ. Γ. Δ. Παγανός**, (1994), *Ο Εκπαιδευτικός Δημοτικισμός και ο Κωστής Παλαμάς*, Πατάκη, Αθήνα.
- Λαμπράκη-Παγανού Α.**, (1997), «*Ο Εκπαιδευτικός Δημοτικισμός και οι μεταρρυθμίσεις του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος*», π. Φιλολογος, τόμ. ΚΑ', τχ. 90, Χειμώνας 1997.
- Λαμπράκη-Παγανού Αλ.**, (1986), *Η εκπαίδευση των Ελληνίδων κατά την οθωνική περίοδο, Ιστορική παιδαγωγική έρευνα*, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Παιδαγωγικός Τομέας, Αθήνα (ανέκδοτη διδακτορική διατριβή).

- Λασκαρίδου Αικ.**, (1880), Δελτίον της Εστίας, τόμος 10^{ος}, Αριθ. 207, 14 Δεκεμβρίου 1880, Αθήνησι, σελ. 2.
- Λασκαρίδου Αικ.**, (1880), *Περί Φροβελιανών νηπιακών κήπων*, Δελτίον της Εστίας, τόμος 10^{ος}, Αριθ. 207, 14 Δεκεμβρίου 1880, Αθήνησι, σελ. 2.
- Λασκαρίδου Αικ.**, (1880), *Περί Φροβελιανών νηπιακών κήπων*, Παρνασσός, τόμος Δ΄, 1880, σελ. 949.
- Λασκαρίδου Αικ.**, (1884), *Περί του Φροβελιανού συστήματος*, Παρνασσός, Τόμος Η΄, σελ. 812-834 και τόμος Θ΄(1885), σελ. 51-64, 113-124, 214-227 και 301-322, Έν Αθήναις.
- Λασκαρίδου Αικ.**, (1885), *Βιογραφικά σημειώσεις*, 25 Αυγούστου 1885.
- Λασκαρίδου Αικ.**, (1885), *Ολίγα τινά περί του Φρειδερίκου Φροέμπελ κατά την εορτήν της εκατονταετηρίδος των γενεθλίων αυτού (9/21 Απριλίου 1882)*.
- Λασκαρίδου Αικ.**, (1885), *Πραγματεία περί του Φροβελιανού συστήματος*, Εκ του τυπογραφείου Θρ. Παπαλεξανδρή και Αλ. Παπαγεωργίου. Αθήνησιν
- Λασκαρίδου Αικ.**, (1885), *Το Φροβελιανόν σύστημα εν Ελλάδι*, Εστία, τόμος 20^{ος} Ιούλιος–Δεκέμβριος 1885, Αθήνησι, τυπογραφείο Ανέστη Κωνσταντινίδου, σελ. 608.
- Λασκαρίδου Αικατ.**, (χ.χ.), *Ημερολόγιο μελέτης και δραστηριοτήτων 1863-1879*.
- Λασκαρίδου Ειρ.**, (1933), *Πώς να μορφώσωμεν ανθρώπους επί τη βάσει των έργων Αικατερίνης Λασκαρίδου*, μετά προλόγου υπό Νικ. Εξαρχόπουλου, εν Αθήναις, τυπογραφείον Εστία,
- Λασκαρίδου Ειρ.**, (χ.χ.), *Συνομωτάτη Βιογραφία της εξεχούσης Ελληνίδος και μεγάλης Παιδαγωγού Αικατερίνης Λασκαρίδου 1842-1916*.
- Λασκαρίδου, Αικ.** (1902), «*Νηπιακοί κήποι και λαϊκά νηπιαγωγεία*», στο Γ. Μπουκουβάλας (υπό την διεύθυνσιν) Επετηρίς της δημοτικής εκπαιδεύσεως, έτος Α΄1901-1902, Εν Αθήναις εκ του τυπογραφείου των καταστημάτων «Ανέστη Κωνσταντινίδου».
- Λέφας Χ.**, (1942), *Ιστορία της Εκπαιδεύσεως*, Οργανισμός Εκδόσεως Σχολικών Βιβλίων, Αθήνα.
- Λογοδοσία Εκπαιδευτικού Τμήματος** από 1 Ιανουαρίου μέχρι 31 Δεκεμβρίου 1899.
- Λογοδοσία Εκπαιδευτικού Τμήματος** από 1 Ιανουαρίου μέχρι 31 Δεκεμβρίου 1900.
- Λογοδοσία της Ενώσεως των Ελληνίδων έτος 1898**, στο **Λογοδοσία της Ενώσεως των Ελληνίδων** κατά το Α΄ αυτής έτος ...ό.π, σελ. 225.
- Λογοδοσία της Ενώσεως των Ελληνίδων** κατά το Α΄ αυτής έτος, συνταχθείσα υπό Καλλιρρόης Παρρέν, Γεν. Γραμματέως της Ενώσεως των Ελληνίδων, έτος 1897, Εν Αθήναις εκ του τυπογραφείου Παρασκευά Λεώνη, 1898.

- Λογοδοσία** του Εκπαιδευτικού Τμήματος της Ενώσεως των Ελληνίδων από του σχολικού έτους 1902-1903 μέχρι τέλους του σχολικού έτους 1909-1910, εν Αθήναις, τύποις Π.Δ. Σακελαρίου, 1910.
- Μανιτάκης Α.**, (2000), *Οι Σχέσεις της Εκκλησίας με το Κράτος-Έθνος. Στη σκιά των ταυτοτήτων*, Νεφέλη, Αθήνα.
- Μανσόλας Α.**, (1867), *Πολιτογραφικαί Πληροφορίαι περί Ελλάδος*, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Εν Αθήναις, σ. 7-16.
- Μαντζανάς Π.**, (1993), *Πεσταλότσι*. Αθήνα, Γρηγόρης.
- Μάουρερ Γκ.**, (1976) *Ο Ελληνικός Λαός*, Τολίδης, Αθήνα.
- Μαραγκουδάκη, Γ.**, (1981), *Σύγχρονη Διδακτική, θεωρία και πράξη*, Νικόδημος, Αθήνα,.
- Μαυρογιώργος, Γ.**, (1983), «*Η ίδρυση των παιδαγωγικών τμημάτων και η επιμόρφωση των δασκάλων και νηπιαγωγών*», στο 1ο Πανελλήνιο Εκπαιδευτικό Συνέδριο Διδακτικής Ομοσπονδίας Ελλάδας (Δ.Ο.Ε.), Πολυτεχνειούπολη Ζωγράφου.
- Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια** Δρανδάκη, τόμος 15^{ος}, εκδ. πυρσός, Αθήναι, σελ. 820.
- Μεγάλη Παιδαγωγική Εγκυκλοπαίδεια**, (Μ.Π.Ε.), τόμος 2^{ος}, σελ. 462-463.
- Μελανίτη Ν.**, (1957), *Η μάθησις*, εκδ. Σιδέρη, Αθήναι,.
- Μελάς Α.**, (1871), *Παιδαγωγικόν Εγχειρίδιον προς χρήσιν των παιδαγωγούντων*, Εν Αθήναις, τυπογραφείον Σ.Κ. Βλαστού.
- Μιχαήλ Δ.**, (χ.χ), *Έθνος Εθνικισμός και Εθνική Συνείδηση Μια ανθρωπολογική προσέγγιση*, Λεβιάθαν, Αθήνα.
- Μπακαλάκη Α., Ελεγκίτου Ε.**, (1987), *Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου» και τα γυναικεία καθήκοντα. Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους έως την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929*, ΙΑΕΝ-ΓΓΝΓ, Αθήνα.
- Μπάκας Θ.**, (2010), *Η εκπαιδευτική κατάσταση στην περιοχή της Πρέβεζας κατά τα τέλη του 19^{ου} αιώνα*, στα Πρακτικά του 2^{ου} Διεθνούς Συμποσίου για την Ιστορία και τον Πολιτισμό της Πρέβεζας (16-20 Σεπτεμβρίου 2009), Πρέβεζα, σελ. 123.
- Μπαμπούνης Χ.**, (1997), *Η εκπαίδευση κατά την Καποδιστριακή περίοδο*, Σύλλογος προς διάδοσιν ωφελίμων βιβλίων, Αθήνα.
- Μπελιά Ε. Δ.**, (1995) *Εκπαίδευση και αλυτρωτική πολιτική. Η περίπτωση της Θράκης 1856-1912*, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη.
- Μπελιά Ε.**, (1970), *Η εκπαίδευσις εις την Λακωνίαν και την Μεσσηνίαν κατά την καποδιστριακήν περίοδον (1828-1832)*, εκδ. Χ. Παπούλια, εν Αθήναις.
- Μπουζάκη Σ.-Τζήκα Χρ.**, (1996), *Η κατάρτιση των δασκάλων-διδασκαλισσών και των*

- νηπιαγωγών στην Ελλάδα, τόμ. Α', η περίοδος των διδασκαλείων 1834-1933, εκδ. Gutenberg, Αθήνα.
- Μπουζάκης Σ.**, (1986), *Νεοελληνική Εκπαίδευση (1821-1985)*, Gutenberg, Αθήνα.
- Μπουζάκης Σ.**, (2002), *Εκπαιδευτικές Μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα, Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια Γενική και Τεχνικοεπαγγελματική Εκπαίδευση, τ. Α', Β'* Gutenberg, Αθήνα.
- Μπουζάκης Σ., Μπάκας Νικ.**, (1993), *Ο θεσμός του Νηπιαγωγείου στις μεταρρυθμιστικές προσπάθειες στη χώρα μας από την απελευθέρωση μέχρι σήμερα*, Gutenberg, Αθήνα.
- Μπουντώνα Ευθ. Γ.**, (1908), *Ιερά Μητρόπολις Θεσσαλονίκης. Επιθεώρησις των ελληνικών σχολείων. Σχολικά προγράμματα και Διδακτικά οδηγία. α' το Νηπιαγωγείον των ξενόφωνων ελληνικών κοινοτήτων, εν Αθήναις.*
- Μωραΐτης Δημ.**, (1953), *Ιστορία της Παιδαγωγικής*, 3η εκδ., Αθήνα.
- Ναυρίδης Κ.-Ν. Χρηστάκης**, (1997), *Ταυτότητες Ψυχοκοινωνική συγκρότηση*, Καστανιώτη, Αθήνα.
- Νόμοι** (1919), *περί εκπαίδευσως, κωδικοποιηθέντες δια των από 17 και 24 Ιουνίου 1919 Β. Διαταγμάτων δημοσιευθέντων εις το υπ' αριθ. 190 της 28 Αυγούστου 1919 φύλλον της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως, Εν Αθήναις Τύποις Μιχαήλ Μαντζεβελάκη.*
- Νόμος ΑΣΞΓ'**, 26.7.1885, *περί καταργήσεως των διδάκτρων εν τοις δημοτικοίς σχολείοις κλπ.*
- Νόμος ΒΤΜΘ του 1815**
- Νομοσχέδια Θεοτόκη**, 4 Δεκεμβρίου 1889, Παράρτημα Εφημερίδος των Συζητήσεων της Βουλής, περ. ΙΑ' συν Δ'.
- Νούτσος Μ.**, (1986), «*Οι παρομοιώσεις για το παιδί στη νεοελληνική παιδαγωγική*», στο *Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, ΙΑΕΝ-ΓΓΝΓ, Αθήνα, τόμος Β', σ. 449-456.
- Νταλάκας Θ.**, (1982), *Εισαγωγή στην κοινωνιολογία- Θέματα κοινωνιολογίας της Παιδείας*, Ιωάννινα,.
- Ξανθόπουλος Κ. Σ.**, (1861), *Περί κήπων των παιδων, Φιλίστωρ*, τόμ. Β'. Εν Αθήναις, τχ. 4, 31-8-.
- Ξανθόπουλος Κ.**, (1880), *Συνοπτική έκθεσις της πνευματικής αναπτύξεως των νεωτέρων Ελλήνων από της αναγεννήσεως αυτών μέχρι τούδε, τύποις Βουτυρά και Σίας, Εν Κωνσταντινουπόλει.*

- Ξενόπουλου Γρ.**, (1900), *Γυναικεία πορτραίτα. Αικ. Λασκαρίδου, Το Περιοδικόν μας*, τεύχος 7, τόμος Α, 1 Ιουνίου 1900, Πειραιεύς, σελ. 237.
- Ξηραδάκη Κ.**, (1973), *Από τα αρχεία του Ελεγκτικού Συνεδρίου: Παρθεναγωγεία και δασκάλες του υπόδουλου ελληνισμού*, Αθήνα.
- Ξηροπαΐδης Γ.**, (1997), «Κατανόηση, αφήγηση και αναπαράσταση. Η Κυριαρχία της Μεθόδου στις Θεωρίες του Κειμένου και της Ιστορίας», π. *Μνήμων*, τόμ. 19, Αθήνα 1997.
- Ξηροτύρης Ηλ.**, (χ.χ.) *Το σύγχρονο νηπιαγωγείο και η ιστορία του*, εκδ. Ατλαντίς.
- Ο Αττικός**, (1916), *Η ευποιία εν τη συγχρόνω Ελλάδι. Το έργον της Αικατερίνης Λασκαρίδου*, *Ατλαντίς*, τχ. 10/1916, σελ. 22.
- Ορφανός Β.**, (1985), *Στοιχεία για τη διάδοση του συστήματος Froebel στα ελληνικά νηπιαγωγεία κατά το 19ο αιώνα*. Περιοδικό *Συνάντηση*. Τεύχος 6, 1985, σελ. 68-78,
- Παγκάκη Γ. Α.**, (1993), *Νεοελληνική Εκπαιδευτική Πολιτική*, τ. 1, Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή.
- Παιδαγωγική Ψυχολογική Εγκυκλοπαίδεια-Λεξικό, Ελληνικά Γράμματα.**
- Παιδαγωγική**, (1989), *Ερμής ο Λόγιος*, τόμ. ΣΤ' (1816), σσ. 3-4 (φωτ. ανατ. ΕΛΙΑ, Αθήνα).
- Παλυβός Δημ.**, (1980), *Εκπαίδευση και αγωγή στην προσχολική ηλικία*, Αθήνα.
- Παναγιωτοπούλου-Παπαβασιλείου Β.**, (1973), *Θέματα προσχολικής αγωγής*, εκδ. Ωμέγα, Θεσσαλονίκη.
- Πανταζής Σπ.**, (1991), *Προβλήματα στη μετάβαση του παιδιού από το Νηπιαγωγείο στο σχολείο*, *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, τχ. 58/1991, σελ.47-48.
- Πανταζής Σπ., Σακελαρίου Μ.**, (2005), *Η Προσχολική Παιδαγωγική. Προβληματισμοί-προτάσεις*, Ατραπός, Αθήνα.
- Πανταζής Σπ., Σακελλαρίου Μ.**, (χ.χ.), *Θρησκευτική Αγωγή στην Προσχολική ηλικία*, στο βιβλίο Προσχολική Παιδαγωγική. Προβληματισμοί-προτάσεις, εκδ. Ατραπός, Αθήνα, σελ., 239-248.
- Παπαγεωργίου Β.**, (1932), *Επί μιας εκατονταετηρίδος. Ιω. Καποδίστριας και εκπαιδεύσεις*, στο Επετηρίς Δημοτικής Εκπαιδεύσεως 1932, έτος Α΄, εκδ. οίκος Δημητράκου, Αθήνα.
- Παπαγεωργίου Βασ.**, (1939), *Ο Καποδίστριας εις την εκπαίδευσιν*, Αθήνα.,
- Παπαγεωργίου Στ. Π.**, (1988), *Το ελληνικό κράτος (1821-1909): Οδηγός αρχειακών πηγών της νεοελληνικής ιστορίας*, Παπαζήση, Αθήνα.,
- Παπαδάκη, Α.**, (1992), *Η Αλληλοδιδασκτική μέθοδος διδασκαλίας στην Ελλάδα του 19ου*

αιώνα, Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα.

Παπαδημητρίου, Σ. Ν., (1950), *Η ιστορία του δημοτικού μας σχολείου, μέρος Α' 1834-1895*, Αθήνα, [χ.ε.].

Παπαδόπουλος Γ. Π., (1866), *Δοκίμιον πρακτικών παιδαγωγικών οδηγιών*, Αθήνα

Παπαδόπουλος Γ. Π., (1864), *Περί της εν Ελλάδι Δημοτικής Εκπαιδύσεως*, Πανδώρα, φ. 342/27-5-1864.

Παπαδόπουλος Γ., (1866), *Περί των εν Σύρα σχολείων*, Πανδώρα, 16/1866, σ. 185.

Παπάζογλου Χρ., (επιμέλεια), (2000), *Η Καλλιθέα του χθες και του σήμερα*, έκδοση της εφημερίδας Έρευνα Καλλιθέας, Καλλιθέα, Ιανουάριος 2000, σελ. 80.

Παπακωνσταντίνου Θ. Γ., (1976), *Ελληνική Εκπαίδευση και Παιδεία, Νεοελληνική Παιδεία. Πολιτιστική κληρονομιά και ανανέωσις. Εισαγωγή και εκλογή κειμένων*, χ.έ., Αθήνα.

Παπακωνσταντίνου Θ. Γ., (1985), *Σκοποί και πολιτισμικές επιλογές στη νεοελληνική μέση εκπαίδευση*, Λύχνος, Αθήνα.

Παπακωνσταντίνου Π.- Ανδρέου Απ., (1992), *Τα διδασκαλεία και η ανάπτυξη της παιδαγωγικής σκέψης 1875-1914*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα.

Παπακωνσταντίνου Θ., (επιμ), (1999), *Αι Αθήναι ως εκπαιδευτική πόλις. Από το 19^ο στον 20^ο αιώνα*, εκδ. Δήμος Αθηναίων, Πολιτιστικός Οργανισμός, Αθήνα.

Παπαναστασίου, Α. (1985), *Το παιδαγωγικό έργο του Dr. Onide Decroly και η πειραματική προσαρμογή της μεθόδου του στα πρότυπα δημοτικά σχολεία της Παιδαγωγικής Ακαδημίας Θεσσαλονίκης*, εκδοτικός οίκος Αφων Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη.

Παπανικολάου Κ., *Η συμβολή των Χιλλ στην Ελληνική παιδεία κατά τα πρώτα χρόνια του ελεύθερου βασιλείου (ανέκδοτη μελέτη-βρίσκεται δακτυλογραφημένη στο Αρχείο της Σχολής Χιλλ)*

Παπαντωνίου Ζ., (χ.χ), *Όθων*, Εστία, Αθήνα.

Παπαντωνίου Ν. Σ., (1988), *Οι μορφές ελεύθερου κράτους που οραματίζονταν οι Αγωνιστές του '21*, Νεφέλη, Αθήνα

Παπάς Αθ. Ε., (1990), *Μαθητοκεντρική Διδασκαλία*, Αθήνα, Εκδ. «Βιβλία για Όλους», Αθήνα.

Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα, (1989), τόμ. 35, «*Κορφιοτάκης Νικόλαος*», Πάπυρος, Αθήνα.

Παράρτημα της Εφημερίδος της Βουλής της Α' Συνόδου της ΙΕ' βουλευτικής περιόδου του 1899. *Νομοσχέδια Ευταξία, περί δημοτικής εκπαιδύσεως.*

Παράρτημα της Εφημερίδος των Συζητήσεων της Βουλής, περίοδος ΙΑ', σύνοδος Δ', συνε-

- δρίαση 33/4.12.1889. (Αγόρευση Θεοτόκη)*
- Παράρτημα** της Εφημερίδος των Συζητήσεων της Βουλής, περίοδος ΙΑ', σύνοδος Δ', (Αγορεύσεις παραλειφθείσαι) (Δεκέμβριος 1889)
- Παρρέν Καλ.,** (1916), *Αικατερίνη Λασκαρίδου*, Εφημερίς των Κυριών, Αριθ. Φ. 1082, 1-15 Απριλίου 1916, σελ. 3058.
- Παρρέν Καλ.,** (1916), *Αικατερίνη Λασκαρίδου*, Εφημερίς των Κυριών, αριθ. Φ. 1060, 1-15 Μαρτίου. 1915, σελ. 2699.
- Παρρέν Καλ.,** (1916), Η παρασημοφορία της κ. *Αικατ. Λασκαρίδου*, Εφημερίς των Κυριών, Αριθ. Φ. 1080, 1-15 Μαρτίου 1916, σελ. 3030.
- Παρρέν Καλ.,** (1999), *Η χειραφετημένη*, (1η έκδοση: 1900), Αθήνα
- Πάτσιου Β.,** (1987), *Η διάπλασις των παιδων (1879-1922)*, ΙΑΕΝ-ΓΓΝΓ, Αθήνα.
- Περίληψις των εργασιών του Εκπαιδευτικού Τμήματος των Ελληνίδων κατά την από του 1897 μέχρι του 1907 δεκαετίαν**, Εν Αθήναις 1907, σελ. 1.
- Πετρίδης Π.,** (1986), *Ελληνική πολιτική και κοινωνική Ιστορία 1821-1940*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη.
- Πετρίδης, Δ.,** (1881), *Περί των εν Σύρα σχολείων*, Παρνασσός, Ε/1881.
- Πετρόπουλος Γ.-Α. Κουμαριανού,** (1977), «*Περίοδος βασιλείας του Όθωνος 1833-1862*», ΙΕΕ, Εκδοτική Αθηνών, Αθήναι, τόμ. ΙΓ'.
- Πετρόπουλος Ι.Α.-Κουμαριανού Αικ.,** (1982), *Η θεμελίωση του ελληνικού κράτους, 1833-1843*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα.
- Πλάτωνος, Νόμοι.**
- Πλάτωνος, Πολιτικά.**
- Πολέμη Α. Ι,** (1972), *Άγνωστα μονόφυλλα των εν Σύρω μισιοναρίων και ειδήσεις περί του Φιλελληνικού Παιδαγωγείου*, Ερανιστής, αρ. 55. τχ. 17/1972.
- Πολίτης Α.,** (1993), *Ρομαντικά χρόνια. Ιδεολογίες και Νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880*, Ε.Μ.Ν.Ε.-Μνήμων, Αθήνα.
- Πολίτης, Ν.Γ.,** (1901), *Έλληνες ή Ρωμιοί;*, (εδημοσιεύθη εν τη εφημερίδι Αγώνι), εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου Π.Δ. Σακελλαρίου.
- Πολίτου Ν.,** (1885), *Έκθεσις επιθεωρήσεως των δημοτικών σχολείων της επαρχίας Βόλου*, στο: *Εκθέσεις των κατά το 1883 προς επιθεώρησιν των Δημοτικών σχολείων αποσταλέντων εκτάκτων επιθεωρητών*, Αθήναι.
- Πολυχρονόπουλος Π.,** (2002), *Πρόγραμμα ενεργητικής αγωγής για το νηπιαγωγείο του μέλλοντος*, εκδόσεις Έλλην, Αθήνα.
- Πορίσματα Επιτροπής Παιδείας 1971-1973,** (1973), Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Αθή-

ναι.

Πορίσματα Επιτροπής Παιδείας 24 Ιουνίου 1957-10 Ιανουαρίου 1958, (1958), Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Αθήναι.

Πρακτικά της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας Β' Συνέλευση (7-4-1840).

Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου: Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας της νεότητας, ΙΑ-ΕΝ/ΓΓΝΓ, Αθήνα 1986.

Πρακτικά των συνεδριάσεων του Διοικητικού Συμβουλίου και των συνελεύσεων της εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας του έτους 1840.

Πρώτον Ελληνικόν Εκπαιδευτικόν Συνέδριον, (1904), Τυπογραφείον «Εστία», Εν Αθήναις.

Πυργιωτάκης Ι.Ε.-Παπαδάκης Ν.Ε., (2001), *Σημειώσεις του μαθήματος «Ιστορία Νεοελληνικής Εκπαίδευσης»*, ΠΤΔΕ, πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο.

Πυργιωτάκης, Ι.Ε., (1992), *Η οδύσσεια του διδασκαλικού επαγγέλματος*, εκδ. Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη.

Πυργιωτάκης, Ι.Ε., (1999), *Εισαγωγή στην Παιδαγωγική*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.

Πυργιωτάκης, Ι.Ε., (2001), *Εκπαίδευση και κοινωνία στην Ελλάδα, (οι διαλεκτικές σχέσεις και οι αδιάλλακτες συγκρούσεις)* εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.

Ράπτης Π., *Οι εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις του μεσοπολέμου στην Ελλάδα (1917-1940)*,

Ρήγας Α., (1995), *Σύγχρονα ρεύματα στην επιστήμη της αγωγής, χ.έ.*, Αθήνα.

Ρήγας Αντ. Αθ., (1984), *Παιδαγωγική Επιστήμη, διαχρονική παρουσίαση και κριτική θεώρηση*, Αθήνα,.

Ρήγας, Α.Α., (1990), *Σύγχρονα Εκπαιδευτικά Συστήματα*, τ. 1, Αθήνα.

Ρούσης, Γ., (1984), *Εισαγωγή στη θεωρία της Δημόσιας Διοίκησης*, Gutenberg, Αθήνα.

Σάθας Κ., (1868), *Νεοελληνική Φιλολογία, Βιογραφία των εν τοις γράμμασι διαλαμπάντων Ελλήνων από της καταλύσεως της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας μέχρι της Ελληνικής εθνεγερσίας (1452- 1821)*, Αθήναι.

Σαΐτης Χ. Α., (1994), *Βασικά Θέματα της σχολικής Διοίκησης*, Αθήνα,.

Σαΐτης Χρ., (1989), *Η εξέλιξη της Προσχολικής αγωγής στην Ελλάδα*, Σύγχρονη Εκπαίδευση, τχ. 49/1989, σελ. 72-80

Σακελλαρίου Μ., (2000), *Η Χριστιανική αγωγή στην προσχολική ηλικία*, Θεσσαλονίκη.

Σακκής Δ., Α., (2001), *Νεοσύστατο ελληνικό κράτος, 1833-1848. Οικονομικές, κοινωνικές και πολιτισμικές συνιστώσες της εκπαιδευτικής πραγματικότητας*, τυπωθήτω, Αθήνα, τόμος Α'

- Σβορώνος Ν. Γ.**, (1982), *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, Θεμέλιο, Αθήνα.
- Σβώλος Α.**, (1998), *Τα Ελληνικά Συντάγματα 1822-1986*, εκδόσεις Στοχαστής, Αθήνα.
- Σβώλος, Αλ.**, (1998), *Η συνταγματική ιστορία της Ελλάδος, Τα ελληνικά Συντάγματα 1822-1975/1986*, πρόλογος-εισαγ. Ευ. Βενιζέλος, εκδ. Στοχαστής, γ' έκδοση, Αθήνα.
- Σκοπετέα Ε.**, (1995), *Φάλμεράνερ τεχνάσματα του αντίπαλου δέους*, Θεμέλιο, Αθήνα.
- Σκουρής Β.**, (1988), *Το δίκαιο της Παιδείας*, Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή.
- Σούρλα Ε.**, (1940), *Ο Fröbel και τα νεότερα διδακτικά συστήματα. Εκπαιδευτικά Χρονικά*, έτος Ζ, τεύχος 79, Μάιος.
- Σοφιανός Κ.**, (1988), *Το νομικό καθεστώς της παιδικής ηλικίας και της νεότητας 1833 – 1900, Συναγωγή νόμων, διαταγμάτων, εγκυκλίων, καταστατικών*, ΙΑΕΝ, ΓΓΝΓ τ. Α', Β', Αθήνα.
- Σπαθάκη Α.** (1881), *Περί Νηπιαγωγείων*, Περιοδικό Πλάτων, Ιούλιος και Αύγουστος 1881, τεύχος Θ' και Ι.
- Σπαθάκη Α.** (1881), *Περί Νηπιαγωγείων*, Περιοδικό Πλάτων, Σεπτέμβριος και Οκτώβριος 1881, τεύχος ΙΑ' και ΙΒ'.
- Σπαθάκης Α.**, (1871), *Λόγος εισαγωγικός εις την Παιδαγωγικήν, Εκφωνηθείς τη 16 Σεπτεμβρίου 1871 εν τω Αρσακείω Παρθεναγωγείω κατά την έναρξιν των παιδαγωγικών αυτού μαθημάτων*, Αθήνα.
- Σπαθάκης Α.**, (1874), *Περί, νηπιαγωγείων, Αθήναιον*, τχ. 2/ 1874.
- Σταμέλος, Γ.** (1999), *Τα Πανεπιστημιακά Παιδαγωγικά Τμήματα. Καταβολές παρούσα κατάσταση, προοπτικές*, Gutenberg, Αθήνα.
- Στατιστική της Ελλάδος-πληθυσμός του έτους 1861 (1862)**, Ανατύπωση 1991, Γ. Μπαφούνης προλεγόμενα- επιμέλεια ανατύπωσης, ΕΜΝΕ- Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα.
- Σταυρίδη-Πατρικίου Ρένα**, (1988), *Ο Γ. Σκληρός στην Αίγυπτο. Σοσιαλισμός, Δημοτικισμός και μεταρρύθμιση*, Ιστορική Βιβλιοθήκη Θεμέλιο, Αθήνα,.
- Σταυρίδη-Πατρικίου Ρένα**, (2000), *«Οι προσδοκίες του δημοτικισμού»*, Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του. Πολιτικές επιδιώξεις και κοινωνικές συνθήκες, Αρώνη-Τσίγλη Καίτη-Τρίχα Λύντια (επιμ.), Παπαζήση, Αθήνα,.
- Σταυρίδη-Πατρικίου Ρένα**, (2000), *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, Εστία, Αθήνα,.
- Σταυρίδη-Πατρικίου Ρένα**, (2001), *«Το γλωσσικό ζήτημα»*, *Εγκυκλοπαιδικός Οδηγός για τη γλώσσα*, Α.-Φ. Χρηστίδης-Μ. Θεοδωροπούλου (επιμ.), 1η εκδ , Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, Αθήνα,.

- Στεφανίδης Β. Κ.**, (1970), *Εκκλησιαστική Ιστορία Απ' αρχής μέχρι σήμερα*, «Αστήρ» Αλ. Και Ε. Παπαδημητρίου, Εν Αθήναις.
- Σύγχρονος Εγκυκλοπαίδεια** Ελευθερουδάκη, τόμος 8^{ος}, εκδ. Νίκας & Σια, Αθήνα.
- Συκουτρής Ι.**, (1997), *Επιλογή έργων*, Κάκτος, Αθήνα.
- Σχάμου Γ.**, (1962), *Ιωάννου Χρυσοστόμου, Ομιλίες περί ανατροφής τών τέκνων*, Αθήναι,.
- Σωτηρέλης Γ. Χ.**, (1991), *Σύνταγμα και εκλογές στην Ελλάδα, 1864-1909, Ιδεολογία και πράξη της καθολικής ψηφοφορίας*, εκδ. Θεμέλιο.
- Σωτηρίου Κ.**, (1946), *Η παιδεία μας σήμερα*, Τα Νέα Βιβλία, Αθήνα
- Τερζής Ν.**, (1986), *Η Παιδαγωγική του Αλ. Δελμούζου: Συστηματική εξέταση του έργου και της δράσης του*, Κυριακίδη, Αθήνα,.
- Τζάνη Μ.-Παμουκτσόγλου Τ.**, (1998), *Το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα*, Αθήνα,.
- Τζήκα Χρ.**, (1991), *Ο Ι. Π. Κοκκώνης και ο ρόλος του στη θεμελίωση και τα πρώτα βήματα της δημοτικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη.
- Τζήκας Χ.** (1999), *Ι. Π. Κοκκώνης. Ο Ρόλος του στη Θεμελίωση και τα Πρώτα Βήματα της Δημοτικής Εκπαίδευσης στην Ελλάδα*, Gutenberg, Αθήνα.
- Τζουμελέα Στ., Π. Παναγόπουλου**, (1933), *Η εκπαίδευσή μας στα τελευταία 100 χρόνια*, εκδ. οίκος Δημητράκου, Αθήνα.
- Τοπόλσκι Γ.**, (1983), *Προβλήματα Ιστορίας και Ιστορικής Μεθοδολογίας*, μτφρ. Μ. Μαραγκού, Γ. Μαραγκού, Θεμέλιο, Αθήνα.
- Τριανταφυλλίδη, Μ.**, (1939), *Μνημόσυνα, Ψυχάρης-Πάλλης-Φωτιάδης*, [χ.ε.], Αθήνα.
- Τριλιανός Θ.**, (1998), *Μεθοδολογία της σύγχρονης διδασκαλίας*, τομ. Α..
- Τσαμπή Γ.**, (1966), *Ιστορία της αγωγής*, Θεσσαλονίκη,.
- Τσάτσος Δ.**, (1982), *Συνταγματικό Δίκαιο-Επιτομή*, Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή,.
- Τσιριμώκος Μ.**, (1927), *Ιστορία του Εκπαιδευτικού Ομίλου*,.
- Τσουκαλά Κ.**, (1987), *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα, 1830-1922*, Θεμέλιο, Αθήνα.
- Τσουκαλάς Κ.**, (1993), *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος, Η συγκρότηση του δημοσίου χώρου στην Ελλάδα*, ε' έκδ., Θεμέλιο, Αθήνα.
- Τσουκαλάς, Κ.**, (1992), *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα.
- Τσουκαλάς, Κ.**, (1994), *Ιστορία, μύθοι και χρησιμοί: η αφήγηση της ιστορικής συνέχειας στο: Έθνος -Κράτος-Εθνικισμός*, επιστημονικό συμπόσιο Εταιρίας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 21-24 Ιανουαρίου, [χ.ε.].
- ΥΠΕΠΘ**, (1989), *Αναλυτικό Πρόγραμμα των νηπιαγωγείων (Π.Δ. 486-ΦΕΚ 208/ 26-9-*

1989).

Υπουργείο Παιδείας της Κύπρου: Αναλυτικό Πρόγραμμα των σχολείων στοιχειώδους εκπαίδευσης, Λευκωσία, 1981.

Φαλιάγα-Παπανικολάου, Ελ. (1965), «*Η προσχολική Αγωγή*», δημοσιεύτηκε στο περιοδ. *Έρευνα*, τχ. 99, Μάρτιος 1965, περιέχεται στο Ε.Δ.Α., *Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση, Κρίσεις, απόψεις 1955-1965.*

ΦΕΚ 11, 6/18 Φεβρουαρίου 1834, νόμος περί δημοτικών σχολείων.

ΦΕΚ 156/25.5.1891, Διάταγμα της 28.5.1891, περί αναθέσεως τοις νομάρχοις και επάρχοις του Κράτους της εκδόσεως των ενταλμάτων του μισθού των δημοδιδασκάλων, γραμματοδιδασκάλων κλπ.

ΦΕΚ 16, 24 Απριλίου 1837, διάταγμα 22 Απριλίου 1837, περί συστάσεως του Πανεπιστημίου.

ΦΕΚ 179/8.5.1884, Νόμος ΑΡΠΔ', περί μισθών των δημοδιδασκάλων.

ΦΕΚ 183/5.8.1897, αναφορές Ενταξία για την εκπαίδευση.

ΦΕΚ 19, 19 Δεκεμβρίου 1862, ΨΗΦΙΣΜΑ (Περί εισαγωγής εν μεν τω εθνικό Πανεπιστημίο της οπλασκίας εν δε τοις κατωτέροις εκπαιδευτηρίοις της γυμναστικής)

ΦΕΚ 210/23.5.1884, περί της προθεσμίας της ενάρξεως των εργασιών των επί των διδακτικών βιβλίων επιτροπών.

ΦΕΚ 22/30.5.1859, Νόμος ΦΛΣΤ', περί αυξήσεως της μισθοδοσίας των δημοσίων υπαλλήλων.

ΦΕΚ 243/31.8.1891, Διάταγμα της 25.8.1891, περί εισφοράς των δήμων δια την δημοτικήν εκπαίδευσιν.

ΦΕΚ 252/23.5.1884, παράρτημα, της συνωδά τω άρθρω 5 του ΑΜΒ' Νόμου και τω άρθρω 9 του περί διδακτικών βιβλίων Β.Δ της 4 Σεπτεμβρίου

ΦΕΚ 258/31.7.1892, Νόμος ΒΝΔ', περί μεταβολής διατάξεων τινων του νόμου ΑΧΚΕ', περί τελών χαρτοσήμου.

ΦΕΚ 26/7.3.1896, νόμος ΒΤΞΘ', περί συμπληρώσεως του άρθρου 56 του από 3 Σεπτεμβρίου 1895 νόμου ΒΤΜΘ' περί της στοιχειώδους ή δημοτικής εκπαιδεύσεως.

ΦΕΚ 26/7.3.1896, νόμος ΒΤΞΘ', περί συμπληρώσεως του άρθρου 56 του νόμου ΒΤΜΘ'.

ΦΕΚ 286/18.8.1892, νόμος ΒΠΕ', περί διοργανισμού των σχολείων της στοιχειώδους εκπαιδεύσεως και καταργήσεως του ταμείου της δημοτικής εκπαιδεύσεως.

ΦΕΚ 299/24.5.1884, παράρτημα, της συνωδά τω άρθρω 5 του ΑΜΒ' νόμου και τω άρθρω 9 του περί διδακτικών βιβλίων Β.Δ της 4 Σεπτεμβρίου

ΦΕΚ 329/27.12.1888, Νόμος ΑΧΟΘ', περί πληρωμής των οφειλομένων τω Δημοσίο υπό

των δήμων εκ προκαταβολών μισθών δημοδιδασκάλων.

ΦΕΚ 33/25.7.1856, Νόμος ΤΛΗ', περί προκαταβολών μισθοδοσιών των δημοδιδασκάλων και δημοδιδασκαλισσών.

ΦΕΚ 36/14.10.1850, Διάταγμα της 27 Σεπτεμβρίου 1850 περί της τακτικής πληρωμής εκ μέρους των δημ. Εισπράξεων των τε μισθών των δημοδιδασκάλων και των δαπανών των σχολείων.

ΦΕΚ 37/3.9.1895, νόμος ΒΤΜΘ', Περί της στοιχειώδους ή δημοτικής εκπαίδευσεως.

ΦΕΚ 40/25.8.1856, Διάταγμα της 17 Ιουλίου 1856 περί της από τα δημόσια ταμεία προκαταβολής των μισθών των δημοδιδασκάλων.

ΦΕΚ 45/5.4.1896, νόμος ΒΤΕΖ' περί τροποποιήσεως του περί στοιχειώδους ή δημοτικής εκπαίδευσεως ΒΤΜΘ' νόμου.

ΦΕΚ 46/3.12.1855, διάταγμα περί διαθέσεως των αγοραζομένων ή δωρουμένων διδακτικών βιβλίων.

ΦΕΚ 48/14.9.1856, διάταγμα περί διαγωνίσματος προς συγγραφήν προσφορωτέρων βιβλίων δια τα δημοτικά σχολεία.

ΦΕΚ 61/6.7.1882, νόμος ΑΜΒ' περί των διδακτικών βιβλίων της μέσης και κατωτέρας εκπαίδευσεως.

ΦΕΚ 68/23.5.1896, διάταγμα περί συστάσεως νηπιαγωγείων.

ΦΕΚ 70/21.7.1897, διάταγμα περί εγκρίσεως διδακτικών βιβλίων της στοιχειώδους εκπαίδευσεως.

ΦΕΚ 8/11.1.1888, Νόμος ΑΧΜΑ', περί συστάσεως ταμείου της δημοτικής εκπαίδευσεως.

ΦΕΚ 88/29.3.1891, Νόμος ΑΥΜΑ', περί τροποποιήσεως του από 9 Ιανουαρίου 1888 ΑΧΜΑ' νόμου περί ταμείου της δημοτικής εκπαίδευσεως.

ΦΕΚ της 27.5.1871, νόμος ΥΗ' περί της μη μεταθέσεως καθηγητών και διδασκάλων διαρκούντος του σχολικού έτους.

ΦΕΚ της 28.5.1887, νόμος ΑΦΝΗ' περί πειθαρχικών ποινών, παύσεως και μεταθέσεως των δημοδιδασκάλων αμφοτέρων των φύλων.

Φιλάρετος Γ.Ν., (1903), *Προνομίαι και ατέλειαι Ελλήνων εν Τουρκία*, εκδ. Τυπογραφείον εφημερίδος «Το Κράτος», εν Αθήναις.

Φίλιας Β. Ι., (1996), *Κοινωνία και εξουσία στην Ελλάδα, 1. Η νόθα αστικοποίηση 1800-1864*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα.

Φλουρής, Γ., (1983), *Αναλυτικά προγράμματα για μια νέα εποχή στην εκπαίδευση*, Γρηγόρη, Αθήνα,.

Φουρναράκη Ε., (1987), *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών. Ελληνικοί προβληματισμοί*

- (1830-1910). *Ένα ανθολόγιο*, ΙΑΕΝ, ΓΓΝΓ, 1987.
- Φουρτούνης Γ., Φουρτούνα Ευδ.**, (2002), *Μελένικο: Η πορεία ανά τους αιώνες*, εκδ. Συνδέσμου Ευελπίδων Μελένικου Σιδηροκάστρου, Σιδηρόκαστρο, σελ. 193.
- Φράγκος Π. Χρ.**, (2000), *Επίκαιρα θέματα Παιδείας*, Gutenberg, Αθήνα,.
- Φράγκος Χ.**, (1985), *Ψυχοπαιδαγωγική*, Gutenberg, Αθήνα,.
- Φραγκουδάκη Α.**, (1977), *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και φιλελεύθεροι διανοούμενοι. Άγνοι αγώνες και ιδεολογικά αδιέξοδα στο μεσοπόλεμο*, Κέδρος, Αθήνα.
- Φραγκουδάκη, Α.**, (2001), *Η γλώσσα και το έθνος, 1880-1980, Εκατό χρόνια αγώνες για την αυθεντική ελληνική γλώσσα*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα.
- Χαμουδοπούλου-Κωνσταντινίδου, Β.Δ.**, (1981), *Κλασικισμός και Ρομαντισμός*, στο «Νέα Εστία», τ.χ. 1307, τομ. εκατοστός δέκατος, Αθήνα.
- Χαραλαμπίδης Ι.**, (1980), *Το Ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα*, εκδ. Καμπανάς, Αθήνα,
- Χάρης Κ.**, (1989), *Εκπαιδευτικό σύστημα*, Π.Ψ.Ε.Λ., τ. 3, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα,.
- Χαρίτος Χ.** (1998), *Το Ελληνικό νηπιαγωγείο και οι ρίζες του*. Αθήνα, Gutenberg.
- Χαρίτος Χ. Γ.**, (1996), *Το Ελληνικό νηπιαγωγείο και οι ρίζες του, Τεκμήρια Ιστορίας Νεοελληνικής Εκπαίδευσης, Συμβολή στην ιστορία της προσχολικής αγωγής*, Gutenberg, Αθήνα,.
- Χαρίτος Χ.**, (1985), *Σελίδες από την ιστορία της εκπαίδευσης στη Μαγνησία κατά την ύστερη περίοδο της Τουρκοκρατίας (1860-1880). Ο Φιλοπαιδευτικός Σύλλογος της Θεσσαλομαγνησίας*, Αρχείο Θεσσαλικών Μελετών, τόμ. Ζ7 1985.
- Χασιώτης Γ.**, (1874), *Η παρ' ημίν Δημοτική εκπαίδευσις από της Αλώσεως Κων/πόλεως μέχρι σήμερον στο: Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος*, τόμ. Η'. 1873-74.
- Χατζηστεφανίδης Δ. Θεοφ.**, (1990), *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης (1821-1986)*, 2 η εκδ., Παπαδήμα, Αθήνα.
- Χατζηστεφανίδου Σ.**, (2008), *Ιστορία της Προσχολικής αγωγής*, εκδ. Αφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη.
- Χατζόπουλου Κ.**, (1991), *Ελληνικά σχολεία την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας (1453-1821)*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη.
- Χάφτον Ο.**, (2003), *Ιστορία των γυναικών στην Ευρώπη (1500-1800)*, εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα.
- Χοπφ Κ.**, (1995), *Οι Σλάβοι στην Ελλάδα. Ανασκευή των θεωριών του Φαλμεράγιερ*, μτφρ. Φ. Ζαμβαλδής Βενετία 1872, μεταγραφή στην απλή νεοελληνική Γ. Κουσουνέλος, Νέα Σύνορα, Αθήνα.

- Χριστοφίδης Ηλ.**, (1839), *Περί κορασίων ανατροφής, Ο Παιδαγωγός*, έτ. Α΄,
- Ψυχογιός Δ. Κ.**, (1987), *Προίκες φόροι σταφίδα και ψωμί, Οικονομία και οικογένεια στην αγροτική Ελλάδα του 19ου αιώνα*, έκδ. Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΜΕΤΑΦΡΑΣΜΕΝΗ

- Abbadie, M.**, (1978), *Τα παιδιά από 4-5 χρονών στο νηπιαγωγείο* (μτφρ. Γ. Κρασανάκη-Μ. Βάμβουκα), Δίπτυχο. Αθήνα,.
- Bernard Ch.**, (1992), *Το σχολείο αλλάζει. Κρίση του σχολείου και κοινωνικοί μετασχηματισμοί*, μτφρ. Ελένη Μποναφάτου, Νώντας Παπαγεωργίου, Αθήνα.
- Braudel F.**, (2002), *Η Γραμματική των πολιτισμών*, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, μετφρ. Αλεξιάκης Α., Αθήνα.
- Braudel, F.**, (1995), *Υλικός Πολιτισμός, Οικονομία και Καπιταλισμός (15ος-18ος αιώνας), τόμος Α΄, Οι δομές της καθημερινής ζωής: το δυνατό και το αδύνατο*, ΜΙΕΤ, Αθήνα.
- Chateau, J.** (1954), μετάφραση Γλύκα Σ. *Το παιδί και το παιχνίδι*, Ηράκλειο.
- Clogg R.**, (1999), *Σύντομη Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας*, Καρδαμίτσα, Αθήνα.
- Cohen, L. Manion**, (1997), *Μεθοδολογία Εκπαιδευτικής Έρευνας*, μτφρ. Χρυσούλα Μητσοπούλου, Μάνια Φιλοπούλου, Έκφραση, Αθήνα.
- Cole M., Cole S., R.** (2001), *Η ανάπτυξη των παιδιών, γνωστική και ψυχοκοινωνική ανάπτυξη κατά τη νηπιακή και μέση παιδική ηλικία*, τυπωθήτω, Αθήνα, τόμοι Α΄ και Β΄ (μετάφραση Μ. Σόλμαν, επιμέλεια Ζ/ Μπαμπλέκου).
- Dakin D.**, (1982), *Η ενοποίηση της Ελλάδας (1770-1923)*, ΜΙΕΤ, Αθήνα.
- De Mause, L.**, (1985) *Ιστορία της Παιδικής Ηλικίας*, εκδόσεις Θυμάρι, Αθήνα.
- Debesse M.-Mialaret G.**, *Οι παιδαγωγικές Επιστήμες*, τ. 3, «Συγκριτική Παιδαγωγική», Δίπτυχο, Αθήνα, 1984.
- Demos, J.**, (1997) «*Το μεταβαλλόμενο πρόσωπο της πατρότητας: μια νέα αναζήτηση στην ιστορία της οικογένειας*», στο Δ. Μακρυνιώτη (επιμέλεια), *Παιδική Ηλικία*, Νήσος, Αθήνα.
- Douglas Dakin**, (1989), *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, μτφρ. Ξανθόπουλου Α., 3η έκδ., Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα.
- Edward D. Said**, (1996), *Οριενταλισμός*, Αθήνα
- Hall St.-Gieben Br.**, (2003), *Η διαμόρφωση της νεωτερικότητας, Οικονομία, Κοινωνία,*

- πολιτική, Πολιτισμός, μετάφρ. Τσακίρης Θ.- Τσακίρης Β., β' εκδ. Σαββάλας, Αθήνα.
- Heiland H.**, (2000), «*Friedrich Froebel*» στο Jean Houssaye (επιμέλεια), *Δεκαπέντε Παιδαγωγοί. Σταθμοί στην Ιστορία της Παιδαγωγικής Σκέψης*, Μεταίχμιο, Αθήνα.
- Hobsbaum, E. J.**, (1990), *Η εποχή των επαναστάσεων 1789-1848*, Αθήνα, ΜΙΕΤ.
- Kedurie Elie**, (1999), *Ο εθνικισμός*, πρ., Κιτρομηλίδης Π., μτφρ. Μαρκέτος Σπ., επιμ. Λέκκας Π., εκδ. Κατάρτι, Αθήνα.
- Kuebart Fr.**, (1987), «*Αγγλία*» στο Anweiler, κ.α., *Εκπαιδευτικά συστήματα στην Ευρώπη*, αφοι Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη, σ. 111-145.
- Kuhn T. S.**, *Η δομή των επιστημονικών επαναστάσεων*, εισαγ.-επιμ Κάλφας Β., μετάφρ. Γεωργακόπουλος-Κάλφας Β., εκδ. Σύγχρονα θέματα.
- Le Goff J.**, (1986), «*Ο βασιλιάς παιδί στη μοναρχική ιδεολογία της μεσαιωνικής Δύσης*» στο *Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, ΙΑΕΝ-ΓΓΝΓ, Αθήνα, τόμος Α', σ. 227-248.
- Lesky Albin**, (1964), *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας*, μετ. Αγ. Τσοπανάκη, Θεσσαλονίκη.
- Liegle, L.**, (1987), «*Σουηδία*» στο Anweiler κ.α., *Εκπαιδευτικά συστήματα στην Ευρώπη. Δομή και προβλήματα ανάπτυξης της εκπαίδευσης*, Αφοι Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη.
- Marrou H. J.**, (1961), *Ιστορία της εκπαίδευσης*, μετ. Θ. Φωτεινοπούλου, Αθήνα.
- Petropoulos J. A.**, (1985), *Πολιτική και Συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο (1833-1843)*, ΜΙΕΤ, Αθήνα.
- Petropoulos J. A.**, (1997), *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό Βασίλειο (1833-1843)* Α', β' έκδοση, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα.
- Piaget J.**, (2000), *Περί παιδαγωγικής*, Ελληνικά γράμματα, Αθήνα.
- Rohrs H.**, (1990), *Το κίνημα της προοδευτικής εκπαίδευσης*, μετάφραση, Δεληκωνσταντής Κ., Μπουζάκης, Σ., Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη.
- Rousseau, J. J.** *Αιμίλιος ή για την εκπαίδευση*, τομ. 1., Αναγνωστίδη, Αθήνα.
- Sherrard P.**, (1971), *Δοκίμια για το νέο Ελληνισμό*, μτφρ. Νίκος Γκάτσος, Τάσος Ζαννής, Λίνα Κάσδαγλη, Αθηνά, Αθήνα.
- Soetard, M.**, (2000), «*Johann Heinrich Pestalozzi*» στο J. Houssaye, *Δεκαπέντε παιδαγωγοί. Σταθμοί στην ιστορία της παιδαγωγικής σκέψης*, Μεταίχμιο, Αθήνα, σ. 55-73 (μετάφραση Δ. Καρακατσάνη).

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

- Adamson J. W.**, (1922), *The Educational Writings of John Locke*, Cambridge University Press, London.
- Agazzi Aldo**, (1961), *Il metodo délie sorelle Agazzi, La scuola éditrice*, Brescia.
- Agazzi Rosa**, (1935), *La lingua parlata, Scuola éditrice*, Brescia.
- Ariès, P.**, (1975), "L'enfant : la fin d'un règne", *Autrement*, no 3, σ. 169-171
- Austin, G. R.**, (1976), *Early Childhood Education: An International Perspective*, Academic Press, New York.
- Beatty, B.**, (1995), *Preschool education in America. The culture of young children from the colonial era to the present*, Yale University.
- Bernstein B.**, (1996), *Pedagogy, Symbolic Control and Identity. Theory, Research, Critique*, Taylor&Francis, Λογδύο.
- Birchenough Ch.**, (1927), *History of Elementary Education in England and Wales from 1800 to the present day*, W. B. Clive, Λογδύο.
- Board of Education-City of New York**, (1970), *Prekindergarten and Kindergarten-Curriculum Guide*, N. York.
- Bodcn, M.A.**, (1979), *Piaget, Harvester/Fontana*, Brighton,.
- Bowen J.**, (1981), *A History of Western Education*, volume 3, *The Modern West*, Methuen & co, Λογδύο.
- Bruyer J. T.** (1999), *The Myth of the First Three Years*, The Free Press.
- Chamboredon J.-C., Prévot J.**, (1973), «Le «métier de l'enfant». Définition sociale de la prime enfance et fonctions différentielles de l'école maternelle», *Revue française de sociologie*, XIV-3.
- Chartier, M.**, (1982) «L'éducation dans la Chine premoderne», στο *Histoire mondiale de l'éducation*, τόμος 2, De 1515 à 1815, PUF, Παρίσι.
- Chassiotis G.** (1881), *L' instruction publique chez les Grecs*, Ernest Leroux, Libraire-Editeur, Παρίσι.
- Chateaux J.**, (1972), *Les grands pédagogues*, P.U.F., Paris,.
- Chazan, M.** (éd.), (1978), *International Research in Early Childhood Education*, National Foundation for Educational Research/Social Science Research Council, Slough.
- Claparède Ed.**, (1930), *Education fonctionnelle, 'Delachaux et Niestlé*, Neuchâtel.
- Claparède Ed.**, (1946), *Psychologie de l'enfant et pédagogie expérimentale, Le développement mental*, τόμ. I, Delachaux-Niestlé, Neuchâtel,.

- Cohen Alan and Norman Gamer**, (1969), *Readings in the History of Educational Thought*, University of London Press, 2nd Ed., London,.
- Commonwealth Department of Education**, (1981), *Preschool education (a review of policy, practice and research)*, Cambera.
- Compayré**, (1885), *Histoire de la pédagogie*, Paris.
- Constandinides-Hero Angela**, (1971), «*F.M. Mulligan-Hill*», στο *Notable American Women (1607-1950). A Biographical Dictionary*, Harvard University Press.
- Cousin V.**, (1841), «*De l' instruction publique en Allemagne, en Prusse et en Hollande. Nouvelles considerations sur les rapports du physique et du moral de l' homme*», *Oeuvres de Victor Cousin*, vol. 3, Hauman, Bruxelles 1840-1841.
- Denison S.D.**, (1871), *A History of the Foreign Missionary Work of the Protestant Episcopal Church, μέρος Α' (1821-1835)*, Νέα Υόρκη
- Dewey J.**, (1916), *Democracy and Education, An Introduction to the Philosophy of Education*, The Free Press.
- Dimaras A.**, (1973), *Foreign and particularly English Influences on Educational Policies in Greece during the War of Independence and their Development under Capodistrias, 1821-1831*, Ph. D. Thesis, London University.
- Dizionario Letterario** (1956), *Bombiarii, Autori, Bombiani*, Milane.
- Entre le mémoire et histoire**, (1984), *La problématique des lieux*, Gallimard, Paris.
- Erasme**, (1992), *Il faut donner très tôt aux enfants une éducation libérale*, Robert Laffont, Παρίσι, σ. 469-548.
- Flavell, J. H.**, (1963), *The Developmental Psychology of Jean Piaget*, Van Nostrand, New York.
- Franzoni A.**, (1931), *Metodo Agazzi*, Roma.
- Frost, J.-Kissinger, J.**, (1976), *The young child and the educative process*, Colorado.
- Gall M.**, *Histoire de l'éducation*, P.U.F., Paris, 1966.
- Gallien et Libois-Fonteyne**, (1946), *Initiation à la méthode Decroly*, Ermitage, 2e Ed., Uccle, Bruxelles.
- Gammage, P.**, (1982), *Children and Schooling*, Allen and Unwin, London.
- Germaine Duparc**, *Par faction à la pensée, Introduction à l'étude du matériel autoéducatif créé par M. Audemars et L. Lafendel*.
- Gesel and Frances A**, (1949), *Ilg, Child Development*, Harper arid Row, N. York.
- Gesell A.**, (1940), *The First Years of Life*, Harper and Row, N. York.
- Gher. Ugolini, Mompiano**, (1942), *La scuola editrice*, Brescia.

- Gil F.**, (1995), «*Identité*», Encyclopaedia Universalis, corpus II, Paris.
- Ginzberg**, (1960), *The Nation's Children*, Washington.
- Gontard M.**, (1959), *L'Enseignement Primaire en France de la Révolution à la loi Guizot (1789-1833)*, Les Belles Lettres, Παρίσι.
- Gontard M.**, (1981), «*Les enseignements primaire et secondaire en France*» στο G. Miaret, J. Vial, *Histoire Mondiale de l'Education*, τ. 3, De 1815 à 1945, σ. 251-289.
- Green A.** (1990), *Education and State Formation. The Rise of Education Systems in England, France and the USA*, The Macmillan Press, Λονδίνο.
- Hazan, E.**, (1956), *Condensés des écrivains pédagogiques*, F. Nathan, Paris.
- Herbinière-Lebert S, et Cl. Charrier**, (1966), *La pédagogie vécue à l'école des petits*, F. Nathan, Paris.
- Heron, A.**, (1979), *Planning Early Childhood Care and Education in Developing Countries*, Document No 28, Institute for Educational Planning, London.
- Holsti Ole R.**, (1969), *Content Analysis for the social Sciences and Humanities*, Addison-Wesley publishing company, USA.
- Holsti Ole R.**, (1969), *Content Analysis for the social Sciences and Humanities*, Addison-Wesley publishing company, USA.
- Isaacs S.**, (1967), *The Nursery Years*, Routledge's Kegan Paul. London.
- Jill and Pentare Kent**, (1970), *Nursery Schools for All*, Ward Lock Educational Cie, London,.
- Joanne Wylie** (Coordinating editor), (1974), *A Creative Guide for Preschool Teachers*, Western Publishing Cie, 10th Ed., Illinois.
- Joint Holt**, (1971), *How Children Learn*. 3th Ed., Dell Printing, N. York.
- Kant E.**, (1967), *Réflexions sur l'Education*, J. Vrin, Παρίσι.
- Kergomard P.**, (1901), *Education maternelle dans l'école*, Hachette, Paris.
- Kish-Sklar K.-Catherine Beecher**, (1976), *A Study in American Domesticity*, Νέα Υόρκη.
- Kitromilides P. M.**, (1983), «*The Enlightenment and Womanhood; Cultural Change and the Politics of Exclusion*», *Journal of Modern Greek Studies*, τ. I., αρ. 1 (Μάιος 1983).
- Leeper, Dales, Skipper, Witherspoon**, (1968), *Good Schools for Young Children*, 2nd Ed., The Macmillan Co, N. York.
- Liang X.**, (1998), *Cultural and Economic factors influencing children's preschool attendance*, Garland Publishing, Νέα Υόρκη & Λονδίνο.
- Locke J.**, (1989) *Some thoughts concerning education*, Oxford University Press.

- Luc, J.-N.**, (1997), *L'invention du jeune enfant au dix-neuvième siècle. De la salle d'asile à l'école maternelle*, Belin, Παρίσι.
- M. Audemars-L. Lafendel**, (1950), *La maison des petits*, Delachaux et Niestlé, 2ème ed., Neuchâtel.
- Margaret MoeMilk**, (1919), *The Nursery School*, Deul, London.
- Marron L. H. J.**, (1948), *Histoire de l'éducation dans l'antiquité*, Éditions du Seuil, Paris.
- Mialaret G., Vial J.** (επιμέλεια) (1981), *Histoire mondiale de l'éducation*, τ. 1., Des origines à 1515, PUF, Παρίσι.
- Ministère de l'Éducation Nationale** (2002), *Les Nouveaux Programmes*, CNDP/XO Editions, Préface de Jack Lang στ Qu'apprend-on à l'école maternelle.
- Montessori M.** (1870-1952), (1968), O.M.E.P., *Comité Français pour l'éducation préscolaire*, Paris.
- Montessori M.**, (1967), *Cittadina ciel Mondo*, éd. Comitato Italiano dell' O.M.E.P., Roma.
- Montessori M.**, (1960), *La mente del bambino*, 3a ed., Garzanti, Milano.
- Montessori M.**, (1962), *La scoperta del bambino*, 6a ed., Garzanti, Milano.
- Morrish**, (1976), *Education Since 1800*, George Allen and Unwin, London.
- OECD**, (1997), *Reviews of National Policies for Education, Greece*, Παρίσι.
- OECD**, (2001), *Starting Strong. Early Childhood education and care*, Παρίσι.
- Orlando D.**, (1967), *L' ambiente socio-culturale e l' esperienza educativa agazziana*, La Scuola editrice, Brescia.
- Osborn, D. K.** (1991), *Early Childhood Education in Historical Perspective*, Education Associates A division of the Day Press, 1975.
- Parry, M.-Archer, H.**, (1974), *Pre-school Education: The Report of the Schools Council Project on Preschool Education, 1969-71*. Schools Council/Macmillan, London,.
- Plaisance, E.**, (1986), *L'enfant, la maternelle, la société*, PUF, Παρίσι.
- Plutarchi Chaeroniensis**, (1829), *Varia scripta*, τόμ. I, Lipsiae.
- Prost A.**, (1968), *Histoire de l'enseignement en France, 1800-1967*, Librairie Armand Colin, Παρίσι, 1967.
- Prost, A.** (1968), *Histoire de l'enseignement en France, 1800-1967*, Colin, Paris.
- Rabelais F.**, (1537), *Les Horribles et espouvantablesfaict et prouesses du très renom-mé Pantagruel, roy des Dipsodes, fils du géant Gargantua*, Paris.
- Richter P. J.**, (1807), *Levana oder Erzieh v ngslehre*, Fried Bieweg, Braunschweig.
- Rosa Agazzi**, (1961), *Guida per le educatrici dell' infanzia*, La scuola editrice, Brescia.
- Rousseau J. J.**, (1957), *Emile*, έπιμ. Fr. P. Richard, Garnier, Paris.

- Rousseau J.**, (1957), *Emile*, έπιμ. Fr. P. Richard, Garnier, Paris.
- Soltendieck, M.**, (1997), “Austria”, στο P. **Oberhuemer** and **M. Ulich**, *Working with Young Children in Europe, Provision and Staff Training*, Paul Chapman Publishing Ltd, Λονδίνο.
- Spodek B., Clark Brown P.**, (1993), «Curriculum Alternatives in Early Childhood Education: A Historical Perspective» στο **Spodek B.**, *Handbook of Research on the Education of Young Children*, McMillan Publishing, Νέα Υόρκη, σ. 91-104.
- Susan Isaacs**, (1967), *The Nursery Years*, Routledge's Kegan Paul, London.
- Taylor, J.**, (1972), *Organizing the open classroom*, New York.
- The Spirit of Missions of the Protestant Episcopal Church**, (1882), τ. 1-5 (1836-1842), Rev. William Bacon Stevens, Service Commemorative of the Life and Work of the Rev. John Henry Hill, Νέα Υόρκη.
- VanderEyken, W.**, (1981), Education of Three to Eight Year-olds in Europe in the Eighties (Standing Conference Report), Council of Europe, London.
- Vygotsky-Lurza, Leontjew**, (1969), *Psicologia et pedagogia*, Editori Riuniti, Roma.
- Weber R.**, (1990), *Basic Content Analysis*, Sage Publications, London.
- Woodhead, M.**, (1979), *Pre-school Education in Western Europe: Issues, Policies and Trends: A Report of the Council of Europe's Project on Pre-school Education*, Council of Europe/ Longman, London.
- Zigler, E. F.-Valentine, J.** (Eds), (1979), *Project Head Start: A Legacy of the War on Poverty*, Free Press New York.